

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2011
5(55)

Вересень – жовтень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10. 2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідчення про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Кармазіна М.С. – доктор політичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шпаловал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №4 від 27 жовтня 2011 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011

ЗМІСТ

I. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Володимир Кулик Погляди громадян України на суть і способи розв'язання мовної проблеми	5
Олесь Лісничук Проблема ідентифікації суб'єкта національних інтересів України: дискурсійна інтерпретація	30
Олександр Заремба, Олександр Федоренко Модернізаційний дискурс ідентичності в українському суспільстві на початку ХХІ століття.....	40
Лариса Нагорна Соціокультурна ідентичність: Проблема тезаурусу	56
Валентин Бушанський Маніпуляція свідомістю: від фрустрації до нової ідентичності.....	74
Микола Кирюшко Ірраціоналістичні основи ідеології релігійно-політичних рухів сучасності.....	87
Євгенія Левенець Функціональна складова діяльності центральних органів виконавчої влади в сучасній Україні.....	102
Олексій Шевченко «Кінчна свідомість» в сучасній Україні як форма відновлення втрачених суспільних цінностей	116
Олександр Корнієвський Національний вимір становлення громадянського суспільства: методологічне підґрунтя дослідження.....	128
Олександр Федоренко Проблема тенденцій становлення геополітики досліджень як напряму української політичної думки першої третини ХХ століття.	136
Юрій Ганжуров Національно-історична пам'ять: проблеми понятійної структуризації.....	149

Мирон Курилич Деякі теоретичні підходи до удосконалення міграційної політики України ...	166
Віталій Ярема Дослідження формування і завершення роботи коаліційних урядів у зарубіжній політичній науці	182

ІІ. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Олександр Майборода Синергетична парадигма дослідження функції етнічності у міжнародній системі.	191
Олена Кривицька Етнофобія в Україні: стан, тенденції, перспективи подолання	216
Наталія Макаренко Сучасні трансформаційні процеси в етнічній структурі України (на прикладі Донбасу).....	232
Леся Ковач Етнопрофесійна структура населення Донбасу в умовах суспільно-політичної модернізації сучасної України	246
Володимир Головченко Кримськотатарський національно-визвольний рух: партійний вимір	260
Михайло Басараб Глобалізаційні тенденції: нові стимули для сепаратизму	275
Тетяна Гнатюк Досвід країн ЄС у подоланні дискримінації іммігрантів та можливості його застосування в Україні	286
Надія Єфимищ Комі-зиряни та комі-перм'яки – різні шляхи споріднених етносів.....	297
Наталія Кочан. Державотворення і релігійний чинник: український досвід	310
Орест Грицина Етапи становлення державно-церковних відносин у незалежній Україні (1991–2011 роки).....	320

III. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Антон Глушко** Партизанський Рух часів Другої світової війни як складова історичної пам'яті: українсько-словенські паралелі 333
- Арсен Зінченко** Українізація церковного життя на Сіверщині й Середньому Подніпров'ї (за матеріалами історій парафій УАПЦ 1917–1925 рр.)..... 343
- Юрій Поліщук** Іноземна трудова імміграція на Правобережну Україну в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. 358
- Фелікс Левітас** Українсько-єврейські відносини 1919–1920 рр.: подолання стереотипів національної пам'яті 382
- Світлана Набок** Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України..... 393
- Юрій Шаповал** Спільна польсько-українська робоча група: 15 років існування і 5 років з Янушем Куртикою 421

IV. РЕЦЕНЗІЇ

- Антон Глушко** Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К: Дух і Літера, 2011. – 464 с. 448
- Юрій Шаповал** Норман М. Наймарк. Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В.Старка. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с. 453
- Відомості про авторів 464

І. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Володимир Кулик

ПОГЛЯДИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА СУТЬ І СПОСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено поглядам громадян України на суть і способи розв'язання мовної проблеми, продемонстрованим у загальнонаціональному опитуванні та дискусіях у фокус-групах у п'яти містах різних частин країни. Автор аналізує уявлення різних мовних і регіональних груп про наявні проблеми в мовній ділянці та чинну й бажану для них мовну політику держави. Особливу увагу звернуто на бажані статуси української та російської мов та ставлення до надання російській мові статусу регіональної в окремих частинах країни.

Ключові слова: мовна проблема, мовна політика, мовні права, статуси мов, регіональна мова.

Volodymyr Kulyk. Ukrainian citizens' views of the substance and possible solutions of the language problem. The article examines Ukrainian citizens' views of the substance and possible solutions of the language problem as demonstrated in a nationwide survey and 20 focus-group discussions in five cities in different parts of the country. The author analyzes the beliefs of different language and regional groups regarding existing problems in the language domain and actual and appropriate language policy of the state. Of particular interest are preferred statuses of the Ukrainian and Russian languages and attitudes towards the elevation of Russian to the status as a regional language in certain parts of the country.

Keywords: language problem, language policy, language rights, language statuses, regional language.

Хоча мовна проблема залишалася актуальною в Україні впродовж усіх років незалежності, науковці не звертали належної уваги на її суть і можливі способи розв'язання. Нечисленні праці з мовної політики зосереджува-

лися радше на політичному використанні нерозв'язаної проблеми, ніж на можливих варіантах її розв'язання. Дослідження громадської думки здебільшого обмежувалися лише одним аспектом проблеми: ставленням до надання російській мові офіційного статусу. Щоправда, останніми роками опубліковано кілька ґрунтовніших досліджень [1; 2; 3], але й вони не з'ясували докладно преференцій різних груп населення щодо конкретних аспектів мовної політики та можливості узгодити ці преференції між собою. Саме в цьому полягає завдання пропонованої статті, яка аналізує дані найдокладнішого з-поміж присвячених мовній проблемі досліджень громадської думки, що його провів наприкінці 2006 року соціологічний центр «Громадська думка», котрий діяв тоді в Києві. З огляду на добре відому науковцям корисність поєднання кількісних і якісних методів аналізу, результати цього репрезентативного соціологічного опитування (2015 респондентів) я розглядаю разом із матеріалами дискусій у двадцяти фокус-групах, проведених у той самий час у п'яти містах різних частин України (Донецьку, Києві, Луцьку, Львові й Одесі), із чотирма різними віковими категоріями учасників у кожному місті. Опитування та дискусії у фокус-групах проведено в межах міжнародного проекту дослідження мовної політики України, здійсненого за фінансової підтримки Міжнародної асоціації сприяння співпраці з науковцями нових незалежних держав колишнього Радянського Союзу (INTAS) [див.: 1].

Суть мовної проблеми

Загальником публічного дискурсу стала теза про те, що насправді мовної проблеми в Україні немає та що політики творять її штучно задля власних виборчих потреб. Цю тезу чи не найчастіше озвучують самі політики, прагнучи дискредитувати намагання своїх опонентів домогтися бажаного їм розв'язання проблеми. На підтвердження часто наводять дані соціологічних опитувань, згідно з якими мовні питання не належать до головних пріоритетів українських громадян. Утім, як свідчать результати двох загальнонаціональних опитувань 2007 року, насправді громадська думка не така однозначна.

Хоча для жодної етнічної чи регіональної групи підвищення статусу російської мови та підтримка української не були настільки важливими, як підвищення життєвого рівня чи подолання корупції, ці два мовних питання внесли до списку пріоритетів 19 і 16 відсотків респондентів, відповідно. Ба більше, перше питання виявилось важливим для 34 % мешканців Донбасу та Криму, а друге – для 28 % респондентів із Західної України. Якщо 46 % опитаних погодилися з думкою, що «мовне питання взагалі не актуальне, кожен і без того говорить тією мовою, якою хоче», то 22 % вважали, що це, навпаки, «невідкладна проблема, яка потребує негайного вирішення» [3, с. 103–104, 115].

Остільки, оскільки населення таки бачить проблему в мовній ділянці, в чому ця проблема полягає? Як показують результати опитування й фокус-груп центру «Громадська думка», україномовні та російськомовні громадяни відрізняються не лише причинами невдоволення мовною політикою держави, але й силою цього невдоволення. Хоча більшість учасників фокус-груп підтримали панівний погляд, що мовну проблему роздмухують політики, відповіді на конкретні запитання демонструють, що вони бачать у цій проблемі й реальну суть. Для російськомовців, особливо на Сході та Півдні, це перш за все гадане обмеження вжитку бажаної для них мови в певних комунікаційних практиках, що його деякі з них назвали дискримінацією їхньої групи. Найчастіше йшлося про необхідність заповнювати різноманітні форми державною мовою, яку вони не досить добре знають, оскільки здобули освіту російською, здебільшого за радянських часів. Інше, рідше висловлюване невдоволення стосувалося інструкцій до ліків, що їх здебільшого друкують лише державною мовою: в цьому випадку люди визнавали свою обмежену здатність не тільки говорити українською, а навіть розуміти її, хоч і поспівали це вживанням в інструкціях спеціальної медичної термінології.

Проте російськомовців обурювали не лише ті практики, де українська була єдиною вживаною мовою. Багато учасників фокус-груп нарікали на україномовне навчання їхніх дітей і внуків у школах, особливо на відсутність чи

факультативність уроків російської мови та вивчення російської літератури в курсі світової з використанням україномовних і, на думку респондентів, низькоякісних перекладів відомих текстів. Ще більше обурювала їх запроваджена незадовго перед проведенням дискусій практика перекладу українською мовою російських фільмів і програм, яка, мовляв, позбавляє привабливості голоси їхніх улюблених акторів. Обстоюючи вільний вибір мови, російськомовні учасники дискусій не усвідомлювали чи не визнавали того факту, що на нелюбу їм українську мову їх та їхніх дітей наразив їхній власний вибір телеканалу чи школи, адже в Донецьку й Одесі, де такі нарікання найчастіше звучали, не бракувало каналів і шкіл, що далі працювали російською. Ці люди не розуміли й того, що їхня незручність від перегляду фільмів та програм буцімто низькоякісною українською мовою була наслідком не власне українізаційних вимог «помаранчевої» влади, а обраного каналами способу виконання цих вимог, тобто перекладу українською не лише західних продуктів, а й російських – замість зменшити частку цих останніх до дозволеного законом рівня російськомовності й показувати їх в оригіналі. Видається, що російськомовні мешканці Сходу та Півдня схильні звинувачувати владу за будь-які випадки їхнього активного чи пасивного вживання української мови, яку багато з них воліли б узагалі вилучити зі свого життя. В Києві такі нарікання висловили всього кілька учасників, зокрема тому, що рівень володіння українською мовою в столиці набагато вищий, ніж у Донецьку й Одесі, хоча більшість людей, особливо молодих, у повсякденному житті спілкується переважно російською.

Натомість україномовці з Заходу України, здається, не бачили жодних обмежень їхнього права вживати бажану для них мову й переймалися головню поширеністю російської в тих ділянках, де вони хотіли б чути тільки чи переважно українську. Учасники фокус-груп у Луцьку та Львові найбільше нарікали на російську мову багатьох депутатів Верховної Ради, яку вони вважали символічно важливою інституцією, де належить використовувати лише державну мову. Крім того, багатьох обурювало небажання російськомовців Сходу, Півдня й навіть столиці

вчити й уживати українську мову, демонстроване у відмові переходити на неї в спілкуванні з прибулими в їхні міста західняками, а часом і в конфронтаційній реакції на чийсь українську. Лише кілька учасників згадали панування російської мови в багатьох практиках мас-медій. З одного боку, україномовні респонденти сприймали мовну політику держави набагато менш критично за російськомовних – можливо, тому, що на час дискусій цю політику пов’язували насамперед із прихильним до української мови Президентом Ющенком. З другого, україномовці майже не нарікали на те, що недержавні актори на кшталт мас-медій не забезпечують їхнього права вживати українську мову у відповідних практиках, а держава їх до цього не змушує. Це можна пояснити й нерозумінням у пост-тоталітарному суспільстві обов’язку працівників установ і надавців послуг пристосовуватися до мови відвідувачів та споживачів, і прийнятністю в багатьох практиках добре знаної та звичної російської мови для великої частини людей, що в побуті спілкуються переважно українською.

Таблиця 1.

Відповіді на запитання «Чи доводилось Вам стикатись в Україні із проявами дискримінації україномовних громадян російськомовними / російськомовних громадян україномовними (за мовною ознакою)»

(частоти у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти		Україномовці		Російськомовці	
	Дискри- мінація проти укр- мовців	Дискри- мінація проти рос- мовців	Дискри- мінація проти укр- мовців	Дискри- мінація проти рос- мовців	Дискри- мінація проти укр- мовців	Дискри- мінація проти рос- мовців
Так, досить часто (+2)	5.7	8.4	6.9	3.9	4.8	13.4
Так, але рідко (+1)	16.1	20.5	18.5	17.6	13.3	27.4
Ні (-1)	73.5	67.0	70.4	74.5	80.5	57.3
Середнє значення	-0.46	-0.30	-0.38	-0.49	-0.57	-0.03

Результати опитування потверджують висновки з фокус-груп. По-перше, респонденти, що вважають російську мову рідною, та мешканці східного й південного регіонів, де ця мова зберігає панівне становище, висловили набагато критичніше ставлення до мовної політики держави, ніж україномовці та мешканці Заходу й Центру країни. 44 % україномовних і 41 % західних респондентів оцінили цю політику позитивно або радше позитивно, але такої думки дотримувалися лише 22 % російськомовців та 31 % меншканців сходу й півдня*. Відповідно, 32% російськомовців і 26 % респондентів зі Сходу та Півдня оцінили мовну політику однозначно негативно, проти 15 % україномовців і західняків. Дуже різними виявилися й уявлення двох мовних груп щодо ступеня поширеності дискримінації україномовних та російськомовних громадян. Як показує табл. 1, мало того, що члени кожної групи частіше вказували на досвід дискримінації проти своєї групи, ніж проти іншої, але ще й масштаб цієї асиметрії був набагато більшим для російськомовців, ніж для україномовців. Прикметно, що про випадки дискримінації проти носіїв відповідних мов частіше заявляли мешканці тих регіонів, де ці мови панують у більшості суспільних

* Мовні групи я окреслюю не за декларованою мовою повсякденного вжитку, а за мовою, яку респонденти назвали рідною. Хоча багато з тих, хто вважає рідною українську мову як мову своєї країни чи етнічної групи, майже чи взагалі не вживають її у власній мовній практиці, вибір певної мови як рідної більшою мірою відбиває позицію в мовному питанні, ніж факт переважного спілкування певною мовою, що часто зумовлений обставинами життя людини, а не її власним вибором. Це доводить статистичний аналіз впливу різних демографічних, ідеологічних і контекстуальних чинників на мовні преференції громадян щодо мовної ситуації та мовної політики [4]. Щодо регіонів, то я дотримуюся традиційного поділу на захід (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська й Чернівецька області), центр (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська області й місто Київ) та схід і південь (Харківська, Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області, АРК й Севастополь).

практик: україномовці Заходу й російськомовці Сходу та Півдня. Хоча деякі респонденти могли зіткнутися з такими випадками під час подорожей в інші частини країни, матеріали фокус-груп показують, що багато учасників сприймали як дискримінацію ті мовні практики в їхніх власних містах і селах, що не відповідали їхнім уподобанням. Оскільки російськомовці набагато частіше оцінювали таку невідповідність практик уподобанням як дискримінацію, гаданий рівень дискримінації цієї групи виявився вищим не лише у відповідях цих респондентів, а й для вибірки загалом.

Дискримінацію русофони бачили, зокрема, в обмеженнях ужитку російської мови в мас-медіях, що активізувалися незадовго до опитування. Це демонструють відповіді на запитання про те, якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості україномовного та російськомовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби (див. табл. 2). Хоча більшість респондентів уважала, що потреби обох мовних груп загалом задоволено, становище російськомовного населення вони вважали набагато менш сприятливим, ніж україномовного. Як і в попередньому запитанні, уявлення україномовців і російськомовців про ситуацію своєї та іншої групи були дуже асиметричні. Якщо перші оцінювали становище двох груп приблизно однаково, то другі вважали, що політика держави в культурно-інформаційній ділянці ставить саме їхню групу в дуже несприятливі умови. Можна зробити висновок, що подальше панування російської мови в багатьох медійних і культурних практиках не турбувало україномовців так сильно, як російськомовців – тодішнє намагання влади збільшити вживання української. Причини цієї асиметрії можна бачити і в більшій помітності нового проти звичного, і в назагал кращому знанні та прихильнішому сприянні українськомовцями російської мови, ніж української – російськомовцями.

Таблиця 2.

Відповіді на запитання «Якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості україномовного / російськомовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби?» (частоти у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти		Україномовці		Російськомовці	
	Потреби укр-мовців	Потреби рос-мовців	Потреби укр-мовців	Потреби рос-мовців	Потреби укр-мовців	Потреби рос-мовців
Повністю забезпечує (+2)	31.8	22.7	24.0	22.5	44.3	23.2
Загалом забезпечує (+1)	34.4	34.3	34.5	36.8	34.5	33.6
Певною мірою забезпечує (0)	22.1	24.4	28.6	26.9	14.0	20.5
Скоріше не забезпечує (-1)	5.0	8.7	6.4	6.0	2.2	11.9
Зовсім не забезпечує (-2)	2.3	4.2	3.2	2.4	1.2	7.6
Середнє значення	+0.89	+0.63	+0.70	+0.71	+1.19	+0.53

Бажані статуси української та російської мов

Добре відомо, що велика частина населення України – під впливом політичних сил на кшталт Партії регіонів – бачить розв’язання мовної проблеми в підвищенні статусу російської мови та що підтримка цього розв’язання найсильніша серед російськомовців і мешканців Сходу й Півдня [див., наприклад: 5, с. 87; 3, с. 121–126]. Дані опитування та фокус-груп центру «Громадська думка» potwierджують цей факт і водночас доповнюють його детальнішою структурою переваг та мотивацій. Запитання про належні статуси української та російської мов мало аж шість варіантів відповіді, що дозволяє вийти поза межі дихотомії одномовності-двомовності й розглянути весь спектр переваг від панування однієї мови через різні способи їх поєднання до панування іншої. Крім законодавчо встановленого нині статусу російської як однієї з мов

меншин та її фактичного становища як паралельної розмовної мови більшості суспільних практик, інші внесені до списку можливості поєднання полягали в наданні російській статусу рівноправної з українською державної мови та її офіційному вживанні лише в тих регіонах, де цього прагне більшість населення (останній варіант приблизно відповідає статусові російської як регіональної мови, що його саме тоді активно домагалися ПРУ та її коаліційні партнери [6, с. 30–33]).

Подані в табл. 3. відповіді респондентів потверджують тверду підтримку підвищення статусу російської мови серед російськомовців та мешканців східного й південного регіонів, а також величезну різницю між їхніми бажаннями та перевагами українців і західняків. Проте наведені в таблиці дані показують, що за наявності проміжних варіантів прибічники підвищення статусу російської мови не конче вибирають її повну рівноправність з українською, хоча це розв'язання підтримало вдвоє більше російськомовних і південно-східних респондентів, ніж офіційний статус лише в окремих регіонах. Водночас третина українців і чверть мешканців західних областей виявилися готовими підтримати помірковане підвищення статусу російської або її вживання як розмовної мови поряд з українською. Втім, середні значення переваг цих груп не набагато перевищують чинний правовий стан (2), натомість для російськомовців і мешканців Сходу та Півдня ці значення наближаються до надання російській регіонального статусу (4). Бажання мешканців центрального регіону та вибірки в цілому здебільшого лежать у середній частині спектра, з досить рівним розподілом між збереженням нинішньої (формальної чи реальної) ситуації та її мінімальною зміною. Можна було б думати, що держава має просто зберегти чинну практику нелегалізованого вживання російської мови в більшості суспільних практик, адже проти неї заперечують лише російськомовці та мешканці східних і південних областей. Проте оскільки ці групи не тільки дуже великі (перша становить майже третину населення, а друга – ледь не половину), а й найбільш невдоволені нинішньою мовною ситуацією, то задля національної єдності й суспільної стабільності було б доцільно зробити невелику поступку їхнім вимогам, спробувавши переконати інші частини населення підтримати цю поступку як справедливу й не загрозливу для їхніх життєвих інтересів.

Таблиця 3

**Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, яким має бути статус української та російської мов в Україні?»
(частоти у відсотках; невизначені відповіді не показано)**

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон		
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь
Українська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням російської мови з усіх сфер життя (1)	11.1	18.3	0.9	25.1	11.9	5.1
Українська мова – державна, російська мова – має такі самі права, як і решта мов національних меншин (2)	26.4	35.1	13.3	44.3	30.3	16.8
Українська мова – державна, російська мова використовується паралельно лише як розмовна (3)	16.5	20.8	10.6	17.9	21.7	12.5
Українська мова – державна, російська вживається паралельно як офіційна мова в тих регіонах, де більшість населення цього прагне (4)	17.4	14.0	21.6	8.4	17.9	20.5

Продовження таблиці 3

Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами (5)	24.8	8.2	49.6	3.2	12.3	41.4
Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови з усіх сфер життя (6)	1.2	0.5	2.2	0.0	1.2	1.6
Середнє значення	3.14	2.51	4.07	2.17	2.78	3.75

Відповіді на два інших запитання чіткіше показують ставлення різних груп до помірнього підвищення статусу російської мови. У питанні про те, «чи повинна російська мова мати на законодавчому рівні певні переваги порівняно з мовами інших національних меншин», респонденти виявилися настільки ж поляризованими, як і щодо статусів двох мов. Тимчасом як дві третини російськомовців і мешканців сходу та півдня відповіли «так» або «скоріше так, ніж ні», три чверті респондентів із західних областей впевнено чи невпевнено заперечили. Таким чином, вибірка загалом була приблизно порівну поділена між ствердними й заперечними відповідями. Проте коли респондентам запропонували дві протилежні оцінки тодішньої спроби надати російській мові статусу регіональної в областях і окремих містах Сходу та Півдня, відповіді виявилися прихильнішими (див. табл. 4). Мешканці заходу були єдиною групою, переважна більшість якої вважала, що вказаний крок «загострює мовне питання в країні» та «призведе до остаточного витіснення української мови з цих регіонів», тоді як навіть серед україномовців цієї думки дотримувалася менш як половина. Не лише на Сході та Півдні, а й у Центрі та, отже, загалом в Україні люди більш чи менш упевнено підтримали думку,

що надання російській мові статусу регіональної «вирішує мовне питання і не загрожує розвитку української мови в регіонах, де вона буде введена» (про це свідчить додатний знак середнього значення для відповідних категорій).

Таблиця 4

Відповіді на запитання «Яке з висловлювань Ви підтримуєте більше?»: 1) «Надання російській мові статусу регіональної вирішує мовне питання і не загрожує розвитку української мови в регіонах, де вона буде введена»; 2) «Регіональний статус російської мови загострює мовне питання в країні; надання російській мові статусу регіональної призведе до остаточного витіснення української мови з цих регіонів, впроваджується в російськомовних регіонах, щоб не вчити українську» (частоти у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон		
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь
Перше (+2)	41.7	24.1	67.5	8.2	31.1	61.6
Скоріше перше (+1)	13.5	12.9	12.8	6.3	19.6	12.3
Ні перше, ні друге (0)	9.0	8.5	8.9	8.4	9.2	9.2
Скоріше друге (-1)	12.6	17.9	4.5	18.9	17.6	6.7
Друге (-2)	18.4	30.1	3.9	52.1	16.1	6.7
Середнє значення	+0.48	-0.17	+1.36	-1.00	+0.32	+1.15

Звернімося тепер до дискусій у фокус-групах. У Донецьку й Одесі більшість учасників підтримали підвищення статусу російської мови аж до рівня другої державної, вважаючи його способом забезпечити громадянам свободу вибору мови й таким чином усунути дискримінацію за мовною ознакою. Хоча більшість промовців не уточнювали, на якій території має застосовуватися принцип віль-

ного вибору мови, деякі зазначали, що вони переймаються ситуацією у власних регіонах і не збираються накидати російської мови україномовному Заходові. Як висловився один з одеських учасників (група 31–42 роки), східняки не бажали «осложнять жизнь» західнякам*. Щоправда, деякі респонденти застерігали, що надання російській мові офіційного статусу підважило би престиж і користь вивчення української, оскільки мешканці Сходу та Півдня легко могли б узагалі її ігнорувати. Однак для більшості це не становило проблеми, як показує уривок із дискусії в тій самій одеській групі:

Модератор: В вашем регионе, в Одессе, отвечает ли украинский язык понятию «государственный»?

№ 9: Нет.

№ 5: Нет. Даже близко.

№ 5: Единственное, что бумаги.

№ 7: Да, документация.

№ 8: Только документация.

№ 5: Документация, я считаю, что должна вестись на двух языках.

№ 9: На двух языках.

№ 5: На понятных людям языках.

№ 4: А вы не считаете материальные расходы, если будет вестись на двух языках, вы не считаете расходы.

№ 9: А может быть, позволить русскоязычным регионам на русском их вести, тоже вариант.

№ 4: Тогда украинский язык никогда не станет государственным, по крайней мере здесь.

№ 6: А нужно ли?

Деякі особи у Донецьку та Одесі висловили подібні застереження й щодо тодішньої спроби надати російській мові статусу регіональної. Інших більше непокоїли роз'єднаними наслідками цього одностороннього політичного кроку, ладного, на їхню думку, викликати ворожість україно-

* Цитуючи висловлювання у фокус-групах, я вказую місто й вікову категорію групи, а для уривків із фразами кількох учасників – також присвоєні їм при транскрибуванні номери, які дають змогу відрізнити мовців одне від одного. Щоб не втратити інформацію про мову та стильові особливості висловлювань, кожен цитований уривок подаю в оригінальному вигляді.

мовної частини країни та спонукати інші меншини зажадати офіційного статусу для їхніх мов на відповідних територіях. Проте найбільше в цих містах переймалися ймовірною відсутністю реальних результатів цього кроку, зокрема тим, що документи все одно доведеться писати українською, особливо якщо їх мають посилати до столиці. Один з одеситів (група 18–30 років) висловився про це так: «Что дало это понятие «региональный»? Люди как разговаривали на русском, так и разговаривают. Для людей ничего не поменялось. А для них что, документы при этом стали писать на русском языке? Не думаю, потому что в Киев отправляют документы, они всё равно на украинском пишут». Цей чоловік пропонував провести референдум про надання російській мові статусу державної, що, мовляв, узаконив би її вживання на всій території України. Водночас більшість інших одеситів і донеччан схвалювали ухвали про регіональний статус, вважаючи, що це «абсолютно логичная, вынужденная мера», покликана бажану двомовність «хоть на каком-то уровне сохранить, потому что прекратить не можем этот бред» (одномовність) у загальнонаціональному масштабі (Одеса, група 18–30 років).

Натомість більшість учасників львівських, луцьких та київських груп ставилася до підвищення статусу російської мови несхвально. З одного боку, вони вважали цей крок згубним для вживання української мови в тих регіонах, де російська стане офіційною, та передбачали труднощі для україномовців з інших частин країни, що приїздитимуть учитися чи працювати на Сході та Півдні. З другого боку, вони не бачили жодних проблем для російськомовних співвітчизників, які мали всього-на-всього заповнювати українською мовою документи, а поза тим могли вільно вживати російську. Як зазначено вище, західняки та кияни прагнули перш за все зберегти виняткове вживання української мови в документації, політиці й інших державних практиках, тому вважали, що східняки мають пристосувати свої мовні звички до чинного законодавства (а не навпаки), для чого, мовляв, досить бажання й невеликих зусиль. Тому учасники фокус-груп у цих містах наголошували політичний характер ініціативи

щодо регіонального статусу, її гадане призначення посилити тертя між різними частинами України чи навіть підпорядкувати Україну Росії, котра, як дехто вважав, і надихала цю ініціативу. Як показує поданий нижче уривок із дискусії в Києві (група 18–30 років), гадана загроза державному суверенітетові й національній ідентичності спонукала відкидати підвищення статусу російської мови навіть тих людей, що надавали їй перевагу в повсякденному житті:

Модератор: А как вы оцениваете решение некоторых областных советов о предоставлении русскому языку статуса регионального?

№ 2: Отрицательно.

№ 5: Я тоже. [...]

№ 4: Это уже политика идет, это плохо очень.

Модератор: Не нужно так?

№ 2: Вот я хочу сказать, потому что и так Украина сейчас по сути дела является под Россией.

№ 6: Да, да, под Россией полностью.

№ 2: А если мы еще будем брать вот эти, вот, статусы всякие русского...

№ 6: Мы потеряем свое достоинство.

№ 2: А смысл? Пойти тогда в состав России.

Модератор: Нет, мы хотим второй язык, мы хотим больше школ русскоязычных, а тут вдруг предлагается и вы относитесь к этому отрицательно, почему?

№ 2: Потому что русский и так все знают, понимаете, никто не ущемляет, вот здесь вот мы сидим и говорим на русском, и никто никому не говорит, что мы в Украине, почему вы не говорите на украинском. А брать статус национального еще второго русского языка...

№ 6: Законодательство, да.

№ 2: Знаете, просто даже из-за России не стоит.

Модератор: Хорошо. Безусловно. Ваше мнение?

№ 4: Очень негативно, конечно.

Модератор: Почему?

№ 4: Так не должно быть. Понимаете, начинается все с маленького, потом оно будет распространяться, это все будет политика, Россия будет приветствовать, давайте уже вся Украина на русский, что вы так, только регионы.

Крайнім виявом відкидання вимоги щодо офіційного статусу російської мови було твердження кількох учасників, що ті, хто наполягає на вживанні російської мови, мають виїхати до Росії: «Якщо вони себе вважають росіянами, хочуть так спілкуватися російською – Москва відкрита» (Львів, група 18–30 років). Подібним відкиданням вимоги узаконити вживання російської мови була відповідь на запитання про те, чи повинна ця мова мати в Україні переваги над іншими мовами меншин: «Не має права на чужій території мати якісь переваги. На своїй території нехай має переваги. Не має права ніякого принципово» (Львів, група понад 55 років). Але таке категоричне заперечення було винятком навіть у Львові, не кажучи вже про Київ, де більшість учасників усіх груп говорили російською і, відповідно, не вважали, що ця мова перебуває в Україні «на чужій території». Водночас деякі кияни твердили, що якщо російська мова матиме законодавчі переваги, вона «начнет доминировать», та ще й «спровоцирует младших братьев языковых, которые будут требовать такого же статуса» (Київ, група 43–55 років). Більшість учасників у столиці й на заході не розуміли, «чем русский лучше, чем любой другой» із-поміж мов, якими говорять українські громадяни (Київ, група 31–42 роки). Натомість донеччани й одесити пояснювали потребу надати російській мові перевагу над мовами меншин набагато більшою чисельністю носіїв та знанням цієї мови членами інших мовних груп. Один з учасників відверто висловив думку, що меншини «должны уже пристраиваться» до російськомовців (Одеса, група понад 55 років).

Компромісний потенціал регіонального статусу

Таким чином, матеріал фокус-груп потверджує небажання прибічників української мови визнати формальну перевагу російської над мовами інших меншин, але не дає достатніх свідчень їхньої готовності прийняти тодішню спробу надання російській статусу регіональної на сході та півдні. Однак треба взяти до уваги, що негативна реакція громадян була великою мірою зумовлена рішучим засудженням цієї односторонньої спроби з боку політичних сил, перейнятих становищем української мови. Щоб оцінити компромісний потенціал статусу російської мови як офі-

ційної в тих регіонах, мешканці яких її переважно вживають, бажано було б з'ясувати думки респондентів щодо запровадження цього статусу за угодою політичних сил, що представляють різні частини країни. Два з запитань в опитуванні «Громадської думки» стосувалися уявлень про належний мовний режим документації та усного спілкування між працівниками й відвідувачами державних установ у тих регіонах, де російській мові надано статусу регіональної. Оскільки вони явно стосувалися конкретних ухвал про регіональний статус, ці запитання викликали різко негативну реакцію україномовців, особливо з Заходу. Проте рівні підтримки інших варіантів відповіді та різниця між цими рівнями для двох запитань дають змогу оцінити потенціал прийняття обмеженої двомовності серед тих, що воліли б уживання лише української. Водночас відповіді прибічників російської мови показують, хочуть вони її вживання поряд з українською чи замість неї, а отже, чи можна їхні преференції узгодити з побажаннями україномовців.

Подані в табл. 5 відповіді розподілено не тільки за рідною мовою та регіоном респондентів, як у попередніх таблицях, а й за ставленням респондентів до самого надання російській мові регіонального статусу (тут його визначено за впевненою або невпевненою підтримкою одного з тверджень, наведених у табл. 4). З одного боку, для всіх категорій респондентів підтримка ведення документації і державною мовою, і регіональною істотно перевищує прихильність до вживання однієї з них на вибір працівника відповідної установи чи її керівництва. Надання переваги витратному дублюванню документації над довірливим бюрократичним вибором її мовного режиму видається усвідомленням потреби забезпечити рівні права носіїв обох найпоширеніших мов, що його наголошували учасники фокус-груп у Донецьку й Одесі. З другого боку, відсоток прибічників такої рівності не набагато вищий серед російськомовців, ніж серед україномовців, і він лише трохи перевищує чверть навіть серед тих респондентів, які сказали, що надання російській мові регіонального статусу «вирішує мовне питання». Якщо україномовці й західняки переважно висловилися за вживання в документації лише української мови попри підвищення статусу російської, то

більшість російськомовців і мешканців південно-східних областей або воліла лише російської, або ж погоджувалася, щоб мову вибирали бюрократи, які в тих областях зазвичай надають перевагу російській.

Таблиця 5

Відповіді на запитання «Якою мовою, на Вашу думку, має вестися документація в державних закладах тих регіонів, які прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної?»

(у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон			Ставлення до регіонального статусу	
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь	Позитивне	Негативне
Українською	37.9	51.7	11.7	78.1	40.1	21.0	23.8	64.5
Російською	23.0	10.7	46.0	2.9	16.2	35.2	30.6	9.5
Обома мовами	22.2	19.5	23.3	11.9	23.3	25.5	26.8	14.6
На вибір (українською або російською)	13.9	9.0	17.6	4.5	15.5	16.5	16.7	9.3

Як бачимо, попри декларовану підтримку східняками офіційної двомовності як передумови рівних прав носіїв обох мов, більшість із них насправді розуміє двомовність як право говорити винятково російською – не лише для громадян, а й для державних службовців, що робить її, по суті, одномовністю. Статус російської як регіональної обмежив би таку «двомовність» відповідними областями й містами, адже до столиці документи все-таки треба було б,

мабуть, посилати українською, зате проголошення російської другою державною дозволило б за бажання цілком нехтувати українську, принаймні в російськомовних регіонах, де ця остання відтак опинилась би на маргінесі. Поданий нижче уривок із дискусії в Донецьку (група 18–30 років) добре ілюструє таку перспективу:

Модератор: Хорошо, на каком языке, по Вашему мнению, должно вестись деловодство в государственных учреждениях в тех регионах, в которых преобладает русскоязычное население?

№ 3: Пока у нас, как бы, государственный украинский язык, наверное, по-украински.

Модератор: Если будет русский?

№ 3: Будет русский, на таком и будем. [...]

№ 6: Поддерживаю. Когда будет русский, естественно, на русском. Предприятия...

Модератор: Только на русском?

№ 6: Зачем лишнее?

Преференції щодо усного спілкування між працівниками установ і відвідувачами виявилися дещо іншими (див. табл. 6). З огляду на згадане вище сприйняття державної мови як пов'язаної перш за все з документацією, щодо усного мовлення члени обох мовних груп були більш прихильні до вживання російської або співіснування двох мов. Тому загалом частки респондентів, що висловилися за спілкування українською та російською, були приблизно рівні. Водночас, як і у відповідях щодо документації, респонденти всіх категорій більше підтримували вибір відвідувачів, ніж вибір працівників, що вказує на усвідомлення асиметрії між учасниками спілкування, тобто забезпечення *права* громадян *обов'язком* держслужбовців пристосовуватися до них. Проте частка тих, що поставили права громадян над зручностями чиновників, була меншою за третину навіть серед російськомовців і мешканців Сходу та Півдня, тоді як більшість респондентів цих категорій або явно вибирали виняткове вживання російської мови, або дозволяли зробити цей вибір чиновникам, котрі в тих регіонах здебільшого воліють саме її.

Таблиця 6

Відповіді на запитання «Якою мовою, на Вашу думку, має відбуватися спілкування в державних закладах тих регіонів, які прийняли рішення про надання російськи мовій статусу регіональної?» (у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон			Ставлення до регіонального статусу	
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь	Позитивне	Негативне
Українською	27.5	43.4	5.8	65.3	29.8	11.5	14.7	26.0
Російською	26.8	15.5	47.9	3.7	20.3	39.9	36.8	22.1
На вибір працівника установи	16.1	15.8	14.4	10.6	21.7	14.5	17.8	20.4
На вибір відвідувача	25.8	20.5	30.2	15.6	23.7	31.1	28.1	27.1

Матеріал фокус-груп доповнює ці результати. Більшість учасників у Львові, Луцьку й Києві наполягали, що держслужбовці в усіх частинах країни мусять знати державну мову, хоч і зауважували, що коли відвідувач не розуміє її, службовець має перейти на російську чи іншу спільну для них мову. Багато респондентів твердили, що чиновник має починати розмову українською, щоб, за висловом одного львів'янина, «давати приклад громадянам того [російськомовного] регіону» (група 18–30 років). Власне, мешканці заходу та столиці вважали, що їхні південно-східні співвітчизники розуміють українську досить добре, щоб нею до них говорити, і нарікали, що влада не чинить тиску з метою змусити тих людей учити й частіше вживати державну мову. Водночас саме мешканці Сходу та Півдня доводили, що звичайних громадян змушувати не

варто, а от чиновники мусять знати обидві мови й пристосовуватися до мови відвідувачів. Ось виразний зразок такого мислення (Донецьк, група 31–45 років):

Модератор: Опять же, я чиновник, только знаю русский язык. Вы пришли ко мне и обращаетесь на украинском, а я вас не понимаю.

№ 8: Это не профпригодный чиновник.

Модератор: Можно говорить о профпригодности?

№ 3: Да.

№ 7: Нужно говорить.

№ 8: Это государственный язык.

№ 9: Вы понимаете, в чем дело, чиновник – это слуга народа, да? Значит, уже профнепригоден, по определению.

Модератор: Валя, Ваше мнение? Устное общение чиновника с гражданином.

№ 2: Он должен знать и русский, и украинский, понимаете?

Інший донецький учасник (група понад 55 років) заявив, що «руководители» мають складати іспит з обох мов, щоби могли спілкуватися з громадянами будь-якою. Питання мовного іспиту для держслужбовців уже давно порушували прибічники ширшого вжитку української мови, але цей іспит так і не було запроваджено, хоча знання державної мови вважалося одним зі складників атестації певних категорій працівників. Відповіді респондентів на запитання про доцільність такого іспиту подано в табл. 7, де їх розподілено, крім рідної мови й регіону, також за найпоширенішими відповідями щодо статусів двох мов (див. табл. 3). Якщо україномовці й західняки переважно підтримували запровадження іспиту, то більшість російськомовців і майже половина мешканців Сходу та Півдня виступали проти, але водночас чверть респондентів у першій категорії та понад третина в другій не заперечували. Не дивно, що рівень підтримки корелював з преференціями щодо статусів: ті, що воліли формальної рівності двох мов, найкритичніше ставилися до запровадження іспиту лише з української, яке посилювало б її статус як єдиної державної. Водночас прибічники статусу російської мови як регіональної виявилися порівну поділені в ставленні до іспиту з української, що свідчить про їхнє визнання пріоритету державної мови над регіональною.

Таблиця 7

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, чи потрібно запровадити іспит (атестацію) з української мови для всіх держслужбовців» (у відсотках; невизначені відповіді не показано)

	Всі респонденти	Рідна мова		Регіон			Бажаний статус російської		
		Українська	Російська	Захід	Центр	Схід + Південь	Меншинна + розмовна	Регіональна	Друга державна
Так	51.7	68.0	25.5	77.0	61.3	35.7	61.0	43.9	30.5
Ні	34.5	19.3	58.4	13.5	26.3	47.9	28.9	40.2	50.1

Можна припустити, що якби йшлося про іспити з української та російської як, відповідно, державної та регіональної мов у певних областях і містах, опоненти узаконення вжитку російської були б налаштовані критичніше, ніж щодо іспиту лише з української, зате прибічники офіційної двомовності поставились би більш схвально. Але декларована підтримка іспиту мовної компетентності чиновників як передумови забезпечення прав громадян не конче відбивала згоду на складання такого іспиту всіма держслужбовцями, втім числі й багатьма з-поміж респондентів. Хоча багато учасників фокус-груп висловилися за знання чиновниками обох мов і пристосування до вибору відвідувачів, жоден не сказав, що й сам має вчити та вживати обидві мови. Ця неготовність узяти на себе мовні зобов'язання тим прикметніша, що багато з цих учасників працювали в державному секторі й деякі водночас нарікали на труднощі з заповненням форм українською, яку, вочевидь, вони знали не досить добре навіть для цього. Серед прикладів дискримінації російськомовців вихователька дитсадка з Донецька (група 43–55 років) назвала те, що її змушують спілкуватися з дітьми українською: ні вона сама, ні інші дискусанти не вважали це складником профпридатності для роботи в україномовному освітньому закладі. Інша учасниця тієї групи, медсестра, сказала, що її не змушують уживати українську, але якби змушували, то вона теж розглядала б це як дискриміна-

цію. Вважаючи дискримінацією зобов'язання працівників лікувальних закладів вживати в будь-якій практиці небажану їм мову, вона нехтувала право україномовних пацієнтів одержувати медичні послуги мовою, якої воліють вони.

Саме наполягання великої частини російськомовців на своєму праві користуватися лише російською мовою робить проблематичним запровадження в Україні реальної двомовності чи на національному, чи на регіональному рівні. Обмежуючи коло тих, хто мусить знати й уживати обидві мови, невеликою кількістю «руководителів», пересічні або й не зовсім пересічні російськомовці не визнають потреби власних зусиль, а отже, й коштів офіційної двомовності для суспільства загалом. Вони сподіваються, що державна двомовність дозволить їм та більшості інших російськомовних громадян залишатися одномовними, не усвідомлюючи чи не дбаючи, що це позбавило б такого самого права їхніх україномовних співвітчизників. Ця усвідомлена чи неусвідомлена непаритетність пропонованої двомовності робить її неприйнятною як компромісне розв'язання мовної проблеми, тим паче, що багато з-поміж україномовців не бажають ніякої двомовності взагалі.

Висновки

Проведений аналіз потвердив, що українські громадяни мають дуже різні й досить суперечливі преференції щодо мовної ситуації в країні та мовної політики держави, які великою мірою зумовлені нинішньою ситуацією та політикою і водночас впливають на неї. Україномовці хотіли б, аби їхня мова панувала в усіх суспільних ділянках, але здебільшого готові миритися з широким ужитком російської – за умови забезпечення їхнього власного права вживати українську та статусного пріоритету титульної мови й виняткового вживання її в символічно важливих практиках на кшталт документації чи публічного мовлення державних діячів. Натомість російськомовці воліють підвищення статусу російської, називаючи його засобом забезпечення рівності носіїв двох найпоширеніших мов, проте більшість із них насправді хочуть такої двомовності, що дала б їм змогу залишатися одномовними.

Можна було б уважати, що нинішню ситуацію формального пріоритету української та майже необмеженого фактичного вживання двох мов треба зберегти, адже вона дає членам обох мовних груп те, чого вони найбільше хочуть. Однак таке розв'язання проблеми не лише досить сильно дратує російськомовців, а й увічнює розрив між законом і практикою, що сприяє повсякденному й великою мірою непомітному порушенню прав носіїв усіх мов. Тому було б доцільніше ухвалити нове законодавство про мови на основі політичного компромісу між прибічниками протилежних розв'язань, а потім домагатися його дотримання й чиновниками, й громадянами. Такий компроміс міг би полягати у визнанні російської та інших мов офіційними (чи регіональними) у тих областях, районах і населених пунктах, де їхні носії становлять значну частину населення, конкретний розмір якої вартий окремого обговорення. Таке розв'язання зробило б російську мову офіційною в тих регіонах, де більшість населення підтримують підвищення її статусу й де політики вже давно його домагаються, а водночас надало б цього статусу мовам інших меншин (кримськотатарській, румунській, угорській, болгарській тощо) на менших територіях їхнього компактного мешкання. Але щоб таке розв'язання було прийнятним для більшості україномовців і дієвим у захисті мовних прав, держава мусить забезпечити вживання відповідних мов не замість державної, а поряд із нею, та пристосування чиновників до мови громадян, а не навпаки. Це передбачає забезпечення й перевірку володіння держслужбовцями державної та відповідної офіційної мови, ведення документації для публічного вжитку обома мовами та, чи не найважливіше, заохочування людей користуватися своїми правами як громадяни й водночас виконувати обов'язки як працівники.

Проблема в тому, що режим президента Януковича не більше, ніж його попередники, дбає про створення передумов для забезпечення мовних прав, попри неодноразові твердження його посадовців про потребу забезпечити права російськомовних громадян, буцімто відповідно до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Чільні діячі режиму не дуже прагнуть змусити чиновників поважати права громадян у будь-якій ділянці, до того ж багато

з них хотіли би позбавити зобов'язання вживати українську мову себе й усіх тих, хто воліє говорити російською. Проект закону про мови, що його у вересні 2010 року внесли на розгляд парламенту депутати від коаліційних фракцій, проголошував право офіційно вживати аж 15 регіональних мов на територіях зосередження їхніх носіїв. Проте більшість його статей були спрямовані на забезпечення можливості вживати російську мову на «її» території та поза нею, не надто переймаючись тим, чи вживатиметься поряд із нею українська [7]. Таке втілення декларацій Партії регіонів про забезпечення мовної рівноправності посилило давнє переконання захисників української мови, що насправді «регіонали» прагнуть фактичної одномовності в південно-східних областях і привілейованого становища російської мови в національному масштабі. Аби ще більше не відштовхувати україномовних виборців, Янукович, як видається, вирішив не наполягати на ухваленні цього закону, дозволивши натомість своїм соратникам відновлювати загрожену за президентства Ющенка гегемонію російської мови на Сході та Півдні. Можливо, такою самою буде його реакція і на перероблений варіант мовного законопроекту, що його внесено до парламенту в серпні 2011-го, – хоча може переважити бажання перед черговими парламентськими виборами продемонструвати виконання обіцянок, що їх ПРУ давала російськомовним виборцям у кількох минулих кампаніях. Якщо Янукович обере статус-кво, це означатиме продовження усталеної ще за часів Кучми орієнтації на примирення преференцій двох частин України коштом нехтування мовних прав громадян і пріоритет політичної та бюрократичної доцільності над буквою закону.

1. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / Ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – Київ, 2008.

2. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / Ред. О. М. Майборода та ін. – Київ, 2008.

3. *Вишняк О.* Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – Київ, 2009.

4. *Кулык В.* Родной язык и язык общения: на что должна ориентироваться языковая политика? // Вестник общественного мнения. – 2010. – № 3. – С. 75–86.

5. Головаха Е., Панина Н. Двухязычие в Украине: реальное состояние и перспективы // Российско-украинский бюллетень. – 2000. – № 6–7.

6. Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / Ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – Київ, 2008.

7. Експертний висновок щодо нових проектів закону про мови Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://dt.ua/articles/61365>.

Олесь Лісничук

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ СУБ'ЄКТА НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ: ДИСКУРСІЙНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті розглядається проблема визначення суб'єкта національних інтересів України. Обґрунтовується думка, що від визначення суб'єкта в дискурсі залежить тематичне структурування останнього.

Ключові слова: національні інтереси, дискурс, тематичне структурування

Oles Lisnychuk *The Problem of Identifying the Subject of Ukraine's National Interests: Discursive Interpretation. The problem to define the subject of national interests of Ukraine is regarded in this article. Substantiates the view that the definition of the subject in the discourse of national interests depends thematic structuring of the latter.*

Key words: national interests, discourse, thematic structuring

У післямайданні роки в українській політиці знецінювалися не лише такі якості, як послідовність чи прогнозованість, але й було завдано нищівного удару уявленням про можливості її раціональності. Будь-які ідеали, ідеї, орієнтири, програми, що продукуються політичним класом для пропозицій суспільству, викликали з боку останнього зростаючий скепсис. У цьому вакуумі залишалося зовсім небагато елементів політичної комунікації, які б зберігали

позитивне навантаження. Одним із головних серед них стали національні інтереси України, навколо яких, щоправда, теж вже тривалий час підтримується жорстка полеміка, здатна впливати на сприйняття соціумом не лише учасників, але й предмета дебатування.

Для політика термін «інтерес» є дуже зобов'язуючим і, фактично, невід'ємним для практичного риторичного вживання. Політик у публічній мові всіляко прагне підкреслити емансипацію від свого власного, приватного інтересу і показати свою відданість інтересам ширшого загалу; інтересам, в яких його егоїстичні мотивації розчинятимуться; інтересам, які би виправдовували, легітимізували та навіть освячували його рішення, дії та вчинки. Політик прагне демонструвати свою відданість і служіння таким інтересам.

Існує й інший бік політичного вживання терміна «інтерес» – у публічних політичних дискусіях, викривальній риториці, в агональній складовій комунікаційних стратегій. Інтерес інших політичних акторів стає предметом критики, викриття «істинних мотивів» діяльності опонентів, обґрунтування помилковості, неадекватності, шкідливості ідей та дій конкурентів у боротьбі за владу.

Переважно це відбувається саме через протиставлення деяких «вищих інтересів», яких потрібно дотримуватися і які й мають реалізуватися для певного «спільного блага», з одного боку, та інтересів часткових (приватних, групових, кланових, вузькопартійних), статусно нижчих, низько легітимних – з іншого.

У політичному дискурсі сучасної України найбільш усталеним варіантом таких «вищих інтересів» є «національні інтереси України» (надалі замість цієї конструкції задля економії текстового простору вживатимемо абревіатуру НІУ).

Важливість і «високопоставленність» НІУ як чинника української політики наразі ніким особливо не оскаржується. Навіть коли оголошуються тези, в яких висловлюються сумніви стосовно того, що НІУ є задіяними у внутрішньому політичному процесі чи у міжнародних відносинах, то й тоді і в такий спосіб постулюється визнання НІУ як життєвонеобхідного елементу політичного

життя нашої країни [1, 2, 3, 4]. Те саме можна сказати і про бурхливі дебати, скажімо, стосовно «зради» НІУ.

Утвердження подібного високого статусу НІУ означає фактичне визнання рівняння між окремішністю буття України (незалежність, самостійність, суверенність, «проект Україна», «Україна – не Росія» тощо) і наявністю НІУ. При цьому десь далеко «за дужками» залишаються проблеми, скажімо, їхньої генези, структурування чи динаміки. Домінуючим що в політиці, що в медіа, що в політичних дослідженнях є своєрідний метафізичний погляд на НІУ, де вони сприймаються як даність, стосовно якої не з'ясовано, як вона виникла, завдяки чому має саме такі конфігурації в поточний момент, чи може і як саме може змінюватися. НІУ постають як певний вже готовий інструмент, атрибут, стандарт, канон, беззаперечний орієнтир, вища правда, мірило професійності, моральний кодекс, «керівна і спрямовуюча сила» для українських політиків та політик. Стисліше формулюючи, НІУ є і ними обов'язково треба керуватися.

Така іманентизація НІУ як чинника української політики однією із головних причин має дефіцит практик рефлексії над питаннями інвайроментального характеру, де б проблематизувалися питання позиціонування НІУ в структурі. Наприклад, не уникалося б питання *доцільності* наявності чи реалізації НІУ. Наразі в чинному дискусійному просторі подібні формулювання видають ледь не блюзнірством. Однак варто згадати, що є й альтернативні НІУ бачення механізмів просування до макросуспільного блага. Найближчий приклад – інтереси класові. Ще зовсім недавно в категоріях історичного часу Україна потрапляла в зону традиції постулювання їхнього примату над усіма іншими. З іншого боку, на ролі, подібні тим, які сьогодні бачаться за НІУ, могли б претендувати за певних обставин «українська національна ідея» чи, скажімо, «національні цінності (України/українського народу/громадян України» тощо). Не варто забувати і про «державні інтереси», «інтереси суспільства», «інтереси українського народу/народу України», що з першого погляду видаються близькими до НІУ. А є ще, наприклад, «християнські цінності» чи «загальнолюдські цінності»,

або й контроверсійні поняття на кшталт «душі народу», «ментальності», «споконвічних традицій» тощо.

Згадані приклади не покликані особливо наголошувати на принциповій релятивності НІУ як вищого, легітимізованого на рівні політичної свідомості, регулятора політичної діяльності. Йдеться, зрештою, не тільки про конкурентні «національним інтересам» моделі цілепокладання, а про можливість, а також і важливість та необхідність постановки питань, які видаються на перший погляд занадто затеоретизованими, а може, й схоластичними. Це питання про онтологічні засади НІУ як саме «національних інтересів України», а не універсальної конструкції «національні інтереси», яка «за визначенням» має супроводжувати сучасну суверенну державність. «Основи буття» НІУ тісно пов'язані з онтологією незалежності України. Остання є одним із стрижневих елементів досить активних уже тривалий період дискусій про «проект «Україна».

Актуальним завданням залишаються не лише і не стільки вправи щодо формулювання НІУ, скільки щодо формування розуміння, консенсусних підходів до того, що, власне, таке НІУ, як вони «можуть бути». Сформувавши певний бекграунд для спільного розуміння цього питання, можна буде успішніше і послідовніше знаходити відповіді на питання як, для чого, з яким результатом «відбуваються» НІУ, дискутувати про їхній загальний зміст та конкретні значення, оцінювати політичні феномени, дії, рішення з приводу їхньої відповідності/невідповідності НІУ. Таким чином, могла би виникнути своєрідна стартова методологічна платформа для продуктивніших від існуючих дискусій з приводу НІУ ну і, власне, для структурування особливого елементу політичної дійсності, який би міг бути позначеним поняттям «політика НІУ». Інакше всі дискусії будуть й далі заплітатися в гордієві вузли смислів та значень у безперервних боях інтерпретацій та інтерпретаторів.

У той же час, не варто мати особливих ілюзій щодо реальної можливості досягти відчутного прогресу в методологічній визначеності та послідовності підходів до розуміння НІУ. Є декілька вагомих причин, які якщо не унеможливають, то

суттєво ускладнюють ці завдання. В першу чергу, звернемо увагу на те, що основними учасниками дискусій про НІУ є політики. Представники українського політичного класу є і найбільш ініціативними та активними публічними інтерпретаторами, і найбільш резонансними у масових комунікаціях та масовій свідомості, і, власне, найбільш дотичними до прийняття рішень та дій, що можуть потрапляти в смисловий простір НІУ. Від цієї категорії диспутантів вимагати методологічної стрункості наївно. Для вітчизняного політикуму проблемним є і послідовність у межах декларованих ними чи репрезентованих (в тих чи інших виявах) ідеологій. За великим рахунком, категоричність суджень і, в той же час, їхня здебільшого поверховість, високий рівень суб'єктивізму та формалізму, претензії на пряму ючу до універсальної компетентність є однією із важливих корпоративних ознак політиків як професійної групи.

Комунікація стосовно онтологічних засад НІУ в принципі можлива із дорученням представників політикуму, але, більшою мірою, для ідентифікації репрезентованих ними ідеологій, гегемоністських установок. Інститууюча дискусія з такої проблеми можлива передусім в науковому та експертному середовищах. Однак не має гарантій, що її результати можуть бути відносно оперативно репрезентативно залучені в дискурс політиків та медіа, утвердитися там і стати однією із важливих конструкцій для дискурсу НІУ.

Разом з тим, це не означає, що така дискусія приречена в принципі. Сама постановка питання про основи бутевості НІУ як окремого феномену, як питання проблемного вже тією чи іншою мірою оскаржує традиційну платформу інтерпретаційних практик НІУ і має свій інноваційний потенціал.

Місце теми суб'єкта в дискурсі національних інтересів

На наш погляд, одним із провідних напрямів деметафізації та десакралізації (а також і демістифікації) НІУ, визначення їхнього онтологічного статусу може бути проблематизація теми їхньої суб'єктності. Фактично це означає спробу визначення їхніх артикуляторів, носіїв та реалізаторів НІУ.

Проблема суб'єктності в дискурсі НІУ має кілька вимірів. Умовними центрами, навколо яких вони розгортаються, з одного боку, є група питань, що намагаються вказати на те, хто, власне, має бути тим суб'єктом, якому приписується володіння інтересами подібного формату і чому саме він, а не хтось інший. З іншого боку, це питання прикладні – хто саме, внаслідок чого, з яким результатом реалізує (чи не реалізує) НІУ. Таким чином, власне, і задається простір, в якому може ідентифіковуватися суб'єкт НІУ.

Проблема суб'єкта важлива не лише для прояснення онтологічних аспектів чи структурної будови дискурсу НІУ. Від визначення суб'єкта, що реально виконує відповідні функції чи є таким лише потенційно, значною мірою залежить тематичне наповнення дискурсу НІУ. Ключові процедури визначення контенту НІУ – їхня артикуляція та агрегація – не можуть не залежати безпосередньо від того, хто їх здійснює. Якщо ведемо мову про дискусійну природу НІУ, то мусимо визнати ще і залежність від того, хто не може здійснювати ці процедури. Тобто, зважаючи, що претендують на свою участь у дискурсі НІУ практично всі актори, здатні викликати хоч мінімальний інформаційний резонанс, особливої важливості набуває проблема відмежування тих, хто справді здатен своїми мовленевими актами, артикуляційними практиками, безпосередніми діями вплинути на структуру значень НІУ, від загального потоку інтерпретаційних прагнень в царині НІУ.

Разом з тим, такі завдання не можуть бути вирішені через застосування суто формальних чинників. Поміж іншим, подібні тенденції неодноразово мали місце в українській політичній практиці. Наприклад, це знайшло свого часу втілення в кількох епізодах боротьби за повноваження у сфері зовнішньої політики [5, 6, 7, 8].

В останній період дії первинних положень Конституції (до початку 2006 р.) протиборство мало здебільшого закритий, непублічний, внутрішньокорпоративний характер. Головними його контрагентами виступали «профільний» елемент в структурі уряду – Міністерство закордонних справ та апарат Президента. Для цих суперечок існувала формально-юридична підстава: за Президентом закріплювалася особлива роль у реалізації зовнішньої політики

України, а МЗС претендувало на свою роль «за визначенням». Після реструктуризації системи владних повноважень за наслідками конституційної реформи від 8 грудня 2004 р. головними сторонами протистояння стали вже Президент та МЗС, з одного боку, і Прем'єр-міністр та уряд, з іншого. З одного боку, останнє було викликане закріпленням за Президентом права представляти Україну в міжнародних відносинах та здійснювати керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави (ст.106, п.3) на тлі суттєвого обмеження попередніх повноважень в інших сферах. Зовнішня та безпекова політики стали своєрідним плацдармом для В. Ющенка і орієнтованої на нього частини політичного класу в боротьбі за політичне самоствердження. Зокрема, така ситуація дала підстави йому та його політичним союзникам претендувати на визначальну і навіть ексклюзивну роль у політиці НІУ. На наш погляд, найбільш активне звертання В. Ющенка в період його президенства до категорії НІУ у своїй мовній активності стало не тільки виявом його «ідеологічних» ідентитетів, але й цілком інструментальним підходом до використання своїх повноважень як Президента в конкурентному політичному середовищі.

Одним із результатів цих далеко не безконфліктних пошуків «відповідальних» за зовнішню політику та встановлення між ними субординації стало формальне визначення тих, хто має право висловлювати офіційну позицію України та застосування інституту директив Президента для офіційних зовнішньополітичних переговорів від імені України. Втім, згадані директиви попри їхню, за семантикою, імперативність у політичному дискурсі виявилися втіленням різнопланових колізій. Цей документ може сприйматися як зафіксоване тлумачення одним із головних учасників політичного процесу – Президентом – НІУ щодо певної конкретної переговорної ситуації. При цьому, в своєму традиційному застосуванні він має не публічний характер і охороняється грифом «таємно», що здатне викликати питання про демократичність, «прозорість» і «відкритість» зовнішньополітичної позиції автора директив. Звісно, можна припустити, що ця вихідна умова є важливою з огляду на тактику ведення переговорного діалогу

задля досягнення в ньому максимально сприятливих для української сторони результатів. Однак, як показав досвід використання в політичній комунікації цього інструменту, практика є дещо іншою. Зокрема, набула поширення публічна критика з боку сторони автора директив з приводу їх порушень чи невиконань. Таємний характер документа відкривав широкі простори для спекулятивних інтерпретацій і відвертих маніпуляцій – «широка публіка», до якої зверталися сторони обговорення «дотримування» цих директив не має змоги робити самостійні оцінки, оскільки не може бути ознайомленою зі змістом документа. Не виправляла, в принципі, ситуацію і практика вибіркового оприлюднення затверджених Президентом директив. Замість декларації відкритості позиції, такі випадки у вітчизняному політичному дискурсі набувають інших значень – розцінюються як «вкидання» чи організовані «витоки» інформації для атаки на позиції опонентів. Наприклад, схожим чином розгорталася ситуація навколо «директивного забезпечення» українсько-російських «газових» переговорів кінця 2008 – початку 2009 рр. (Див., наприклад: [9].)

Хоча в межах дискурсу НІУ впливовим є твердження, яке передбачає, що офіційна позиція в сфері зовнішньої політики України має ґрунтуватися на основі НІУ, зрозуміло, що реальна ситуація дуже далека від таких однозначних залежностей. Тобто, ідентифіковані за допомогою формальних чинників (також за допомогою юридичного дискурсу) суб'єкти висловлення офіційної зовнішньополітичної позиції не здатні це робити відповідно до якогось нормативного кодексу НІУ. І не лише тому, що останнього не існує і його появу та функціональність важко уявити. Але й внаслідок дії цілої низки системних факторів, притаманних українському політичному процесу та його учасникам – вкрай низької культури дотримання Конституції та законодавства; тяжіння до закритості, непублічності прийняття рішень, а також до використання інформаційного простору для маніпулятивних впливів на громадську думку та масову свідомість, примату вузькогрупових інтересів та пріоритетів тощо. Якщо зважати на ці чинники, то важко стверджувати можливість однозначного виконання виняткової суб'єктної ролі певною

особою, що обіймає вищу державну посаду, державною установою чи навіть державним апаратом у цілому, хоча при цьому і блокувалися б претензії на суб'єктність щодо НІУ з боку різного роду «статистів». Однак у такому разі ми отримуємо дуже умовний і, цілком ймовірно, досить спотворений образ суб'єкта НІУ – того, хто здатен і може реалізовувати політику відповідної масштабності.

Зрештою, проблема суб'єктності НІУ виходить на більш об'ємну і багатогранну проблему – проблему суб'єктності в українській політиці (а та, в свою чергу, на проблему суб'єкта політики як такого).

Наразі в політичному дискурсі України ідентифікується ціла низка претендентів на реалізацію політичної суб'єктності – лідери, партії, «політичні сили», електорат, народ, клани, держава, бюрократичний апарат, олігархи, групи за інтересами, політико-фінансові групи, структури громадянського суспільства, громадська думка тощо. Практично кожен із них може розглядатися і як претендент на вияв суб'єктності щодо НІУ. При цьому варто зважати на те, що не може бути прямого отождоження тієї чи іншої категорії політичних акторів із суб'єктом НІУ. Якщо би така роль затвердилася лише за кимось одним із названих чи неназваних учасників вітчизняного політичного процесу, то це би означало наявність в країні дуже жорсткого авторитарного правління. Це, звісно, не стосується таких категорій домінантів на політичну суб'єктність, як «структури громадянського суспільства» чи «громадська думка», які і не претендують саме на такі ролі і не здатні відігравати їх загалом. Більше того, хоча в українському політичному дискурсі доволі активно оперують цими категоріями, для них важко віднайти денотативні відповідники. Зрештою, не чужою є проблема і для ряду інших згаданих категорій політичних акторів – знаходяться підстави і стосовно не лише можливості визнання політичної суб'єктності, але правомірності використання таких понять, як «політична партія», «народ», «олігарх» тощо.

Однак очевидний претендент на роль суб'єкта НІУ – це «нація». Це, власне, впливає із самої їх етимології. Однак за перших же спроб творення синонімічного ряду стає помітною значна дистанція між конотаціями, які

викликають вживання НІУ, та тими, що виникають під час використання мовниками формул «інтереси нації» чи, тим більш, «інтереси української нації».

Саме навколо категорії «нація» спостерігається одна із найбільш гострих та безкомпромісних дискусій в українській політичній комунікації. При цьому складно говорити про особливу її результативність у сенсі творення загальних конвенцій для політикуму та соціуму. Навпаки, якщо мати на увазі процес закріплення значень, то більш доречно говорити про фрагментацію комунікаційного простру, його кластерізацію – вироблення в окремих його сегментах відносно стабільних і відтворюваних структур інтерпретації, які, втім, або ігноруються, або оскаржуються в інших. Відповідно, в політичній мові «нація» наразі не тільки не набула більш чи менш усталеної фіксації значень, які б поділялися більшістю учасників комунікації, але й підтримує, а часто й каталізує наростання розбіжностей між ними.

Дискурс НІУ не лише ідентифікує суб'єкта, інтерпретує коло проблем, пов'язаних із суб'єктністю, але й творить цього самого суб'єкта. Саме через означувальну комунікацію з приводу НІУ визначаються і ті, хто формулює, і ті хто реалізує, і ті, хто оцінює активність, що потрапляє в поле проблематики НІУ.

Дискурс не тільки і не стільки відображає пошуки суб'єкта НІУ – він, власне, сам його формулює. Недискурсійні ототожнення суб'єкта НІУ приречені на суб'єктивізм і волюнтаризм, а головне – не можна говорити про їхню продуктивність з огляду на завдання, які закріплюються за НІУ. Можна навіть категоричніше стверджувати, що поза дискурсом немає суб'єкта НІУ, немає ніяких сутностей, акторів, які би незалежно від дискурсу виявляли продуктивну активність щодо НІУ.

1. Чорновіл Т., Філенко В., Стецьків Т. Яку Україну ми отримали // Дзеркало тижня. – 2001.– 23 серпня.

2. Горбачов мав примітивне уявлення про Україну // <http://ua.glavred.info/archive/2009/10/09/151615-9.html>.

3. Поточний коментар // http://www.kostenko.unp-ua.org/articles/?action=show_full&part=0&id=20030702-1.

4. Заява Центрального Проводу Української Народної Партії у зв'язку з порушенням законності державними органами у сфері зовнішньої політики України // <http://unp.ua/ua/bodydeclarations/3323.htm>

5. Сушко О. Випробування Росією: старі граблі зовнішньої політики // Дзеркало тижня. – 2005. – 13–19 серпня.

6. Сушко О. Як уникнути паралічу зовнішньої політики України? // <http://www.pravda.com.ua/articles/4b1a9be956578>.

7. Сірук М. Директиви проти зухвалості. Чи знайдуть гілки влади консенсус у сфері зовнішньої політики? // День. – 2009. – 29 листопада.

8. Щербак Ю. Багатоголосся української зовнішньої політики: гармонія чи дисонанс? // День. – 2009. – 1 грудня.

9. Сергієнко І. «Газових директив» не було? // <http://ua.glavred.info/archive/2009/02/11/185709-3.html>.

*Олександр Заремба
Олександр Федоренко*

МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ДИСКУРС ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто аспекти, які характеризують дискурс національної ідентичності в українському суспільстві на початку ХХІ століття. Окреслено погляди провідних українських науковців щодо цієї проблематики.

Ключові слова: дискурс, національна ідентичність, суспільство.

Alexandre Zaremba, Alexandre Fedorenko. Modernizing discourse of identities in Ukrainian society at the beginning of the 21st century. The article deals with aspects which characterize discourse of national identity in Ukrainian society in the beginning of the 21st century. Opinions of main Ukrainian scholars as to these problems are considered in the article.

Key words: discourse, national identity, society.

Одним з виразних викликів перед людством у сучасному глобалізованому світі є ущільнення політичних просторів планети завдяки розвитку нових інформаційних та

промислових технологій, модернізації та інтенсифікації комунікативних засобів взаємозв'язків. Різноманітні дискурси, що відбивають тенденції глобалізації та інтеграції, дають змогу розглядати в різних контекстах практику політичних процесів у новітньому українському суспільстві.

Термін «дискурс» використовується відмінно різними за фаховими сферами зарубіжними та вітчизняними дослідниками, які позначають цим поняттям специфічну форму актуалізації колективної історичної пам'яті суспільства та формування нових знань про соціальні умови його функціонування. Тобто дискурс – це певною мірою є спосіб позначення конкретної сфери політичного життя суспільства.

Сутність поняття дискурсу можливо розглядати в його взаємодії з низкою інших ключових понять політичної науки – ідентичністю, владою, ідеологією. Це амбівалентне поєднання значною мірою виявляється в дискурсі щодо проблем національної ідентичності, різним аспектам якого присвячено широкий обсяг емпіричних досліджень вітчизняних вчених.

Поняття «дискурс» розглядається у зарубіжній та вітчизняній політологічній літературі з позицій локалізації тверджень стосовно конкретної сукупності процесів у просторі певного суспільства. Зокрема, процеси самовизначення спільноти людей у просторі творення нації під впливом ідейно-політичних, соціальних, культурних та інших суспільних орієнтацій розглядаються як вияв колективної ідентичності.

Безперечно, що серед факторів, які визначають сутність політичних процесів розвитку українського суспільства, помітне місце займають питання, пов'язані з усвідомленням громадянами України національної специфіки своєї держави та власної національної ідентичності.

Таким чином, проблемний дискурс національної ідентичності пов'язаний здебільшого з інституційною практикою функціонування суспільного життя в Україні. Очевидно, що втілювані в суспільних інституціях ідейно-політичні уявлення істотно впливають на продукування в політологічних дослідженнях низки підходів до формування наукових знань про змістовну структуру української політичної нації як суверенної європейської держави.

Важливе місце серед них посідають наукові знання, що виявляють уявлення, які сприяють утвердженню пріоритетів належності до української нації як новітнього суб'єкта всесвітньо-історичних процесів у локальному, регіональному та світовому просторово-територіальних середовищах. Проте,

виділяючи такий дискурс, доцільно акцентувати на актуальності проблеми аналізу сутнісних аспектів взаємозв'язку таких концептів, як нація, ідентичність, цивілізація, держава.

Одним з важливих аспектів відтворюваних у дискурсі національної ідентичності уявлень є його територіально-географічна структура. Йдеться насамперед про наявність уявлень щодо існування національної спільноти в межах кордонів єдиного та цілісного простору і єдності представників цієї спільноти навколо спільних політичних образів ідентифікації та діяльності.

Навколо змісту проблеми ідентичності саме як політичного явища останнім часом в вітчизняній науковій літературі розгорнуто науковий дискурс щодо вибору в українському соціумі на початку ХХІ століття типу ідентичності, який може поєднувати політичні й економічні інтереси, культурні та світоглядні орієнтації населення і цінності, до яких можна віднести людину, її права і свободи, розвиток інститутів демократичного та правового суспільства, толерантність до національного розвитку інших народів, їхньої історії, культури, мови.

Проблема співвідношення ідентичності і кордонів політичного співтовариства розглядається у світовій політичній науці з позицій теорії дискурсу, розробленої політичними філософами Ернесто Лаклау і Шанталь Муф. Така теорія є цілісною і фундаментальною, оскільки є основоположною для розвитку постструктуралістського напрямку інтелектуальної наукової думки і враховує усі реалії сучасної епохи в історії людства.

Важливою відмінною ознакою моделі постструктуралістського дискурсного аналізу від традиційних є акцентування уваги на просторовому розташуванні суб'єктів ідентичності. Вихідними позиціями формування дискурсу ідентичності в середовищі конкретного суспільства є наяв-

ність кордонів політичного простору та самодостатніх інституційних структур.

Виходячи з такої позиції можна стверджувати, що об'єднання на європейському просторі держав, сформованих національними спільнотами в конкретних географічних просторах – це локальний блок географічно-політичних регіонів. Населення цих регіонів не втрачає національної ідентичності, що виявляється у складних процесах прийняття Конституції Європейського Союзу і функціонування Європейського Парламенту.

Слід зазначити, що достатньо обґрунтованою є позиція з цього проблемного питання директора Інституту європейських досліджень НАН України доктора історичних наук А. Кудряченка, зокрема щодо оптимізації використання людських і природних ресурсів України з врахуванням особливостей стратифікації політичних, правових, соціокультурних, фінансово-економічних, транспортних та інших комунікацій у світовому політичному просторі. На його думку, невідкладним імперативом розвитку українського суспільства на початку XXI століття є його інтеграція в загальну систему європейських інституцій, що може сприяти раціональному і потужному використанню промислово-технологічного й інтелектуального потенціалу країни, становленню української держави як активного суб'єкта європейської та світової політики[1, с.240].

Потрібно зазначити, що Україна, Росія та інші країни пострадянського простору, як політичні регіони, є просторово-цивілізаційними утвореннями, які мають власні ідеологічні парадигми формування ідентичності, в основі яких культурні, політичні і соціальні традиції націєтворення та державотворення. Однією з основних політичних особливостей цих утворень є екстериторіальність, тобто підкорення населення законам власної держави і повний імунітет держави від юрисдикції іноземних держав. З огляду на такі обставини необґрунтованою може бути позиція у вітчизняних та іноземних наукових і політичних колах щодо протиставлення європейського універсального типу ідентичності і локального типу ідентичності як двох протилежних типів світоглядного сприйняття дійсності.

Універсальний тип ідентичності виявляє тенденції до культурно-цивілізаційної єдності і соціально-економічної

координації ринкової економіки європейських національних держав. Цей тип знаменний тим, що базується на ідеї ідентифікації громадян країн Європи як мешканців єдиного європейського географічного регіону, який вміщує взаємно пов'язані культурні традиції і практики суспільного буття різних народів.

Локальний тип ідентичності виявляє тенденції впливу конкретних просторових факторів на діяльність європейських держав як культурно-цивілізаційних утворень, які є легітимними суб'єктами реалізації власних національних інтересів у межах регіонального геополітичного утворення – Європейського Союзу. Такий тип ідентичності конститує неповторний і оригінальний спосіб буття певної національної спільноти і особливості її функціонування у регіональному і загальнолюдському вимірах.

Зазначимо, що національна ідентичність за своєю суттю багатовимірна, зокрема вона є чинником легітимації політичними інституціями прав і обов'язків індивідів у суспільстві та громадян держави. Втілення цих концептів у суспільному житті є можливим внаслідок впровадження інститутів демократії та свободи, з урахуванням політично-правової, регіональної, соціокультурної та економічної специфіки певної країни.

Розв'язання проблеми ідентичності у суспільстві, на нашу думку, є можливим внаслідок усвідомлення громадянами себе представниками колективної політичної спільноти і водночас культурної спільноти, яка має власну специфічну історію, ідейну та культурну спадщину. Ця обставина вказує на той незаперечний факт, що осердям сучасного політичного мислення в українському суспільстві має бути національна самоідентифікація, побудована на ідеї творення нинішньої політичної нації як своєрідного політико-правового і міжнародного суб'єкта взаємовідносин у світовому просторі.

Базовим принципом формування української нації, незважаючи на тривалий час перебування територій України у складі колоніальних імперій, був принцип етноцентризму, тобто окреслена в часових та просторових межах єдність міжпоколінної спільноти людей, об'єднаних спільною культурою і самосвідомістю. Протягом ХХ сто-

ліття, внаслідок політичного терору влади Радянського Союзу базові цінності етнічної спільноти (мова, звичаї, обряди, народне мистецтво, ідейні та культурні традиції) як основної і важливої складової частини українського соціуму вичерпали свій легітимуючий потенціал збереження і трансформації специфічного історичного досвіду.

Сучасна українська нація сформована на підставі принципу поліцентризму, тобто поєднання цінностей автотонного та інших етносів і цінностей громадянського суспільства. Національний суверенітет, незалежність держави, права людини є ціннісними орієнтирами усіх громадян держави.

Актуальність питання національної ідентифікації полягає ще й у тому, що внаслідок маргіналізації культурних цінностей і дискредитації політичних цінностей української етнічної спільноти за часів Радянського Союзу нинішнє поліцентричне суспільство України недостатньо підготовлене до сприйняття сучасних викликів і загроз глобалізації. Нова політична система національної самосвідомості недостатньо ще виконує регулятивну функцію у суспільному житті щодо утвердження сучасного українського соціуму як цілісної цивілізаційної, соціально-політичної функціональної системи.

Недостатня увага до аналізу процесів, які характеризують два етапи становлення цивілізаційної самосвідомості української нації, суттєво знижує аналітичне значення розробок моделі формування української національної ідентичності. Питання національної ідентичності є визначальним для подальшого буття української нації, яка, маючи власну державу, є самодостатнім суб'єктом взаємовідносин у світовому політичному просторі.

Проблема національної ідентичності в епоху глобалізованого світу є актуальною в усіх європейських державах, але в Україні та інших пострадянських державах спонукає суспільство до остаточного подолання соціального та географічно-політичного розколу між населенням різних регіонів власного простору. Тобто в нинішньому українському суспільстві значною мірою, як свідчить досвід соціально-політичних змін у 2004 – 2009рр. у нинішній час подолані обумовлені географічно-політичною відірваністю територій

України протягом ХХ століття суттєві розходження в соціальному досвіді та політичній культурі мешканців різних етнографічних та адміністративних регіонів.

Політичні реалії сучасного становища українського соціуму є наслідками подолання в суспільстві ідейного протистояння у 90-х роках ХХ ст. прихильників демократичних і комуністичних та соціалістичних поглядів, а на початку ХХІ століття – прихильників європоцентричного і євразійського цивілізаційно-контактного вибору України. За нинішніх умов у середовищі суспільства є протистояння владно-політичних груп, які орієнтуються на стереотипні уявлення про історичні події, соціальні та економічні процеси життя населення певних регіонів України.

Історичний досвід функціонування таких поліцентричних держав, як СРСР і

Сполучені Штати Америки, показує, що формування наднаціональних ідентичностей має територіально-національну або культурно-політичну основу, яка зумовлює формування усіх змістовних складових частин політичного життя. Це різні поліфункціональні та ідеологічні системи, але і в СРСР і США національна ідентичність формувалася на основі нагромадженого історичного досвіду конкретної національної спільноти, сформованих в її середовищі суспільних відносин і традицій державності.

Йдеться про те, що політична спільнота США сформувалася на основі англосаксонських цивілізаційних цінностей соціального й політичного життя, а формування політичної громадянської спільноти в Радянському Союзі відбувалося на основі системи цінностей російського народу і традицій, інтересів та ідеології російської імперської державності. Нинішня історична ситуація в Україні характеризується домінуванням державно-громадської моделі творення в середовищі суспільства зі стратифікованим етнодемографічним складом і багатofакторним географічним простором спільноти сучасного національного типу – політичної нації із розвинутими демократичними політичними інститутами та розвинутою правосвідомістю.

Можна зазначити, що в межах нинішнього політичного простору Європи національна ідентичність залишаєть-

ся природною формою вираження ідентичності політико-культурної спільноти, а національна держава – найоптимальнішою і найдодільнішою сучасною формою політичного об'єднання. Виникає складне і проблемне питання щодо того, чи може в нинішній час передача національними державами певних законодавчих і виконавчих владних функцій центральним інституціям Європейського Союзу нівелювати національну ідентичність і сприяти формуванню наднаціональної колективної ідентичності.

Наднаціональна європейська ідентичність є типом колективної ідентичності, який виявляє сукупність соціокультурних орієнтирів щодо відчуття належності громадян європейських країн до єдиного регіонального наднаціонального утворення. В контексті такої постановки питання, зазначимо, що аргументованою є позиція українського дослідника В. Ткаченка, який у дисертації «СНД як геополітичний феномен. Політологічний аналіз» захищеній в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, констатує факт того, що входження України в сучасних умовах до контрольованого Росією пострадянського простору є суттєвою запорукою для утвердження української держави як європейської за політико-правовим типом ідентичності її населення [2,с.449].

Формування європейської ідентичності є вагомою передумовою реалізації спільних інтересів національних держав, які зберігають свій державний суверенітет та суб'єктність у вирішенні усіх проблем внутрішньої та зовнішньої політики в межах цього наддержавного утворення. Процеси інтеграції є сприятливими для європейських держав у аспекті реалізації спільних регіональних проектів та реалізації спільних інтересів у світовому просторі, зокрема у політичній, правовій, економічній та інших галузях.

Формування панросійської колективної ідентичності відбувалося у контексті процесів побудови російської імперської держави. Саме в просторово-територіальних межах російських імперсько-державних утворень, зокрема Московського царства, Російської імперії, СРСР, територія України була одним з об'єктів створення російської національної ідентичності.

Після розпаду Радянського Союзу у 1991р. Продовжувати для провідних кіл Російської Федерації створення єдиної ідентичності на пострадянському просторі можна було лише шляхом прямого культурно-інформаційного, економічного, політичного та військового контролю над країнами колишнього СРСР. Реалізація механізмів контролю та впливу на Україну та інші пострадянські держави здійснювалася передусім з метою коригування їхньої політики в гуманітарній, соціально – економічній, міжнародній сферах.

Відновлення політичного впливу Росії на терені України в межах такої структури як Співдружність Незалежних Держав (СНД), виявилось для конструювання панросійської ідентичності неефективним, оскільки такі теоретичні конструкції не мали науково обґрунтованої системи ціннісних орієнтирів у політичній та соціокультурній сферах. Політика наднаціональної ідентичності, яка проводилася Росією через СНД, виявилася неефективною саме тому, що вона була скопійована значною мірою з політики наднаціональної європейської ідентичності, тобто не враховані були певні відмінності становлення Росії як федеративної держави й правонаступника СРСР і Європейського Союзу, як регіонального угруповання.

Формування типу наднаціональної європейської ідентичності відбувається на рівноправних засадах, в межах Європейського Союзу відсутнє тотальне домінування англійської мови і кожна з країн має можливість виявляти свої політичні ініціативи. Центральною проблемою у формуванні такої наднаціональної ідентичності є вироблення спільних політичних, соціальних, економічних й духовних засад співпраці як для загального прогресу, так і для національного та цивілізаційного самоствердження європейських народів та формування ними єдиної міждержавної політичної системи.

Сучасна російська теоретична думка обґрунтування політики панросійської ідентичності базується на парадигмі конструктивізму. Науково-теоретична база реалізації національних інтересів Росії на пострадянському просторі ґрунтовно розроблена з метою поширення російської

наднаціональної ідентичності на території України та інших країн, але вже з проекцією на нові покоління людей, які не відчувають ностальгії за ідеолого-політичним і соціокультурним минулим Радянського Союзу.

Цілеспрямована політика формування панросійської ідентичності на пострадянському просторі на початку ХХІ століття ускладнювалася обставинами державницького статусу та правосуб'єктності України та інших країн на власній території та у міжнародних відносинах. Визначальною особливістю перехідних політичних процесів в Україні було подолання системної кризи колективної ідентичності та синдрому «лімітрофності» шляхом здійснення самоідентифікації населення та утвердження його

національної самосвідомості за територіальною та громадянською ознаками.

Основою домінуючої парадигми суспільної свідомості було відторгнення контексту російсько-імперської ідентичності, пов'язаного з міфами і реваншистськими настроями в суспільстві Росії і дистанціювання держави і громадянського суспільства як основних суб'єктів українського соціуму від політичних і культурних цінностей Росії. Найбільш ідейно продуктивними були дослідження представників української політичної науки, які синтезували досягнення вітчизняної й зарубіжної суспільно-політичної думки, змістовно й функціонально осягнули ідейно-політичний та соціальний досвід націєтворення та державотворення українського народу.

Таким чином, на шляху утвердження державності країни відбувалася ґрунтовна зміна парадигми суспільної свідомості, що зумовлювало усвідомлення в суспільстві образу України як самодостатньої цивілізаційної системи у контексті політичних, економічних, соціальних та культурних процесів в європейському регіональному просторі. Домінуючим в суспільстві став українсько-європейський проект формування уявлень про еволюцію та зміст геополітичної самоідентифікації української нації та держави.

Аналіз праць, присвячених цій проблематиці, свідчить, що новітній модернізаційний проект ідентичності в українському соціумі має перспективу реалізації на основі визнання пріоритетності в суспільстві чинників громадян-

нської ідентифікації, державного статусу української мови, пріоритетності української національної культури. Поряд із зазначеними чинниками в суспільстві і надалі існує характерний для українсько-російських відносин конфлікт ідентичностей, що базується на колоніальному (“імперському”) і антиколоніальному (“націоналістичному”) відповідних дискурсах[3,с.144 – 145].

У такій якості нинішня українська нація постає певним поліфункціональним феноменом, що виявляє специфічні особливості самосвідомості, політичного самоствердження і колективних інтересів, оскільки йдеться про українську політичну націю як самодостатнє суспільно-державне і культурно-політичне утворення, що поєднує громадян держави, які реалізують свої політичні, соціальні та інші права, виконуючи певні обов’язки.

Нинішня українська політична нація значною мірою має високий рівень суспільної консолідації, колективна політична ідентичність якої не залежить від впливу пан-російської наднаціональної ідентичності, яка не є співвідносною з орієнтаціями поліетнічного українського суспільства та його нагальними потребами. Від 2004 року політична національна спільнота в Україні є перебуває у стані утвердження громадянського суспільства, забезпечення в його середовищі прав і свобод громадян, утвердження правової і демократичної держави.

Нинішня українська нація може розглядатися як політична реальність, що виникла як результат різноманітних політичних процесів, які відбувалися на території сучасної України з давніх часів. Новітня українська держава, як політична організація суспільства поєднує історичні традиції українського етносу та інших етнічних спільнот, реалізовує владні і регуляторні функції в інтересах усього населення країни.

Конструкція українського історичного нарративу є фундаментальною підставою для продукування колективної громадянської ідентичності в національному суспільстві новітньої української держави. Складовою частиною наукового дискурсу формування історичного нарративу є дискурс конструювання ідентичності, тобто виокремлення українською поліцентричною національною спільнотою су-

купності специфічних особливостей свого політичного буття від історії буття інших спільнот, а також інтерпретація цих особливостей у ціннісних, смислових та духовних категоріях.

У нинішньому українському суспільстві сформований ідеологічний концепт спрямований на створення локального на національно-державному рівні типу колективної ідентичності, що може продукувати спільні цінності, уявлення про власну історію та цивілізаційну перспективу. Успішний розвиток процесів політичної консолідації суспільства є вагомим передумовою визначення спільних національних цінностей та інтересів, які можуть поєднувати усі етнічні та соціальні групи, котрі сформувалися на існуючому з давніх часів географічному просторі України.

Отже, складні політичні процеси за умов глобальних явищ, що відбуваються у різних сферах життя і на різних соціальних рівнях українського суспільства, зумовлюють необхідність об'єктивного та всебічного політологічного аналізу причин наявних проблем, а також наукового обґрунтування ефективних заходів, спрямованих на стабілізацію суспільства та спрямування його зусиль на досягнення конкретних позитивних результатів. Саме така обставина обумовлює наявність в історії новітньої української держави прикладів створення проблемних ситуацій у суспільно-політичному житті, коли неузгодженість політичних інтересів владних корпоративних груп і протистояння між ними призводили до занепаду соціальної сфери і економіки країни, до втрати її міжнародного авторитету.

Прагнення переважної частини населення суспільства до високих європейських політичних, гуманітарних та економічних стандартів життя є об'єктивною передумовою демократичних перетворень у його політичній системі. За такої обставини актуальною проблемою у суспільстві є зростання рівня політичної культури громадян, зокрема рівня знань про здобутки вітчизняної політичної думки, а також про наявні в ній новітні геополітичні ідеї та концепційні підходи.

Зазначимо, що у сучасній структурі політичних цінностей українського суспільства ключову роль починають відігравати норми демократичної і правової держави, які

виявляють аспекти реалізації прав громадян колективними суб'єктами суспільного життя. Однією з актуальних і важливих проблем творення сучасної політичної нації залишається формування фундаментальних основ загальнодержавного порозуміння і єдності українського суспільства.

Українська нація як цивілізаційна спільнота є носієм унікального історичного досвіду в політичній та інших сферах суспільства. Становлення її як суб'єкта світового політичного розвитку було зумовлене різноманітними географічними факторами, особливості детерміністського впливу яких окреслені у працях представників української політичної думки першої половини ХХ століття.

Однією із суттєвих і найважливіших особливостей сучасної політичної системи України є наявність політичної нації, яка є суб'єктом права у аспекті творення поліцентричного громадянського суспільства, держави та її соціально-політичних й адміністративних владних структур. Незважаючи на різні поведінково-ментальні і культурні стереотипи мислення, громадяни України, незалежно від регіону проживання відчують себе мешканцями єдиного політико-правового простору і представниками єдиної політичної національної спільноти.

Правове підґрунтя функціонування такого поліцентричного суспільства створено після прийняття Конституції України у 1996 р., у якій визначені законодавчі норми функціонування політичних інститутів, які регламентують повноваження органів державної влади та види їхньої політичної відповідальності. Тобто законодавчі норми Конституції України є політико-правовою основою формування політичної ідентичності населення України, зокрема щодо самовизначення громадян стосовно історичного минулого країни проживання, сформованих за певних історичних умов норм і цінностей політичного та культурного життя. Зазначимо, що складні аспекти сучасного географічно-політичного становища України можливо визначити у таких трьох вимірах:

– у регіональному – погляди населення східних і західних областей в орієнтаціях на державність і зовнішню політичну стратегію держави;

- у внутрішньополітичному – відсутність достатніх умов для якісної внутрішньої модернізації економіки у сучасному глобалізованому світі і формування цінностей політичного життя суспільства;

- у цивілізаційному – формування в українському суспільстві на політологічній базі наукових розробок провідних вітчизняних вчених моделі

«синтезної самоорганізації» політичного життя, тобто моделі, побудованій на основі синтезного сполучення здобутків іноземних суспільств і збереженні національних традицій та цінностей.

Характерною особливістю нинішньої політичної ситуації у світовому просторі є вирішення проблем суспільств окремих держав не за рахунок захоплення чи ослаблення іншої, а внаслідок участі в діяльності регіональних і світових організацій. Така глобальна тенденція пов'язана із загальними для людства загрозами існування, зокрема такими, як політична, економічна і соціальна нестабільність в окремих країнах і регіонах, поширення стратегічних видів зброї, забруднення навколишнього природного середовища, діяльність терористичних організацій, масова міграція населення.

Глобалізація розглядається у світовій науковій думці як процес формування взаємодії та взаємозалежності людей на планеті, який має різноманітні аспектні виміри: присутність засобів масової інформації та системи Інтернет у всіх процесах життєдіяльності людства; проблеми екології та міжнародної злочинності; взаємний обмін країн у сферах культури, освіти, наукових досліджень, туризму. Особлива увага звертається на роль транснаціональних фінансово-промислових корпорацій як носіїв глобальної політичної, соціальної та економічної системи, які завдяки усуненню територіальних обмежень у розвитку ринкових відносин володіють у всьому світі більшою управлінською владою, ніж національні урядові адміністрації.

Сучасний простір планети включає інтегруючі глобалізаційні центри (США, ЄС, Росія тощо) і локальні території. Діалектичний зв'язок між глобальними і характерними для локальних територій процесами позначають у сучасній іноземній науковій літературі поняттям «глокалізація» [4,с.50].

Глокалізація – це явище, що відбиває складне співвідношення локальних і глобальних процесів суспільного розвитку, тобто явище, яке визначає дискретний вияв аспектів глобалізації у певних локальних просторах. Сутність цього поняття полягає у синтезі усіх термінів, які характеризують взаємозв'язок, взаємопроникнення і взаємодоповнюваність глобальних і локальних тенденцій. Певною мірою такі тенденції виявляються через процеси глобалізації, які створюють загрозу руйнування форм і особливостей культурно-історичної і національної самобутності національних спільнот, що передусім спонукають транснаціональні корпорації чи наддержавні міжнародні структури контролювати стратегічно важливі для країни сфери економіки – фінанси, матеріальні ресурси, інформаційні і людські ресурси, а також впливати на політику держави та органи управління на всіх рівнях влади.

Співвідношення цих тенденцій виявляє сучасний стан асиметричної політико-територіальної структури більшості національних держав, суспільства яких, зберігаючи свою політико-культурну ідентичність, є максимально відкритими у фізико-географічному і політичному вимірах для інформаційного, товарного і фінансового співробітництва. Тобто внаслідок активізації широкого співробітництва між країнами та формування у планетарному просторі глобальних інформаційних і торговельно-економічних взаємозв'язків, населення світу набуває якості світової історичної спільноти.

Внутрішні чинники, які формують асиметрію у відносинах української держави, перебувають у площині політики, тобто у тих сферах життя суспільства, які формують політику: економічній, соціальній, духовній. Вплив цих внутрішніх суспільних чинників, зокрема політичних, соціальних та економічних, на процеси формування відносин української держави у регіональному і світовому просторах має комплексний характер.

Відносини між українською державою і сусідніми державами, зокрема з Російською Федерацією і державами Європейського Союзу, значною мірою є асиметричними, тобто нерівномірними. Такі асиметричні відносини є відносинами між державами, які мають різний природно-ресур-

сний потенціал і комплекс внутрішньополітичних та соціально-економічних взаємозв'язків.

Відносини з Російською Федерацією характеризуються наявністю певного комплексу протиріч у політичному і економічному вимірах. Відносини із державами та інституціями Європейського Союзу характеризуються особливостями спільних взаємовигідних процесів співпраці у різних галузях політики, економіки та гуманітарної сфери.

Ці різновиди асиметричних відносин значною мірою впливають як на процеси консолідації та досягнення політичної стабільності в українському суспільстві, так і на процеси створення передумов формування національної ідентичності громадян держави. Такі різновиди асиметрії можна означити як відносини на які впливають політичні суб'єкти на локальному просторі держави, а також і географічні параметри: територія країни, кількість населення, обсяги природних ресурсів.

У науковій політологічній літературі можна знайти досить широкий спектр критеріїв щодо розробки проблематики взаємозв'язків просторово-територіальних чинників із політичними процесами розвитку українського суспільства та інституцій держави. Незважаючи на різноманітність точок зору, переважна більшість науковців віддає перевагу одному концепту – суспільству як синтезній системі взаємовідносин суб'єктів на політичному просторі України.

1. Кудряченко А.І. Геополітика: Підручник/А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 296с.

2. Шевченко М.М. Геополітичний статус України// Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада» 2009. – Т. XXIV.С. 444 – 455.

3. Асиметрія міжнародних відносин/ Під ред. Г. М. Перепелиці, О. Субтельного. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 555 с.

4. Шинковский М.Ю. Глокализация как предмет научного исследования/Политическая глобалистика: конфликт интерпретаций и пути его преодоления//АНО «Общественно-политический журнал. Журнал политической философии. Политика. Анализ. Хроника.Прогноз». Москва. 2008. С. 46 – 57.

Лариса Нагорна

СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПРОБЛЕМА ТЕЗАУРУСУ

У статті представлені авторські рефлексії щодо словникової бази дослідження ідентичностей у соціальній і культурній сферах. Спеціальну увагу приділено проблемам інноваційної культури наукової думки.

Larysa Nahorna. Sociocultural identity: the problem of the thesaurus. The article presents author's reflections about the lexical basis of researching of identities in social and cultural spheres. Special attention is drawn to the problem of innovative culture of scientific thought.

Принципова особливість глобалізованого світу, яка далеко не завжди усвідомлюється, полягає в істотному розмиванні соціального ідеалу і – як наслідок – у деградації соціального буття, про яку з тривогою пишуть соціологи [1, с.3-9]. Всі ті ціннісні підвалини, які традиційно закладалися у дискурс Просвітництва й гуманізму, виявилися девальвованими, і до їх руйнування доклали зусиль не лише недалекоглядні політики, але й експансія ринку. На пострадянському просторі деградація соціальності відчувається особливо гостро. Вразливість людини перед непередбаченими і невідкладними її волі змінами підірвала віру у прогрес і в торжество гуманізму, престижність чесної праці і трудової етики. Натомість торжествує відчуття тимчасовості, непередбачуваності, а отже, і «свободи без берегів» – з розкутістю бажань, приземленістю споживацьких інстинктів, орієнтацією на «гламур», розрахунком не на наполегливу працю, а на везіння чи «спритність рук», а то й відверте рейдерство. Над усім цим нависає страх, оскільки підсвідомо людина відчуває: за все треба платити. Простір суспільного контролю над духовною сферою звузився до крайніх меж. За таких умов навіть саме поняття соціокультурної ідентичності – як включеності індивіда чи групи у певну систему суспільних відносин та ідентифікації їх із імпонуючими їм культурними цінностями – розмивається й втрачає чіткі обриси.

Уявляється, проте, очевидним, що в системі ідентитетів сучасної людини саме соціокультурній ідентичності належить одне з визначальних місць. Ані орієнтація на етнічність і неминуче пов'язаний із нею етноцентризм у політиці, ані сподівання на швидке утвердження в українському соціумі консолідуючої національно-громадянської ідентичності поки що не забезпечили «українському проєкту» місце смисложиттєвого орієнтиру для переважної більшості мешканців країни. Тільки виховання почуття соціальності й громадянської відповідальності, яким держава упродовж усіх років незалежності практично не займалася, може убезпечити ідентифікаційні системи від перманентного кризового стану. А науковці в міру своїх сил і можливостей повинні надати ідентифікаційним символам стрункості й наочності, зробити їх зрозумілими для всіх небайдужих громадян. Упорядкування відповідної системи понять уявляється єдино надійним шляхом до цієї мети.

Проблема адекватності понять – це передусім проблема впливу нових суспільних реалій на пізнавальний процес, зокрема на традиційні форми наукової рефлексії. *Nomen est numen, numen est nomen*. Називати значить знати, знати значить називати – лат. Коли світ стає швидкоплинним й інформаційно перенасиченим, стає особливо наочною потреба у постійному оновленні терміносистем, своєрідному метрологічному інтегралізмі. Невідповідність мови, стилю, алгоритмів мислення, співзвучних викликам ХХІ століття, понятійному інструментарію, що сформувався в умовах Модерну, створює безліч «епістемологічних пасток». Чіткість дефініцій, як правило, професійної комунікації поступається місцем культивованій постмодернізмом символізації й метафоризації наукових дискурсів. Рух наукової думки «не встигає» за ритмами сучасного життя, їй постійно «не вистачає» термінів, а наявні внаслідок «надужитку» розмиваються і втрачають смислову конкретність. Так сталося, приміром, із поняттям «ідентичність» – розмаїття у його вживанні сягнуло такої міри, що час від часу у науковому дискурсі йдеться про «знесмислення» цієї категорії із закликами «вийти за межі ідентичності» заради концептуальної ясності [2, с.191]. Хоча ані адек-

ватного замінника, ані чіткої системи, яка упорядковувала б відповідне слововживання, запропоновано не було.

Про необхідність інноваційної культури наукового мислення і коригування усталених систем понять говорять постійно, але спроби такого коригування на практиці призводять, як правило, лише до поглиблення «прірви нерозуміння»: «формується не дискусійне поле, а категоріально-понятійне протистояння точок зору» [3, с.25]. Принципова складність полягає у тому, що розмитими до невпізнанності виявилися й самі поняття «система» й «структура»: конструктивістські концепції виходять із їхньої принципової «нематеріальності», наголошують на ментальній нормативності пропонованих ними підходів. Більшість соціальних конструкцій і справді є «мисленневими фантомами» або метафорами, їх неможливо «відчути» на дотик і навіть спостерігати у процесі їхнього реального функціонування. «Символічний інтеракціонізм» А.Вендта базується на реалістичній упевненості в тому, що наші «рольові ідентичності» конструюються не стільки нами, скільки нашим близьким і далеким оточенням і існують лише остільки, оскільки легітимізовані Іншими [4]. Природно, що такий підхід тягне за собою нове бачення співвідношення впливу структур та агентів, а свіжий погляд на діалектику макро- та мікроструктур потребує переосмислення усієї сукупності проблем зовнішнього визнання і внутрішньої самоорганізації.

Розібратися у складному переплетенні системних факторів та рольових функцій окремих індивідів в ідентифікаційних процесах допомагає звертання до символічних (культуральних) кодів. За Дж.Александром, навіть суспільна травма не є сама по собі злом – злом вона стає внаслідок атрибутивного конструювання бінарних опозицій. Сила культурних кодів – у творенні нових смислів і структуруванні наукових полів, у переведенні «невидимого» у значуще на фундаменті відновної автономії культури [5, с.4-13,91-92]. Такі підходи дедалі більше знаходять визнання у сфері вербального теоретизування і навіть у практиці рольових ігор (творення віртуального «другого життя»). Крізь призму теорій віртуальних соціальних взаємодій, соціальної динаміки, колективних обра-

зів набувають нових обрисів уявлення про віртуальну соціалізацію, довіру, соціокультурну ідентичність [6, с.34-39].

Оскільки у наукових дискурсах абстрактні розмови про ідентичність дедалі більше поступаються місцем проблемам самоідентифікації людини у співмірному її запитам і потребам просторі, уявляється важливим завдання уведення у максимально широке міждисциплінарне поле понятійного апарату, що стосується соціокультурної ідентичності. У цій статті увага фокусуватиметься навколо створення тезаурусу і певної системи понять, що перебувають у колі безпосередніх соціальних і культурних інтересів та потреб людини. Методологічним орієнтиром у цьому разі може слугувати запропонований Л.Уедін підхід до осмислювання суспільних реалій як діяльності щодо виробництва змістовних сутностей (meaning-making activity) з метою творення умов зрозумілості (intelligibility) та взаємних (ні для кого, утім, не обов'язкових) домовленостей [7, с.212-219].

Сучасна соціокультурна ідентичність як система смислів твориться на перетині свого/чужого, прийнятно-го/неприйнятного у активному (часто досить-таки нервовому) діалозі різних – примордіалістських, конструктивістських, інструменталістських та інших – наукових підходів, під виразним впливом ідеологічної полісемії, афективно-оціночної складової політичного процесу. Єдність і цілісність нашого Я, за Дж.Г.Мідом, гарантовані єдністю й цілісністю соціальної спільноти, до якої ми належимо. Але проблема полягає у тому, що кожен індивід належить до цілого ряду спільнот, і середній діаметр соціальної свідомості має здатність зростати майже в геометричній прогресії. Безліч можливих конфігурацій інших Я (*Selves*) пропонує людині величезний вибір у пошуку власної ідентичності. Не для кожного такий вибір є простим [8, с.80].

Виникнення глобального комунікаційного простору і бурхливий розвиток на його основі соціальної антропології, політологічної компаративістики, культурології привносять новий колорит у систему формування субдисциплін, категорій, термінів. Навколо «інформаційного ядра» культурного тезаурусу, функції якого виконує концепт ідентичності, концентруються різнотипні поняття,

що, з одного боку, відображають складний процес ієрархізації відповідної сфери наукового пізнання, а з другого, ілюструють доволі виразну невизначеність („фантомність”) та ірраціональність („фідеїстичність”) системи політичних комунікацій.

Вичерпний тезаурус ідентичностей навіть у світовому вимірі поки що не створений, та й взагалі принцип вичерпності тут «не працює». Процес прирощення наукового знання й переосмислення термінопрактик безперервний, а неосаяжність семантичного поля соціальності й культури створює величезний простір як для креативних «транс-словацій», так і для маловартісних суб’єктивних вправ. Якщо ж мати на увазі вже зовсім невідконтрольний раціональному вибору світ асоціацій, ментальних образів, іміджів і т.п., то справа конструювання ієрархії соціокультурних ідентичностей може здатися взагалі безперспективною. Можливо хіба що виділити найуживаніші кластери й категорії, навколо яких доцільно вибудовувати каркас конкретних термінів.

І все ж, попри неоднозначне ставлення у науковому світі до концепту ідентичності взагалі і до кластеру соціокультурних ідентичностей зокрема потреба в категоризації й ієрархізації ідентифікаційної сфери відчувається повсюдно, особливо у тих соціумах, які не справилися із завданням формування тривкої національно-громадянської ідентичності. Тезаурусний аналіз уже став невід’ємним складником семіотики й семантики; нині говорять вже про тезаурологію як своєрідну суб’єктивну культурологію. Відповідно до грецького смислового наповнення поняття *тезаурус* – скарбниця – процес систематизації й структуризації термінів навколо певного операційного ядра розглядається як основа будь-якої концептуалізації субдисципліни чи наукового напрямку. У політології утверджується жанр інформаційно-пошукового тезаурусу як особливого різновиду галузевого термінологічного словника. Такий словник розглядається не лише як інструмент систематизації знань у певній галузі, але й як засіб термінологічного контролю (стандартизації понятійної сфери) з тим, один і той самий зміст передавався одними й тими самими лексичними одиницями тезаурусу [9, с.186-219].

Зрозуміло, що будь-який тезаурус може мати лише орієнтаційний характер; вимагати від нього уникнення

фрагментарності не випадає. Усякий тезаурус має свою «топіку», фільтр, який допомагає обирати істотне й класифікувати відібране. Зазвичай він вибудовується за принципом кола: на найближчій орбіті розташовуються більш загальні поняття, на віддалених – частковості й деталі. Але тезаурус виявляється «живим» лише у тому разі, коли поняття, розташовані на різних орбітах, взаємодіють не лише з «ядром», але й між собою, при чому обмінюються смислами й за потреби стикаються у «двобойі». У тезаурусних концепціях соціальної філософії – методологічний ключ до побудови не лише теорій, але й систем знання із власними закономірностями синонімії та синхронізації різних масштабів, ритмів і циклів. Як правило, виділяються ключові поняття (дескриптори), під якими об'єднуються споріднені поняття й близькі за змістом терміни.

Системність – обов'язкова умова наукового пізнання, а тривкість будь-якої системи забезпечується міцністю зв'язків між її дискретними інформаційними елементами. Для останніх однаково згубними є і брак упорядкованої інформації, і її надлишок. Інформаційне перенасичення системи здатне спровокувати її «відкат» до філогенетичних свідомісних форм – містики, активного міфотворення, фантастичного сприйняття реальності. Щось подібне спостерігається і в сучасному світі, коли на рубежі тисячоліть виявилися зруйнованими звичні «точки опори» й ціннісні орієнтири, а вакуум, що утворився, заповнили різні лжевчення й апокаліптичні пророцтва. Те, що інтерес до них у масовій свідомості зашкалює, відбиває розгубленість перед неспроможністю справитися із «зливою» надлишкової інформації, зокрема пояснити зміну темпоритмів історичного часу з одночасним розширенням меж уявного простору.

Історичні часи відрізняються від природно зумовлених, і саме крізь призму теорії часу в сучасній соціальній філософії прийнято пояснювати конфлікти, що дримають у різних «часових пластах». Люди, що здійснюють міжконтинентальні операції через Інтернет, живуть у зовсім іншому часі, ніж ті, які пораються на своїх городах. Часові відстані скорочуються, просторові дистанції стають умовними і легко долаються. Реальні відносини у просторово-часовій

сфері все частіше підміняються віртуальними символами й абстрактними пізнавальними схемами. Оперувати сьогодні категоріями, що склалися в епоху Модерну, малопродуктивно. Не витримують зіткнення з реальністю навіть порівняно нові концепти «зіткнення цивілізацій» чи «конфлікту культур», бо у такому вигляді вони приховують банальну незбіжність ритмів історичного розвитку – «конфлікт різночасовості». Ані цивілізації як такі, ані культури самі по собі не несуть відповідальності за те, що певні соціуми, співіснуючи в реальному часі, «розминулися» зі своїм історичним часом, зупинилися у своєму розвитку.

Сказане має пряме відношення до аналізу стану й перспектив розвитку ідентичностей, які, за висновками філософів і соціологів, стають у сучасному світі крихкими й несталими. Постійні наголошування на «кризах», «дилемах», «пошуках» ідентичностей відбивають ситуацію масової втрати смислів, дезорієнтованості індивідів щодо сенсу власного існування та групової солідарності. Дедалі частіше доводиться говорити про амбівалентність ідентичностей: розгублені індивіди можуть водночас прагнути й демократії, і «твердої руки», розширення ринкових механізмів і директивного обмеження рівня цін. Розмивається і втрачає скільки-небудь чіткі обриси ліво-права шкала політичних орієнтацій, що робить «фантомною» багатопартійність, на яку покладалося стільки надій.

Навряд чи поняття «ідентичність» є саме тим терміном, який найкраще передає відчуття причетності, належності, спорідненості індивіда чи групи з близьким йому колом ідей, інституцій, цінностей. Категоріальний статус ідентичності виписаний аж надто нечітко (лат. *idem* означає і той самий, і тотожний (подібний, аналогічний), що дає підстави для розширених трактувань). У самому феномені ідентичності іманентно закладена двоїстість: і в душі кожної людини, і в групі, в соціумі іде постійне змагання настанов на захист власного життєвого простору від сторонніх втручань і на входження до складу якогось колективу за принципом духовної спорідненості. Ця подвійність робить ідентифікацію процесом «боротьби за цілісність свідомості», а саму ідентичність органічно вводить у кризовий контекст. Не так вже й рідко доводиться

чути, що пошуки ідентичності – уже сам по собі доказ її остаточної (і безповоротної) втрати.

І все ж здається, що в системі як наукової, так і політичної мови знайти заміник терміна "ідентичність" буде надзвичайно складно. Справді, ідентичності рухомі, неоднозначні, концептуально зумовлені, часто сконструйовані. Як і всякий суспільний феномен, ідентичність багатлика й нестійка, вона може створювати і засоби самоствердження й консолідації, і механізми відвернення суспільної уваги від більш нагальних соціально-політичних проблем. Ідентичність – це своєрідна імунна система організму; вона може бути сильною чи слабкою, але без неї суспільний організм нежиттєздатний.

Що ж до терміна «соціокультурна ідентичність», то його головний недолік – не стільки полізначність і поліфонічність, скільки величезний обшир проблемного поля, де це поняття можна застосовувати. По суті, будь-яка ідентифікація людини, крім суто особистісних, входить або у сферу соціальності, або у сферу культури. Це не може не створювати певні труднощі з операціоналізацією терміна і з його застосуванням у конкретному соціологічному аналізі. Однак не можна не бачити й того, що попри нечасте вживання це багатозначне поняття є зручним інструментом для передачі як «стану здоров'я» соціуму (зокрема, якості «соціального капіталу»), так і соціального самопочуття індивіда. Почуття "належності" до соціуму, що передається за його допомогою, слід визнати щирим і тривким, особливо у "травмованих" суспільствах, тих, що зазнали дискримінації.

Генетично кожна людина запрограмована на певну хвилю емоційного сприйняття спорідненості з тим, що формує її як особистість. Зв'язок людини з певною культурною традицією теж органічний і тривкий. Через призму «культурної співпричетності» найбільш рельєфно бачаться і витоки політико-мовних проблем, і відмінності регіональних та етнічних субкультур, і джерела ціннісних конфліктів, що можуть виникати на ґрунті "розбалансування" "старих" ідентичностей і ціннісних систем. Уведені етнополітологами поняття «бунтівна ідентичність», «агресивна гіперідентичність» прокладають шлях до усвідом-

лення витоків конфліктогенності у поляризованих соціумах.

Сучасна соціологія орієнтує на концептуальний універсалізм – з поглибленим аналізом ідентичностей, що схрещуються (локальних, національних, регіональних, космополітичних), і пошуком шляхів до такої спільної ідентичності, за якої люди не будуть байдужими до долі інших і навчатися враховувати їхні інтереси поряд із власними. Саме на цьому шляху відшукуються можливості утвердження вселюдської етики й транснаціонального громадянського суспільства [10, с.10].

В українському контексті соціокультурна ідентичність може виконувати певну компенсаторну функцію: на тлі «недосформованості» національно-громадянської ідентичності вона дає уявлення про домінуючі групові, територіальні, етнокультурні орієнтації громадян. Історична доля бездержавного й розчленованого народу складалася так, що навіть осмислення власної культурної ідентичності відбувалося «з боєм», на хвилі протистоянь. Невдачі державницьких спроб і модернізаційних проєктів змушували знову й знову відшукувати й «конструювати» власні моделі співпричетності, а проєкції в минуле, в якому «своє» нерозривно спліталось з «чужим», відкривали майже безмежні простори для міфотворчості. Несталість і асиметричність українського соціуму як організованої, із певними настановами цілепокладання, спільноти пояснює той факт, що соціокультурна ідентичність рідко фігурує в системі його пріоритетів.

Ще одна причина недостатньої укоріненості соціокультурного кластеру ідентичностей у суспільній свідомості полягає у хронічній дезорієнтованості вітчизняних еліт щодо «вікна можливостей» і відсутності у часто змінюваних владних структур розрахованої на перспективу політичної й ідеологічної стратегії. Підвалини соціокультурної ідентичності як здатності соціуму та індивіда усвідомлено відповідати за питання «хто ми?», «з ким ми?», «з чого живемо?» були істотно підірвані неспроможністю еліт запропонувати суспільству привабливий політичний проєкт майбутнього, розрахований на різні суспільні верстви й регіони з відмінними історичними долями. Тому знач-

ною мірою стихійно склалася ситуація конкуренції двох принципово відмінних проектів, один з яких виходить з пріоритету цінностей індивідуалізму, етноцентризму й монолінгвізму, а інший експлуатує настрої залишкової радянськості з акцентами на державному патерналізмі. Принципова «різновекторність» цих двох проектів, яка має виразний географічний вимір, дає змогу заінтересованим політичним елітам використовувати настрої відчуження й безперспективності задля задоволення своїх короткострокових, насамперед електоральних, цілей. Тому країна роками нікуди не рухається, а населення живе цьогохвилинними турботами і над усе побоюється щось кардинально змінити. Усвідомлення того, що шлях болісних реформ усе ж доведеться пройти, у соціумі існує, але політичної волі (як і чималих коштів) для їх реалізації явно бракує.

Небезпека такого стану полягає насамперед у тому, що соціокультурні ідентичності (вікові, професійні, гендерні, етнічні, релігійні, територіальні тощо) у їхній системній ієрархії перебувають на головному для соціумів рівні, проміжному між базовим (особистісним) і глобальним (цивілізаційним). У процесі соціалізації людина усвідомлює свою залежність від домінуючого у суспільстві культурного стереотипу, ототожнює себе з одним з його різновидів і відповідно вибудовує лінію власної поведінки. Саме тому культура соціальних відносин між громадянами виступає як фундамент соціуму і його головний маркер. Дистанція між носіями різних ідентичностей може варіюватися у дуже широкому діапазоні – від незначної до нездоланної, від симпатії до ворожості. Але якщо антикультурний «вірус» вражає значну частину соціуму, останній стає нежиттєздатним, тому що антикультура має здатність підміняти волю сваволею, а цінності – симулякрами. Найкращі наміри реформаторів перетворюються на свою протилежність за умов, коли рівень соціальної культури критично низький. Бо саме він є живильним середовищем для корупції, а остання, стаючи всепроникною, блокує активність соціального капіталу і, зрештою, зводить її нанівець. А практична відсутність загальноприйнятих культурно-ціннісних матриць уже призвела до такого ста-

ну соціальної культури, який практично межує із соціальним безкультур'ям.

За таких умов концептуалізація соціокультурної ідентичності з систематизацією відповідного тезаурусу уявляється відповіддю на виклики часу: адже невідповідність застиглого понятійно-категоріального апарату новим реаліям може й не усвідомлюватися, але, зрештою, створювані нею проблеми нерозуміння й неадекватності здатні призвести до термінологічного хаосу. Уже сьогодні спостерігається, приміром, нерозрізнення й взаємонакладання термінів соціальності й соціетальності, самосвідомості й самоідентифікації, маргінальності й культурної гібридизації тощо. Недостатньо унормованим, полісемантичним лишається базовий для самоідентифікації індивіда чи групи термін «архетип». Діапазон різночитань тут справді неосяжний – від базової моделі людського сприйняття, первинного «ментального утворення» до довербального явища, втілення «колективного несвідомого». Цим терміном може позначатися й ціннісна константа, міфо-логема, символ, «універсалія культури». Літератори пояснюють різночитання тим, що в одних випадках маємо справу із концептом, що задає координати людського сприйняття й осмислення світу, а в інших – із певною матрицею, загальнокультурною моделлю, яка радше визначає певну парадигму розвитку, ніж пропонує готовий, завершений зразок імені для певної сутності [11, с.47-57].

Ключовою в системі соціокультурної ідентифікації є категорія «соціальність»: саме вона, за Е.Гідденсом, відображає зв'язок макро- й мікрорівнів суспільного життя, поєднує мотиваційну й організаційну суспільні сфери. З одного боку, термін фіксує включення індивіда у певний соціальний контекст, з іншого, визначає параметри збігу індивідуального й колективного інтересу, ступінь інтеграції наявної суспільної системи. Терміном «соціетальність» (від лат. *societas* – дружня асоціація з іншими) передається здебільшого міра лояльності чи суспільного інтересу, субстантивна ознака суспільної системи, яка підтримує її цілісність. В.Свтух визначає соціетальну ідентичність як таку, що прив'язана до культивованих у певному суспільстві цінностей і традицій [12, с.83]. О.Донченко вбачає у соціетальній психіці соціальний процес, який відіграє вирі-

шальну роль у побудові позиційної структури суспільства і самоідентифікації людей у ній [13, с.3-4].

Культурна складова досліджуваних ідентифікацій найтісніше корелює із поняттям «ментальність». Здебільшого ним позначають історично сформовану міру інтелектуальної енергії певного соціуму, спектр життєвих позицій і поведінкових настанов, яким він віддає перевагу. Саме ментальність здатна виступати в ролі об'єднавчого чинника, що утворює своєрідну політико-психологічну спільноту. Доцільно, отже, поділити погляд на неї як на суму потенцій, що зумовлюють неповторність світобачення й життєдіяльності великих груп людей і відповідну систему оцінювання з доволі усталеними критеріями само ідентифікації [14, с.7].

Типологізація соціокультурних ідентичностей ускладнена як їхньою багатоманітністю, так і взаємонакладанням відповідних термінів. Кожна людина усвідомлює себе одночасно членом кількох спільностей; вона ідентифікує себе з нацією, державною системою, регіоном, мовною спільнотою, соціальною, віковою чи професійною групою, релігійною конфесією тощо. Зроблена С. Гантінгтоном спроба навести узагальнюючий список джерел-ситуацій, що формують ідентичність, вражає багатоманітністю ідентифікаційних ознак [15, с.59]. Поряд з незалежними від людини джерелами аскриптивних самоідентифікацій (вік, стать, належність до етнічної групи, расова належність) у цьому переліку фігурують культурні (національна, мовна, релігійна, цивілізаційна належність), політичні (партійна чи фракційна належність, ідеологічні пріоритети), економічні (робота, професія, належність до страт чи класів), колективістсько-групові (соціальний статус, соціальні ролі, сім'я, друзі, клуби), територіальні (місто, область, регіон) ідентичності. Такі предмети ідентифікації, як територія, культура, народ, сім'я тощо перебувають у непростих, емоційно забарвлених і постійно змінюваних відносинах. Розрізняють індивідуальну й колективну ідентичність, реальну та уявну, абстрактну та функціональну, стабільну та маргінальну, постійну та ситуативну [16, с.88].

Найрізноманітніші підходи до типологізації ідентичностей зумовлюють неймовірну перенасиченість і строка-

тість відповідного ідентифікаційного поля. Найпростіше представити його у вигляді кількох орбіт, але навряд чи таким способом вдасться структурувати бодай основну частину термінів, що мають відношення до соціокультурних ідентичностей. Переважна більшість їх (етнічна, ґендерна, професійна, регіональна та ін.) потрапить поряд з національно-громадянською ідентичністю на найближчу до ідентифікаційного «ядра» орбіту, оскільки саме вони органічно поєднують і включеність у соціальні структури й відповідну систему відносин, і ідентифікацію із певною системою культурних цінностей. Сфера соціокультурної ідентичності – це найближчий до людини життєвий простір, в якому матеріалізується соціальний капітал, розвиваються й постійно вдосконалюються засоби життя й константи культури. Психологи пропонують для його дослідження реконструкцію імпліцитних теорій (термін Дж.Брунера та Р.Таґіурі). Імпліцитні теорії – це ті «індивідуально-особистісні еталони сприймання дійсності», які вибудовує для себе сама людина і які, зрештою, визначають її самооцінку, темперамент, поведінкові реакції. Притаманна цим еталонам певна експресія і обов'язково присутній у них оціночний критерій забезпечують імпліцитним теоріям доволі широкий дослідницький діапазон. Індивідуалізовані у своїй основі, вони відображають водночас нагромаджений соціумом культурно-історичний досвід, і тому виявляються придатними для аналізу групових реакцій і найрізноманітніших дискурсів [17, с.17-28].

Культуроцентричність життєвого простору сучасної людини і відповідного тезаурусу зумовлюється тими змінами, які відбулися у культурній політиці провідних країн Заходу. Спочатку орієнтація на полікультурність і стратегія мультикультуралізму, а згодом – усвідомлення пов'язаних із цим ризиків зумовлює постійне оновлення моделей соціокультурної взаємодії, з-поміж яких сьогодні претензії на домінування виявляє модель «індивідуальної свободи й культурного вибору». Створюються принципово нові умови для розвитку соціокультурної суб'єктності індивіда, його самоусвідомлення, активності й компетентності. Незмірно розширився й збагатився зміст понять, що відображають культурно-історичні типи соціокультур-

ної організації, специфіку субкультурних товариств, відмінності побутової, елітарної, народної культур. Звичні культурологічні парадигми збагатилися поняттями культурної аккретації (збагачення новими культурними характеристиками), етнокультурної компетенції, інкультурації тощо. У процесі соціалізації сучасна людина має незрівнянно ширші можливості для усвідомлення своєї залежності (чи, навпаки, звільнення) від домінуючого у суспільстві культурного стереотипу, ототожнення себе з одним з його різновидів і відповідної вибудови лінії власної поведінки. Саме тому культура соціальних відносин між громадянами виступає як фундамент соціуму і його головний маркер.

З «просторовим поворотом» у соціології пов'язане значне посилення інтересу до територіально-просторової ідентичності. В.Євтух наповнює цей термін доволі широким змістом, вкладаючи в нього співвіднесення себе з конкретним місцем проживання (локальна), регіоном (регіональна), країною (геополітична), континентом (континентальна), з усім світом (громадянин світу) [12, с.83]. Самоідентифікація з територією завжди має ієрархічний характер: людина відчуває себе водночас мешканцем певного макрорегіону (європеєць), певної країни (громадянин України), певного етносу (українець), певного регіону (галичанин), певного міста чи села (львів'янин). Причому ієрархію ідентитетів кожна людина вибудовує для себе сама. Національна, етнічна, регіональна ідентичність часто буває подвійною чи ситуативною – людині важко визначитися, ціннісним пріоритетам якої спільноти вона віддає перевагу.

О. Гриценко вводить підвищення суспільної ролі територіальних ідентичностей у контекст переходу від епохи модерну (із притаманною їй дестабілізацією ідентичності) до доби постмодерну. Посилаючись, зокрема, і на висновки польських науковців, вона засвідчує, що хоча нестабільність ідентичності і надалі має тенденцію до зростання, у світі на зміну явищам прогресуючої детериторіалізації як наслідку домінування міської індустріальної культури приходить нова тенденція *ретериторіалізації*. Вона виявляється у пошуках нових форм локального вкорінення, у

прагненні відновити ті зв'язки з локальним (чи регіональним) середовищем, які були розірвані в індустріальну добу. А отже, треба чекати, що питома вага територіального компонента у соціокультурних ідентичностях зростатиме й надалі [18, с.346].

Якщо йти далі цим шляхом, на наступній орбіті варто розмістити ті параметри ідентифікаційного вибору, які визначаються мотиваціями, інтересами, переконаннями, цінностями тощо. На перше місце у цьому кластері слід поставити поняття «цінності», тому що саме воно визначає смисложиттєві орієнтири, закладає духовно-орієнтаційний фундамент суспільного буття. За М.Вебером, наша модель соціального світу неминуче ціннісна, бо мислити в іншій системі координат людина просто не в змозі. Аналіз цей завжди однобічний; «пізнання культурної дійсності – завжди пізнання з абсолютно специфічних *особливих точок зору*». Немає сенсу говорити про «істинний» погляд на світ, а об'єктивність дослідника полягає у тому, що, беручи на озброєння ціннісний підхід, далі він мусить утримуватися від оціночних суджень [19, с.380, 603].

Ціннісні орієнтації – один з найважливіших елементів мотиваційної структури особистості і фундамент соціальних настанов. Будучи інструментом саморозвитку й особистісного вдосконалення, ціннісні орієнтації створюють власні, притаманні лише їм, механізми цілепокладання. Попри свою залежність від систем інтерпретацій, саме вони утворюють найвищий рівень в ієрархії тих диспозиційних утворень, які визначають характер самоідентифікацій. Як показали результати міжнародних порівняльних досліджень, які проводилися під керівництвом Р.Інглхарта з 1981 по 1998 рік, пріоритети духовних цінностей самореалізації й самовиявлення (Self-Expression) надійно забезпечені лише у невеликій групі високорозвинутих країн Європи, у США, в Японії. У решті країн домінують виступають цінності виживання (Survival) та екзистенційної безпеки (Existential Security) [20].

Для характеристики рівня соціокультурної ідентичності застосовуються поняття «соціальне самопочуття населення», «адаптація», «життєвий комфорт», «життєвий вимір буттєвих смислів» і т.п. Від'ємні явища у цій сфері

позначаються терміном «дезадаптація» – про неї говорять у тому разі, якщо індивід чи група відчують труднощі у пристосуванні до традицій спільноти та її культурних цінностей внаслідок переміщень або крутої ломки ціннісних систем. Крайнім проявом дезадаптації є депривація – тут і абсолютна бідність нижче порога виживання, і неспроможність людини використати свободу вибору для поліпшення своїх життєвих шансів.

Посилення міграційних процесів у сучасному світі актуалізувало поняття сегментарної ідентичності, яка зазвичай передається за допомогою терміна «маргіналізація». Запропонована у 30-х рр. минулого століття Р.Парком та його учнями з чиказької соціологічної школи концепція «маргінальної людини» дістала «друге дихання» у контексті створеного глобалізаційними процесами незрівнянно ширшого спектра взаємодій і переміщень. Передбачення Парка про те, що людина «на межі двох культур» змушена буде більш активно визначатися зі своїм соціальним і культурним статусом, щоб не відчувати себе «чужою в обох світах», повністю підтвердилося. Нині із маргіналізацією прийнято пов'язувати специфічний соціопсихологічний стан людини, яка відчуває певний дискомфорт у новому для себе середовищі. Утім, на наш погляд, непродуктивно пов'язувати з терміном «маргіналізація» виключно негативні конотації – від самої людини залежить, наскільки ефективною буде її переідентифікація у незвичних умовах. «Маргінальна людина» – це водночас і продукт культурних контактів (або ж конфліктів), і «локус, генератор і агент цих процесів» [21, с.7-8].

Своє місце у тезаурусі соціокультурної ідентичності знаходять і поняття, пов'язані із категоризацією та легітимацією ідентичностей. Ієрархія ідентичностей, хоч і вибудовується за певними правилами, все ж має суб'єктивний характер. Терміном «сигніфікуючі практики» (від лат. *significatum* – значущий) позначаються способи та механізми, за допомогою яких здійснюється самопредставлення ідентичності та її визнання іншими. Близьким до цього терміна за змістом є застосовуване в етнології поняття «етнокультурна репродукція». Тут ідеться про конкретні засоби, які допомагають етнічній спільноті самоствер-

дзвуватися й забезпечувати тяглість своєї культури. Зазвичай у цій ролі виступають розмовна й писемна мова, символи, ритуали, міфи, історична пам'ять.

Принциповим для підтвердження соціокультурної ідентичності є бачення іншого і – ширше – ставлення до інакшості як такої. Науково-філософська рефлексія щодо дихотомії «інший – чужий» має багатовікову традицію, але відповідна термінологія все ще позбавлена конкретики й усталеності. Від З.Фройда тягнеться тенденція ототожнення інгрупової ідентифікації з аутигрупою ворожістю, і хоч до заперечення цього підходу доклали зусиль десятки мислителів, логіка «інший – чужий – ворог» на побутовому рівні зазвичай домінує, породжуючи примітивну ксенофобію. Останнім часом для зняття проблеми полярності опозиції «свій – чужий» пропонується застосовувати категорії дифузії, трактування інакшості як позитивної альтернативи, прикордоння як контактної зони. В системі науки про уявлення – імагології – запропоновані й латинізовані терміни для розрізнення «іншого» й «чужого» – *alter* означає *протилежний*, а *alius* – *інший, відмінний*. Причому альтер-образ і аліус-образ подаються не як абсолютно несумісні, а як такі, що діалектично взаємодіють і можуть переходити один в інший. З цими поки що незвичними для нас поняттями, однак, добре корелюють уже усталені лексеми: аутостереотип, гетеростереотип, а також перспективні, на наш погляд, новації – інгрупова ідентичність, аутигруповий образ тощо [22, с.13-15].

Менш розробленими у теоретичному плані лишаються проблеми забезпечення у суспільстві максимально сприятливого клімату для творення конструктивних і креативних соціокультурних ідентичностей і мінімізації тих духовних загроз, які існують у кожному соціумі і, здається, мають тенденцію до накопичення й загострення. Як ніколи є актуальною розробка концепції духовної безпеки у зв'язку із ризиками глобалізації й культурної експансії, наростанням проявів насильства, ксенофобії. Проблеми світоглядного самовизначення індивіда мають першорядне значення за умов суспільного сум'яття, зіткнення суперечливих думок, нагнітання ворожнечі в суспільства задля досягнення примарних політичних цілей. Адже, говорячи словами

А.Макінтайра, бути об'єктивним – означає розглядати себе як частину співтовариства, а свою роботу – як частину історії. Зрештою, саме від наповнення універсуму культури та ступеня його освоєння кожним індивідом вирішального мірою залежить майбутнє людства і його окремих сегментів.

1. Буравой М. Что делать? Тезисы о деградации социального бытия в глобализирующемся мире // Социс. – 2009. – №4. – С.3 – 9.
2. Див., напр.: Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности» // Политическая наука. – 2005. – № 3. – С.191.
3. Кошелев А.В. Состояние понятийного аппарата социологии (Общесоциологический уровень) // Социс. – 2010. – № 5. – С.25.
4. Wendt A. Social Theory of International Politics. – Cambridge University Press. – 2004.
5. Alexander J. C. The Civil Sphere. – N. Y. – 2006. – P. 4 – 13, 91 – 92.
6. Давыдов А.А. «Вторая жизнь» как виртуальная лаборатория социолога (Обзор зарубежного опыта) // Социс. – 2010. – № 5. – С.34 – 39.
7. Уэдин Л. Концептуализируя культуру: возможности для политической науки // Политическая наука. – 2006. – № 3. – С. 212 – 219.
8. Mead G. H. The Individual and the Social Self. – Chicago, 1970. – P.80.
9. Див.: Базарнова С.В., Верченев Л.Н., Слива А.И. Информационно-поисковый тезаурус по политологии как особый вид отраслевого терминологического словаря // Политическая наука. – 2010. – № 3. – С.186 – 219.
10. Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу // Социс. – 2009. – № 1 – С.10.
11. Большакова А.Ю. Архетип – концепт – культура // Вопросы философии. – 2010. – № 7. – С.47 – 57.
12. Євтух В. Етнічність. Глосарій. – К., 2009. – С.83.
13. Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С.3 – 4.
14. Горбатенко В. Ідеологія модернізації як ціннісна основа вдосконалення українського суспільства // Генеза. – 2004. – № 1. – С.7.
15. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М., 2004. – С.59.
16. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К., 1998. – С.88.
17. Докладніше див.: Горбунова В. Проблеми дослідження імпліцитних теорій // Соціальна психологія. – 2008. – № 4. – С.17 – 28.

18. Гриценко О. Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку ХХІ століття // Україна на шляху до Європи. – К., 2006. – С.346.

19. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – С.380, 603.

20. Inglehart R., Welzel Ch., Klingemann H.-D. Modernization, Cultural Change, and Democracy – Cambridge (Mass.), 2005.

21. Николаев В.Г. Миграция и маргинализация в интеракционистской перспективе // Социологический журнал. – 2010. – № 1. – С.7 – 8.

22. Казакова О.Ю. Границы междисциплинарности: термины, дефиниции, понятия // Российская история. – 2010. – № 5. – С.13 – 15.

Валентин Бушанський

МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ: ВІД ФРУСТРАЦІЇ ДО НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядається феномен маніпуляції свідомістю. По-перше, розкрито особливості свідомості суб'єкта, поведінка якого визначається маніпуляцією, по-друге, уточнено поняття та структуру маніпуляції свідомістю. Показано, що передумовою маніпуляції є фрустрованість суб'єкта. Як наслідок, у поведінці, що визначається маніпуляцією, проявляється агресія, а ментальним наслідком є заміщення образу Я.

Ключові слова: свідомість, маніпуляція свідомістю, фрустрація, агресія.

Bushanskyi V. V. Manipulation with consciousness: from frustration to new identity. The article discusses the phenomenon of manipulation of consciousness. Firstly, disclosed the features of consciousness of the subject whose behavior is determined by manipulation, and secondly, clarified the concept and structure of the manipulation of consciousness. Shown that manipulation is a prerequisite frustration of the subject. As a consequence, the behavior which is determined by manipulation manifested aggression, and mental consequence is the substitution image of I.

***Key words:** consciousness, manipulation of consciousness, frustration, aggression.*

Маніпуляція свідомістю стала фобією сучасної епохи. Бо й справді, що може бути жахливіше за втрату власного Я? Що може бути жахливіше, аніж безпам'ятство та безвольність; аніж зведення людини до ролі млявої маріонетки в чийсь руках? Зрештою, що є людина? За великим рахунком – лише її Я. Тож і втрата Я – достеменний еквівалент смерті. Є чимало людей, які живуть з імплантованими органами, пластиковими серцями, титановими вставками в черепні коробки, але немає жодної людини, що жила б із прищепленим, наче брунька, Я. Можливо, і збудеться колись фантазія Александра Беляєва: і десь, під скляним ковпаком, кліпатиме, вигадуючи формули, голова професора Доуеля. Медицина заповзято намагається здолати недосконалість людської тілесності. Успіхи пластичної хірургії поки що викликають лише відразу. Однак, цілком імовірно, що настане той день, коли людське тіло стане так само замінним, як і будь-який ширпотреб. Утім, що, напевно, ніколи не схотіла б замінити людина, то це власну особистість – рідне чудернацьке Я. Від клонування вівці Доллі до клонування людини, либонь, не велика відстань. І якби не заборони, то цей експеримент уже давно відбувся б. Та знову ж таки, спитаймося, чи не прагнула б людина, маючи можливість відтворити тіло, зберегти водночас і самосвідомість? Напевно. Хоча є одне «але»...

Микола Бердяєв, відповідаючи на незручне запитання – чому він християнин – написав: я християнин, бо прагну вічного життя; прагну, аби моє Я збереглося навіки. Бердяєв цурається смерті, йому огидні жадання пантеїстів розчинити власну свідомість у кострубатій природі чи інфантильні потяги індуїстів до нірвати – тобто знову ж таки дійти до забуття, розчинившись, будучи усім, в усьому. Бердяєв не був «лапочкою». Мав доволі скандальний характер. І на долю його випало чимало випробувань. І пам'ять його зберігала великі розчарування і великі радощі. Але він хотів, аби навіки збереглись і радощі його і його розчарування, і муки творчості й прикрощі образ, і страхи його і його звага. І щоб минали століття, щоб метляли хвостами комети, щоб спалахували й меркли світила, щоб дожевріло Сонце, мов остання сигарета, й охолола Земля, а в нескінченності Космосу все ж витала

його скандальна душа, пестячи кошлату душу улюбленого kota Мурі. Так, Бердяєв писав у «Самопізнанні»: коли помер Мурі, я плакав і молився, я вимагав у Господа, аби Той дарував Мурі вічне життя. Гадаю, що якби Бердяєв зіткнувся з поняттям «маніпуляція свідомістю», на нього напав би екзистенціальний жах. Бо ще не відомо, що жахливіше – втратити Я по смерті чи за життя.

Звісно, прагнення незгасимості Я, піднесене Бердяєвим із персоналістичним пафосом, є певним суто християнським досвідом. Проте, чи варто цей досвід розглядати як універсальний і належний? – це вже геть інше питання. Скажімо, Джордано Бруно з неменшим заповзяттям поривав-ся розтанути в Природі, щоб душа його зірвалася у височінь разом із пломенями багаття і стала часткою всього вічно мінливого живого та неживого: часткою хмарини, яка проронить вагітні життям дощові краплі, часткою травини, котра вип'є ці краплі, часткою скотини, котра з'їсть травину. Одне слово, не Бруно, а колообіг води в природі, про який розповідають учням учителі, вішаючи на дошку барвисту наочність. Утім, одне, напевно, можна стверджувати: і пантеїст Бруно не погодив би ся ще за нормальної температури тіла відцуратися од власного Я, віддати його в підпорядкування чомусь сторонньому та загальному і втратити можливість мріяти про грядущу проникність у все стороннє та загальне.

Людина цінує власне Я. Гуманісти величають це Я мікрокосмосом. А психологи зневажливо усміхаються, бо переконані (хоча і не просторікують на цю тему), що переважна більшість Я, захованих у п'їтливї людські тїльця, не вартї того, аби, згадуючи за них, використовувати велику літеру (Я). І причина проста: психологи забагато знають про химери, що вовтузяться в людській свідомості.

Нещодавно одна знайома жінка-психолог розповіла мені за такий випадок. До неї не прийом прийшло подружжя. Проблема: дідусь розбещує внучку. Поспілкувавшись із основним фігурантом цієї справи, психолог дійшла унікального висновку: це якраз той випадок, коли методи гуманістичної психології не спрацьовують. Гуманістична психотерапія, метою якої є пробудження в людині високих

етичних мотивів – відповідальність, турбота, повага, співчуття (тощо) – виявилася банкрутом. З'ясувалося, що літній добродій чув про відповідальність і турботу, проте (за певних обставин) годен і забувати про них. Гуманістична психотерапія передбачає тривалий, іноді багаторічний процес спілкування з клієнтом. Однак наразі багаторічне спілкування було і недоречне, й, імовірно, безперспективне. Є випадки, казала психолог, коли необхідно миттєво й радикально «ламати Я клієнта» і вибудувувати заново.

«Ламати Я» – як нам бути із цією формулою? На яку далеку (але, звісно, високу) полицку нам сховати свій гуманізм разом із повагою до будь-якого унікального й самоцінного мікрокосмосу?

Чим закінчилася, спитаєте ви, ця історія з кримінально-набоковським душком? Закінчилася щасливо: психолог вдалася до еріксонівського гіпнозу – вона «зламала» сиво-чоле Я, і дідусь назавжди затамив, що внучка – це лише внучка. (До чого ж збідніла його особистість, сказав би Владімір Набоков.)

Тож, як нам ставитися до «ламання Я»? Як нам ставитися до фактично насилля над особистістю, що принципово не прийнятне з гуманістичного погляду. Можливо, за певних обставин, як, скажімо, згаданий випадок, це ламання (себто насилля) є виправданим і поготів – доцільним? Можливо.., коли фахівець доходить висновку, що інші методи не дієві. Однак мимоволі напрошується незручне питання про довіру до фахівця та критерії, згідно з котрими ламання-насилля є необхідним.

А тепер перенесімо цей випадок із площини індивідуальної в площину соціальну. Чи трапляються випадки, коли виправданим і доцільним є ламання колективного Я? Коли певна соціальна група має звичку до вчинків, які варті лише зламу? Коли одні цінності повстають проти інших, одні уявлення проти інших, одні поведінкові стереотипи суперечать іншим? Звісно, еріксонівський гіпноз тут не зарадить, але політологія може підказати не менш дієві засоби. Тож, як бути із гуманізмом і повагою до «культурних особливостей», правами людини й багатьма іншими високими поняттями, од яких мліють усі конституції та декларації? Чи є фахівці, на авторитет котрих можна

було б покластися, і чи є критерії, які були б явними та зрозумілими? Упевнений, що такі авторитети є, як і є такі критерії. Однак немає фахівця, що зміг би раз і назавжди втовкмачити потрібні цінності і стерти неприйнятні навички. Й у цьому специфіка політики: вона завше мусить миритися з подвійними стандартами (буття не стирається, мов девіантні нахили) і дуже часто мусить вдаватися до дій, які обов'язково назвуть проявом подвійних стандартів.

Наразі ж хотів би повернутися до «але», яке я залишив у кінці першого абзацу. Ішлося про те, що іноді людина годна і відмовитись од власного Я. Тож, за яких умов настає це «іноді»? Зигмунд Фройд, сформулювавши свою трискладову структуру свідомості – підсвідомість, свідомість і надсвідомість, – водночас і возніс хвалу етичній здатності людини (надсвідомість контролює деструктивні нахили підсвідомості) і запропонував психотерапевтичний метод (осягнення підсвідомого як спосіб подолання його мимовільних проявів). Проте, що приховується за осягненням підсвідомого? І чому певні прагнення, враження, спогади, досвід опиняються у підвалі підсвідомості, замкнені там, наче навіжені злочинці? Безперечно, якщо людина витісняє певні враження та прагнення, то має на це підстави. Якщо ж їй іще й удається успішно їх сублімувати, то ми маємо справу зі здоровою соціально адаптивною психікою. Й у цьому разі осягнення підсвідомого лише загострюватиме спрямованість діяльності.

Однак. Як бути, коли людина не здатна до продуктивної сублімації? Особа, звісно, як і показує Фройд, переживатиме невротичний стан. Утім, до яких наслідків за умови браку соціальних і особистісних можливостей для сублімації призведе «осягнення» витісненого підсвідомого? Ці наслідки будуть соціально й особистісно деструктивними. Адже здаватиметься, ніби будинок, у підвалі якого замкнені навіжені злочинці, зник: залишився тільки підвал. *Соціальна девіація й особистісне саморуйнування – результат неприйняття образу власного Я.* І найрадикальніший досвід самозаперечення – суїцид. Тобто вже сам феномен суїциду показує, що людина здатна заперечити власну особистість, чинячи самосуд. Відтак до снаги

зробити простий висновок: *людське Я – самосвідомість, котра і є (як ішлося на початку статті) еквівалентом самого буття, – може бути відторгнуте тим-таки Я.*

Це прозорий і очевидний висновок. І від нього дуже просто перейти до міркувань про готовність суб'єкта до маніпуляції з його свідомості, тобто розкриття ситуації, за якої людина сама прагне, аби її Я було витіснене й замінене іншим. Але зупинитися на цьому висновкові – означало б уникнути складніших питань. Наприклад, такого: завдяки чому Я годне заперечити Я? Себто, в який спосіб Я стає бароном Мюнхгаузенем, що сам себе за косичку витягує з трясовиння? Цією «косичкою», звісно, є рефлексія. Саме рефлексивний процес забезпечує оцінювання Я й у разі його неприйняття може спонукати або до особистісного зростання, або до деструкції. Однак й у першому, й у другому випадках має місце самозаперечення. І тут потрібно взяти до уваги структуру рефлексивного оцінювання. Тобто, що є критерієм, керуючись яким особистість рефлексивно оцінює власне Я? Де береться цей критерій і як він функціонує у структурі свідомості? Якщо опосередковувати вже згадану теорію Фрейда, то таким компонентом, безперечно, буде надсвідомість. *Саме надсвідомість, що є етичною свідомістю, виконує роль критерію, щодо якого визначається соціальна й ціннісна відповідність Я.*

Придивімося до нашої культури: вона постулює раціонально-меркантильну особистість. Ми охочіше віримо філософам, приміром, Томасу Гоббсу й Іммануїлу Канту, котрі стверджують, що людина – це та сволота. Ми залюбки повторюємо сентенцію: людина людині – вовк. І геть не довіряємо, скажімо, Жан-Жаку Руссо, який був переконаний у природній доброті людини. А дарма. Самокритичність, здатність зневажати власну недосконалість свідчить якраз про потяг до ідеалу. А негативні прояви саморуйнування – алкоголізм, наркоманія, завдання собі каліцтва і навіть суїцид – показують, що туга за ідеалом є нестерпною. Саморуйнування – це також і ознака слабкості, капітуляції перед життєвими обставинами. Але кволість характеру не заперечує прагнення до особистісної та соціальної досконалості.

Августин Блаженний, пишучи «Сповідь», проявив неабияку вигадливість, доводячи: людське Я первинно гріхове. Але не менш поважний отець Церкви, Тертулліан, наполягав: добродетельність прищеплюється не релігією, а є вродженою здатністю, притаманною будь-якій людині. Гадаю, що відповідь на питання: яким є людське ество? – неможлива. Етика наголошує на соціально-культурних основах моралі. І, поділяючи раціоналістичні наукові принципи, ми мусимо цілком прийняти тезу про соціальність моралі та моральності. І водночас, розуміючи нез'ясовність питання про притаманність людині добра та зла, все ж маємо проявляти й певний агностицизм, вважаючи істинними і тезу про природну добродетельність людини, і тезу про природну злостивість. *Тож незалежно від того, природною чи соціальною є доброта, вона завжди присутня в рефлексивному процесі.* Химери підсвідомого завше зіставляються із чуттям того, що є добром і що є злом. І поготів – чуття недобродетельності пригнічує людину. Можливо, це пригнічення є наслідком патологічної соціальності людини, можливо – підказується вродженим чуттям, яке можна назвати совістю. Але наявність такого веління – очевидна.

Відтак ми маємо справу з двома складниками рефлексивного процесу: витісненими химерами підсвідомості та добродетельністю (чуттям етичного обов'язку). І рефлексивне усвідомлення браку добродетельності за умови акцентуації витіснених потягів призводить до самозаперечення та саморуйнування: людина не приймає негативний образ власного Я. Результатом самозаперечення і є готовність до маніпуляції свідомістю. А проявом саморуйнування – агресія, що супроводжує маніпулятивний процес. *Маніпульована особистість цілком усвідомлює, що вона є предметом гри. Проте вона водночас і приймає визначену їй роль, і рефлексує факт власної згоди на маніпуляцію. Утім, статус предмета маніпуляції є етично заниженим, а це мимоволі викликає психологічне неприйняття і самої маніпуляції, і готовності до підпорядкованого статусу, що спричиняє болісні переживання й агресію як соціальну, так і особистісну. Відтак людина намагається уникнути переживання аморальності. А досягти цього можна лише у*

два способи: або змінити ситуацію (подолати маніпуляцію), або змінити ставлення до ситуації (погодитися на маніпуляцію, замістивши образ Я).

Звернімо увагу й на те, що являє собою особа, яка в підпорядкованому статусі бере участь у маніпулятивній грі. Ця особа, безперечно, переживає кризу діяльності. Відчуваючи брак здатності реалізувати ближні цілі, вона ставить собі цілі об'єктивно недосяжні, завдяки чому отримує слухне виправдання постійним поразкам і бездіяльності. Наслідком стає конфліктна самооцінка: поєднання претензії на якусь визначальну роль і відчуття цілковитої нікчемності. Останнє переживання – не вельми комфортне. І саме тому особа створює собі образ ворога, на котрому й лежить провина в усіх негараздах. Цей ворог (реальний чи уявний) стає об'єктом, на який і спрямовується агресія. Але агресія (з огляду на рефлексію соціальної нереалізованості) спрямовується суб'єктом і на самого себе. Як наслідок, агресія стає основною формою діяльності. Тобто катування інших і самого себе перетворюється на мету, і до того ж, на мету цілком досягну. Не маючи успіху в продуктивній діяльності, суб'єкт скеровує всі зусилля на деструкцію. Звісно, руйнування – не така вже й проста справа. Вона теж потребує зусиль, наполегливості та системності. Але емоційне переживання спричинених і відчуваних страждань створює враження своєрідної повноти буття. Це Рене Декарту, аби пересвідчитись у тому, що він існує, потрібно було просто збагнути, що він мислить. Але Декарт був філософом і математиком. А нефілософам і нематематикам для осягнення факту існування достатньо страждання: я страждаю, а отже – існую. І поготів, цілком можливо, що страждання є не лише достатнім, а й необхідним чинником усвідомлення існування.

Отже, підбиваючи певний підсумок, варто конкретизувати функціональну структуру сприйняття маніпуляції свідомістю. Остання опосередковує такі складники: 1) фрустровану особистість (наголошу: нефрустрована свідомість не може бути предметом маніпулювання), 2) прояви фрустрованості – соціальну й особистісну агресію, 3) рефлексію та переживання аморальності, 4) уникання переживання шляхом зміни оцінки ситуації, що досягається лише шляхом заміщення образу Я.

Маніпуляція свідомістю, спрямовуючись на фрустровану особистість, використовує її агресивну мотивацію. Відбувається «каналізування» агресії, надання їй легітимності, певної законності. Агресія, яка негативно трактується християнською культурою, а тому й засуджується, набуває виправданості. І маніпульований суб'єкт, проявляючи агресію, цілком слушно може вважати, що він діє морально, адже діє за соціальною згодою. Фрустрованість завше супроводжується саморуйнуванням. І що більше суб'єкт проявляє соціальну агресивність, то більше, з огляду на докори надсвідомості, вдається й до особистісної агресії. Цілком зрозуміло, що суб'єкт прагне уникнути цього деструктивного стану. Саме тому він із заповзяттям вдається до соціальної агресії, котра дає йому відчуття моральності. Це відчуття моральності та соціальної активності у формі агресивної поведінки набуває синтезового втілення в новому образі Я.

Соціальна активність є складним феноменом. Вона включає картину світу й образ самосвідомості суб'єкта. Картина світу, у свою чергу, опосередковує: а) релігійно-метафізичні уявлення (релігійна віра, теїзм, атеїзм), б) міфологічний образ природи та життя як такого, в) особистісний сенс життя і смерті, г) соціально-політичні цінності та поведінкові навички, ґ) історичну свідомість, д) образ власного Я, що тісно пов'язаний із національно-етнічною та соціальною ідентичністю, а також соціально-політичними цінностями. Відтак соціальна активність суб'єкта не може бути випадковим і відстороненим процесом. Вона неодмінно потребує системного обґрунтування: релігійно-метафізичної санкції, узгодженості з розумінням життя, відповідності соціально-політичним цінностям, історичної образності (тощо). Як наслідок, соціальна активність (наразі – агресивна поведінка), усвідомлюючись, позначається й на образі Я. Відтак *маніпуляція свідомості призводить не тільки до поведінкових проявів, а й ментальних новоутворень. Аби, маніпулюючи свідомістю, змусити людину до певних учинків, потрібно не лише змінити її уявлення про соціально-політичну ситуацію, а й змінити образ її Я. Потрібно принадити їй новою релігійно-метафізичною, соціально-політичною, національно-етнічною й особистісною ідентичністю.*

Цілком зрозуміло, що для таких експериментів найпридатніша фрустрована особистість, котрій осоружне її безпорадне і вразливе Я. Саме тому *маніпуляції свідомістю передують створення ситуації соціально-культурного відчаю. Людина має пережити стрес. І це відчуття катастрофічності життя мусить тривати доволі довго, аби людина втратила віру в усі цінності.* І тоді стан фрустрованості перетвориться із ситуативного на особистісно-екзистенціальний.

Відтак, повернувши увагу, по-перше, до особистості суб'єкта, поведінка якого визначається шляхом маніпуляції свідомістю, та, по-друге, присутніх рис такої свідомості, зосередьмося на самій «механіці» маніпуляції. Із попередніх двох абзаців читач уже може скласти уявлення про моє трактування цього поняття. А читач, який цікавиться цією проблематикою, завважить, що запропоноване трактування дещо відрізняється од деяких інших. Передусім я хотів би повернути увагу до антології «Маніпуляція свідомістю», опублікованої у 30-му числі часопису «І», де вміщено інтерв'ю Мирослава Поповича, а також статі Сергея Кара-Мурзи, Сержа Московічі та інших авторів.

Зокрема, Мирослав Попович у розмові з куратором числа Яном Чайковським наголошує, що маніпуляція свідомістю насамперед зосереджується на емоційній сфері людини (її «занепокоєнні», «страхах», «прагненнях») і водночас зазначає: «там, де люди активно чогось хочуть, ними маніпулювати неможливо. Маніпулювати можна тільки там, де люди більш-менш пасивні» [3, с. 15]. Погляд Мирослава Поповича, безперечно, слухний: особистість, увесь світогляд якої визначається екраном телевізора, дуже легко піддається маніпуляції. Однак наразі принципове значення має аналітика людської «пасивності»: чим вона зумовлюється й до чого призводить? Цілком зрозуміло, що позірно пасивна людина може бути активною духовно. І навпаки: людина, яка спричиняє забагато галасу може нічого з себе не являти. Та не в цьому суть. Коли Мирослав Попович веде мову про пасивну людину, він конотативно відсилає до людини споживчого суспільства. Це обиватель, цінності якого визначаються телевізійною рекламою. Для такого індивіда, що розпродаж білиз-

ни, що розпродаж держави – справа однаково приваблива. (Пригадаймо, риторика довкола продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі зводилася винятково до гендлярської аргументації: «знижка» на газ, виплати за оренду самої бази, можливість контрактів на ремонт кораблів тощо. Безперечно, це саме ті аргументи, якими варто керуватися, вирішуючи питання національної безпеки. Однак ця базарна логіка була щиро прийнята частиною істеблішменту та громадськості. Принаймні інших аргументів чути не було.) Однак лихварська риторика та маніпуляція свідомістю – не тотожні речі. Остання може звертатися (і зазвичай звертається) до високих етичних мотивів. Річ лише в тім, що в спеціально створеній ситуації суб'єкт (із огляду на особливості ситуації та властивої йому свідомості) іноді й не годен розпізнати фальшивість закликів, скажімо, до патріотизму та самопожертви. І водночас, беручи участь у запропонованих формах діяльності, що розгортається під пафосну барабанну тріскотню, він керується деструктивними мотивами.

Загалом тотожний погляд на маніпульовану особистість поділяє й Серж Московічі. Французький автор бере за основу запропоноване Густавом Ле Боном трактування масової психології. Саме людина з натовпу (пасивний обиватель, про якого мовить Мирослав Попович) є представником аудиторії, що піддається ідеологічному навіюванню. Політична пропаганда, наголошує Московічі, послуговується спрощеними гаслами-формулюваннями. Зрештою, політичний дискурс перетворюється на суцільне цитування одних і тих самих тез. І саме ця цитатність (повторюваність) надає риторичі правдоподібності [2, с. 53]. І тут варто лише погодитися з Московічі. Послухаймо наших політиків. Як часто від них можна почути щось нове, не кажучи вже про цікаве? Однак ця риторична банальність не шкодить, а (парадокс) – сприяє популярності речників. Мова ж бо їхня – серйозна, а позиція – виважена, – міркує собі громадськість. І лише найуїдливіший мозок годен спитати: можливо, за банальністю слів є лише банальність думки?

Серж Московічі, слідом за Ґуставом Ле Боном, акцентує увагу й на таких двох аспектах: по-перше, людині з юрби властиве почуття безвідповідальності. Як наслідок, вона схильна вдаватися до агресії. По-друге, постановочна театральність політичних акцій – їхня багатолюдність, святковість, сфокусованість на персоні лідера – є необхідним атрибутом сугестивного впливу.

Тут варто уточнити поняття «агресія». Агресія юрби й агресія, каналізована шляхом маніпуляції свідомістю, – різні за природою феномени. Чому юрба є агресивною? Почуття колективної сили поєднується з відчуттям анонімності. Дійовою особою є не Я, а – Ми. Людина з юрби завше, наче випадково присутня в ній. Їй здається, що вона будь-якої миті може розвернутися й піти у своїх справах. І не задає собі запитання: а як так сталося, що вона опинилася в юрбі: з кийком у правиці, з прапором над головою? Людина з юрби зберігає відчуття моральної цнотливості: я злочинець? – щирі дивуючись, запитує вона. І подив її, і обурення її справді щирі. Бо в усьому (звісно) винні – вождь товариш Сталін, безіменна партія й абстрактна ідеологія. Інша річ – зв'язок агресії та маніпуляції свідомістю: тут використовується вже накопичений потенціал агресії, причиною якого є фрустрація. Утім, маніпулятивна організація агресивної поведінки, звісно, опосередковує особливості масової поведінки.

Викликає інтерес і стаття Серґея Кара-Мурзи «Суспільство спектаклю», в якій (як і в тексті Серґа Московічі) йдеться про феномен політичної театральності. За спостереженням російського автора, сучасна політика зловживає створенням «великих спектаклів, що занадто б'ють по відчуттях», – приміром, «непотрібний» танковий обстріл Російського парламенту (1993 рік), чи «безглузде руйнування Грозного» (1995-й) [1, с. 39]. Колись, пише Кара-Мурза, режисер Юрій Любімов виводив театр на вулицю, а нині вулиця перетворилася на театр [1, с. 41]. За правилами драматургії вибудовуються й політичні дійства: «оксамитова революція» у Празі (1989 рік) [1, с. 42], повалення режиму Чаушеску в Румунії (1989-й) [1, с. 44], «Горбачов-путч» (1991-й) [1, с. 45]. Не з усіма інтерпретаціями конкретних подій, які пропонує Кара-Мурза, можна погодитися. Ска-

жімо, страта подружжя Чаушеску відбулася, напевно, не тому, що Румунія виплатила всі зовнішні борги (і, як наслідок, мовляв, поставила під сумнів роль міжнародних банків), а тому, що «пожиттєвий президент» перетворив країну на другу за бідністю в Європі. Так само й дотепер не все зрозуміло з обставинами путчу 1991 року. Кажуть, чорт сидить у деталях. Однак не в деталях статті Кара-Мурзи. Посутне значення мають два положення, на яких наголошує автор: це, по-перше, провокаційний характер маніпуляції свідомістю та, по-друге, «театральність» політичного дійства, що стає формою маніпуляції.

Зупинімося на першому аспекті. У чому суть маніпулятивної провокації? У тому, що *провокація звужує варіативність політичної дії*. Людина завше перебуває в ситуації вибору. Принаймні навіть якщо вона бачить лише один поведінковий варіант, у неї завше є можливість взагалі нічого не робити. І поготів – бездіяльність (зазвичай) є найімовірнішим варіантом діяльності (людина, за еством своїм, – доволі ледаче та боязке створіння). Тож політичні заклики на кшталт – будьте відповідальними, будьте свідомими! – це марне стрясання повітря. І тут вельми корисною є провокація, що ґрунтується на передбачуваному варіанті відповіді та реакції на цю відповідь. Хрестоматійний приклад – подія 31 серпня 1939 року, коли був інсценований напад на німецьку радіостанцію в місті Глівіце. (Про наслідки, гадаю, згадувати не варто.) Провокація породжує ситуацію, в якій суб'єкт вимушений сказати: ми не маємо іншого виходу, ми вимушені, це – наш обов'язок. І завдяки велінню обов'язку він робить нечуване: встає з канапи, аби пристати до політичних лав.

Уже в самій провокативності є елемент театральності: статус жертви, пристрасно заломлені руки, очі сповнені сліз, прагнення помсти, співчуття та солідарність – які глибокі етичні почуття та високі естетичні вчинки! Ні, панове, що не кажіть, а в політиці не просто є елемент естетики, а й більше того – в неестетичній подобі політика просто неможлива. (Однак це тема для окремої розмови.)

Відтак із усією очевидністю постає така структура маніпуляції свідомістю: 1) мета – результат, який можна досягнути лише завдяки політичній активності мас,

2) фрустрування майбутніх учасників політичної активності, 3) провокація – спосіб актуалізації активності шляхом створення ситуації з вимушеним вибором, 4) заміщення Я – створення нової соціально-політичної ідентичності.

Подивімося на приклад, який у нас перед очима, – участь СРСР у Другій світовій війні. Злидні, голодомори, репресії перетворили громадян Країни Рад на озлоблену, перелякану масу. Бронепоезд революції прогуркотів, а електричка щастя так не прибула на жоден перон. Це і є фрустрація – почуття ошуканості та безнадії. А потім настали чотири воєнні роки і – Перемога. «Перемога» неодмінно з великої літери. Бо завдяки їй зацькована й зневажена людина отримала право на самоповагу. Адже вона справді – герой-переможець. А тому й варта пошани, як з етичного, так і естетичного погляду. Культу Перемоги у Другій світовій війні, культу прапора Перемоги ніколи не було б, якби не страхіття передвоєнних років.

Парадоксально, але маніпуляція свідомістю пробуджує в людях здатність на моральний учинок. Дає їй можливість трансформувати власний страх у героїзм, а злостивість у жертвовність. Інша річ, що героїзм і жертвовність – моральність і краса вчинку – так і залишаться єдиними її, суто індивідуальними здобутками. Бо на політичній шахівниці маніпульована людина – лише пішак.

1. Кара –Мурза С. Суспільство спектаклю // *Ї*. – 2003. – № 30. – С. 38-45.

2. Московічі С. Стратегія пропаганди і керованого навіювання // *Ї*. – 2003. – № 30. – С. 46-61.

3. Попович М. Байдужість – поле для маніпуляції // *Ї*. – 2003. – № 30. – С. 10-25.

Микола Кирюшко

ІРРАЦІОНАЛІСТИЧНІ ОСНОВИ ІДЕОЛОГІЇ РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ СУЧАСНОСТІ

У статті розглянуто засадничі принципи ідеології масових релігійно-політичних рухів, що їх визначає ірраціоналістичне бачення світу. Тому ідеологія цих рухів є

безпосередньо пов'язаною з релігією, релігійними установами, неусвідомленим, ірраціональним, з нераціоналістичною теологією.

Ключові слова: релігія, релігійно-політичні рухи, ірраціональне, раціоналізм, ірраціоналізм, релігійна філософія.

Mykola Kyryushko Irrational bases of ideology of religious-political movements of the modernity. In the article basic features of ideology of mass religious-political movements are considered. These features are determined by an irrational sight at the world. Therefore their ideologies are directly connected to religion, religious installations, with unconsciousness, religious philosophy and theology.

Key words: religion, religious-political movements, an unconsciousness, a rationalism, an irrationalism, religious philosophy.

XX ст. попри вражаючі успіхи наукового пізнання і технологій стало часом піднесення та розквіту релігійно-політичних рухів. Окремі з них на політичній мапі світу постали як переважно локальні явища: ультраконсервативний іудаїзм, військово-політичний культ богині Аматерасу в Японії, православно-монархічні організації в Росії тощо. Інші релігійно-політичні рухи виявилися причетними до здійснення глобалістичних проєктів: ісламський фундаменталізм з його політично активними різновидами у вигляді ваххабізму та «Братів-мусульман», антиамериканських організацій мусульман (насамперед «Аль-Каїди» і «Хізб ат-Тахрір»), низки мусульманських радикальних течій на кшталт «Талібану», автономічних антиросійських організацій на зразок «Кавказького Емірату». Проте рисою, спільною для всіх релігійно-політичних рухів без винятку, є суто ірраціоналістична платформа, на якій формуються їх ідеології. Подібний зв'язок не є випадковістю. Він є визначальною детермінантою релігійно-політичних ідеологем сучасності. Їх ірраціоналістична природа і становить *проблему цієї статті*.

Проблема ірраціонального, попри її загальну відомість, не належить до добре досліджених. Аналіз *останніх публі-*

кацій свідчить про те, що визначилося декілька напрямів дослідження теми.

1) Перший напрям пов'язаний з визначенням сутності ірраціоналізму, його ролі у розумовій діяльності людини. У своїй класичній праці «Рациональное и иррациональное» Т. Ойзерман відзначає принципову трудність системного опису ірраціонального, пов'язаного з «першосутністю, субстанціальною стихією сутнього» [1, с. 29]. Ірраціональне впливає з безпосереднього сприйняття дійсності, не підданого раціоналістичній «обробці» (усвідомленню, аналізу, порівнянню). Ірраціональне породжується тією обставиною, що життя не вкладається цілком у чіткі розумові схеми. У процесі пізнання завжди залишається певний неусвідомлюваний залишок, який не вкладається у схему. Б. Паскаль і П. Флоренський саме його вважали вирішальним фактором у розв'язанні багатьох евристичних завдань. У пізнавальному дискурсі ірраціональне завжди сполучене з неусвідомленим і підсвідомим (Н. Соболева) [2, с. 296], з тими сферами нашої психіки, де міститься інформація, яку в цей момент ми не усвідомлюємо, але зазнаємо її впливу на нашу програму поведінки, на внутрішні установки та оцінки. Ірраціональне відіграє помітну роль у пізнанні дійсності. О. Лосев зазначав стосовно цього, що поряд з раціональним мисленням дії інше, «інкорпороване», яке оперує «безформними», «розпливчатими», почуттєвими згустками інформації. Цей спосіб мислення, не піддаючись аналізу, «мислить все відразу і водночас», нічого не розчленовуючи [3, с. 78]. Спроба систематизації ірраціонального знання призводить до появи ірраціоналізму. П. Флоренський довів, що критика розуму раціональними засобами є антиінтелектуалізм, а пізнання дійсності позарозумовими засобами (серцем, інтуїцією, почуттями, філософською вірою) – є ірраціоналізмом. Поява й існування зумовлені тим, що «існують такі моделі соціальної реальності, які не піддаються логічному аналізу і критиці, хоча й мають свою внутрішню логіку. Вони зазвичай не виступають об'єктом свідомого осмислення і вибору суб'єктів політичних дій, до них здебільшого сприйнятлива масова свідомість» [4, с. 47] у випадках, коли вона торкається явищ, що існують у «межах приватного,

суспільного і державного простору, які не лежать на поверхні і ховаються від усвідомлення» [4, с. 50].

2) Ірраціоналізм має свою історію [5; 6], добре визначені базові лінії його взаємодії з наукою [7], де він стимулює інтуїцію, сприяє вскриванню, «розпаковці» смислів, які зберігаються свідомістю у згорнутому вигляді в якомусь іншому вимірі (Девід Бомом, фізик, соратник А. Ейнштейна). На відміну від наукового раціоналізму, який у кожному дану мить одержання результату може призупинитися на досягнутому, ірраціоналізм, залишаючи сформульовану систему відкритою, змушує продовжити евристичний пошук. Тому помітною є роль ірраціоналізму в футурології [8] і філософії [9].

3) Помітною є роль ірраціоналізму у суспільній свідомості [10, с.120–126; 11, с. 39].

Проте для нашого дослідження особливо важливими є розробки проблеми ірраціонального у політиці. Цілком очевидною є така складова цієї проблеми, як харизматичність, харизма політичного лідера. Найбільш фундаментальні дослідження цієї проблеми запропонували С. Пацюк [12], В. Денисенко [13] та І. Кравченко [14, с.3–18]. Ряд публікацій присвячено аналізу зв'язку ірраціоналізму з політичною міфологією. Це роботи таких авторів, як О. Аулін [15], А. Логунов та Т. Євгенієва [16], А. П'ятигорський [17] та інших авторів [18]. Великого практичного значення набули останнім часом висновки з робіт, присвячених вивченню можливостей ірраціонального для впливу на особу, на її політичний вибір та орієнтації. Серед авторів робіт на цю тему С. Дрьомов та І. Сьомін [19], Т. Ковалевська [20, с.72–85], С. Кара-Мурза [21], Б. Потятиник [22], Л. Холл і його співавтори [23] та інші. Важливим для нашої теми є висновок з цих робіт, що у своїх політичних діях люди часто керуються ірраціональними передумовками і краще сприймають ті ідеї, які узгоджуються з цими передумовками та феноменами масової свідомості, що далеко не завжди збігаються з логікою нашого *ratio*.

Проте на сьогодні не мають чіткої відповіді питання про сполученість релігії з ірраціональним: сутність релігійного ірраціоналізму та можливість існування релігійного

раціоналізму. У християнстві, іудаїзмі та ісламі взаємозв'язок цих явищ представлений у сентенції: Бог має свої дороги для кожної людини – навіть коли вона не розуміє якоїсь ситуації, все одно зможе знайти у ній Господа; у житті людини відсутні випадки, у нашому житті ніщо не випадкове.

Відповідно до всього зазначеного *об'єктом нашого дослідження* є спільні засади ідеології релігійно-політичних рухів сучасності. А його *предметом* є ірраціоналізм як складова формування та функціонування релігійно-політичних вчень у межах переважно християнської парадигми.

У сучасних ірраціоналістичних різновидах релігійно-політичних вчень у центрі уваги постали проблеми, пов'язані з людиною, з її місцем у суспільстві, у співвіднесеності з Богом. Розглядувані з антиінтелектуалістських позицій, ці проблеми знаходять практично миттєвий відгук у релігійній свідомості. Саме в антропологічно орієнтованих сучасних розробках мислителів-іраціоналістів релігійні політики шукають і знаходять аргументи на користь своїх побудов про людину, про її місце в державі й у процесі боротьби за владу. Цей процес полегшується тим, що в сучасних релігійно-політичних течіях нині спостерігаються тенденції, які умовно можна назвати "інтегративно-дифузними". Ці тенденції проявляються у взаємообміні аргументацією, взаємних запозиченнях цілих фрагментів різних навчань (як світських, так і релігійних), створенні складних гібридів політичних і теологічних розробок різних шкіл на метарівні. Втягуються в цей процес релігійна й політична філософія, особливо з боку тих її представників, які використовують силу свого філософського мислення, евристичну міць виробленого ними категоріального апарату з метою зміцнення базисних положень сповідуваної ними релігії. Зі свого боку, розробники релігійно-політичних ідеологій та очільники релігійних рухів широко користаються філософсько-іраціоналістичними побудовами. Улюбленим прийомом політиків релігійної спрямованості та теологів, що філософствують, залишається релігійна інтерпретація окремих філософських систем і текстів. Теологія ХХ–ХХІ ст. обертає на користь собі все багатство філософської дум-

ки, використовує їх для побудови витончених систем релігійної апологетики. Видне місце серед них належить ірраціоналістичним філософським розробкам, цінність яких для релігійно-політичних вчень дедалі більше зростає.

Багато сучасних релігійно-політичних, богословських і деяких світських філософських систем являють собою складний синтез філософського ірраціоналізму й релігії. Наприклад, християнська теологія стала немовби місцем зустрічі й злиття трьох різних стилів мислення: філософського, політичного і релігійного. Ця зустріч стала можливою через наявність у політичній свідомості двох проявів ірраціоналізму – філософського й релігійного. Будучи відбиттям ірраціональних умов людського існування, обидва види легко утворюють нові синтези, придатні для їх використання на ниві політичного.

Релігійний ірраціоналізм за всієї своєї поширеності становить мало вивчену форму відчуженого, позалогічного ставлення до світу. В особливих уявленнях про надприродне, в образно-емоційній вірі в нього одержує свою ірраціоналістичну форму об'єктивування реально існуючий пласт позарозумового буття, що проявляється у відносинах між людьми з приводу здобуття і втримання влади. Таке відбиття дійсності втілюється в специфічних образах і символах, у формах мислення, які створюються людиною, що пізнає вище за допомогою як раціонально-логічного, так і практичного підходу до світу.

Головною особливістю релігійного ірраціоналізму є віра в надприродне, яка не потребує логічності, віра, що допускає можливість містичного пізнання і таємничого єднання з божеством. Рецепти такого єднання – це глибока віра, щира молитва, осяяння, екстаз, у християнстві до цього ж ще й причастя. Такими ірраціональними засобами в релігії не просто виражається недоступний науковому осяганню шар позарозумового буття людини. Цим самим у релігії немовби обходиться виставлений креативною силою серйозний обмежник використання раціоналістичних засобів пізнання й практичного перетворення світу відповідно до вимог розуму.

Типовим проявом синкретизації ірраціоналізму й релігії є православне й католицьке навчання про те, що пізнання

Бога є непосильним завданням для людського розуму за межами, які відкриті самим Богом. Християнські богослови вважають, що для пізнання Вселеної та її Творця одного лише людського розуму замало. Тому пізнання Бога ніяк не може бути тільки теоретичним. У справі богопізнання повинен брати участь не тільки розум людини, а й вся людина, включаючи її уяву, волю, почуття, відкрите серце. Для звичайних же засобів пізнання Бог недоступний.

Першою і достатньою, на думку богословів, підставою для вердикту про нездатність розуму до пізнання надприродного є об'єктивні труднощі й протиріччя загалом процесу пізнання. Непізнане на кожному конкретному етапі розвитку науки сприймається людьми часто непізнаваним у принципі. Апологетичні тексти повні суджень, що природа вражає нас не тільки своєю неосяжністю, величчю й гармонією, а й своєю невичерпною незбагненністю. Все створене Богом у всій його повноті настільки ж незбагненне, як незбагнений сам Творець. Цими висловленнями не тільки констатується об'єктивний факт невичерпності Всесвіту, але й уводиться теологема про принципovu незбагненність божественного людським розумом.

Без віри у Творця Всесвіт для філософа-ірраціоналіста перетворюється на царство хаосу. З погляду релігійного ідеолога, за відсутності особи Бога, що творить Всесвіт, все в ньому також перетворюється на океан абсурду й заплутаності. Найбільше містично настроєні протестантські богослови вважають, що надійним поводитирем для людини у справі пізнання світу може бути інстинкт богопізнання й спрага життя вічного, котре за своєю силою вище від усіх інших інстинктів. Саме цей відначальний інстинкт спрямовує людину на шлях єднання з Богом, Його споглядання, спілкування з Ним через безперестанну молитву, через дароване згори осяяння. Релігійні мислителі вважають, що ці шляхи богопізнання дають нам ключі до пізнання всього суцього – природного і політичного, які ми й здобуємо через ірраціоналізм й містику.

Ірраціоналістичні тенденції в релігійно-політичній думці пов'язані зі звеличенням апріорної, що не потребує раціоналістичного доведення, віри, що її доповнюють натхненність та надісланий згори екстаз. Ірраціоналісти вва-

жають, що саме у такому стані людині й відкривається істина – понадрозумова та надчуттєва. Однак, прагнучи уникнути обвинувачень з боку раціоналістів на адресу віри як базисної категорії ідеології у чистому суб'єктивізмі, апологети релігійно-політичних рухів усе ширше використовують у ХХ–ХХІ ст. додатково й філософську аргументацію. Розроблені у філософії способи мислення, логічні докази переносяться в сферу релігійно-політичних вчень, де застосовуються для виправдання ірраціональної сутності соціального устрою, для досягнення кращої відповідності релігійного вчення постійно змінюваним умовам соціального життя.

Одна з перших спроб ірраціоналістичного обґрунтування ідеї Бога, один з перших прикладів синтезу теології із прийомами філософствування є апофатичне богослов'я. Ще Плотін вважав, що Бога можна описати тільки «шляхом негативного руху через всі предикати». Вже з неоплатонівської філософії цей прийом (негативного описання) потрапив до християнської теології.

Раціоналістична теологія християнства (частково й ісламу) відстоювала як особливо важливий катафатичний (позитивний) шлях пізнання божественних предикатів. Ті ж теологи, які наполягали на містичному пізнанні Бога, спиралися на апофатизм. Його прихильники вважали, що Бог не має атрибутів або вони не піддаються визначенням розуму, тому що Бог перебуває за межами видимого буття й наближення до Нього можливе лише в акті містичного осяяння. Святий (в православ'ї блаженний) Августин сформулював застереження відносно цього: Бога не можна осягнути, у Нього треба тільки вірити.

Видними представниками цієї течії в теології були Філон Олександрійський, Оріген, Григорій Нисський, Миколай Кузанський, у Росії це був В. Лосський, в Україні П. Юркевич, симпатизував цьому підходу й М. Бердяєв, який здобував освіту на теренах України. Про ідею апофатизму В. Лосський писав, що «божество непізнаване в понятті й ніякі позитивні визначення не виражають таємниці божественного життя. Лише негативним шляхом можна наблизитися до таємниці божества»[24, с.27].

Однак для християнства апофатична позиція ніколи не могла бути єдиною, оскільки вона вела до розперсоніфі-

кації, до підриву уявлення про уособленого Бога, що аж ніяк не відповідало духу християнства. Тому в християнстві апофатичне богослов'я могутньо доповнювалося сильним струменем позитивного раціоналістичного богослов'я. Те саме відбувалося і в католицькій теології, де раціоналістичний неотомізм здобув верх над августиніанством. Доповнення апофатизму катафатичним богослов'ям означало гармонізацію засобів пізнання, адже для звичайного віруючого важко зрозуміти чисте «ніщо» філософів як реальність. За богословським апофатизмом стояло зовсім не «ніщо» й не порожнеча, тому що «непізнаваний Бог християн – це не безособовий бог філософів» [24]. Наприкінці апофатичного шляху все ж перебуває божественна особистість у єдності її іпостасей.

Наполягаючи на обмеженості розумного пізнання божества, теологічний ірраціоналізм затверджує незамінну роль Церкви й важливість особистого містичного досвіду кожного віруючого. Класичним у цьому плані є трактування релігійного почуття Ф. Шлейєрмахером, яке для нього становить зв'язок між Богом і людиною, що досягає Всевишнього інтуїтивно, позараціонально. Це трактування близьке до позиції релігійних екзистенціалістів, для яких містичне, екзистенційне переживання є проривом у сферу таємничого, божественного.

З боку релігійно-ірраціоналістичного філософствування стрижневою проблемою є з'ясування співвіднесеності божественного й людського, іманентного й трансцендентного в людському соціальному бутті і політикумі. Типовий приклад філософського підходу до цієї, власне кажучи, релігійно-політичної проблем знаходимо у творчості християнського екзистенціаліста і видатного суспільного діяча післявоєнної Німеччини К. Ясперса, з ім'ям якого безпосередньо пов'язане формулювання відомого «Schuldfrage» німців, з чим пов'язане моральне очищення цієї нації.

Уведена до філософії К. Ясперса категорія трансценденції в його тлумаченні стала тотожною ідеї Бога. Просто Ясперс розчинив певного, персоніфікованого християнського Бога у досить невизначеній трансценденції. У його працях трансценденція з'являється цілком непізнаваною,

абсолютно аналогічною апофатичній моделі богопізнання. Однак і в ній все ж таки залишається якась нитка для спілкування із трансцендентним, що має в Ясперса назву «трансцендування». Поряд зі звичайною орієнтацією особи у світі й містичним осяянням через екзистенціальне переживання особистості існує й трансцендування, що складається як з своїх елементів з процесів спостереження й читання (розпізнавання) шифрів. При цьому «кожний шифр є єдністю буття світу й трансценденції». Однак трансцендування є суцільно індивідуальним: кожен індивід переживає трансцендентне в тільки йому виключно даних шифрах, які відкриваються кожній людині по-своєму, окремо, індивідуально.

Для того, щоб наблизитися до трансцендентного, потрібно скористуватися аж ніяк не мисленням: тільки вірою у нескінченне Боже буття людина приходить у дотичність з трансценденцією: «Спосіб, яким можна наблизитися до трансценденції, полягає в досягненні нескінченного» [25, с.195]. Поставши перед Особою нескінченного, «людина надалі пізнає вже все за допомогою внутрішньої дії, за допомогою розкриття своєї екзистенції шляхом заклинання трансценденції» [26, с.312].

Шифри трансценденції всюди оточують людину, але прочитати шифр для неї – це нелегке завдання. З ним може впоратися лише той, у кого є ключ. Його немає у вченого, що дає раціональне пояснення світу. Для прочитання шифру необхідний ключ, який знаходиться не в мисленні, а в екзистенції, що простирається до трансценденції. Справжнє читання шифрів полягає не в розумінні їх, а в інтуїтивному відчутті того, що криється за шифрами. Якщо одна екзистенція співвідноситься з іншою екзистенцією, то виникає акт екзистенціальної комунікації. Якщо ж екзистенція співвідноситься із трансценденцією, то виникає акт строго індивідуальної віри, в якому даються й приймаються шифри.

Проблеми відносин трансцендентного, божественного й людського перебувають у центрі уваги багатьох ідеологів релігійно-політичних рухів, релігійних філософів і теологів.

Зазначені проблеми постійно перебували у полі зору видного католицького філософа сучасності К. Ранера. У

Його знаменитому положенні «людина – це слухач Слова» вона напружено, посилено дослухається до божественного Слова (Одкровення) через фундаментальний розсуд власного буття, через переживання себе в історії. З'ясування цього відбувається за допомогою деяких «першослів», які становлять основу «духовної екзистенції» індивіда. Саме вони виступають вираженням історичності й трансцендентності людини. Саме до змісту першослова належить саме те, що філософи й назвали трансцендуванням – «сходженням від одиничності до нескінченного в русі людського духу» [27, с.354].

Трансцендувальний метод, що його розвиває К. Ранер, покликаний створити орієнтовану на людину християнську метафізику, придатну для політичної ситуації другої половини ХХ ст. Для цього йому необхідна така концепція віри, яка б не просто зв'язувала людину із трансцендентним, а відкривала це останнє в самій людині. А вже витрактувана у такий спосіб віра дозволяє Ранеру розвинути власну «конкретну теологію життєвої дійсності». За її допомогою людина може краще «вписатися» у сучасний світ, в якому особистість своїми вільними й сповненими відповідальності діями буде розкривати трансцендентний зміст власного буття, шукати в ньому таємничу глибину своєї персональної дійсності. Адже «трансцендування до буття є базисною конституцією для людини» [28, с.63].

У протестантизмі соціальна думка зіткнулася з небажаними для неї крайнощами П. Тілліха й Р. Нібура, з їх твердженнями стосовно абсолютно трансцендентного Бога, які різко розводять небесне, неземне і політичне. Звідси виникло природне тяжіння до подолання політичного і божественного. Яскравим прикладом такого «подолання» є «радикальна теологія» Г. Кокса. У своїй творчості він завжди був повністю вірний шляхові антиінтелектуалістського збагнення Бога. На переконання Г. Кокса, сучасник величких космічних досягнень і початку ери інформатики повинен не дошукуватися Бога шляхом болісних інтелектуальних зусиль, а «зустрічати» й «переживати» Його. Однак, на відміну від традиційного для протестантів розуміння цієї «зустрічі» як чисто містичного акту, в Г.Кокса вона здійснюється через насолодження повнотою

життя, радісний злет, екстаз піднесення, святкове буяння життєвих сил, зліт творчої фантазії. Полеми такої зустрічі він пропонує вважати колективну дію людності ХХ ст. задля покращання і гармонізації умов суспільного життя [29, с.12].

„Радикальна теологія» Г. Кокса природно перебуває в континуумі розширювальних концепцій релігії, автори яких прагнуть подолати прірву між релігійним і політичним. Розуміючи складність досягнення трансцендентного Бога з боку нашого сучасника, зануреного в урбаністичну й технократичну дійсність, Кокс хоче доповнити релігію майже світським соціальним змістом. Відмовляючись від принципів «класичної» протестантської неоортодоксії, він прагне допомогти своєму віруючому сучасникові, полегшити йому зв'язок із Церквою і водночас зі світом аналогічно тому, як незадовго перед тим зробив знаменні кроки в тому ж напрямі II Ватиканський собор Католицької церкви.

Інтеграція філософсько-ірраціоналістичних і релігійно-антропологічних шукань у плані їх проєкції на пошук розв'язання соціально-політичних проблем представлена в концепції Е. Корета. У своїй *magnum opus* – фундаментальній праці «Що є людина?» він проводить думку про трансценденцію духа в іманентності просторово-тимчасового континуума. Трансцендентність духовного є від початку, апіорі присутня у людській думці: «Людина завжди покладає (бажаємо ми того чи ні) умовою власної можливості Абсолютне, яке й становить останню й безумовну основу людського буття» [30, с.189]. Це Абсолютне, за визначенням, є трансцендентним, що впливає з думки Корета про трансцендентну співвіднесеність людини. Остання значеннева основа особистісного буття «ніколи нами повністю не досягається. Вона залишається змістотворюючим, проте все ж таки таємним тлом, яке неспроможною людською мовою зветься словом «Бог» [30, с.197]. Цей спосіб філософствування Корета демонструє завершеність теомності й теоморфності його концепції людини.

Потребуючи більшого соціального і політичного наповнення своєї концепції, Е. Корет у своїй фундаментальній

книзі витлумачує розбіжність людини зі світом, її унікальність у світі не в душі Паскаля, а як свідчення якоїсь «духовної душі». Однак зміст її відкривається суспільству лише у світлі ідеї еманации Бога. Тут наявність трансцендентної значеннєвої реальності, що надає людині свідомості і завершеності, відкривається особистості обґрунтуванням її богоподібності, наданої людині в акті творення.

Продовження лінії на іманентизацію Бога в людині проводить у своїй теомній антропології й Ф. Хаммер – послідовник М. Шелера. Прагнучи підсилити соціальні основи своєї «теомної антропології», він пов'язує прагнення людини до досконалості, повного саморозкриття з відкриттям людиною у собі духовного і наступною її зустріччю із перед тим трансцендентним Богом. Потребуючи для свого розвитку комунікації з іншою людиною, індивід на набутому досвіді переконається, що інший партнер не може дати всього йому потрібного, оскільки сам не володіє всім необхідним. Це приводить особистість на шлях пошуку партнера, який не має потреби ні в чому. Соціальне виявляється недосконалим, необхідним стає пошук досконалого партнера. Результат цього пошуку Хаммер описує таким способом: «Зустріч, що виникає не з потреби, а із чистої досконалості, можлива тільки в нескінченній особистісній істоті – у Богові» [31, с.285]. Прагнення особистості до повноти існування і до досконалості стає відкриттям зовсім інших, широких обріїв людського буття.

Спроби ірраціоналістичного обґрунтування комунікації між трансцендентністю й індивідом, Богом і людством здійснюються також у рамках діалогічного персоналізму, розроблюваного протестантськими, католицькими, ісламськими та іудейськими теологами й релігійними філософами.

Висновки. 1) Ірраціоналізм у питаннях богопізнання, усвідомлення й осягнення трансцендентності закономірно сполучений у сучасній релігійно-політичній думці та філософії політики з ірраціоналізмом у підході до історії й перспектив людства. Розвиток особистості й загальний прогрес людства пов'язуються в них не тільки з пізнанням

законів природи й руху історії, не з практичним перетворенням суспільства з метою повного знищення соціальної несправедливості, а з трансцендуванням як виходом до нових обривів. Філолофсько-теологічний ірраціоналізм стає в контрпозицію щодо марксистського погляду на індивідуальний та суспільно-політичний розвиток.

2) Наявність помітного ірраціоналістичного струменя у філософсько-політичній думці багато в чому визначено ірраціональним характером суспільного устрою за умов капіталізму, що глобалізується. Цим пояснюється зміщення світоглядної осі філософсько-політичного мислення від раціоналізму до ірраціоналізму.

3) В ірраціоналістичних течіях суспільної думки все більшого значення набуває містичне світорозуміння. Містика стає невід'ємним компонентом багатьох релігійно-політичних систем. Зв'язок містичних настроїв із політичними настроями може бути поясненим прагненням до виживання в умовах незбагненності Всесвіту й людського існування. Тому немає нічого дивного в тім, що мільйони людей, душі яких роздирає непевність у своєму існуванні, нездатні витерпіти це і намагаються відшукати стабільність для себе у певному мирі з невідомим. Одним з варіантів руху до цього миру і є містика.

4) Соціальні вчення провідних релігій попри догматично визначені засади або вихідні принципи нині активно розвиваються. Все більш помітним стає прагнення висунути релігійно-політичні концепції як універсальний проект для всього людства. Для країн європейської цивілізації, зокрема й для України, пропонується ідея співдії релігій строгого монотеїзму з раціоналістичним світоглядом, близькими до нього наукою і культурою як засобу долання основних глобальних економічних і політичних проблем.

1. Ойзерман Т.И. Рациональное и иррациональное. – Москва: Знание, 1984. – С. 29.

2. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С.296.

3. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф: Труды по языкознанию. – Москва, 1982. – С. 78.

4. Євдокимова Т.В. Взаємодія політики і релігії в сучасній Україні. Дис...канд. філос. н. – К., 2003. – С.47.

5. Мудрагей Н.С. Очерки истории западноевропейского иррационализма. – Москва: Наука, 2002. – 112 с.

6. Європейський словник філософій. Лексика неперекладностей. – Т. I. – К.: Дух і літера, 2010.

7. Франц М.-Л., фон. Наука и бессознательное // Человек и его символы. – СПб., 1996. – 442 с.

8. Кирюшко Н.В., Кирюшко М.І. Рациональне та ірраціональне в сучасній футурології. – К.: Депонент ДНТБ України, 1995. – 40 с.

9. Лях В.В. Рационалистические и иррационалистические интерпретации взаимоотношения личности и общества в современной немарксистской философии. Авт...докт. филос. н. – К., 1990. – 28 с.

10. Іванцев Л.І. Співвідношення усвідомлювального-неусвідомлювального у ціннісних орієнтаціях особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т. VI. – Вип. 2. – К., 2004. – С. 120–126.

11. Батракова С.П. Реальность ирреального. Образ времени и язык искусства. – Москва: УРСС, 2003. – С.39.

12. Пацюк С. Інтелектуальна політика. – Львів: Культурологічний часопис «І», 2010.

13. Денисенко В.М. Проблема раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Авт...докт. політ. н. – Львів, 1998.

14. Кравченко І.І. Рациональное и иррациональное в политике (утопический анализ политического сознания) // Вопросы философии. – 1996. – №3. – С.3–18.

15. Аулін О.А. Міфотворчість сучасних мусульманських еліт як соціальна дія. Авт...канд. філос. н. – К.: 2011. – 16 с.

16. Логунов А.П., Евгеньєва Т.В. Современная политическая мифология. – Москва, 1996. – 95 с.

17. Пятигорский А.М. Мифологические размышления: Лекции по феноменологии мифа. – Москва, 1996.

18. Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. – Москва, 1996.

19. Дрёмов С.В., Сёмин И.Р. Изменённые состояния сознания. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2001. – 204 с.

20. Ковалевська Т. Загальнотеоретичні постулати нейролінгвістичного програмування // Проблеми інтерпретації і рецепції художнього тексту. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 72–85.

21. Кара-Мурза С.Ю. Манипулирование сознанием. – Москва, 2003.

22. Потятиник Б., Лозинський М. Патогенний текст. – Львів: Місіонер, 1996. – 292 с.

23. Холл Л.М., Боденхамер Б.Г., Болстэд Р., Хэмблетт М. Структура личности: моделирование личности с помощью НЛП и нейросемантика. – Москва: КСП+, 2003. – 606 с.

24. Лосский В.Н. Мистическое богословие // Богословские труды. – Вып. 8. – Москва, 1972. – С.27.
25. Jaspers K. Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung. – Мюнхен. – 1962. – S.195.
26. Jaspers K. Freiheit und Autorität. – Мюнхен, 1951. – S.312.
27. Rahner K. Schriften zur Theologie. – Zürich-Köln, 1961. – Bd. I. – S.354.
28. Rahner K. Hürer des Wortes: Zur Grundlegung einer Religionsphilosophie. – Freiburg, 1971. – S. 63.
29. Cox H. The feast of fools: A theological essay on festivity and fantasy. – Cambridge, 1969. – P.12.
30. Coreth Em. Was ist der Mensch? – Innsbruck, 1973. – S.189.
31. Hammer F. Theonome Anthropologie. – Den Haag, 1972. – S. 285.

Євгенія Левенець

ФУНКЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У запропонованій статті аналізуються основні функціональні напрями діяльності центральних органів виконавчої влади, зокрема в Україні. Виділяються групи функцій політико-адміністративного, управлінського, нормотворчого та соціального характеру. Аналізується їхній зміст та можливі точки перетину функцій, що є основою для подальших досліджень підвищення ефективності державної влади.

Ключові слова: державна влада, центральні органи виконавчої влади, оптимізація функцій держави

In the article analyzes the basic functional areas of the central authorities, particularly in Ukraine. Select the group policy features, administrative, management, the legislative and social nature. Analyzed their content and possible functions of the intercept, which is the basis for further research efficiency of the government.

Key words: state power, central government, optimization of functions of the state

Діяльність сучасної державної влади у першу чергу спрямовується на підтримку стабільності політичної системи та режиму. Конкретні форми та кроки відповідних дій владних інститутів різняться залежно від типу політичного режиму, але структура методів та спосіб досягнення цієї мети практично всюди однакова. У процесі реалізації владних повноважень перед державними органами постають завдання, які, по суті, є їхніми функціями. Таким чином, зрозуміло, що функціональна складова діяльності державної влади є фактично визначальною в процесі їхньої діяльності. І саме увага до неї складає основу пошуку шляхів оптимізації державного управління, зокрема підвищення ефективності системи виконавчої влади.

Актуальність та цікавість дослідницької уваги до функціонального рівня державної і політичної влади пояснюється також ще кількома важливим моментами. По-перше, центральні органи виконавчої влади вже самі по собі покликані виконувати одну з головних функцій державного управління – реалізацію конкретних кроків в межах тієї чи іншої політики. Це лежить основі фундаментального змісту цього інституційного напрямку, що полягає у реалізації саме виконавських функцій, практичної політичної та організаційної роботи у державі. По-друге, у політичній науці сьогодні триває вдосконалення термінологічного та методологічного апарату, що позначається на перегляді, трансформації чи модернізації окремих постулатів. Це стосується й загальновідомої концепції поділу влади на три відносно автономні гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Нині, і в першу чергу завдяки неоінституціональному підходу, значна частина дослідників сходиться на думці, що більш доречним є функціональний підхід, у межах якого увага зосереджується на функціональних особливостях всієї системи владних інститутів. Нарешті, по-третє, саме функціональний підхід є головним під час аналізу змісту та моделей оптимізації державного апарату, оскільки дозволяє виявляти «сильні» та «слабкі» сторони органів влади, переплетіння функцій та загальну неефективність організаційної структури.

Окреслений предмет дослідження, звісно, не є новим. І якщо загальнометодологічними підходом до окресленої

проблематики можна визначити неоінституціоналізм, то змістовне наповнення відповідних дослідницьких проектів ґрунтується на багатьох напрацюваннях суміжних наук та напрямів – політології, права, соціології, економіки. В Україні цим питанням вже достатньо тривалий час займаються такі вчені, як: В. Авер'янов, Д. Єльчанінов, А. Коваленко, В. Малиновський, В. Солових тощо. Однак, політичний час є доволі динамічним і тому питання оптимізації державного управління є постійно актуальним, що потребує відповідного вдосконалення концептуально-методологічного апарату та підходів для реалізації системного реформування, що, зокрема, постало й перед політичним керівництвом сучасної України.

Розуміння цього є підставою для визначення мети запропонованої статті як вивчення та опис основного змісту функціонального навантаження центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ). Відповідно, завдання статті полягатимуть у нормативному та ситуативному аналізі та співставленні функцій ЦОВВ та виявленні шляхів для вдосконалення владно-адміністративного апарату.

Потрібно відзначити, що функції центральних органів виконавчої влади у науковій літературі дуже тісно переплітаються з основними функціями державного управління. Їх достатньо багато, але основні з них, відповідно до завдань державних органів, можна звести до наступних: політико-адміністративні (управлінські), нормотворчі (законодавчої ініціативи) та соціальні (гуманітарні, економічні, надання послуг тощо). Такий поділ є достатньо умовним, але його корисність саме у такому вигляді полягає у широких можливостях для інституційного аналізу з метою подальшої оптимізації владних структур. Так, сутність першої групи функцій полягає в організації взаємодії та налагодженні механізму управління, що забезпечують функціонування та стабільність самого державного органу в системі державної влади. До другої групи ми віднесли функції законодавчої ініціативи, що представляють собою процеси створення правових документів, що регламентують ту чи іншу діяльність. Також в межах вивчення цієї групи функцій варто визначити основні форми взаємодії з центральним законодавчим органом – Верховною Радою

України. Нарешті, останню групу представляють функції, що пов'язані із взаємодією з населенням – надання адміністративних послуг, економічні зв'язки, реалізація духовного та соціального потенціалу громадян. Подальше дослідження функціоналу ґрунтуватиметься на основі саме такого підходу.

Аналізуючи першу функціональну групу варто зазначити, виконавчі функції тісно переплетені у науковій літературі з основними функціями держави. І хоча, різниця між ними суттєва, для функціонально-структурного аналізу їх дійсно можна ототожнювати з урахуванням окремих особливостей. Головною функцією ЦОВВ є державне управління, яке включає до себе виконавчі та розпорядчі елементи. Діяльність, якою замаються виконавчі органи є, відповідно, державною і реалізується ними у правовому полі держави завдяки загальним та специфічними методами, притаманним тій чи іншій галузі управління. Водночас, державне управління всіма сферами державного і суспільного життя не є виключною функцією органів виконавчої влади[2, с. 210]. А це зумовлює той факт, що функції органів виконавчої влади повністю не співпадають з функціями державного управління, оскільки їх виконують й інші суб'єкти, які визначені Конституцією України, але не відносяться до органів виконавчої влади. Маються на увазі органи місцевого самоврядування, адміністрації державних підприємств, інститути громадянського суспільства. Крім цього, очевидно, що не всі дії державних органів можна кваліфікувати як управлінські, що також зумовлює певну плутанину в цій сфері. Саме тому часто вчені для уникнення непорозумінь та дотримання понятійно-термінологічної точності досліджень функції виконавчої влади ототожнюють з функціями державного управління, оскільки воно і все, що з ним пов'язано лежить в основі всієї діяльності, що здійснюється виконавчою владою. Більше того, зміст виконавчої влади органічно пов'язаний зі змістом управлінської діяльності держави[1], що проявляється навіть у тому, що на законодавчому рівні сьогодні категорія «орган державного управління» є тотожною терміну «орган виконавчої влади».

Основа мета і завдання будь-якого ЦОВВ визначається відповідно до напрямів політики держави. У самому

широкому плані політико-адміністративні функції діляться на внутрішньо- та зовнішньополітичні. Внутрішньополітичні функції спрямовуються спрямовані на зміцнення суспільних відносин, закріплення та підтримку державного устрою. Ці функції визначають основні принципи функціонування державного механізму, взаємодії всередині держави між різними інститутами та є основним політичним засобом утримання та зміцнення державної влади. У свою чергу, зовнішньополітичні функції покликані забезпечити стабільність міжнародного положення держави, направлені на захист інтересів громадян, збереження територіальної цілісності держави.

Окрім зазначеного держава у широкому плані як інститут організації суспільного життя є носієм ще однієї загальної функції. Мається на увазі реалізація публічної влади, що підтримує суспільно-політичні цінності та створює дискурсивний ефект обговорення будь-якої проблеми чи питання будь-якої сфери чи напряму політики. Відповідно, апарат державного управління представляє собою механізм реалізації цієї функції. Публічна політика є окремим елементом реалізації державної влади, але неодмінним. У демократичному суспільстві публічність до того ж є профілактикою корупції і реалізації кримінальних сценаріїв, розвитку авторитарних тенденцій тощо. Публічна влада це і є, по суті, політичною функцією ЦОВВ. Зі стратегічних позицій ця функція полягає у визначенні мети та зрозумілого тактичного наповнення вектора суспільного розвитку. Будь-який орган виконавчої влади має публічні функції, які пов'язані з інформуванням населення про свою роботу, розкриттям змісту власної господарської діяльності, взаємодією з іншими органами чи персонами. Частково ці функції виділені нами в окремий блок, пов'язаний з реалізацією соціального змісту ЦОВВ. Проте суто політичні питання якраз стосуються механізмів обговорення, спільного вироблення певних рішень, які, поперше, стосуються безпосередньо діяльності того чи іншого органу виконавчої влади, а, по-друге, зачіпають більш широкі інтереси та стратегії груп чи навіть держави, але реалізація яких знов-таки залежить від відповідного конкретного органу влади.

На всіх етапах реалізації політико-адміністративних та управлінських функцій можна виокремити відповідно до аналітичного підходу оціночний аспект результатів. Мається на увазі, що основним критерієм діяльності всього державного апарату є ефективність. Критерії ефективності є різними, що залежить від основних функцій органу влади, тобто завдань, які він створений вирішувати. Крім цього, під час оцінки ефективності різні ЦОВВ вкрай важливим є аналіз системи горизонтальних та вертикальних взаємодій цього органу. Мається на увазі організація та реалізація взаємодії ЦОВВ з іншими органами влади, наділеними різними або схожими функціями, а також зміст відносин з вищими або нижчими шаблями влади, стосунків політичного та адміністративного керівництва з персоналом, відносини з громадянами та політичною й бюрократичною елітою.

На рівні реалізації повноважень вищих органів державної влади оцінка ефективності полягає у визначенні та аналізі мети, результатів, витрат на здійснення ними своїх функцій. В свою чергу на рівні оцінки ефективності системи взаємодії між різними органами влади, що уособлюють різні функціональні напрями (гілки влади в класичній інтерпретації), потрібно аналізувати зміст таких процесів як організація, планування, мотивація, контроль, прийняття рішень тощо. Саме такий підхід є корисним, на думку багатьох дослідників[3], під час відповідного вивчення ефективності державних органів влади. Відповідного до таких позицій основною передумовою ефективного функціонування органу державної влади є забезпечення належного рівня його внутрішньої організації. У свою чергу, внутрішня організація органу державної влади може розглядатися як процес його структурного упорядкування та функціонування, який відбувається залежно від мети та завдань, що постають перед ним.

Зазначена оцінка ефективності складає основу так званого «адміністративного менеджменту»[5]. З ним пов'язане адміністративне реформування, яке реалізується у багатьох країнах, зокрема у зв'язку з повою нових викликів та пріоритетних завдань, що стоять перед сучасними державами. Адміністративний менеджмент означає стиль

управління, який принципово відрізняється від наявних бюрократичних форм та методів. За спостереженнями деяких дослідників та експертів[7, с. 114–115] зміст цієї категорії дуже широкий і передбачає:

1) скорочення функцій, що реалізуються державою, делегування цих функцій недержавному сектору, концентрація зусиль держави на вирішенні особливо важливих стратегічних завдань;

2) прагнення до демократизації, надання громадянам можливостей брати участь у процесі прийняття рішень з боку органів влади, максимальне наближення діяльності останніх до кожного громадянина;

3) зниження рівня бюрократизації політико-адміністративних органів, зменшення регулюючих документів та настанов;

4) реорганізацію державних органів через утворення організаційних структур з більш чіткими повноваженнями, надання ряду органів самостійності (створення так званих агентств), децентралізація, раціоналізація самого адміністративного процесу;

5) поліпшення фінансового регулювання завдяки виділенню коштів під конкретні результативні програми, а також через прагнення до гнучкої бюджетної політики, внутрішнього обліку, використання ринкових механізмів;

6) орієнтацію управлінців виключно на кінцевий результат діяльності (врахування досвіду приватного сектору, визначення рівня оплати праці залежно від результатів, інші мотиваційні стимули; гнучке використання персоналу та сприяння підвищенню його кваліфікації).

Одне з провідних місць в адміністративному менеджменті займають питання взаємодії ЦОВВ в середині виконавчої системи та держави і суспільства загалом. Взаємодія між вищими органами виконавчої влади може відбуватися шляхом співпраці через різноманітні служби, діяльність яких має бути чітко регламентованою, що дозволить уникнути можливих непорозумінь в інституційній структурі держави у майбутньому.

Крім цього, важливим є те, що діяльність органів виконавчої влади знаходиться у правовому полі, яке визначено центральним законодавчим органом. В свою чергу,

виконавча влада займається безпосередньою реалізацією практично всіх правових норм, які прийняті законодавчою гілкою влади. В межах чітко визначеного правового поля ЦОВВ мають забезпечити механізм реалізації законодавчих норм, що відбувається якраз шляхом розробки й видання підзаконних актів. Вони володіють функцією регуляторів та допоміжних інструментів, що сприяють ефективному виконанню законів. Обмеження виконавчої влади відбувається шляхом її прямої підконтрольності вищим представницьким органами держави. Доведені факти порушень з боку ЦОВВ (вихід за межі діяльності або бездіяльність) або спірні питання вирішуються у правовому полі за сприяння судових органів, які виконують здебільшого контрольну функцію по відношенню як до виконавчих, так і законодавчих органів та органів місцевого самоврядування.

Виконавчі органи за своєю природою покликані виконувати волю саме законодавчої влади. Проте, вони також беруть активну участь у нормотворенні, причому на різних рівнях. По-перше, вони займаються компетентною розробкою (вивченням, систематизацією та аналізом) законодавчих актів для розвитку тієї чи іншої галузі чи політики, які потім виносяться на голосування парламенту (гарантоване право законодавчої ініціативи). По-друге, вони створюють підзаконні акти, які необхідні для повноцінної реалізації законів, прийнятих парламентом. І, нарешті, по-третє, ЦОВВ розробляють та контролюють виконання внутрішніх правових норм, які стосуються організації власної діяльності та взаємодії з іншими органами та громадянами. Здебільшого, останні документи затверджуються керівництвом цих органів або вищим керівництвом держави (наприклад, Президентом).

Норми, які регулюють діяльність ЦОВВ містять мету та основні завдання, визначає їх структуру та функціональну компетенцію, принципи побудови комунікації та взаємодії на всіх рівнях державно-політичної системи. Крім цього, вони регулюють організаційно-правові форми, способи та методи діяльності органів державного управління в загальній системі управління.

Основу компетенції ЦОВВ складають права та обов'язки, що мають бути чітко прописані в Положенні про цей

орган. Водночас, їх діяльність регламентується й іншими нормативними актами, формалізованими процедурами та, навіть неформальними практиками, що склалися в цій сфері. Управлінські функції виконавчого органу вказують на основні права та обов'язки, а також межі діяльності органу управління для реалізації покладених на нього функціональних напрямків, не розкриваючи, для чого реалізуються конкретні функції. Виконанню зазначених вимог відповідає чітке закріплення завдань, що стоять перед ЦОВВ. Цю тезу підтверджує й нормотворча практика, яка показує, що у більшості випадків регламентація функцій органів виконавчої влади оформлюється у вигляді завдань, що стоять перед цими органами. І це закріплюється у відповідних законодавчих актах. Основне пояснення цього знаходиться у тому, що завдання є атрибутивним компонентом змісту управлінських функцій, оскільки зміст функцій суб'єкта управління визначається виконуваними ним завданнями, які витікають зі специфіки об'єкта управління, що відображається в адекватно сформульованих суб'єктом завданнях управління. Тому, як відзначають експерти[9, с. 195], в багатьох актах за суттю і формою викладення функції та завдання співпадають. При цьому, до компетенції ОЦВВ відносяться не будь-які завдання, що постають перед цим органом, а лише ті, що визначають призначення органу та відділяють його діяльність від інших органів, а також мають певні особливості та специфіку.

У процесі виокремлення нормотворчої функції ЦОВВ варто також зосередити певну увагу на взаємодії виконавчих органів у Верховною Радою України – основним законодавчим органом. Нагадаємо, що Кабінет Міністрів України має право законодавчої ініціативи у Верховній раді України. Перелік посадових осіб, які представляють від уряду законопроекти чи питання на пленарних засіданнях Верховної Ради, визначають Глава держави та Прем'єр-Міністр. Зазвичай, документ має представити член Кабінету Міністрів України (п.3 ст. 27 Закону країни «Про Кабінет Міністрів України»). Якщо це неможливо, тоді за згодою прем'єр-Міністра на пленарне засідання Верховної Ради делегується заступник міністра, керівник ЦОВВ,

який не входить до складу Кабінету Міністрів. Відповідно до даних урядового порталу, це можуть бути посадові особи наступного рівня: голови державних комісій, перші заступники та заступники міністрів, голів державних комісій, комітетів та інших установ з чітко визначеним переліком документів, що вони можуть представляти.

У свою чергу, Президент, хоч формально і не є елементом ЦОВВ, активно бере участь у процесах взаємодії з Верховною Радою. Основна форма взаємодії, окрім права законодавчої ініціативи та прохань щодо пріоритетного розгляду президентських законопроектів, полягає у візуванні документів, прийнятих парламентом. Президент або підписує закон у визначені терміни, або застосовує право вето.

Запропонований підхід зумовлює й відповідний зсув фокусу уваги у питаннях оптимізації вищих органів державної влади, зокрема ЦОВВ. Відповідно до цього, адміністративне реформування, зокрема, структури Кабінету Міністрів України має бути зорієнтоване на зміну його фактичного статусу через оптимізацію існуючої організаційної структури. Одним з напрямів такого удосконалення структури уряду є створення урядових підрозділів, які б взяли на себе посередницькі функції Секретаріату Кабінету Міністрів і стали б поєднуючою ланкою між урядом та іншими органами виконавчої влади, главою держави, парламентом. Частково це вже реалізується відповідно до першого етапу адміністративної реформи, розпочатої у 2010 році.

Нарешті, варто наголосити, що виконавча влада є все ж таки різновидом соціальної влади, що знаходить своє відображення у формах взаємодії органів та населення. Такий підхід зумовлює певне розширення класифікації функцій державного управління, але вже з погляду їх соціального змісту. На сьогодні варіантів такої класифікації достатньо багато, що пояснюється тим, що їх автори дотримуються різних висхідних критеріїв відповідно до національних особливостей і характеру державного управління.

Так, американському державному управлінню притаманні десять соціальних функціональних категорій: 1) сприяння торгівлі; 2) управління державними землями;

3) будівництво державних споруд та управління нерухомістю; 4) дослідження й випробування; 5) технічна допомога; 6) закони й судочинство; 7) охорона здоров'я, соціальне забезпечення і пряма грошова допомога; 8) освіта і професійна підготовка; 9) збут товарів (маркетинг); 10) підтримка внутрішніх адміністративних потреб. Така класифікація лежить в основі виокремлення послуг, які надає держава населенню.

Зважаючи на те, що постачальником соціальних послуг може бути не лише держава, але і приватний, а також і «третій сектор» – неурядові громадські та добродійні організації, сьогодні актуальною є проблема чіткого розмежування сфер їх діяльності. Дедалі більшого розповсюдження набувають різноманітні об'єднання громадян на основі спільних інтересів та власності, які створюються з метою надання різноманітних послуг. Крім цього розробляються стандарти соціальних послуг, що є ефективним кроком встановлення критеріїв соціального розвитку. Звісно, що ні про яку «конкуренцію» у цій сфері не йдеться. Виходячи з історичних традицій української держави, власне держава залишається на сьогодні основною інституцією, яка надає соціальні послуги. Хоча не обов'язково вона є виробником цих послуг, адже мова може йти про державне фінансування інших надавачів послуг, створення законодавчої та регулюючої бази, яка б стимулювала зростання послуг і благ.

Відповідно, актуалізується питання розробки державних соціальних стандартів та гарантій на послуги як першочергове завдання уряду. При цьому, як правило, враховують два аспекти:

1. Стандартизація соціальних прав відповідно до нової редакції Європейської соціальної хартії, підписаної дев'ятнадцятьма країнами Європи. Стандартизація соціальних прав передбачає право на працю, професійну підготовку, на справедливі умови праці, свободу професійних об'єднань, право на укладення колективного договору, право працівників на інформацію, на участь в управлінні підприємством, права дітей та підлітків, жінок, що працюють, права матері й сім'ї, права інвалідів та людей похилого віку, а також права робітників-емігрантів та

їхніх сімей на захист, право на безоплатну медичну допомогу і соціальне забезпечення.

2. Розробка системи соціальних стандартів рівня життя, яка має складатися з таких головних підсистем: стандарти споживання матеріальних благ і послуг; стандарти забезпечення житлом; стандарти умов і охорони праці, зайнятості; стандарти стану здоров'я працівників, організації медичного обслуговування й умов праці; стандарти системи освіти; стандарти культури; стандарти навколишнього середовища[6, с. 66].

В Україні правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією та законами основних соціальних гарантій, визначаються Законом «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»[4]. Існує кілька варіантів типологізації переліку послуг, що їх надає держава у соціальній сфері. Серед усього їх розмаїття виділяється наступний, суть якого полягає у членуванні послуг на такі три види:

– послуги, які мають сильні характеристики суспільних благ, гарантовані урядом як права людини (базова освіта, перша медична допомога);

– стратегічні послуги – суспільні блага, які відносяться до розвитку на місцевому та регіональному рівнях, включаючи економічний розвиток, міське планування, планування інфраструктури та економічне планування, а також розвиток житлового будівництва;

– послуги, які створюють особисті зручності, включаючи особисті суспільні послуги, що приносять безпосередню (приватну) користь тільки тим, хто обирає користування ними, наприклад, сфери відпочинку, музеї та картинні галереї[8, с. 271].

Реалізація цих послуг вирішує одне з головних завдань влади – розв'язання соціальних проблем та питань. Важливим аспектом цієї діяльності є також те. Що вона представляє собою безпосередню взаємодію з людиною, тобто є найбільш ефективною формою політичної комунікації, що часто використовується владними органами для подальшої легітимації власної роботи.

Разом з цим актуалізується й питання оптимізації соціальних функцій держави. Одним з варіантів такої оптимізації є поступова передача основних регулятивних функцій з центру до регіонів шляхом законодавчого встановлення оптимального їх розподілу. Це зумовлено тим, що саме на регіональному та місцевому рівнях має вирішуватися більшість соціальних проблем – створення умов для соціального захисту людини, здійснення охорони здоров'я, реалізація житлової політики тощо. Доцільним вбачається паралельне завдання з формування адекватної та ефективної структури соціального управління, соціальної інфраструктури на цих рівнях, забезпечення необхідними фінансовими та організаційними ресурсами, посилення відповідальності регіонів за стан соціального розвитку територій. Тільки у такий спосіб органи виконавчої влади зможуть ефективно здійснювати соціальні функції та надавати соціальні послуги населенню.

Загалом тема державного управління, надання державою управлінських послуг останнім часом стає однією з найзапитаніших як у політології, так і в теорії державного управління. У підтвердження цієї тези можна навести конкретні прикладні аспекти її аналізу. Так, окремо розглядається роль управлінських послуг під час проведення адміністративної та адміністративно-територіальної реформ; нормативно-правове забезпечення надання управлінських послуг; доцільність платності послуг та форми їх оплати, загалом питання маркетизації управлінських послуг; доцільність застосування самого поняття «послуга» на означення управлінської діяльності тощо. Вивчається аспект ідентифікації та стандартизації адміністративних та інших видів послуг місцевих органів державної виконавчої влади.

У новітніх умовах з кожним роком питання оптимізації соціальних функцій держави постає дедалі гостріше. При чому ця оптимізація, окрім відповідної реорганізації відносин центру і регіонів, окресленої раніше, стосується кількох додаткових аспектів. З одного боку, вона може відбуватися шляхом визначення та чіткого розмежування сфер діяльності держави як основного надавача

соціальних послуг і так званого «третього сектора» – громадських та благодійних організацій. Таке розмежування дозволить чіткіше визначити та упорядкувати об'єкти, на які скеровується державна соціальна допомога, сприятиме подальшому розвитку мережі благодійних і добродійних організацій та об'єднань. З іншого боку, варто пам'ятати, що держава, надаючи соціальні послуги, не обов'язково є виробником цих послуг. Позитивним рішенням у цьому плані може бути державне фінансування інших надавачів послуг, створення відповідної нормативно-правової бази. Це сприятиме стимулюванню і виробництва суспільних послуг і благ, і їх зростанню. У свою чергу, ці питання актуалізують наступний момент – розробку державних соціальних стандартів та гарантій на послуги як першочергове завдання уряду. Всі ці варіанти вимагають відповідного законодавчого оформлення і супроводу.

Отже, проведений короткий аналіз основних функціональних напрямів центральних органів виконавчої влади, зокрема, в Україні, дозволяє зробити ряд важливих та актуальних висновків. По-перше, з позицій неоінституціонального підходу, корисним у дослідженнях політики та держави є функціональне розуміння природи влади. Одним з головних напрямів реалізації державної влади є здійснення виконавчої функції, яка полягає у практичному застосуванні норм, визначених у законодавчому полі та прагматичній діяльності в межах виконання тієї чи іншої політики. По-друге, основними функціональними напрямками виконавчих органів можуть бути: політико-адміністративна та управлінська, нормотворча та надання соціальних послуг. Така класифікація не є вичерпною, але дозволяє аналізувати функції держави у їх співвіднесеності одна з одною та, відповідно, з погляду державної державно-управлінської ефективності. По-третє, означені складові функціонального аналізу дозволяють виокремити основні напрями оптимізації органів державної влади, що лежить в основі побудови ефективної структури влади. У результаті використання такого підходу можливе не тільки відповідне привертання уваги представників влади до процесів оптимізації функціонування органів державної

влади, але й продовження дискусії щодо основних форм і методів реалізації влади, що наразі потребує й Україна.

1. Авер'янов В.Б. Органи виконавчої влади в Україні / В.Б. Авер'янов. – К. : Ін Юре, 1997. – 48 с.
2. Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення державного управління та місцевого самоврядування в контексті реформи адміністративного права / В. Борденюк // Вісник УАДУ. – 2000. – №1. – С.209–216.
3. Державне управління: Навч. посіб. / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко; [За ред. А.Ф. Мельник]. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.
4. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2017-14>, вільний. – Мова: укр.
5. Зеркин Д.П. Основы политологии. – Ростов на Дону : Феникс. – 1999. – 544 с.
6. Кір'ян Т. Світовий досвід застосування соціальних стандартів / Кір'ян Т., Шаповал М., Вітер В. // Соціальний захист. – 1999. – № 3. – С. 66–73.
7. Кордун О.О. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Монографія / О. О. Кордун, К. О. Ващенко, Р. М. Павленко. – К. : МАУП- 2000, – 248 с.
8. Мікрюкова О. Проблеми надання державних послуг у соціальній сфері / О. Мікрюкова // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України. В 2 ч. / За заг. ред. Б.Лугового, В.М.Князева. – К.: УАДУ. – 1999.– Вип. 2. Ч. 1. – С. 269–273.
9. Совершенствование аппарата государственного управления: Конституционный аспект / Под общ. ред. В.В. Цветкова. – К. : Наукова думка, 1982. – 376 с.

Олексій Шевченко

«КІНІЧНА СВІДОМІСТЬ» У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК ФОРМА ВІДНОВЛЕННЯ ВТРАЧЕНИХ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті розглянуто феномен «кіничної свідомості» в рамках тріади «владний цинізм – дифузний цинізм – кінізм» та продемонстровано основні відмінності між

ззначеними сценаріями «ціннісного виробництва» в радянську епоху та пострадянських державах. Доведено, що за умов ціннісної кризи в Україні «кінчна свідомість» перетворюється на одну з головних форм відновлення суспільних цінностей.

Ключові слова: цинічний розум, владний цинізм, дифузний цинізм, кінчна свідомість.

Shevchenko O. «Cynicistic consciousness» in modern Ukraine as a form of renewing of the lost social values. In the article the author has analyzed the phenomenon of «cynicistic consciousness» as a part of triad «power cynism – diffuse cynism – cynicism» and demonstrated the main differences between these scenarios of the «production of the values» at the Soviet era and in post-soviet states. It is proved, that because of the crises of the values in Ukraine the «cynistic consciousness» has transformed into one of the main forms of renewing of the social values.

Key words: cinical reason, power cynism, diffuse cynism, cynicistic consciousness.

Розчарованість багатьох верств населення України в діях влади протягом 20 років незалежності, прогресуюча втрата віри у можливість вибудувати «справедливе суспільство» та сумніви в доцільності самого проекту Незалежності (соціологічні опити напередодні двадцятирічного ювілею цього проекту підтверджують цю сумну тенденцію), дає змогу переважній більшості політологів, аналітиків та журналістів говорити про «ціннісну кризу». І це твердження є, здебільшого, правильним. Проблема полягає в тому, щоб розкрити сутність цієї кризи, показати, що залишається на місці втрачених цінностей та в якому напрямку йдуть пошуки втраченого. Я ставлю це запитання тому, що абсолютно впевнений в тому, що будь-який цинік або відвертий цинік не може жити без цінностей, оскільки саме вони створюють ту *трансцендентальну рамку*, те *безсумнівне a-priori*, в межах яких можливі будь-які моральні судження, будь-яка ідентичність суб'єкта таких суджень та його подальші вчинки.

У пошуках адекватної концептуальної бази я ще раз звертаюся до такого автора, як П. Слотердаjk, і роблю це

не тільки тому, що він точно продіагностував основну хворобу нашого суспільства у вигляді «цинічної свідомості», але й тому, що він абсолютно в кантіанському стилі показав усталені схеми «ціннісного виробництва», які притаманні сучасному суспільству, ураженому цинічною хворобою. (Згаданий кантіанський стиль красномовно виявив себе у самій назві відомої роботи німецького філософа – «Критика цинічного розуму» [1]). Зазначені схеми можна умовно узагальнити в тріаді «цинізм можновладців – дифузний цинізм населення – наступальний кінізм народної свідомості», за допомогою якої філософ аналізує можливі сценарії ціннісних відношень в ситуації кризи «проекту Просвітництва».

Сам П. Слотердаjk вважав наявність цих схем універсальною характеристикою західної цивілізації в період занепаду Просвітництва та панування Цинічного Розуму. Але він навіть не здогадувався про те, наскільки вона адекватно демонструє специфіку пострадянської державності, де владний цинізм досягає небаченого апогею, дифузний цинізм – повної зневіри та апатії, та де кінічна свідомість виступає чи не єдиним способом зберегти ціннісні виміри людського та соціально-політичного буття. Порівняння такого стану речей з Веймарською республікою (яке я намагався провести у своїй статті [2, с.73-82]) не повністю відповідає дійсності в тому плані, що незважаючи на всі прикмети соціальної та ціннісної деградації, в ту епоху зберігалася цінність держави та запит на об'єднуючу «національну ідею» (на чому і зіграв націонал-соціалістський рух).

На відміну від тієї епохи в пострадянській ситуації держава втратила всі ознаки *трансцендентності* та відверто перетворилася на бізнес-корпорацію олігархізованих чиновників. Внаслідок цього «влада» позбавляється морального змісту та відповідальності, а владний цинізм стає безмежним та як іржа роз'їдає будь-який ідеологічний «ідеалізм»: всі ідеологічні побудови перетворюються на симулякри, які приховують владні імпульси не краще, ніж фіговий листок. І щоб зрозуміти роль «кінічної свідомості» в зазначених умовах, треба повернутися до визначення того, в чому вона взагалі полягає.

Семантика перших двох складових наведеної тріади здається начебто зрозумілою. Термін «кінізм» теж відомий всім, хто більш-менш ознайомлений з історією філософської думки. І хоча Слотердайк досить часто посилається на фігуру Діогена (яка для нього має знаковий характер та використовується як типовий «концептуальний персонаж» [3] його особистого дискурсу), використання самого терміна «кінізм» не збігається зі змістом конкретної філософської течії Античності, хоча й має з нею певні аналогії. У німецького філософа цей термін наповнений виключно модерним змістом, народженим в епоху кризи Просвітництва та «смерті ідеологій». Якщо дуже стисло розкрити смисл «кінічного» світогляду, то можна сказати, що в зазначеному контексті «кінізм» є послідовним визнанням ідеологічної та пропагандистської брехні владного дискурсу, в якому під прикриттям загальнолюдських цінностей камуфлюється «імпульс чистого панування» або «волі-довлади». (З мого погляду, ця особливість відрізняє «кінізм» від філософської критики, яка з часів К. Маркса як свій об'єкт розглядала ідеологічну ілюзію і вкрай рідко – відверте цинічне фальшування відносин між дискурсом та реальністю).

У цьому контексті кінізм виступає деконструкцією владного дискурсу та демонстрацією «голої реальності», яка стоїть за згаданим словесним камуфляжем. (Якщо ми використали метафору «голий» щодо істини, то типовим прикладом «буквалізації» основної метафори кінічного жесту може служити жіночий рух *femen*, представники якого провели не одну політичну акцію в Україні за останній час. Стосовно ж інтерпретації нудистського руху в більш широкому контексті в рамках проблеми кінічного світогляду, то він є неоднорідним, оскільки містить не тільки політично-протестні форми поведінки, але й більш нейтральні русоїстські мотиви «повернення до природи». Хоча і останні форми неприйняття «цивілізації» теж можна віднести до кінічної поведінки).

Безсумнівно, кінічний дискурс не вичерпується наведеними нудистськими формами соціально-політичного «хепенінгу», але може виражати себе в радикальних, а інколи навіть брутальних різновидах викриття істинного смислу

владного дискурсу. Але, не зважаючи на згадану брутальність, кінізм – на відміну від владного цинізму – не є проявом нігілістичної свідомості. Навпаки, під виглядом безжальної демонстрації реальності «такою, як вона є», відбувається спроба відновлення деяких базових цінностей. І ці цінності виступають трансцендентальною основою кінічного дискурсу. Передусім, це цінність свободи, яка, на відміну від заявленого терміна офіційної пропаганди, наповнюється своїм висхідним значенням. Ця цінність виявляє себе в безпосередньому акті самодемонстрації, в словесному перформативі, що її затверджує. Прихований смисл цієї мовної поведінки полягає в утвердженні себе як суб'єкта, а не пасивного об'єкта політичних маніпуляцій.

Крім цінності свободи кінічний дискурс спирається на цінності істини та справедливості, які, хоча й є розчавленими в сучасних умовах, але які відновлюються саме в актах «кінічної» суспільної комунікації. Цей дискурс і ця комунікація будується на відвертому протиставленні офіціозному дискурсу, який жонглює словами, позбавленими будь-яких референтних ознак, словами з «пустою» семантикою. (Я вже неодноразово писав про домінування таких безмістовних та «фантомізованих» ідеологем у більшості пострадянських держав, зокрема в статті «Українська «модернізація»: крах «проекту Просвітництва» або «в сутінках цинічного розуму» [4]). В кінічній комунікації зазначена «деконструкція» виявляє себе в послідовній демонстрації згаданої смислової пустоти і спробі виробити такі комунікативні форми, в яких відбувалася б безпосередня маніфестація реальності та прихованій в ній істини.

Така маніфестація може виявити себе у безпосередній наочній демонстрації реальності, яке виражає себе у порушенні певних соціальних заборон або звичного етикету (наприклад, мастурбація Діогена або згадане «протестне» оголення жінок), мовних ритуалів та звичних ідеологічних лексем, що використовуються в цьому ритуалі (використання «неполіткоректної» або відверто матірної лексики). Подібні форми, які практикувалися з давніх часів, спираються на певну мовну утопію, згідно з якою існує мова, якою може «глаголити» сама істина. Для прояснення

сутності феномену «кінізму» у Новий час та специфіки протиставлення «офіціоз/кінізм» (або «владний цинізм/народний кінізм») виявляється цікавим його порівняння з «народною карнавальною культурою», концепт якої став поширеним після етапних робіт М. Бахтіна.

Такий порівняльний аналіз є доцільним, оскільки зазначена культура, згідно з концепцією російського мислителя, теж протистояла репресивності офіційній культурі, в її рамках теж практикувалися непристойні поведінка як наслідок відмови від заборон та соціальних ритуалів. Ця поведінка також характеризувалася наявністю певного типу мови як різновиду «матірної мовної культури». Не вдаючись до детального порівняльного аналізу цих двох типів практик, хочу зазначити, що бахтінський концепт карнавальної культури має підкреслено антиіндивідуалістичний характер, спирається на досвід «колективного тіла», яке дістає назву «гротескного тіла» та яке протиставляється новоевропейському тілесному канону як канону «відокремленого» тіла індивіда [5, 354-355]. (Як слушно відзначав сучасний російський філософ М. Риклін, концепція М. Бахтіна була типовою для російської традиції концепцією «колективних палеомашин, що опираються всі видам індивідуалізації» [6, с. 200], підсиленою досвідом анігіляції людської індивідуальності за умов радянського тоталітаризму та сталінських концтаборів).

Внаслідок перелічених особливостей «карнавальна культура» в інтерпретації М. Бахтіна не може розглядатися як різновид протестних рухів; вона органічно вписана в «офіціоз» (чи то Середньовіччя, чи то радянського тоталітарного побуту) та навіть підсилює його. На відміну від неї «кінізм» як спадкоємець античного «атомізму» репрезентує принцип індивідуальності, яка протиставляє себе репресивним видам соціально-політичних машин. У цьому протиставленні він несе протестний потенціал, виконує компенсаторну функцію «виживання» особистості за умов тотального цинізму та виступає парадоксальною формою збереження цінностей.

Перед тим, як продемонструвати специфіку кінізму у пострадянських країнах, хочу зазначити, що в українській політологічній літературі ще не проведена робота з введеним

ня категорій цинічної та кінчної свідомості в концептуальний апарат сучасної політології. Певним винятком є цікава спроба М. Михальченка концептуалізувати феномени «страху» та «сміху», тобто дати не просто феноменологічний опис цих феноменів у соціальному та політичному житті, але й проаналізувати їх як певний «системоутворюючий» фактор у суспільному житті. Якщо уважно придивитися до цього аналізу, то можна побачити, що деякі сценарії використання фактора страху з боку влади можна інтерпретувати в категоріях цинічної свідомості або «владного цинізму».

Наприклад, у статті «Страх і сміх як фактори політичної науки» дослідник зазначає: «Страх є одним з механізмів влади, який реально проявляється в трактуванні влади як чогось надприродного, божественного, нездоланного. З іншого боку, страх є ефектом влади. І чим жорстокіша влада, тим більше страх стає засобом регулювання суспільних відносин» [7, с.28]. Ця цитата є, на мій погляд, дуже близькою до аналізу «Великого Інквізитора» Ф.Достоевського, зробленого П. Слотердайком, де останній розглядає цього відомого та знакового персонажа роману як «взірця сучасного політичного циніка» [1, с. 194]. А схожість опису німецького та українського філософів полягає в тому, що влада подається для керованого людського стада як щось трансцендентне (згадаймо, що персонаж роману Достоевського характеризує владу як «Таємницю» та «Авторитет»). По друге, ця влада – цинізм якої полягає в знанні того, що ніякої таємниці не існує – визнає тільки насильство як регулятор суспільних відносин та відкидає свободу як «небезпечну ілюзію».

Стосовно ж категорії «сміху», то в інтерпретації М. Михальченка вона виявляється дуже близькою до Слотердайківського кінізму. Український дослідник демонструє, що «сміх» є комплементарним щодо «страху» як інструменту політичного цинізму, оскільки «сміх» як соціальний феномен виступає «як одна з суттєвих форм правди про світ в цілому, про історію, політику, людину, різні форми суспільних відносин» [7, с. 32]. Таким чином, дослідник констатує не тільки великий пізнавальний потенціал сміху (та в іншій термінології кінчної свідомості),

але його потужні протестні та «підривні» можливості, коли говорить про те, що в падінні СРСР сміх народу над владою і лідерами у формі анекдоту, комедії, сатири, фарсу, хоч вони й шли поряд з трагедією, відіграв дуже суттєву роль»[7, с.32]. Така інтерпретація ролі «сміху» в соціальному житті відрізняється від концепції «сміхової культури» вже згаданого М. Бахтіна, для якого «сміх», як ми вже зазначали, виходить за межі соціального протесту в сферу певної самодостатньої «паралельної реальності» (яка мала певний утопічний характер), на яку дії влади не поширювалися.

Але в інших характеристиках опозицій «серйозність/сміх», «страх/сміх» бахтінське розуміння ролі сміху в культурі та розуміння сучасного українського філософа значною мірою збігаються. Так, М. Бахтін підкреслював зв'язок сміху з «неофіційною народною правдою» та вбачав у ньому прояви «універсалізму та свободи», які протиставляються «страху» офіційної класової культури [5, с. 104]. Повторюю, що відмінності між бахтінським розумінням та сучасним баченням функції сміху в суспільстві полягають в тому, що «сміх» для М. Михальченка або «кінчна свідомість» для П. Слотердайка, по-перше, виступають формою проявів індивідуальної свідомості (хоча може мати коріння в народній традиції). А, по-друге, в пропорційному відношенні між соціальною критикою та життєстверджуючим пафосом акцент все ж таки більше припадає на соціальний протест або навіть соціальний бунт. (Згадаймо, що П. Слотердайк часто називає кінізм «наступальним», і в цій констатації його ролі в сучасних суспільствах він цілком має рацію).

У контексті сказаного важливим є питання про ознаки відмінності між «цинізмом» та «кінізмом», оскільки руйнівний потенціал обох типів світоглядів зумовлює вельми тонку грань між ними. Більш того, ситуація ускладнюється тим, що обидва типи світоглядної орієнтації можуть використовувати однакові форми брутальної лексики та епатажної поведінки. І в такому разі тільки за допомогою прагматичного контексту можна провести потрібне розрізнення. Наведу конкретний приклад з таким цікавим взірцем цинічної свідомості, яким є італійський прем'єр С.Берлусконі, який відо-

мий своїми епатажними сексуальними оргіями, безкінечними судовими процесами та моральним засудженням з боку Римської католицької Церкви. При цьому весь епатаж цього політичного діяча є глуфом над усіма усталеними принципами, нормами та цінностями, демонстрацією безкарності всесильного можновладця. При цьому він є прихильником дуже жорстких дій, яким, як зазначав С. Жижек, не заважає його клоунада.

І зовсім нещодавно Берлусконі зробив черговий епатажний крок глуму над традиційною політичною мораллю, запропонувавши переіменувати свою партію на партію «Вперед, по дівках!». Яким чином ми можемо охарактеризувати цей публічний демарш у контексті запропонованих понять? Безсумнівно, як прояв безграничного цинізму влади, оскільки цей демарш нищить ідею цінності державних інституцій та моралі політиків, пропонуючи нігілістичний принцип «Все дозволено!». А тепер уявімо собі опозиційного журналіста, який пише викривні статті стосовно діяльності італійського прем'єра та який, аналізуючи його розпусту, запропонував би зробити теж саме, що зробив Берлусконі. В цьому випадку це був би прояв кінчної свідомості, оскільки така «порада» спиралася б на певні моральні принципи та моральних осуд цинічної поведінки.

Наведу інший приклад. Коли відомий усьому світу український можновладець закликав вжити жорстких заходів щодо непокірних суддів та у вельми брутальних висловах пропонував «підвісити» їх за певні місця, то подібний дискурс апаратчика є типовим проявом цинічної свідомості, яка виступає як зворотний бік «дискурсу політкоректності» та демонструє неприховану непристойність цинічної владної поведінки. Коли ж, навпаки, підсудний, якого судять за політичними мотивами (на жаль, це теж відбувається в Україні) використовує дуже схожу лексику по відношенню щодо свого наступника, то різниця між *прагматикою* такого використання призводить до перекодування цинічного дискурсу в дискурс «наступально-кіничний».

Таку саму ситуацію ми можемо зафіксувати і щодо розрізнення між «дифузним цинізмом» та «кінізмом». Як

і у випадку відносин на рівні «владний цинізм/кінізм», лексичні характеристики тут майже однакові. Все вирішує контекст і ті приховані цінності, на яких побудовані висловлювання того чи іншого виду. Зазначену ситуацію можна легко проілюструвати на прикладі коментарів на політичні статті в Інтернет-виданнях. Ці коментарі вибудовуються у вигляді своєрідної «дискусії» або з автором статті, або зі своїми ідеологічними противниками, але їх особливістю є гранична різкість тону та панування «інвективи» як основної форми висловлювання [8]. Різниця, як я вже казав, полягає лише в тому, задля чого знищується в такій агресивній лексиці ідеологічний противник, тобто чи є ця лексика просто глумом, чи вона спирається на передумови Добра, Свободи, Справедливості. В першому випадку ми матимемо справу з типовим проявом дифузного цинізму населення, в рамках якого не існує чітких меж між Добром та Злом та де останні можуть легко мінятися місцями.

Підведемо деякі підсумки стосовно того, як трансформується схема «владний цинізм – дифузний цинізм населення – наступальний кінізм» за умов пострадянської державності як такої та сучасної України зокрема. Як я вже говорив на початку цієї статті, за умов пострадянської державності зникла така характеристика держави, як «трансцендентність». При цьому показовим є те, що ця характеристика була притаманна як західним державам, так і державам тоталітарним (зокрема, нацистській Німеччині та Радянському Союзу). В ті епохи свідомість можливо-владця не могла бути повністю цинічною, оскільки він поділяв цінність та значущість Держави як «Ідеї», держави на рівні лаканівського *Символічного*, яке було тісно пов'язане з ідеєю Світової Історії. В тих умовах мало місце скоріш «шизоїдне розщеплення» носія влади, про яке писав Ю. Габермас та якого цитує П. Слотердаjk. З одного боку, він нібито «вірив» у своє служіння Державі, а, з іншого – використовував її як інструмент задоволення власних інтересів.

У рамках зазначеної цінності (яку підтримувала панівна ідеологія) був обмежений і так званий «дифузний цинізм»

населення, який і на рівні пересічного громадянина мав вигляд скоріш оруелівського «дводумства», ніж відверто цинічної позиції. Так само і радянський анекдот не міг бути повністю ототожнений з кінічною свідомістю (хоча й мав певні її риси), але мав риси бахтінського карнавального сміху, амбівалентного за своєю суттю (тобто такого, що не тільки руйнує, але й водночас стверджує). Згадана амбівалентність зумовлювала й певний компенсаторний характер сміху (який служив щитом проти тоталітарної «диктатури страху») в тодішніх умовах, що дозволяло виживати як інтелігенції, так і пересічному громадянину.

За великим рахунком, до цієї карнавальної стихії (як таємної свідомості ілегитимності влади) були долучені й самі можновладці, про що свого часу досить вдало писав радянський дисидент В. Кормер. Так, у статті «Про карнавалізацію» як генезис «подвійної свідомості» він давав цілий перелік керівників Російської та Радянської Імперій, чия поведінка будувалася за законами карнавалу (не припиняючи бути дуже жорстокою). Іван Грозний, Петро Перший, Ленін, Сталін. (До цього списку я б ще додав Микиту Хрущова). (Наприклад, він кваліфікував сталінські процеси як «прилучення до самозванства всіх та кожного». [9, с. 285]).

Що змінилося в пострадянській ситуації та до чого призвело зникнення трансцендентного виміру держави? Ці наслідки можна вельми стисло узагальнити наступним чином. По-перше, це зникнення (як і зникнення відчуття причетності до Універсальної Історії) спричинило формування завершеного та остаточного «владного цинізму». Це означало щезнення вищезгаданого «шизоїдного розщеплення» свідомості носіїв влади, яке стало заміненим на відверту «владну параною» або безмежну волю-до-влади. На рівні низової свідомості остаточно утвердився «дифузний цинізм», який характеризується відвертим презирством та ненавистю до влади, впевненістю в тому, що мораль та влада є «речі несумісні», але й при цьому визнанням того, що влада як така є «брудною» й іншою бути не може. Такий порядок речей кваліфікується як «реальність», з якою треба тільки змиритися.

Стосовно ж «кінчної свідомості», то вона за цих умов тотальної ціннісної деградації стає чи не єдиною формою утвердження цінностей та боротьби з тотальним цинізмом. На відміну від бахтінського амбівалентного сміху, сучасний кінізм є дійсно «наступальним», а різновид сміху – агресивним та протестним щодо влади. Його ненависть до влади великою мірою ріднить його з дифузним цинізмом (у тому числі й на лінгвістичному рівні), але їх відрізняє спроба за блазнівською маскою відновити втрачені цінності, які вже неможливо сформулювати на мові беззмистовного офіційного пропагандистського дискурсу. Характеризуючи зміну у соціально-політичній функції «анекдоту» порівняно з радянським періодом я міг би повністю солідаризуватися з М. Михальченком, який дуже точно писав: «І сьогодні анекдот є дієвою зброєю в руках народу проти української влади, якщо вона діє в супереч інтересам народу. Сміх, фактично, є покаранням для політиків, громадських діячів за порочність і убогство» [7, 33].

1. Слотердайк П. Критика цинічного Розуму. К., Тандем, 2002. – 544 с.

2. Шевченко О. Симулятивні ціннісні утворення в пострадянських державах як показник глобальної ціннісної кризи//Наукові записки, Випуск 5(49), К., 2010, С. 73-82.

3. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? Спб., Алетейя, 1998.

4. Шевченко О. Українська «модернізація»: «крах Просвітництва» або «в сутінках Цинічного Розуму». (у друці)

5. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., Худож. Литература, 1990. –543 с.

6. Рыклин М. Террорологиики. Тарту-Москва, Эйдос, 1992. – 223 с.

7. Михальченко М. Страх і сміх як фактори політичної науки//Сучасна українська політика. Вип.10. К., 2007. С. 25-34.

8. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. М., Гнозис, 2004. –325 с.

9. Кормер В. Двойное сознание интеллигенции и псевдо-культура. М., Традиция, 1997. - 287с.

Олександр Корнієвський

НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті доводиться актуальність дослідження етнонаціональної детермінанти суспільного розвитку в контексті взаємопов'язаності процесів творення консенсусного громадянського суспільства і формування консолідованої політичної нації.

Ключові слова: *етнонаціональний фактор, громадянське суспільство, політична нація, національна колективна самосвідомість, загальнонаціональна ідентичність.*

Kornievsky A.A. The national dimension of civil society formation: methodological grounds of investigation. *The topicality of investigation of ethnopolitical determinants of social development in context of the interrelationship between processes of the consensus civil society creation and consolidated political nation formation is proved in this article.*

Keywords: *ethnonational factor, civil society, political nation, national collective self-awareness, nationwide identity.*

Утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави визнано Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року однією з основних засад внутрішньої політики. Його формування в сучасній Україні стикається з багатьма труднощами, зумовленими низкою факторів історико-культурного, соціально-економічного, духовно-психологічного та іншого походження, до яких цілком правомірно віднести й етнонаціональний, виходячи з наступних міркувань: нація становить етнічну форму суспільного розвитку; соціальну структуру громадянського суспільства характеризує розмаїття соціальних спільнот, у тому числі етнічних; до недержавних політичних інститутів – елементів політичної структури громадянського су-

пільства належать також політичні партії, які позиціонують себе як партії національних меншин, організації та рухи, створені за етнічною ознакою. Негативний вплив на становлення консолідованої нації, забезпечення цілісності суспільства, безумовно, здійснює політизація етнічності та етнорегіональних відмінностей, діяльність громадських організацій етнічних меншин, спрямована на розкол українського суспільства, дії окремих представників етнічних груп з мотивів національної нетерпимості тощо.

Етнічна сегментованість та полікультурність українського суспільства, перманентні прояви суперечностей різного характеру соціокультурного, етнічного (етнорегіонального, етноконфесійного), мовного та іншого характеру, внутрішні етнічні розбіжності, потреба зміцнення національної єдності та злагоди поліетнічного суспільства, гармонізації взаємодії етносів в утвердженні консолідованої демократії актуалізують дослідницьке завдання щодо обґрунтування найтіснішого взаємозв'язку між творенням консенсусного громадянського суспільства та процесами національної консолідації у напрямі формування політичної (громадянської) нації, визначення особливостей їхньої взаємодії та ефективних механізмів запобігання дихотомії у суспільному розвитку та національному поступі країни, оскільки цілісність і взаємопов'язаність явищ і процесів у сфері самоорганізованого суспільного життя, громадянському суспільстві ґрунтуються на тому, що таке суспільство у своїй основі є політичною нацією [1, с. 60].

У дослідженні національного виміру суспільного буття, обґрунтуванні найтіснішого зв'язку між політичною (громадянською) нацією і громадянським суспільством вітчизняні і зарубіжні дослідники залучають методологію аналізу етнічного і соціального як складових елементів національного, внаслідок взаємодії яких етнічне долучається до творення основ громадянського суспільства, яке, у свою чергу, виступає аренною реалізації етнічного і соціального факторів буття етносів. При цьому вони надають особливої уваги методологічному посиленню американського соціолога Едварда Шилза, з позиції якого зв'язок із громадян-

ським суспільством є для нації найважливішим, за відсутністю останньої – його існування не можливе; національність виступає певною мірою як передумова існування громадянського суспільства; колективна самосвідомість підтримує існування громадянського суспільства [2, с. 138; 3, с. 109]. Польський політолог Томас Жиро йде далі й стверджує, що національна колективна самосвідомість складає матрицю громадянства й за таких умов «стає самосвідомістю громадянського суспільства». На його думку, відповідь на запитання «Чи формує народ громадянське суспільство?» можна отримати лише за результатами дослідження зв'язків між громадянським суспільством і народом (національною колективною самосвідомістю). На його переконання, «будь-яка концепція громадянського суспільства повинна враховувати, що сфера цінностей, яку воно створює, стосується цінності національної культури». Важливим доробком у визначенні впливу етнонаціонального фактора на розвиток громадянського суспільства є визначення ним різновиду громадянського суспільства, що належить до буття народу, який створює оригінальну (своєрідну) для кожного суспільства ідентичність. Це дозволяє громадянам певної національної держави сприймати себе такими, які спільно формують свій світ. Громадянство ж надає їм для цього практичні засоби [4, с. 41,43].

Вартий уваги той факт, що Майкл Кеннеді, який прискільки аналізував розвиток України після розвалу СРСР та здобуття нею незалежності у контексті пошуку можливостей поєднання громадянського суспільства з демократичним націоналізмом, вважав, що процес націотворення має бути наповнений етосом громадянського суспільства, культурами соціальних спільнот, з притаманними їм цінностями та нормами поведінки: «Аби громадянське суспільство розвивалося, воно має бути сполучене з нацією», і «те, як ідеологія нації поважає приватність..., і те, як вона сприяє відвертій публічній дискусії про життєво важливі... проблеми..., – добрі показники того, наскільки наповнена нація громадянським суспільством». [5, с. 80 – 85]. Англійські вчені Ульріх Бек і Ніклас Лу-ман, аналізуючи взаємовідносини і взаємозалежність між громадянським суспільством і національною

ідентичністю в умовах посткомуністичних трансформацій, відзначають й те, що розділена титульна нація ускладнює процес національної інтеграції і, як наслідок, розвиток громадянського суспільства, що саме регіонам зі слабкою ідентичністю найбільше притаманна «ностальгія» за колишнім політичним режимом у періоди соціально-економічної кризи. Своєрідної думки у контексті досліджуваної нами проблеми притримуються Л. Даймонд, А. Смолар, О. Енкарнасьйон та інші зарубіжні політологи, стверджуючи, що громадянське суспільство в поставторитарних країнах створює соціальну напруженість, яка гальмує процеси консолідації нації на основі демократичного консенсусу, посилює її фрагментарність, спричиняє конфронтаційну політику.

Дослідженню етнічної складової соціального розвитку, взаємообумовленості процесів становлення громадянського суспільства та формування політичної нації, їхньої взаємодії присвячений широкий масив наукових праць та публіцистики. Особливо слід відзначити науковий внесок у доведенні існування складної взаємозалежності між феноменами політичної спільноти і громадянського суспільства А.Ф. Колодій, оригінальну за своєю концепцією, ґрунтовну за своїм змістом працю «Національний вимір суспільного буття» (2008 р.) (вихід друком 2009 року) за її загальною редакцією підручника «Основи демократії». Втім, деякого уточнення потребують визначені нею підстави такої взаємозалежності: «З одного боку, відсутність консолідованої політичної спільноти може спричинитися до формування кількох *паралельних громадянських суспільств*, які не зцементують народ у громадянську націю, а, навпаки, прокопають глибокий рів у середині спільноти; з іншого боку, громадське життя сприяє виникненню спільних, зокрема й політичних цінностей, а отже, зміцнює політичну спільноту (Авт)» [3, с. 111].

Дозволимо собі декілька зауважень. *По-перше*, за відсутності консолідованої політичної нації та суспільно-політичної єдності, а, отже і політичної стабільності, маємо поширення в суспільстві «негромадянських» елементів, дії яких не відповідають критеріям демократії та ідеологемам громадянського суспільства. До них політологи відносять різні мафіозні угруповання, кримінальні групи, націоналістичні та шо-

віністські асоціації, радикальні екстремістські та нетрадиційні релігійні організації. Під виглядом реалізації соціально значущих програм і проектів та за допомогою суміжних механізмів (надання грантів, гуманітарна допомога тощо) у громадянське суспільство зовнішні сили під різними найменуваннями (центри, фонди, місії) впроваджують організації та структури, створені й фінансовані ними, зацікавлені в маніпулюванні суспільною свідомістю з певною метою: політичною, економічною тощо. У контексті досліджуваної нами проблеми йдеться про радикальні політичні партії та громадські організації окремих етнічних громад та національних меншин (проросійські, прорумунські, русинські та інші), створення і діяльність яких багато в чому зумовлена зовнішніми політичними впливами, що має наслідком їх використання в антидержавних цілях, поширення сепаратистських настроїв у регіонах з домінуванням певної етнічної спільноти чи етнічної групи. Як пише О. Горбачевський, в Україні забагато деструктивних організацій, які обстоюють інтереси тієї чи іншої етнічної спільноти: «Одні діють тихо й помалу, але дуже системно; інші – шкочуть відкрито й зухвало, мабуть, демонструючи силу. Деякі з них відверто провокативні. Об'єднують їх українофобія та зарубіжне фінансування» [6]. По-друге, поширення за відсутністю консолідованої політичної спільноти «негромадянських» елементів створює підґрунтя для впровадження моделі негромадянського суспільства. Йдеться про кланові, етнічні чи територіальні об'єднання, які живуть за своїми законами. Небезпека існування подібних угруповань для національної консолідації та формування в Україні єдиної політичної нації полягає в тому, що «найвищою справедливістю» для членів такого роду угруповань є та, яка встановлена всередині кожного з них. Така модель відповідає ознакам різновиду не-громадянських суспільств, який виникає в суспільстві з соціально-економічними негараздами, в умовах вивіщення кланово-олігархічної держави над нерозвиненим громадянським суспільством, що відповідає ознакам третього різновиду негромадянських суспільств, відповідно до їхньої типологізації, здійсненої авторами згадуваного нами підручника «Основи демократії».

Отже, можна лише почасти погодитися з тим, що «відсутність консолідованої політичної спільноти може спричинитися до формування кількох паралельних громадянських суспільств», якщо під громадянським суспільством розуміти процеси, спрямовані на поглиблення й розширення демократичних засад суспільного буття, спільноти громадян з високим рівнем соціально-економічних, політичних, культурних і моральних якостей.

Так би мовити, гіперболізація дослідниками впливу інституцій, цінностей, ідеологем громадянського суспільства на процеси формування і розвиток політичної нації видається нам правомірною лише за умови, коли йдеться про реально функціонуюче громадянське суспільство, здатне виступати ареною реалізації етнічного фактора людського буття, створити умови для того, щоб дати «змогу вийти зі «сплячки» етнічному початку людини та повернутись етносу до свого «Я» на толерантній та раціональній основі [7, с. 77]. За цілком слушним висновком А. Колодій, «формування *повної* громадянської нації неможливо без *розвиненого* громадянського суспільства (*Авт*)». У контексті творення громадянської нації громадянське суспільство «вибудовує мережу тих зв'язків і взаємодій, які органічно, а не лише формально (як це робить держава) інтегрують людей в єдине ціле», в єдину політичну спільноту [3, с. 112]. Водночас, слід зазначити, що в осмисленні концепту громадянського суспільства політологи переважно дотримуються позиції його співвідношення з усіма складовими формальних систем (сфери формальної раціональності), якими, крім держави, є бізнесові структури, Церква, а також світоглядні системи, що обмежують ступінь свободи людини в суспільстві. Громадянське суспільство, у стислому розумінні змісту цього концепту, являє собою сукупність різних форм об'єднання громадян і відносин між ними, яким, за визначенням політологів, властива тенденція сформувати політичну систему. Саме під час взаємодії громадянського суспільства з державою відбувається практична реалізація етнічних інтересів, зокрема у спосіб реалізації державної етнонаціональної політики, законодавчого забезпечення потреб

та інтересів, захисту прав і свобод суб'єктів етнонаціональних відносин. Тож цілком логічним уявляється включення до монографії «Українська політична нація» (2004 р.) розділу «Взаємовідносини держави і суспільства в Україні». На думку його автора (В. Барков), «будь-яка проблема стає політичною, якщо вона стосується життєвих інтересів нації або великих соціальних спільнот людей і принципів функціонування державної влади» [8, с. 351].

Таким чином, дослідження проблеми «політична (громадянська) нація – громадянське суспільство» базується на чи не найголовнішому методологічному посиланні про взаємопов'язаність та взаємообумовленість процесів становлення та розвитку громадянського суспільства та процесу формування політичної (громадянської) нації. Реальне втілення в життя цих обох феноменів у розвинених країнах Заходу стало можливим завдяки синхронній їхній об'єктивізації у людському бутті, неперервності цих процесів. І громадянське суспільство, і політична нація для сучасного українського суспільства є теоретичними конструкціями, ідеалами та довгостроковими проектами. Нагальні ж завдання докорінної модернізації України потребують посилення уваги дослідників до етнонаціонального чинника впливу на сучасні трансформаційні процеси, проведення ґрунтовного аналізу сучасних процесів у сфері міжетнічних, міжнаціональних відносин, вироблення за його результатами практичних рекомендацій для політико-владних структур. Отже, динамічність суспільно-політичних процесів і процесів націотворення, актуалізація проблеми забезпечення національної консолідації, особливо в умовах кризового стану країни, формування спільної ідентичності її громадян зумовлює потребу в концептуальному осмисленні впливу етнонаціонального фактора на формування розвиненого громадянського суспільства в сучасній Україні. Хоча, цілком зрозуміло, це досить тривалий шлях трансформації українського багатоетнічного суспільства, успішно пройти який уявляється можливим, передусім, від проведення системних та структурних економічних реформ, ефективності реалізації Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», зага-

лом – від навздогінної модернізації країни, її позбавлення від номенклатурної, безвідповідальної демократії та апаратно-корпоративної державності.

Надзвичайної ваги набуває підвищення дієвості державної етнополітики, подальше удосконалення політико-правових засад гарантування етнополітичної безпеки України, протидія процесам міжетнічної конфліктності, яка подекуди набирає характеру екстремістської діяльності та етноконфесійного екстремізму, завдання формування загальнонаціональної системи швидкого реагування на екстремістські дії та прояви сепаратизму. Формуванню спільної ідентичності громадян України, повнішому задоволенню потреб етнічних меншин, розвитку асоціативних та інституційних форм їхньої самоорганізації, безумовно, слугуватиме ухвалення Парламентом України концепції (стратегії) державної етнонаціональної політики, відповідний проект якої підготовлено вченими Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, а також кропітка робота з реалізації державної стратегії регіонального розвитку у контексті налагодження дієвої співпраці органів влади з національними громадськими об'єднаннями.

Серед першочергових завдань етнонаціональної політики найважливішими вважаємо подолання негативних наслідків ціннісно-світоглядної та політичної сегментованості українського суспільства, пов'язаної з культурними, релігійними, мовними, соціально-економічними та іншими регіональними відмінностями, а також адекватне реагування органів державної влади щодо спекуляції на цих відмінностях з боку певних сил в Україні та поза її межами. Вельми запитуваною слід вважати систематичну роботу з виховання дітей і молоді людей в дусі толерантного ставлення до різних народів, культур, релігій, вжиття владою своєчасних і рішучих заходів з метою унеможливлення деструктивного впливу на них радикальних та екстремістських громадських формувань, створених за етнічною ознакою.

1. Ситник П.К. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П.К. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 57–60.

2. Луцишин Г. Особливості взаємодії політичної нації та громадянського суспільства / Галина Луцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2010. – Вип. 22. – С. 137–141.
3. Колодій А.Ф. Національний вимір суспільного буття / А.Ф. Колодій. – Львів: Астролябія, 2008. – 368с.
4. Жиро Т. Политология / Томаш Жиро. – Х.: Гуманитарний Центр, 2006. – 428 с.
5. Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативні нації в Східній Європі / Майкл Кеннеді // Сучасність. – 1994. – №5. – С. 80 – 85.
6. Горбачевський О. Розтягти на крихти / Олексій Горбачевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/187702>
7. Основи громадянського суспільства: Словник для студ. вищих навч. закладів. – К.: Знання України, 2006. – 232 с.
8. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.

Олександр Федоренко

ПРОБЛЕМА ТЕНДЕНЦІЙ СТАНОВЛЕННЯ ГЕОПОЛІТИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЯК НАПРЯМУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті окреслено проблемні тенденції дослідження в українській політичній думці початку ХХ століття аспектів взаємозв'язку життя суспільства і чинників природно-територіального середовища. У цьому контексті розглянуто фахові позиції провідних науковців.

Ключові слова: *геополітика, геополітична думка, географічне середовище, політична наука.*

Alexandre Fedorenko The article "The Problem of geopolitical tendencies as the direction of Ukrainian political thought of the first third of the 20th century". The problem tendencies of the aspects of political life in the society and nature-territorial surroundings in the Ukrainian political idea of the first third of the 20th century are described in the article. Theoretical and methodological positions of leading experts in modern political science are denoted in this topic.

Key Words: *geopolitics, geopolitical thought, geographical surrounding, political scholarship.*

На початку ХХ століття внаслідок якісного стрибка в розвитку природничих і гуманітарних наук виокремлюється в політичній думці окремих напрям дослідження аспектів впливу факторів географічного середовища на творення форм та структур політичного життя суспільства.

Геополітичні дослідження внаслідок інтеграції знань з політології, філософії, історії, географії та інших наук, у ХХ столітті стали одним з найбільш впливових інтелектуальних напрямів науки, який визначав характер досліджень в таких сферах, як національні інтереси держав, аналіз і прогнозування локальних і глобальних політичних конфліктів, вплив географічних і соціальних факторів на функціонування інститутів суспільства та держави. На початку ХХІ століття в українській політичній науці зростає актуальність дослідження здобутків вітчизняних представників цього напрямку науково-дослідної роботи через низку факторів. По-перше, актуальною в суспільстві є проблема формування української політичної нації нового типу з комплексними духовними та соціальними ідеалами. По-друге, в суспільстві є низка політичних та наукових проектів реалізації потенціалу та втілення національних інтересів України у внутрішній та зовнішній політиці.

Досліджуючи теоретичні та методологічні особливості становлення геополітики як складової частини української політичної думки ХХ ст. – початку ХХІ ст. необхідно з'ясувати її сутність як суспільного явища і роль поглядів її представників у процесах державотворення та розбудови новітньої української держави. Звертаючись до історії вітчизняної геополітичної думки, варто підкреслити, що аспекти сполучення геополітичних ідей з політичними процесами та інститутами простежуються у працях українських дослідників кінця ХІХ – ХХ ст. М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, С. Рудницького, Ю. Липи, І. Лисяка-Рудницького та ін.

Слід зазначити цінний внесок у вивчення геополітичних ідей низки вчених, які вели дослідження, пов'язані з комплексним аналізом національних і соціальних проблем українського суспільства, змістом та формами політичної діяльності, філософією політики. Це теоретико-методологічні праці І. Кураса, М. Михальченка, О. Майбороди,

Ф. Рудича, О. Заремби, М. Поповича, Ю. Левенця, В. Литвина, Л. Шкляра, Ю. Шаповала. Близькими до теми нашого дослідження є праці, в яких здійснюється комплексний історико-політологічний та соціально-філософський аналіз проблем української державності. До таких сьогодні можна віднести праці В. Крисаченка, М. Михальченка, М. Панчука.

Таким чином, вітчизняними дослідниками проведено значну роботу зі з'ясування історичної генези української геополітичної думки та притаманних їй особливостей ідейного та філософського плюралізму. В контексті нинішніх реальних умов націєтворення здобутки науковців мають вагомий вплив на формування громадянського суспільства в Україні, а також сприяють зростанню рівня його політичної та морально-етичної культури.

Зазначимо, що на початку XXI століття в українській політичній думці підвищився і набув сталості інтерес до геополітичних ідей, що стосуються особливостей втілення політичного ідеалу державності в усіх сферах суспільного життя в Україні: політиці, культурі, економіці, освіті, науці, інформаційному просторі. Зокрема дослідження провідних фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, присвячені раціональній реконструкції процесів соціально-політичної консолідації суспільства, а також охоплюють коло проблем, що стосуються вивчення сутнісних особливостей парадигмальних варіантів цивілізаційного рівноправного та всебічного співробітництва України з іншими державами міжнародного співтовариства і остаточної її політико-правової акліматизації у європейському просторі.

Дослідження геополітичної проблематики сучасними українськими вченими слід розглядати в контексті пошуку шляхів наукового забезпечення моделювання процесів подолання суб'єктами політичної дії проблем пов'язаних з глобалізацією, формуванням цілісної громадянської політичної свідомості в суспільстві і збереженням його національно-культурної ідентичності. Політична наука як академічна і прикладна дисципліна володіє значним арсеналом понять, методів, теорій і практичних результатів для реконструкції минулих і сучасних підходів до пояс-

нення ролі географічних, соціальних та ресурсних факторів у становленні суспільств та реалізації внутрішньої та зовнішньої політики створених ними держав.

Розвиток політичної науки у ХХ ст. значною мірою зумовлювався відносинами з географією, історією, філософією та іншими соціальними науками, які виявляють зв'язки в таких галузях, як політична географія, політична філософія, теорія та історія політичної думки. Політика як наука утверджувалася спираючись на відображені в її змісті закони і закономірності, як сфера із універсальною структурою та всеохоплюючим характером аналізу будь-яких сторін суспільного життя.

На початку ХХ століття виокремлюється у політичній науці напрям вивчення закономірностей взаємодії політики з системою неполітичних факторів, які формують географічне середовище (ландшафт місцевості, природні межі території, корисні копалини, особливості клімату). Історико-філософською основою постановки специфічних геополітичних теорій була концепція географічного детермінізму, поява якої пов'язана з виникненням колоніальних імперій і розвитком товарного виробництва у країнах Європи в ХVІІІ – ХІХ ст. [1, с.15].

Прихильники цієї концепції вважали, що стан суспільства і створюваної ним держави детермінується (визначається) географічним середовищем або окремими його факторами. «Географічне середовище» – це основоположне поняття цієї концепції, під яким розглядалася сукупність різноманітних факторів, таких як клімат, ландшафт, водні артерії, корисні копалини, фауна, флора.

Географічний детермінізм був актуальною системою поглядів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в умовах загострення суперечностей між колоніальними імперськими державами за контроль територій з значним потенціалом природних і людських ресурсів, особливостей клімату і транспортних комунікацій. Виходячи з категорій географічного середовища представники провідних західноєвропейських держав легімітизували власні цілі та інтереси у поділі ресурсів і територій планетарного простору.

Перші напрями геополітичних досліджень кристалізувалися на початку ХХ ст. у таких європейських державах

як Великобританія, Франція, Німеччина, що було зумовлено визначенням концептуальних підходів до використання географічних факторів для досягнення державою провідного становища у європейському регіоні та світовому просторі. Тоді ж кристалізувалися геополітичні напрями в інших країнах та суспільних середовищах, які відрізнялися від західноєвропейських теоретичних конструкцій концептуальними підходами до синтезу знань про загальні закономірності розвитку національних спільнот та держав під впливом внутрішнього і зовнішнього оточуючого середовища.

Однією з істотних парадигм яка пояснює сутність і природу політики є географічна парадигма, головні детермінанти якої виявляють пріоритетний вплив територіальних, фізико-кліматичних та природно-ресурсних явищ на функціонування суспільного середовища. Така наукова парадигма була сукупністю норм, правил і цінностей, які зумовлюють формування настанов мислення щодо пізнання явищ функціонування політичних акторів у певному географічному просторі.

Актуальність цієї парадигми була зумовлена виникненням національних держав як цілісних політичних утворень на певній території. Реалізація державами свого національного суверенітету та здійснення всієї повноти влади в межах своєї території свідчила про наявність системи політичних інститутів, які були в стані взаємодії у внутрішньому і регіональному просторах.

Уявлення, сформовані з давніх часів про вплив географічного середовища на політику, оформилися у ХІХ- на початку ХХ ст. у самостійний науковий напрям у політичній науці – політичну географію, а згодом в геополітику – теорію, яка вивчає вплив географічних факторів, насамперед просторового розташування території і природних ресурсів на життя суспільства, а також залежність конкретних політичних дій держав від географічних чинників.

На початку ХХ століття геополітика виникає як сфера наукового знання, що будувалася на принципі географічного детермінізму та методології політичної географії. Виокремлення такої сфери було пов'язано з теоретичною сис-

темою політичного дискурсу, що склався у Європі після Вестфальського мирного договору 1648 року і ґрунтувався на інтересах держав як основних політичних акторів.

Предметне поле геополітики визначалося дослідниками на основі понять простору і держави. З уведенням на початку ХХ століття в науковий обіг цих понять виникають підстави для створення нових політичних дискурсів і моделювання нової політичної реальності у внутрішньодержавному, регіональному і світовому вимірах. Що стосується предмета дослідження, то потрібно зазначити, що науковці західноєвропейських держав, зокрема Р. Челлен, Х. Маккіндер, В. де ла Блаш та інші визначали геополітику як окрему науку, яка має власний предмет дослідження, методи та специфічний для науково-дослідної роботи категоріальний апарат дослідження. До предмета дослідження належали особливості природно-ресурсного потенціалу території та політико-організаційні й демографічні процеси, які впливали на реалізацію цілей держави щодо контролю над територіями у європейському або світовому просторі.

Таким чином, ці науковці репрезентували геополітику як систему знань про географічні фактори впливу на політику конкретної імперської держави як виняткового історично-політичного явища за стратегічним положенням території, внутрішніми та зовнішніми пріоритетами політичного і економічного розвитку. Предметне поле геополітики вони розглядали як сукупність факторів навколишнього середовища, які впливають на просторову організацію політичного життя держави (кордони, політико-територіальний поділ внутрішнього простору держави) і встановлення панування держави на колонізованому просторі країн, захоплених внаслідок військово-політичної та економічної експансії.

Розвиток геополітичних досліджень як напряму політичної думки в Україні відбувався на основі історико-політичних традицій націєтворення та державотворення усього українського соціуму, а також набутого в його середовищі тривалого досвіду суспільного життя в умовах перебування під владою іноземних держав. Українські мислителі ХХ ст., розглядаючи різні підходи до розв'язання полі-

тичних проблем, зосереджували увагу на дослідженні впливу географічних факторів на формування різних сфер суспільного життя, включаючи розвиток культури, економіки, структурних форм соціальних та політичних відносин.

Вітчизняні дослідники орієнтувалися на пошук за допомогою наукового аналізу шляхів вирішення проблем звільнення території України від колоніального поневолення, насамперед російської імперської влади, відновлення української державності, національної єдності українців у незалежній та соборній державі.

Загальною політичною візією європейської геополітичної думки та української як її складової частини була ідея про те, що держава як суб'єкт політики поширює свій вплив на певному географічному просторі, але сама держава та її політичні інститути формуються під впливом цього конкретного простору. Такі процеси виявляють закономірності пов'язані з володінням державою певним простором, реалізації її інтересів та організації політичної влади й втілення політичної волі на цьому просторі [2, с. 344].

До геополітичного напрямку української політичної думки першої третини ХХ століття можна віднести праці М. Грушевського, М. Міхновського, Д. Донцова, В. Липинського. Зазначені дослідники обґрунтовували свої ідеї та теоретичні конструкції переконливим науковим фактажем щодо права українського народу на самовизначення, національно-культурну ідентичність і створення держави в її етнічних межах.

Науковці, здійснюючи дослідження у контексті загального дискурсу вітчизняної суспільно-політичної думки першої половини ХХ століття, обґрунтовували ідею природно-історичної пов'язаності українського суспільства однією волею до політичного самоутвердження.

Така специфічна колективна ідентичність подавалася залежно від радикальності поглядів дослідників в конкретному діапазоні уявлень: як визначення національної єдності на основі генетичної та духовної спільності; через твердження про спільні історичні традиції та долю українців.

Концептуальні аспекти геополітичної проблематики української політичної думки першої половини ХХ століття окреслені значною мірою у історико-політологічному науковому збірнику «Українська державність у ХХ столітті». Автори текстів цього збірника стверджують, що історичний досвід українського державотворення у ХХ столітті свідчить про вирішальне для нього значення геополітичних чинників, які впливали на формування національно-культурної ідентичності українського народу[3, с. 348 – 349].

Таким чином, можемо стверджувати, що становлення геополітичного напрямку досліджень як у світовій, так і українській політичній думці ХХ ст. відбувалося на основі концептуального політологічного доробку політичних ідей та суспільно-політичних уявлень. Представники вітчизняної суспільно-політичної думки на основі наукового понятійно-категоріального апарату політичної науки сформували предметне коло дослідження впливу факторів географічного середовища на політичні процеси націєтворення та державотворення в межах існування території України як географічно-політичної реальності.

Геополітичний підхід дослідження політичного життя суспільств та держав виявлявся в компоративному аналізі процесів взаємовпливу факторів географічного середовища (сукупність залучених на певному історичному етапі предметів і явищ природи – земна кора, гідросфера, рослинний і тваринний світ, корисні копалини) і форм просторової організації політичного життя (політико-територіальний поділ держави, кордони держави, взаємодія політичних сил у межах держави та міждержавних відносинах). Основним критерієм визначення сутності такого методологічного підходу є вплив комплексу пов'язаних з певною територією географічних та соціальних факторів на політику і політичні інституції суспільства та держави.

Виокремлення геополітичних досліджень як специфічного напрямку вивчення аспектів політичного життя було зумовлено значною мірою надбаннями сукупного досвіду світової і української політичної науки, але також і здобутками політології у сфері накопичення загальнотеоретичного й прикладного матеріалу про історію політич-

них учень, динаміку функціонування суб'єктів політичних відносин та розвиток політичних інститутів і політичної культури у межах певних форм просторової організації.

Визначальною рисою розвитку української суспільно-політичної думки та вітчизняної історичної науки на початку ХХ століття була ідея державності українського етносу як універсального соціального і культурно-історичного феномену світової цивілізації. Розвиток геополітичних досліджень як напряму української суспільно-політичної думки відбувався у формі історико-політологічних студій, у центрі яких виявлялися процеси тягlosti національної та державницької традиції українського народу, відновлення та утвердження української держави в європейському цивілізаційному просторі.

У вітчизняній українській історіографії актуальними для наукового, об'єктивного та неупередженого вивчення поглядів представників геополітичного напряму політичної науки першої половини ХХ століття є праці Ю. Левенця («Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)»), М. Кармазіної («Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття)»), які характеризують рівень та характер політичних і наукових поглядів теоретиків державотворення українського народу й вітчизняної суспільно-політичної думки.

У цих аналітичних працях досліджуються загальнотеоретичні і конкретні аспекти історико-політичного процесу в українському суспільстві у першій половині ХХ ст. Конкретна історико-політична картина суспільства сприймається вченими як процес реалізації його політичних інтересів який знаходить відображення у різних за політичними позиціями, але ідейно взаємопов'язаних і взаємо-залежних напрямках розвитку української політичної думки.

Праці цих науковців є основою теоретико-методологічної системи історико-політологічного пізнання в галузі історії й теорії української політичної думки, зокрема, системно процеси розвитку політичних ідей розглядаються в історико-політичній еволюції українського суспільства на початку ХХ століття у праці М. Кармазіної «Ідея держав-

ності в українській політичній думці(кінець XIX – початок XX століття)».

У цій роботі стверджується, що сформовані на тлі своєрідних геополітичних реалій життя українського народу інтелектуальні традиції політичної думки XIX ст. впливали на формування проблематики досліджень М. Грушевського, С. Рудницького, В. Липинського, М. Міхновського, Д. Донцова та інших українських науковців XX ст. Акцентується увага на ідеї осмислення у їхніх працях образу України як геоцентричного синтезного простору між природно-просторовими та політико-культурними системами «Сходу і Заходу»[4, с. 176 – 177].

Головну увагу приділено також значимості впливу концепції «територіалізму», розробленій у статтях С. Рудницького, М. Грушевського, В. Липинського, на діяльність політичних структур українського суспільства на початку XX ст. Окресливши ідеї вчених щодо впливу факторів території на формування українського суспільства як історичної та геокультурної самодостатньої спільноти, здатної до саморозвитку та політичного самовизначення у формі власної державності, автор доходить до висновку, що у першій половині XX ст. Україна постала у світовому просторі як глобальна географічна реальність.

Безсумнівним є факт, що розглядати геополітичний напрям вітчизняного політичного дискурсу, особливо першої половини XX століття необхідно виходячи з усталеної політико-філософської та історіографічної наукової традиції у періодизації вітчизняної політології, яка окреслена у дослідних розробках провідних науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Орієнтуючись на здобутки сучасної вітчизняної науки можна зазначити, що дослідження у сфері геополітики українських науковців, зокрема першої третини XX століття були органічно вплетені у загальний процес розвитку вітчизняної політичної думки.

Володіючи всією сукупністю тогочасних політичних знань представники української політичної думки інтерпретували тенденції та процеси національно-визвольної боротьби українського народу за відновлення власної держави у межах природних кордонів своєї території. Можна

значити, що загальноєвропейська місія наукових студій представників політичної думки першої третини ХХ ст. полягала в детермінуючому підході до дослідження проблеми взаємного і сприятливого впливу у часовому вимірі простору як географічної субстанції навколишнього природного середовища і народу як етноісторичної спільноти.

Важливе значення в актуалізації такого підходу відіграла історіософська концепція історії України М. Грушевського, яка була фундаментальною основою продукування дослідниками провідних ідей про розвиток українського народу як політичної спільноти, етносоціальні і культурно-психологічні особливості якої зумовлені географічними ознаками положення території України. Згідно з міркуваннями сучасних українських науковців завдяки М. Грушевському було розроблено фактологічну основу для введення в методологію української наукової думки понять « геополітика » і « етноцентризм », а також окреслено особливості творення української нації в межах географічних координат заселення території автохтонної етнічної спільноти[5, с. 77].

У формуванні знань про зміст та характер розвитку вітчизняної політологічної інтелектуальної традиції першої третини ХХ століття, важливо враховувати парадигмальні зміни в методології історико-політологічного аналізу. Варто зазначити, що значною мірою проблемним та дискусійним є питання, чи є напрям дослідної роботи у сфері геополітики своєрідним й специфічним репрезентаційним явищем в історії вітчизняної політичної думки ХХ століття.

Очевидно, що в рамках аналізу структури вітчизняної політичної культури ідеї представників геополітичного напрямку можливо оцінювати у контексті процесів пошуку сутності політичного архетипу українського народу в періоди бездержавницькї, так і процесів політичного життя українського народу у державницькї періоди національної історії.

Українські дослідники геополітичної проблематики керувалися в реконструкції історичної дійсності загальнотеоретичними настановами ідейно-світоглядної бази вітчизняної політичної історії, зокрема щодо історичного пізнан-

ня політичного минулого українського суспільства і соціального пізнання дійсності з метою формування політичного проекту його майбутнього.

Одним із головних завдань історичного пізнання було створення дослідниками картини минулого українського суспільства, розвиток якого відбувався на колонізованій іноземною владою території. Істинність історичного пізнання у такому разі визначалася у побудові теоретичної моделі соціально-історичного процесу державотворчого розвитку у конкретному територіальному просторі українського народу як самобутньої етнопсихологічної та мовно-культурної спільноти.

Дослідження представників української наукової думки цього періоду були сформовані значною мірою в ракурсі розкриття особливостей становлення російської імперської держави, зокрема аналізувалися явища політичної та правової культури, які перейшли від татарської держави Золотої Орди до Московського князівства, а згодом до Московського царства, Російської імперії, СРСР. Саме негативне ставлення до російської імперської державності і було тим чинником, що відігравав певну об'єднуючу роль, тобто сприяв виробленню науковцями на єдиному комплексному теоретичному підґрунті концепцій, що враховували найважливіші проблеми буття нації.

Учені розглядали комплексно проблему відновлення української держави та її становлення як суб'єкта географічної політики у широкому європейському та міжнародному контексті, поєднуючи специфічні завдання українського національно-визвольного руху із тенденціями антикомуністичного руху на просторах Європи і світу. Розробляючи проблемні аспекти, українські дослідники здебільшого концентрували свою увагу навколо подій, явищ і фактів минулого і сучасного періодів розвитку традицій української державності, розробляючи їх проблемні аспекти незалежно від ідеологічних міркувань та принципів.

Проблемний напрям інтегративної дослідної роботи в сфері геополітики в нинішній час в Україні ще не достатньо утвердився в системі наукового знання, оскільки ще є не досліджена значною мірою ідейно-теоретична спадщина вітчизняних дослідників геополітичної проблематики пер-

шої третини ХХ століття. Формування теоретичного рівня цього напрямку, передусім у сфері української політичної науки, ускладнюється тією обставиною, що окремі вчені у різних сферах гуманітарних наук штучно звужують сферу геополітичних досліджень до міжнародних відносин, політичної географії або культурології, не враховуючи її комплексний дослідницький характер.

Історико-політичні дослідження вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та інших провідних наукових установ України показують, що розробка геополітичної проблематики в політичній думці першої третини відбувалася у ХХ столітті одночасно з дослідженнями у європейській політичній науці, але базувалася на вітчизняних філософсько-світоглядних традиціях. Виходячи з такого смислового контексту можливо трактувати започатковані у першій третині ХХ століття дослідження у сфері геополітики як специфічний напрям української політичної думки, тобто, у вузькому сенсі, як науковий напрям дослідження процесів формування конкретних елементів політичного життя під впливом факторів природно-територіального середовища.

1. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. Издательство Иностранной Литературы. Москва. 1960. 307 с.

2. Асиметрія міжнародних відносин/ Під ред. Г. М. Перепелиці, О. Субтельного. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 555 с.

3. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз// О. Дергачов(керівник авт. колективу). – К.: Політична думка. 1996. – 448с.

4. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (ХІХ– початок ХХ століття.). – К., 1998. – 350с.

5. Мельник А. Погляди на історію у філософській думці України кінця ХІХ – початку ХХ століть/ А. Мельник//Українознавство – Київ – 2005. – Число 1. – С. 75 – 79.

Юрій Ганжуров

НАЦІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ

Розкриваються складові змісту поняття «національно-історична пам'ять» як державотворчої категорії. Актуалізуються основні форми артикуляції цього явища в соціальних діях та психологічних мотиваціях його носіїв. Розглядаються особливості формування інформаційних балансів національно-історичної пам'яті та психологічні чинники її функціонування.

***Ключові слова:** національно-історична пам'ять, історична свідомість, політика пам'яті, історична амнезія, реконструкція минулого.*

***National historic memory: problem of conceptual structuring.** This article discovers the components of the «national historic memory» concept as a state building category. Basic forms of articulation of this phenomenon are analyzed. The author takes a good look at features of data balances creation of national historic memory and psychological factors of its formation. **Key terms:** national historic memory, historical consciousness, policy of memory, historical amnesia, reconstruction of the past.*

Нинішній стан українського суспільства в системі становлення духовних засад національної ідентичності пов'язаний із розв'язанням проблем природних витоків суспільної гармонізації. Саме такою можна вважати проблему формування атрибутивних ознак поняття «національно-історична пам'ять». Визначення його основних класифікаторів ґрунтується на споріднених категоріях історичної, соціальної, колективної, культурної, групової, індивідуальної, біографічної пам'яті. Розмежування цих понять за логічним правилом єдиної основи поділу видається проблематичним. І основна причина полягає навіть не в традиційних імпровізаціях гуманітарного дискурсу. Природа синонімії сутності такої пам'яті віддзеркалює механізми її становлення та функціонування. Водночас саме

національно-історична пам'ять виступає державотворчою категорією. Для України це явище має особливу вагу. Актуальність та злободенність її дослідження, структуризації та артикуляції на рівні як теоретичних, так і прикладних проблем набуває статусних ознак державної політики в категорії пам'яті в суспільному значенні.

Історіографія досліджень цієї проблеми переважно зосереджується на питаннях родо-видової структуризації зазначених вище дефініцій, що перебувають у синонімічній тональності по відношенню до національно-історичної пам'яті. В центр формування концептуальних засад цього питання покладено теорію М. Хальбвакса, який ввів до наукового обігу поняття «колективна пам'ять». За Хальбваксом, колективна пам'ять відрізняється від історії двома головними рисами. По-перше, вона (пам'ять) не має чіткої періодизації, що властива історичній науці. Пам'ять – це постійний хід думок, вона зберігається в свідомості тієї групи, котра її підтримує. По-друге, колективна пам'ять доволі варіативна. Це пояснюється одночасним існуванням етнічних, релігійних, професійних, соціальних та інших груп, і людина, по суті, в своєму житті зв'язана не з однією, а з багатьма групами, що збагачує її пам'ять. «У кожної із цих груп, – зазначає Хальбвакс, – окрема історія. Розглядаючи своє минуле, група відчуває, що вона залишилася такою самою і відчуває власну самототожність у часовому вимірі. Проте група прагне увічнити ті портрети та образи, що складають матерію її думки»[1,с.26]. Таким чином визначальним чинником моделювання концепта колективної пам'яті пропонується сукупність носіїв групової пам'яті. Зазначені характеристики віддзеркалюють суб'єктивні характеристики національної пам'яті, яку можна класифікувати як у *вузькому*, так і в *широкому* розумінні. У вузькому розумінні національна пам'ять відбиває процес формування досвіду конкретного етносу, особливості формування культурних традицій та ціннісних орієнтацій. Відомо, що апеляція до гносеологічних витоків національної пам'яті пов'язана із різними носіями інформації, переважно на рівні інтерпретацій національних пам'яток різними членами етногруп, що мали різний соціальний статус і, відповідно, різний статус довіри. Авто-

ритарність думок (спогадів, свідчень) пропорційна рівню довіри до носіїв інформації. Тому питома вага суб'єктності носіїв національної пам'яті справляє відчутний вплив на еволюцію етнічного захисту національної пам'яті.

На думку С. Кримського, поряд із колективним підсвідомим функціонують національні архетипи. Саме вони як наскрізні символічні структури ментальності можуть у всі епохи у різних етносів мати відмінну інтерпретацію. При цьому архетипи виступатимуть не тільки символічними структурами, які спільні для всіх етносів, а й специфічними для окремих націй утвореннями. Вони свідчать про те, що нація – це не тільки державна зовнішня спільність, а й «внутрішній етнос», без якого національне життя неповне [2, с. 354]. Зазначена думка актуалізує тезу про правомірність класифікатора етнічної унікальності, що може виступити чинником національної пам'яті. Адже внутрішнє життя «кожної нації» видається самотнім настільки, наскільки його можна порівняти із життям інших етносів. Тобто унікальність національних ознак і, відповідно, носіїв національної пам'яті автономізується. Має рацію О. Гриценко, коли пише, що «в основу українства лягли сакральні принципи хліборобської праці, батьківського авторитету, родинної честі, православної ідентичності та козацької субкультури» [3, с. 344, 346].

Щоправда, мультивизначеність зазначених ознак зміщує аргументативну основу на користь інтернаціоналізації національних ідентифікацій, коли родові ознаки поглинають видові атрибуції. Якщо П. Кононенко стверджує, що в Україні «є лише одна нація, насичена різними етноменшинами» [4, с. 7], то на рівень обговорення виходить вкрай важливе питання: а яким чином домінуючий суб'єкт нації репрезентує національну пам'ять, якщо інші суб'єкти є неодмінними учасниками її створення та збагачення? Адже питома вага участі у формуванні такого інформаційного ресурсу не може бути однозначно структурована та визначена. У цьому полягає звуженість, одномірність трактування змісту національної і, відповідно, історичної пам'яті через теорію нації, яка не тотожна концептам теорії розвитку груп. У зв'язку із цим, аналізуючи групове минуле, необхідно вирізняти уявлення про групове минуле від групових уявлень про минуле.

Під груповим минулим ми розуміємо події чи соціальні дії, в яких брали участь члени певної групи. Сюди ж належать події, що безпосередньо вплинули на становище групи та її членів. Також групове минуле є важливим елементом групової ідентифікації. Як зазначалося, це передовсім стосується етнотериторіальних спільнот. Етнографами доведено, що міфічні пращури, історія походження та інші складові минулого є підґрунтям ідентифікації, визначають різноманітні ритуальні особливості та сакральні символи. Водночас інша тенденція в еволюції групового минулого, яку ми називаємо групові уявлення про минуле, вимальовує відмінну якість у формуванні національної пам'яті. Йдеться про результати оцінювання, що виникають у процесі порівняння минулого, різних груп, які впливають із групового уявлення однієї групи про іншу. Більше того, таке групове уявлення про минуле може структуруватися не на основі етнічних належностей, а за ціннісними орієнтаціями людей різних національностей, чий погляд на ті чи інші явища і процеси, у тому числі із минулого, частково збігаються чи збігаються повністю. Отже, йдеться про існування міжнаціонального бачення, яке може бути покладене в основу визначення сутності національної пам'яті в широкому розумінні. В зв'язку із цим заслуговує на увагу думка Л. Дробижєвої, яка зазначає, що «в сучасних умовах уніфікації етнічних культур поряд із неухильним скороченням етнодиференційованих ознак зростає роль спільності історичної долі як символу єдності народу» [5, с. 389].

Українські перспективи становлення громадянського суспільства мають стати відчутнішими у разі структуризації національно-історичної пам'яті саме у форматі досвіду ідентифікації народу як соціальної спільноти. Природно, що така спільнота живиться етнонаціональними коріннями, вони моделюють вже безпосередньо національну пам'ять. Саме національну, що відрізняється від історичної тезаурусом подієвих компонентів. Якщо «історію» ми використовуємо для визначення професійного наукового знання про минуле, то «національною пам'яттю» ми називаємо масове знання про минулу соціальну реальність та уявлення. Така пам'ять охоплює особистий, побу-

товий, подієвий тощо досвід, а також елементи професійного філософського, релігійного, ідеологічного та суспільно-наукового знання. Це пояснюється тим, що в системі формування історичних знань, яким, власне, і оперує історична пам'ять, функціонує механізм структурного перетворення носіїв подій, переважно вербальних, в комунікативній послідовності від «фактів подій» до «фактів знань». Різниця між ними полягає у тому, що перша група є породженням індивідуальної біографічної, колективної, національної пам'яті, що живлять історичну науку. Остання відповідним чином документує, оцінює, інтерпретує, класифікує факти-події, перетворюючи їх таким чином на факти-знання, і вводить їх до широкого інформаційного простору та наукового обігу. На думку М. Соколової, історична пам'ять та історія перебувають ледь не в антонімічних категоріях. Вивчення історії спрямоване на найбільш точне (об'єктивне) уявлення минулого, часто на міждисциплінарному рівні ефективної методики. Натомість, усна традиція передачі інформації про минуле міфологічна. Вона характеризується тим, що пам'ять зберігає та відтворює відомості про минуле на підставі уявлення, що породжене почуттями, викликаними сьогоденням. Адже спогади про минуле, як відомо, часто-густо матеріалізуються через призму сьогодення [6].

У концентрованому форматі достатньо аргументованим вбачається класифікатор визначення поняття, що його подає Л. Репіна: «Історична пам'ять розуміється як колективна пам'ять (тією мірою, якою вона вписується в історичну свідомість групи) чи як соціальна пам'ять (тією мірою, якою вона вписується в історичну свідомість суспільства), а в цілому, як сукупність донаукових, наукових, квазінаукових знань і масових уявлень про загальне минуле» [7, с. 42]. Звичайно, процес підвищення знань про минуле безпосередньо пов'язаний із особливостями людської пам'яті – особа переважно фіксує знакові, передовсім для неї, події. Проте поступове збільшення кількості різноманітних документів, що зберігаються в домашніх архівах, та інших індивідуальних пам'яток, які за певних умов набиратимуть рис загальнонаціональних, – все це сприяє створенню більш структурованої та рівномірно заповнюва-

ної картини минулого на гносеологічному рівні. Водночас проблемним залишається питання гармонізації таких форм структуризації історичної пам'яті. Слушною вбачається думка В. Смолія та Ю. Левенця про те, що «професійне історичне знання не встигає за потребами українського соціуму. Цілком очевидно, що консолідація в суспільстві йде не на основі загальної історичної пам'яті, а на основі створення якихось групових емоцій, які працюють за схемою свій – чужий» [8, с. 14]. Можливо, через це минуле окремої людини стає об'єктом інтересу з боку суспільства. Сам індивід наполегливіше просуває складові власної біографічної історії до загальнонаціональної пам'яті. На цьому тлі показовими є видавничі проекти типу «Хто є хто в Україні», «Відомі «історики», «юристи», «економісти», «журналісти» тощо. Тут ми не розглядаємо коефіцієнт корисної дії подібних біографічних видань для збагачення національної пам'яті України. Він зрозумілий. З іншого боку, така тенденція свідчить про психологічну потребу конкретної особи стати безпосереднім фігурантом комунікативних дій у формуванні колективної пам'яті.

Водночас підвищена увага до історії життя індивіда з боку суспільства впливає на його уявлення про власне минуле. За таких умов він краще пам'ятає події свого життя та намагається співвимірювати інформацію, що опрацьовується в суспільстві. Процес формування уявлень про минуле на основі особистого досвіду є предметом досліджень також й соціальних психологів. Зокрема, А. Баддлі запропонував поділ біографічної пам'яті на процедурну, епізодичну та семантичну [9, с. 194 – 195]. Процедурна пам'ять – початкова форма пам'яті, в якій зберігаються зв'язки між стимулами та відповідними реакціями. Епізодична пам'ять містить інформацію про події, що розгортаються в часі, та про зв'язок між цими подіями. Семантична пам'ять – систематизоване знання суб'єкта про вербальні символи, якими закодовані певні події. У цьому плані виокремлюється таке явище, як «історизація» біографічної пам'яті. Цей процес вимальовується у двох формах. По-перше, надання індивідом соціальної значущості автобіографічним подіям свого життя. По-друге, поєднання індивідуальної біографії з історично важливими подіями

держави. У цьому плані доволі показовими вбачаються спогади, пов'язані із відзначенням двадцятиріччя державної незалежності України [10, с. 2–12]. Гіперболізація індивідуальної пам'яті в контексті історичної може концентруватися на тлі окремих, вирішальних історичних подій і набувати деформованих рис. Деформованість зазначеної характеристики у цьому разі не містить жодних мінорностей. Це явище є природним, оскільки віддзеркалює процес подолання дефіцитарних рефлексій, які є дискомфортними для становлення історичної складової національної пам'яті. У цьому контексті доречним вбачається з'ясування сутності такого явища, як «національна гордість». Вона має бути персоніфікована як історичними постаттями, так і проілюстрована історичними подіями. Як перші складові цього процесу, так і другі неминуче потрапляють в систему конфлікту інтерпретацій. Рівень цього конфлікту, його антагоністичність індивідуальна і залежить від багатьох факторів: етнічних, релігійних, особистих (освітніх, вікових тощо), а також може бути результатом політичної експлуатації історичної пам'яті.

Важливо зазначити, що українська національна пам'ять сучасного періоду суттєво гармонізована власною історією. Із небуття радянського минулого виплили події, пов'язані із національними трагедіями: репресії, голодомори, цензурована правда та розстріляне відродження. На такому тлі доволі чітко вимальовуються тенденції до персоніфікації зазначених процесів, оскільки обсяг історичної пам'яті структурується пропорційно-протилежними шарами інформації для порівняння та оцінки. Активізувалися соціологи. Громадянам пропонують взяти участь у різноманітних обговореннях з метою дати оцінку конкретним історичним персоналіям. Такі підходи до певної міри кореспондуються із тенденцією до подолання «білих плям» в історії України. Проте усунення інформаційних лакун власне в національній пам'яті має інший характер – він не тільки не тотожний інтенсивним інформаційним процесам, а може мати зворотний ефект.

Це залежить від джерел, асоціативних особливостей пам'яті, від природних чинників упередженого несприйняття інформації через фахову невідповідність, заанга-

жованість тощо. Рівень врахування цих обставин дослідниками переважно залишається невисокий. Так само доволі умовною є довіра до численних соціологічних опитувань, щоб визначити ставлення реципієнтів до конкретних носіїв – суб'єктів історичної пам'яті. І проблема полягає навіть не у втаємниченості формально-статистичних процедур, до яких мають вдаватися фахово підготовлені соціологи-дослідники: композиція опитування, рівень генеральної сукупності, критерії репрезентативності вибірки, «експертні оцінки» тощо. Ми вже звикли до категоричних і спрощених висновків щодо ставлення українців до історичної персоналістики [11]. Через це перспективи гармонізації образу національної гордості перебувають у площині перетворення цілісних комунікативних сполук на гармонійні складові, коли моделювання узагальнених історичних постатей здійснюється шляхом поєднання та подальшої сакралізації їх найкращих рис.

Має рацію В. Солдатенко, який пише: «Якщо ж мова заходить про осягнення живого й творчого шляху непересічних особистостей, коли історія сплела їхні біографії, їхню діяльність у тугий вузол, заплутавши непрості, іноді вкрай нерівні стосунки, привівши в антагоністичні зіткнення характери, таланти, світоглядні й моральні орієнтації, дати ясні, чіткі, «прозорі» оцінки, котрі б задовольняли відразу всі «смаки», просто неможливо, нереально» [12, с. 5]. У зазначеному контексті актуалізується питання про пошук джерел створення оптимальної моделі національної гордості українців. У цьому плані окреме місце посідають процеси публічної сублімації тих психологічних явищ, які ми називаємо формами вираження національної гордості саме на рівні національної пам'яті. Йдеться про так звану театралізовану реконструкцію минулого мовою реквізитного відновлення знакових подій в історії народу («жива» історія) чи національного способу життя (побутова історія). Останнім часом таке занурення в історію стало поширеним явищем. На відміну від усталених джерел історичної пам'яті, театралізована хода пам'яті національної не лише імпровізована. Важливо, що саме вона є компенсаційною. В цьому її перевага, оскільки на такій грі відбувається гармонізація історичних фактів і

їхнього бачення індивідуальною свідомістю та національною ідентифікацією. І в цьому плані національна пам'ять може собі дозволити все те, чого пам'ять історична дозволити собі не може, оскільки остання дисциплінована, детермінована та обмежена історичним знанням і законами наукового процесу.

Звичайно, прагматична орієнтація національно-державницької історіографії визначає специфічні риси конкретного типу ідеологізованої історії, впливає на відбір діючих осіб (історичних акторів), історичних подій та їх періодизацію. Зрозуміло, головними «героями» національно-державницької історії стають особи, котрі сприяли становленню та зміцненню державності, є символами її досягнень. При такому підході головними історичними персоналями стають передовсім державні та політичні керманічі, діячі науки та культури, а також «народні герої». Так само вирішується доля подій. До основних об'єктів потрапляють ті, що відбивають важливі етапи становлення державності (боротьба за незалежність, національна революція тощо). За такою вибірковістю втрачається неперервність подій. Як наслідок виклад історії мовою національної пам'яті призводить до відомої «гри з часом»: хронологічні прогалини, пролонгація часу чи його стиснення.

Таким чином, історія редагується сюжетами національної пам'яті за умови відповідного інформаційного супроводу та забезпечення з боку пануючого та зацікавленого суб'єкта ідеологічної комунікації. Звичайно, зазначену тезу не варто ототожнювати із класичними історичними дослідженнями за фаховою спеціалізацією, що обумовлена законами аргументативної періодизації. Йдеться про інше: регуляторна вибірковість, апеляція до сюжетів історичної пам'яті за межами хрестоматійного контексту – поширена практика діяльності як так званих історичних «альтернативщиків», так і замовників оціночних категорій у форматі політичної доцільності. Має рацію Ю. Шаповал: «Мусимо визнати, що більшою частиною оціночних «культуритів» український історичний дискурс може завдячувати суперфлексибільним кон'юнктурникам і суперпатріотичним неофітам. Саме кон'юнктурники і суперпатріоти-неофіти (останні особливо агресивно обстоюють свої імплі-

кації) вже успішно баналізували...чимало важливих сегментів історії України» [13, с. 12 – 13]. В цій ситуації на перше місце виходить владний чи навколовладний механізм формування суспільної думки. Звичайно, що навіть за умов ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства домінуючий суб'єкт політичної комунікації справляє політичний вплив на формування та формування історичної пам'яті, що вже є засобом державної політики. Ця обставина залишає за відповідними функціонерами право вибору на те, що ми називаємо векторністю політики пам'яті. У цьому контексті симптоматичним вбачається спостереження А. Дюкова: «Спроби переводити історичні події у контекст фінансових та територіальних претензій до сусідів абсолютно не припустимі так само, як і неприпустимо використання трагічних сторінок історії для розпалювання міждержавної та міжнаціональної ворожнечі. І для того, щоб такого не сталося, окрім політики пам'яті має бути й політика забуття» [14]. На концепті «політика забуття», як її формує автор цитати, варто зупинитися докладніше. Звичайно, явища історичної амнезії характерні для національної пам'яті. Проте важливо розкрити та пояснити внутрішні психологічні чинники та визначальні, навіть на рівні підсвідомості, мотивації такого забуття. Можливо, витоки історичної амнезії у зазначеному контексті варто розглянути у двох напрямках. Перший: загальнонаціональний чи, скажімо, природні причини згасання національної пам'яті, властиві всім народам. Другий – характерний для України процес формування національної пам'яті із урахуванням зазначених вище процесів утворення подієвих лакун.

Почасти можна погодитися із теоретичними постулатами відомих фахівців, котрі адаптують концепти психоаналізу до пояснення зазначених вище явищ з огляду на сумісність оціночних категорій окремого та загального в плані вивчення історичної амнезії. У цьому контексті діагностичним є твердження З. Фройда, який припустив, що «люди схильні відмовлятися від спогадів, пов'язаних із негативними емоціями, активно стримуючи потенційно загрозливі спогади» [9, с. 210]. Щоправда, сучасний період історії України доводить правомірність актуалізації тези

про відновлення в національній пам'яті тем забутих сюжетів, що «замовчувалися». Власне нині помітно активізувалася робота саме під знаком «пам'ять як відкрита рана та спроби її артикуляції» [15, с. 21]. Як відомо, час лікує. А чи є це твердження справедливим для загоєння ран, від яких потерпає сучасна історична свідомість? Вочевидь, що забуття у даному разі не містить терапевтичних властивостей щодо них. Проте й спекулятивні гіперболізації трагічних подій в контексті політичної кон'юнктури є не лишень неефективними, а й і до певної міри аморальними. У цьому контексті доречною вбачається думка Ф. Рудича: «Коли ж політична боротьба сприймається як зіткнення добра і зла, коли партія-переможниця прагне розпочати національну історію з «чистого аркуша», перегравши її, а переможені чекають свого часу, щоб повернути рух історії у зворотному напрямі, така протидія ...не може вважатися конструктивною» [16, с. 22]. Відомо, що політична історія України насичена прикладами трагічних протистоянь та інтервенцій, часто-густо оперує антагоністичними категоріями. І чим гострішими стають конфлікти інтерпретацій, тим наочнішою окреслюється проблема їх локалізації. Використання понять «примирення», «злагоди», «порозуміння» та інших варіацій вербального миротворчого дискурсу, незважаючи на усю наполегливість їхнього поширення в інформаційному просторі сприймаються ціннісними підвалинами національно-історичної пам'яті хіба що в декларативній тональності. І чим активніше вони поширюються, тим актуальнішими стають індекси їх ефективності.

Безперечно, що унеможливлення рефлєкторних станів не бажано розглядати в контексті сумнозвісного цензурування сюжетів національної пам'яті. Доцільнішим вбачається форматування балансу ціннісних категорій. Приміром, Т. Філіпчук моделює трьохсотрічну «хронологію минувшини духовного та фізичного нищення українського народу» [17, с. 148 – 199].

У цьому разі кореляція кількості фактів у значному за часовим обсягом періодом не може вважатися особливою, а такою, яка не поглинається законом достатньої підстави, що є хрестоматійною основою для переконливих виснов-

ків. Водночас не можна не врахувати потреби національної пам'яті у симетричному плані – людина в кінцевому рахунку однаково втомлюється як від перемог, так і від поразок і у відповідний спосіб утворює належний баланс, заповнюючи психологічні лакуни історичною міфологією. Цього вимагають закони гармонії, які забезпечують життєдіяльність нації. Аналізуючи тенденції відновлення структур національної пам'яті, варто визнати, що загальний процес звернення до минулого виявляє себе в очікуванні ще не висловлених, проте реально існуючих в природі людського буття настроїв, відчуттів. Як зазначає О. Копиленко, «щоб упевнено крокувати у майбутнє, необхідно все-таки визначитися з нашим «непередбачуваним минулим». Звичайно, вкрай цікаво знати, чи був насправді стародавній Київ центром «великого арійського пасма» або чи існувало міфічне золото Полуботка, проте з погляду реального «народногосподарського» ефекту найважливіше розібратися з тим, що майже кожен з нас носить у своїй пам'яті ...» [18, с. 49]. У зв'язку із цим постає питання про можливі варіації матеріалізації фреймів, що зберігаються в пам'яті. Відомо: переважна більшість таких фреймів історично пов'язана із реально існуючими об'єктами, що відіграють роль комунікаторів асоціацій, матеріалізації спогадів тощо.

Доречним на цьому тлі вбачається підхід, що його запропонував П. Нора у вигляді класифікації «місць пам'яті», а саме:

- топографічні (архіви, бібліотеки, музеї);
- монументальні (цвинтарі, архітектурні споруди);
- символічні (тематичні церемонії, паломництва);
- функціональні (підручники, автобіографії, мемуари)

[5, с. 422].

Природно, до певної міри зазначена схема є не лише хрестоматійною, а й такою, що передбачає велику комбінаторність об'єктів, коли, скажімо, монументальні об'єкти поглинаються функціональними, а символічні за певних обставин набувають статусу монументальних тощо. При цьому стає зрозумілим, що будь-який класифікатор національної пам'яті залишається дещо умовним, оскільки сама природа матеріалізації таких об'єктів динамічна та багато-

контурна. Передовсім саме носії пам'яті є еволюційними, так само як й їх супровід, що може поглинатися часом.

На нашу думку, фройдістика інтерпретація процесу забуття, адаптована до загальних тенденцій функціонування національної пам'яті, багато у чому утримується на рівні прикладних аналогій через управлінський аспект історичної амнезії. Іншими словами, регуляторна функція управління інформаційними масивами чи фактографічними джерелами пам'яті може реалізувати, як зазначалося вище, інструментаріями політики забуття. Питання полягає в тому, з якою метою це робиться. Зводити це до спроб максимального унеможливлення історичних дискредитацій видається недоцільним, принаймні з двох причин. По-перше, будь-яка національна пам'ять має тезаурус недовіри. А персоніфікованим він може бути по-різному, залежно від пануючого суб'єкта – інтерпретатора подій. Через це в основі історичної амнезії перебувають не власне факти, а їхні інтерпретації. По-друге, важливо, на наш погляд, саме процес забуття розглядати як тенденцію згасання місткості джерел. Це безпосередньо залежить вже від рівня фіксації та наступного документування ключових носіїв національної пам'яті.

Вивчення джерел формування національної пам'яті переважно ґрунтується на методах культурної антропології, що запропонувала нові способи дослідження соціальних уявлень та привернула увагу до форм їхньої матеріалізації. Такий підхід дозволяє долучити до аспектів вивчення пам'яті традиції, ритуали, фольклор і взагалі будь-яку колективну творчість. Завдячуючи цьому, зокрема, за останні десятиліття в Україні почали активно розроблятися такі теми як, «символіка свят», «регіональна історія», «вербальна пам'ять» тощо. Набула свого розвитку доволі активна практика, пов'язана із вивченням «місць пам'яті»: штучних чи природних просторових об'єктів, що нагадують чи символізують минуле та підтримують культурологічну наступність.

Помітним явищем пошуку умиротворення національної пам'яті стає релігійність, що набуває ознак, не без допомоги самої влади, ритуальності. «Релігійне відродження» виявляє себе у релігійній спадковості, сакральності

му поверненні до духовних витоків українства. З іншого боку, дефіцитарність релігійних сюжетів в історичній пам'яті та, відповідно, недостатні знання традиційних релігійних форм призводить до зростання так званої «неорелігійності», що втілюється у створенні нових релігійних культів, а також у поширенні еклектичних релігійних уявлень. Можливо «справжнім законом суспільства є або звичай, або релігія. Будь-яка спроба встановити закон суспільства, обминаючи ці висхідні, визначальні аспекти, неправомірна, нелогічна» [19, с. 51].

Таким чином, незважаючи на різновекторність тенденції «релігійного відродження», варто визнати, що цей процес сприяє актуалізації архетипів національної пам'яті, пов'язаних із традиційною релігійністю. Це виявляється як у відновленні традиційних релігійних форм, так й у різних конфігураціях релігійного протесту та підтверджує схильність населення України до відновлення соціально-духовних стосунків, що вкарбовані у скрижалах національної пам'яті.

Важливим напрямом сублімації таких тенденцій є прагнення людини до інтелектуального та духовного наближення до сакральних символів, якими є нерухомі об'єкти, що становлять «Звід пам'яток історії та культури України». Вони є усталеними носіями національної пам'яті. Зрозуміло, що пам'ятки історії та культури є важливим підтвердженням етнокультурної самобутності кожної нації. Їх автентичність – головна ознака історико-культурної і пізнавальної цінності. У цьому плані доречно згадати й світовий досвід, який вчить, що серед об'єктів національної пам'яті «можна виділити історичні місця, історичні міста, стародавні міські квартали, села й невеликі селища, а також однорідні монументальні ансамблі, беручи при цьому до уваги, що пам'ятки, як правило, треба ретельно зберігати в усій цілісності» [20, с. 43]. Із врахуванням зазначеної обставини важливим в контексті еволюції матеріальних носіїв національної пам'яті є твердження, що його формулює Р. Бондаренко: «...основою формування і змін історичного середовища є людина, її діяльність. Вона постійно взаємодіє з оточенням, примножує предметно-просторове поновлення; й, таким чином,

навколишнє середовище загалом не залишається без змін у часі, а постійно змінюється до потреб суспільства» [21, с. 177]. Із зазначеної тези випливає вкрай важлива тема, що є злободенною для з'ясування мотивацій прагматичної корекції матеріальних носіїв національної пам'яті. Справа в тім, що приватний капітал виступає активним гравцем на теренах перерозподілу матеріальних цінностей, відношення яких до сакральних символів може до певної міри ускладнити їх збереження та призвести до їх знищення. Сучасна історія міст і сіл України містить чимало красномовних прикладів руйнівної агресії підприємливих забудовників.

У такій ситуації посилення на захисні норми Державного реєстру нерухомих пам'яток України становлять лишень хронологію публічного занепокоєння долею об'єктів історично-культурної спадщини, яке час від часу озвучують народні депутати з парламентської трибуни [22, с. 37 – 38].

Акцентування уваги громадян України до проблеми збереження історичної спадщини як у безпосередніх формах апеляції до складових національної пам'яті, так і в опосередкованих варіаціях (загроза благоустрою, дискомфортність перепланувань територій тощо) неминуче виводить рівень артикуляції соціального занепокоєння на осмислення засад невмирущих символів минулого. Відомо, що часто законами цікавляться тоді, коли їх починають порушувати. Подібною видається ситуація із історичними нерухомими пам'ятками. Відповідна інформація поширюється переважно засобами масової комунікації. В принципі ЗМІ можна розглядати в контексті популяризатора знань про минуле. За даними американських дослідників панівним джерелом історичної пам'яті є телебачення [5, с. 423]. Наближається до такого вимірювання й аудиторія України, зокрема, в частині маніпулятивної пропаганди ціннісних орієнтацій з метою приватизації, перепрофілювання та знеособлення історичних пам'яток. Як зазначено в звіті європейської дослідницької асоціації, у 2011 р. помітно зростає увага ЗМІ до численних фактів корупції в Україні. Водночас порівняльний аналіз сюжетів відповідної тематики розкриває ретельно продуману політику щодо

деномінації тих історичних об'єктів, які становлять комерційний інтерес і можуть бути дереєстровані в масовій свідомості. Сумнозвісні тези про «втрату автентичності», «кон'юнктурність», «фрагментарність», «надуманість» тощо поширюються в інформаційному просторі із врахуванням психологічної свідомості людини, яка, природно, схильна не тільки до створення міфів, а й до сакральних розчарувань. Як зауважує П. Рікер, «світ міфів... є світом неспокойним, непримиренним; міфи ніколи не припиняли боротьби між собою; кожен міф – іконоборотьба по відношенню до іншого міфу» [24, с. 366]. Однозначність такого твердження, природно, є уніфікованою, що має перспективи на варіативність із певними застереженнями. Проте в принципі висловлена теза доречна щодо обґрунтування певного автономного існування міфологізованих образів у свідомості людини.

Однакові образи в національній пам'яті українців можуть антагонізувати. Ми знаємо, які факти політичної історії України чи персоналії національної пам'яті становлять зміст політичної конфліктології. І це вже є проблемою комунікативної складової політичної системи України. Важливо зазначити, що останнім часом влада на нормативно-правовому рівні окреслює окремі події історичного минулого за принципом знакових дат.

Загалом така тенденція відбиває процес популяризації національної пам'яті. Відтак зростає конструктивна функція календарних видань, які до певної міри виступають джерелом відповідних ініціатив. Одначе зазначений стан справ окреслює важливу обставину, пов'язану із поширенням сюжетів національної пам'яті. Йдеться про хронологічну пропорційність пам'ятних дат. Її дисбаланс, зокрема, пояснюється твердженням Є. Приходько та С. Лебедевої стосовно дії закону часу пізнання, котре рухається нерівномірно завдяки пам'яті, що конденсує інформацію: «Іншими словами, по мірі зростання обсягу інформації час уповільнюється..., за один і той самий відрізок календарного часу люди сучасної епохи «проживають» значно більше, ніж століття тому» [25]. Для національної пам'яті українців це може означати «перезавантаження» пам'яті за допомогою порівняльного аналізу із стандартами життя

західних демократій, які імпортують в Україну матриці «космополітичної пам'яті».

Отже, не тільки забезпечуючи, а й прискорюючи процес наступності історичного розвитку, національна пам'ять все ж таки має забезпечити формування, функціонування та інтенсивність історичного пізнання. Таким чином, у течіях інформації, що циркулює в системі суспільства, важливо враховувати також інформацію, що містить історичні аналогії, оскільки саме вона поєднує усі три часові проєкції соціуму, а саме: родове минуле, видову сучасність, очікуване майбутнє. Для нинішнього українства, в широкому розумінні, як громадянської спільноти конче важливо сприймати й використовувати національну пам'ять саме як державотворчу рушійну силу. Адже наша пам'ять – джерело історичної свідомості, що концептуалізує зв'язок між трьома зазначеними станами часу. І тому якість оцінок минулого багато у чому залежатиме від теперішнього погляду так само, як і майбутнє від сакральних істин животворчого досвіду національної пам'яті України.

-
1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – № 2. – 2005.
 2. Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К., 2008.
 3. Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. – К., 1998. 4. Кононенко П. Українська національна ідея. Проблеми методології // Українознавство. – № 1.
 5. Цит. за: Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знание о прошлом: теория и история. В 2 т., т. 2. – СПб., 2006.
 6. Соколова М. В. Что такое историческая память // <http://pish.ru/articles/articles2008/142>.
 7. Репина Л. П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – № 5. – 2004.
 8. Левенець Ю., Смолій В. Парадокси історичного пізнання // Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2007.
 9. Баддлі А., Айзенк М., Андерсон М. Память / Пер. з англ. под ред. Т. Н. Резниковой. – СПб., 2011.
 10. Сишук О. 20 років незалежності: робити висновки та йти вперед // Віче. – 2011. № 15–16.
 11. Ляшенко А. Историческая память украинцев: точки сближения и разрыва. Часть 1. Исторические личности // <http://www.rb.com.ua/rus/analitics/socysum/7284>.
 12. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007.

13. Шаповал Ю. І. Доля як історія. – К., 2006.
14. Александр Дюков: «Ни одно общество в мире не может обойтись без своей «политики памяти» // http://www.historyfoundation.ru/media_item.php.
15. Див.: Мегили А. Историческая эпистемология / Пер. с англ. Кухарцевой М., Катаева В., Тимонина В. – М., 2007.
16. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя: методологічний контекст // Віче. – № 18. – 2011.
17. Філіпчук Т. Українська культура та громадянськість // Українознавство. – № 3. – 2010.
18. Копиленко О. Л. По лінії всеукраїнських інтересів (корені і досвід української державності). – К., 2010.
19. Каддафі М. Зелена книга. – К., 2003.
20. Див.: Рекомендація із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів // Охорона культурної спадщини. Зб. міжнар. док-тів. – К., 2002.
21. Бондаренко Р. І. Термінологічні й методологічні проблеми пам'яткоохоронної діяльності (архітектурний та містобудівний аспекти) // Укр. іст. журнал. – 2009. – № 4.
22. Див.: Восьма сесія Верховної Ради України шостого скликання: стеног. звіт // Бюлетень № 10. – К., 2011.
23. Див.: Стан корупції в Україні: порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень (2007–2009, 2011). – Звіт за результатами соціологічних досліджень. – К., 2011.
24. Риклр П. Конфликт интерпретаций / Пер. с франц. И. Вдовиной. – М., 2002.
25. Приходько Є. А., Лебедева С. О. Историческая память и историческое сознание // www.gramota.net/materials/3/2010/1.

Мирон Курилич

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО УДОСКОНАЛЕННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті досліджено сучасні підходи до міграційної політики на основі аналізу наукової літератури, міжнародно-правових документів та зарубіжного досвіду. На їх підставі визначено шляхи удосконалення міграційної політики України в нових макроекономічних реаліях, обумовлених подальшим поглибленням глобалізаційних процесів.

Ключові слова: Міграція, міграційна політика, концепція міграційної політики.

Myron Kurylych. Selected theoretical approaches to the improvement of the migration policy of Ukraine. The article analyzes contemporary approaches to the migration policy based on the review of the scientific literature, international legal instruments and best practices. In this context, priorities for the improvement of the Ukrainian migration policy are identified in the conditions of the new macroeconomic reality shaped by the intensification of globalization.

Key words: migration, migration policy, concept of the migration policy.

Сучасна Україна розташована на перехресті міграційних шляхів. З одного боку, її населення активно включилося в міжнародні переміщення, а з другого, через територію країни спрямовано значні міграційні потоки з-за кордону. Після проголошення незалежності до України переселилася велика кількість етнічних українців, вихідців з її території інших національностей, які поверталися на історичну батьківщину. Найбільш помітним явищем у цьому потоці була репатріація колишніх депортованих за національною ознакою, тобто кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців, які прямували до Криму. Відбувалася еміграція за кордон, що великою мірою складалася з представників національних меншин, зокрема євреїв. Поряд з етнічною розгорталася економічна міграція: мільйони українських громадян виїжджали на заробітки в зарубіжні держави. Водночас, Україна приймала біженців та економічних мігрантів як з пострадянських держав, так і з інших регіонів світу. Крім того, її територія використовувалася для транзиту численних мігрантів, які прагнули дістатися Західної Європи, у т.ч. нелегально.

Масштабність міграції, її значення для міжнародних відносин та внутрішньої політичної ситуації зумовили необхідність адекватних дій з боку держави, розробки і впровадження належної міграційної політики, спрямованої на забезпечення національних інтересів, захист суспільної безпеки та основоположних прав людини. І в громадському, і в політичному дискурсі важливість цієї складової державної політики для України ніколи не заперечувалася. Разом з тим, численні спроби урядовців та парламен-

тарів розробити та затвердити Концепцію державної міграційної політики України успіху не мали. Відповідні законопроекти кілька разів виносилися на розгляд Верховної Ради України, проте не були підтримані народними депутатами. Водночас, потреба у виробленні та законодавчому оформленні основних підходів до формування міграційної політики держави зростає, що робить вкрай актуальним науковий пошук у цій сфері.

Ця проблематика посіла значне місце в роботах Е.Лібанової, О.Малиновської, С.Пирожкова, О.Піскуна, О.Позняка, І.Прибиткової, М.Романюка, С.Чеховича, М.Шульги, Б.Юськіва та інших дослідників. Проте їхні праці не могли дати вичерпної картини формування міграційної політики України та тенденцій її подальшого удосконалення, оскільки йдеться про сферу, що розвивається вкрай динамічно.

Метою цієї статті є дослідження сучасних підходів до міграційної політики на основі аналізу наукової літератури, міжнародно-правових документів та зарубіжного досвіду, визначення на цій підставі шляхів удосконалення міграційної політики України в нових макроекономічних реаліях, зумовлених подальшим поглибленням глобалізаційних процесів.

Першочергове значення для прийняття адекватних політичних рішень має розуміння предмета та сутності міграційної політики. У вітчизняній науковій літературі, передовсім радянського часу, міграційна політика трактувалася традиційно вузько. Як правило, її розуміли як вплив на міграцію за допомогою системи заходів, спрямованих на стимулювання чи обмеження переміщень населення. Зокрема, відомий український дослідник О.Хомра писав, що «міграційна політика – це комплекс розробок і заходів, спрямований на формування необхідних потоків і потрібної інтенсивності міграції населення» [1, с.59]. Проте, вже в 1980-ті рр. деякі автори розрізняли міграційну політику у вузькому сенсі, як вплив лише на механізми міграційного руху шляхом його стимулювання або, навпаки, обмеження, а також, у більш розширеному, як вплив на умови, що формують міграційну поведінку людей [2, с.101].

Із наростанням міграційних потоків внаслідок глобалізації та урізноманітнення їх спрямованості та складу

питання управління міграціями закономірно ускладнювалося, що зумовило формування нового погляду на міграційну політику як на сферу діяльності держави, яка виходить далеко за межі узвичаєної регуляторної функції щодо пересування населення через кордони.

Як писав експерт Ради Європи з питань міграції, авторитетний англійський дослідник Д.Солт, потреба в новій міграційній політиці виникла з недоліків політики попередніх часів, а також швидко змінюваної природи міграції та ставлення до неї [3].

Одне із проблемних питань застарілого політичного підходу до міграції, на думку Д.Солта, полягає в тому, що більшість урядів звертаються окремо до кожної її складової, тобто, трудової міграції, возз'єднання сімей, надання притулку, нелегального транспортування мігрантів, інтеграції мігрантів у країні перебування. Разом з тим, усі вони мають бути інтегрованим в єдине ціле.

Уже наприкінці 1990-х рр. європейські експерти, які працювали за дорученням Ради Європи, дійшли висновку, що стратегія політики щодо міграції має базуватися на чотирьох принципах. По-перше, це порядок, тобто розробка заходів, які б сприяли впорядкованій міграції і були спрямовані на максимальне збільшення можливостей та вигод для кожного окремого мігранта та країн їхнього походження та призначення, а також на мінімізацію нелегального транспортування людей через кордони. По-друге, – захист, що означає створення можливостей для захисту мігрантів та впорядкування несподіваних переміщень. Третій принцип – інтеграція, який передбачає створення сприятливих для інтеграції мігрантів у новому суспільстві умов. Нарешті, четвертий принцип – кооперація, тобто залучення в діалог та співробітництво країн-донорів з метою узгодження цілей зовнішньої та міграційної політики [3].

Таким чином, крім регулювання міграції та запобігання нелегальним переміщенням спектр міграційної політики було значно розширено за рахунок як внутрішньої (адже політика інтеграції безпосередньо пов'язана з політикою працевлаштування, освіти, соціальною політикою тощо), так і зовнішньої політики.

Зокрема, Б.Юськів виділяє такі функції держави у цій сфері:

- державного контролю в галузі міграційних прав і свобод людини;
- трудової міграції і економічного розвитку;
- міграційного контролю в галузі законності (державний облік міграції і легальності перебування на території держави);
- державного контролю в соціальній сфері (соціальна підтримка, освіта, охорона здоров'я, культура тощо);
- контролю у сфері глобальних проблем сучасності, які впливають на політичні, демографічні, соціально-економічні процеси [4, с.260].

У сучасному розумінні, міграційна політика у вузькому сенсі – це політика, спрямована на зміну чисельності, складу, спрямованості переміщень і розселення мігрантів, а в більш широкому – державна доктрина чи концепція регулювання міграційних процесів, нерозривно пов'язана з економічною, соціальною, демографічною, національною, культурною політиками.

Аналізуючи різноманітні визначення міграційної політики, Е.Волосенкова, П.Кабаченко та Е. Тарасова прийшли до висновку, що, по-перше, вона є продуктом політичної системи; по-друге, прерогативою не лише держави, а й суспільних інститутів; по-третє, міграційна політика – це процес узгодження інтересів у сфері міграції на центральному та місцевому рівнях з інтересами мігрантів, місцевих громад, економічних та політичних еліт, партій та інших інститутів; і, нарешті, міграційна політика – це процес взаємодії між державами [5, с.217].

Як аспект міжнародної політики, політика в сфері міграції, за словами Г.Глуценка та В.Пономарьова, – це частина довготривалої стратегії, загальні принципи та підходи якої вписуються в стратегію глобального розвитку. Метою цієї політики є забезпечення динамічного розвитку і країн походження, і призначення мігрантів, який сприятиме подоланню асиметрії, що лежить в основі глобальних переміщень людських потоків. Така політика спрямована на пошук і реалізацію взаємних інтересів країн – донорів та реципієнтів, а також інших суб'єктів,

які беруть участь у міграційному процесі на різних рівнях: працедавців, посередників, мігрантів[6, с.275].

На початку ХХІ століття міграційна політика, адекватна сучасних вимогам, опинилася в центрі уваги міжнародної спільноти. Створена під егідою ООН, Глобальна комісія з питань міграції виробила цілу низку важливих рекомендацій для урядів і міжнародної спільноти в цілому [7].

Характеризуючи недоліки в управлінні міграціями та труднощі, з якими стикаються уряди під час формування міграційної політики, Комісія зазначала, що дуже рідко важливі рішення, наприклад, щодо ринку праці, розглядаються в контексті їх впливу на міграцію. Таким чином, ставилося питання комплексності міграційної політики, яка розумілася уже не лише як єдність погляду на всі міграційні потоки, а як інкорпорація міграційних питань в усі інші напрями політичної діяльності держави.

Наступна проблема, за висновком Комісії, полягає в тому, що на прийняття рішень впливає конкуренція пріоритетів, які висуваються різними відомствами. Звідси, важливою умовою успішного впровадження міграційної політики є координація діяльності різних структур у рамках уряду. Важливо, щоб прийняття рішень координувалося також з іншими суспільним акторами, зокрема місцевою владою, профспілками, об'єднаннями працедавців, неурядовими організаціями.

Комісія звертала також увагу на те, що міграційні політики багатьох країн мають пристрасть до висування короткотермінових пріоритетів, що є ситуативною реакцією на певні події. Тобто, їх удосконалення вимагає здатності бачити стратегічні цілі, а не лише сьогоденні завдання.

Формування ефективної міграційної політики, на думку Комісії, вимагає набагато кращого доступу чиновників до якісних та достовірних даних щодо міграції, глибшого розуміння міграційних процесів та взаємозв'язку між міграційною та іншими напрямками державної політики. Тобто, обов'язковою умовою формування належної міграційної політики держави є удосконалення міграційної статистики, систематичні дослідження в цій сфері, результати яких повинні забезпечити наукову основу управлінських рішень.

Один з ключових висновків Глобальної комісії з питань міграції полягав у тому, що міграція повинна стати інтегральною частиною економічних планів та стратегій розвитку кожної країни. Адже в сучасних умовах міграція є, за висновком світової спільноти, що знайшов відображення в рішеннях ООН, важливим чинником розвитку, має неабиякий потенціал, який можливо використати в інтересах країн призначення, країн походження та самих мігрантів [8]. Звідси, центральним завданням міграційної політики, як пише І.Цапенко, має бути віднайдення найбільш ефективних підходів, на основі яких вдалося б отримати максимальну віддачу від міграції та запобігти, або хоча б зменшити, збитки, заподіяні нею [9, с.190].

Хоча регулювання міграції залишається суверенним правом держави, її гармонійність і послідовність, як впливає з рекомендацій Комісії, має забезпечуватися не лише на національному, а й на міжнародному рівні. По-перше, успішна міграційна політика держави повинна базуватися на міжнародно-правових стандартах, сформульованих у найважливіших міжнародних конвенціях щодо прав людини. По-друге, внаслідок багатостороннього характеру міжнародних переміщень вкрай важливим для міграційної політики є міжнародне співробітництво на двосторонньому, регіональному та глобальному рівнях [7].

Таким чином, адекватна міграційна політика повинна відповідати кільком базисним критеріям. Зокрема, її розробники та їхні соціальні партнери повинні бути добре інформованими, причому використовувати максимально актуальну і достовірну інформацію. По-друге, формування міграційної політики має бути відкритим і прозорим, тобто зрозумілим для суспільства, що тільки й може забезпечити громадську підтримку. По-третє, що особливо важливо, політика повинна мати чіткі цілі та завдання, бажано сформульовані таким чином, щоб вони досягалися послідовно.

Визначення цілей – ключове питання для будь-якої політики, у т.ч. й міграційної. Це знайшло відображення в наукових визначеннях цієї категорії, де цілі тих заходів, які у сукупності формують політику в сфері міграції,

посідають центральне місце. При цьому передбачається, що керівними для вироблення цілей є певні принципи, ідеї, об'єднані концептуально. Так, за Л.Рибаковським, «міграційна політика являє собою систему загальноприйнятих на рівні управління ідей і концептуально об'єднаних засобів, за допомогою яких передовсім держава, а також її громадські інститути, дотримуючись певних принципів, що відповідають конкретно-історичним умовам країни, пропонують досягнення цілей, які є адекватними як цьому, так і наступному етапові розвитку суспільства»[10, с.167].

Отже, цілі міграційної політики є поняттям конкретно-історичним, змінюваним залежно від етапу розвитку держави і суспільства. А її конкретний зміст великою мірою залежить від суспільного ладу, історичних традицій та особливостей культури, міжнародних зв'язків, розстановки політичних сил тощо. Саме від того, які цілі визначено, що в міграційній сфері визнано таким, що відповідає інтересам держави, суспільства та окремих його членів, залежить формулювання конкретних завдань та створення інструментів для їх розв'язання, тобто, міграційного законодавства та уповноважених у міграційній сфері інституцій.

Для правильного вибору мети, як пише О.Воробйова, необхідним є глибокий аналіз міграційних процесів та соціально-економічного становища країни впродовж достатньо тривалого часу, що включає аналіз факторів впливу на міграційну ситуацію та її подальший розвиток [11, с.9].

При цьому необхідно враховувати внутрішні закономірності розвитку міграційних процесів, зокрема їх тристадійність (де першою стадією є формування рухливості населення, другою – власне переміщення, а третьою – приживаність мігрантів на новому місці), що вимагає різних методів та політичних інструментів державного впливу на різних стадіях міграційного процесу. Важливо також бути свідомими механізмів прийняття індивідуального рішення щодо міграції, на яке впливають як умови життєдіяльності людей (об'єктивні фактори міграції), так і особистісні реакції на ці умови (суб'єктивні фактори міграції, які залежать від віку, статі, сімейного стану, освіти та

інших характеристик особи, а також психологічного типу особистості, ціннісних орієнтацій тощо) [12, с.15].

Аналіз факторів, що були визначальними для актуальної міграційної ситуації, надає можливість прогнозувати її подальший розвиток, тобто формувати гіпотези щодо міграційної поведінки населення.

Міграційний прогноз необхідно зіставити із прогнозом соціально-економічного розвитку, передовсім потреб у робочій силі, а також демографічним прогнозом, тобто прогнозом чисельності населення, зокрема працездатного віку. Саме це, як пише О.Малиновська, дає змогу прийняти ключові для змісту міграційної політики рішення, а саме – визначити, чи наявне населення достатнє, чи його кількість є зavelикою відносно наявних ресурсів, чи країна відчуває дефіцит населення, і якого саме населення [13, с.33].

У такому контексті міграційна політика не має самостійного значення, а перетворюється на складову економічної та соціальної політики держави. Разом з тим, її роль закономірно зростає внаслідок наростання демографічних проблем, скорочення населення, передовсім працездатного, що притаманно на сьогодні всім розвинутим країнам світу, а в найближчій перспективі відбуватиметься і в групі країн, що розвиваються. Це означатиме невідворотне наростання конкуренції за людські ресурси у всесвітньому масштабі. Адже, як писала відома російська дослідниця Ж. Зайончковська, досвід розвинутих країн показав, що поки що нікому не вдалося забезпечити сталий економічний розвиток за скорочення робочої сили [14, с. 3].

У зв'язку з цим для формування мети міграційної політики України передовсім необхідно зважати на те, що демографічна ситуація загострюється, наростає депопуляція, тобто стабільне перевищення кількості померлих над кількістю народжених. Так, лише за січень–листопад 2010 р. внаслідок дії природних чинників населення України скоротилася на 181, 5 тис. осіб [15].

Подальше зменшення населення України, його старіння, тобто скорочення частки працездатних на користь збільшення питомої ваги осіб старших працездатного віку, невідворотні. Якщо виходити із середнього варіанта прог-

нозу, розробленого Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, то на 2050 р. кількість населення України становитиме 39,3 мільйона осіб. Тобто, порівняно з 2010 р., коли в країні проживало 45,8 мільйона громадян, воно скоротиться на 14%. При цьому кількість населення працездатного віку зменшиться у півтора рази. Водночас, у 2020 р. 16,6% українців перебуватимуть у віці понад 65 років, а у 2050 р. – 23,8%. Внаслідок цього демографічне навантаження особами старшого непрацездатного віку, тобто співвідношення населення старше 65 до працездатного населення, яке нині становить 23 на 100, у 2020 р. зросте до 25 на 100, а у 2050 р. – до 39 на 100 [16].

Незважаючи на таку невтішну динаміку, прогноз, який належить українським дослідникам, більш сприятливий, ніж той, що розробляється відділом з народонаселення ООН. Зарубіжні спеціалісти вважають, що 2050 р. в Україні проживатимуть лише 35 мільйонів осіб [17].

Різниця розрахунків пов'язана з тим, що, по-перше, українські фахівці базуючись на демографічних показниках останніх років, прогнозують певне збільшення народжуваності та зменшення смертності, тоді як спеціалісти ООН вважають, що смертність в Україні залишатиметься на нинішньому високому рівні, а зі старінням населення навіть зростатиме. По-друге, що особливо важливо в контексті міграційної проблематики, в український прогноз, відповідно до даних української міграційної статистики про в'їзд і виїзд з держави, закладено додатне сальдо міграції – +50 тис. на рік, тоді як в прогноз ООН, згідно з даними статистики зарубіжних країн про прибуття/вибуття українців, хоча й незначне, але від'ємне сальдо – 16 тис. на рік.

Завдання цієї статті не полягає в оцінці вірогідності вітчизняної міграційної статистики, як і даних про прибуття українців, що містяться в статистиці зарубіжних держав. Зауважимо, однак, що Перший всеукраїнський перепис населення України 2001 р. показав, що втрати населення держави за рахунок виїзду за кордон впродовж 1990-х рр. були в 1,7 раза більшими, ніж це фіксувалося поточним обліком міграції [18, с.66]. Отже, можна

припустити, що й у період, що пройшов після перепису населення, статистика не повністю відображала міграційні втрати. Що ж до зарубіжної статистики, то є підстави вважати, що й вона не фіксує всіх українців, які прибувають до зарубіжних країн, оскільки значна їх частина перебуває і працює там нелегально, тобто, жодним чином не обліковується.

Якщо наведені міркування справедливі, то, вірогідно, зменшення населення України за рахунок виїзду за кордон відбувається навіть більшими темпами, ніж це вважають фахівці ООН. Що ж до розрахунків українських демографів, які прогнозують поступове збільшення кількості населення завдяки міграції, вони видаються занадто оптимістичними.

Із наведеного вище огляду демографічних прогнозів у контексті цієї статті можна зробити ще один важливий висновок: хоча визначальними для кількості і складу населення є показники його природного відтворення, міграційний компонент відіграє важливу роль, а зі скороченням населення та його старінням значення цього фактора зростає.

Згадаємо принагідно сусідню Росію, де процеси депопуляції розвиваються навіть швидше, ніж в Україні. Разом з тим, упродовж останніх 20 років населення Російської Федерації скоротилося лише на 6%, тоді як населення України зменшувалося вдвічі швидше – на 11% за відповідний період. Справа в тім, що після розпаду СРСР в Російську Федерацію був спрямований могутній переселенський потік із інших пострадянських держав: поверталися на історичну батьківщину росіяни та представники інших корінних народів Федерації; шукали притулку вихідці з зон військових конфліктів та соціально-політичної напруженості на теренах СНД; надзвичайно ємний російський ринок праці приваблював численних трудових мігрантів з пострадянського простору, пропонуючи вищі заробітки. За таких обставин колосальні природні втрати населення Росії великою мірою були компенсовані завдяки численним мігрантам. Це довели результати перепису населення Росії 2002 р. Вони показали, що природне зменшення після перепису 1989 р. становило 7,4 мільйона осіб.

Однак, завдяки прибуттю 11 мільйонів громадян з-за кордону (тоді як вибуття становило 5,4 мільйона), фактичне зменшення населення не перевищило 1,8 мільйона [19].

Якщо подивитися, яким чином це знайшло відображення в міграційній політиці Російської Федерації, то легко зауважити, що як тільки численний міграційний потік в Росію почав скорочуватися, в політиці держави щодо регулювання міграційних процесів намітився кардинальний поворот. Останніми роками він набув чіткого законодавчого оформлення. Достатньо згадати, що 2006 р. було ухвалено указ президента Росії про затвердження державної програми, спрямованої на заохочення прибуття в Росію так званих співвітчизників, тобто осіб, які мовно і культурно ідентифікують себе з Росією, надання їм державної підтримки під час переселення та облаштування в Російській Федерації, на що виділялися бюджетні кошти [20]. Хоча досягнуті результати переселення не можна назвати масштабними, однак вони рік від року зростають.

Варто також зазначити, що законодавчі зміни, які набули чинності з січня 2007 р., значно спростили реєстрацію іноземців та порядок їхнього працевлаштування, що дало змогу суттєво збільшити легальне використання робочої сили з-за кордону в російській економіці [21]. Подальшим кроком на цьому шляху було введення системи патентів, тобто можливості для іноземців, які працюють у приватних осіб, придбати патент, який можна продовжувати до 12 місяців, сплативши за це по 1 тис. руб. на місяць, і тим самим легалізувати своє перебування і працевлаштування. В цьому ж ряду – спрощення порядку працевлаштування висококваліфікованих спеціалістів. Зокрема, іноземців, яким в Росії пропонувалося робоче місце із заробітною платнею понад 2 мільйона рублів на рік, звільнено від необхідності клопотатися про дозвіл на працевлаштування, тобто, фактично вони набули вільного доступу на ринок праці країни. Ці норми містяться в змінах до закону про правове становище іноземців в Росії, що набув чинності влітку 2010 р. [22]. Завдяки наступним законодавчим змінам для співвітчизників, які повертаються на історичну батьківщину, було встановлено такі самі, як і для громадян Російської Федерації, податкові ставки,

тобто 13%, тоді як раніше вони, як й інші іноземці, мусили сплачувати 30% від отриманого доходу [23].

Таким чином, поступово в Російській Федерації починає реалізовуватися стратегія міграційної політики, яка, за словами Л. Рибаківського, полягає в забезпеченні міграційного приросту населення, що є необхідним для економічного зростання, господарського освоєння та заселення територій, які мають геостратегічне значення, а також поповнення освітніх, військових та інших контингентів [25].

Враховуючи аналогічно несприятливу демографічну ситуацію в Україні, не можна не погодитися, що, як пише О. Позняк, Україна так само потребує активної міграційної політики, що є чи не єдиною можливістю пом'якшення негативних наслідків скорочення загальної кількості населення країни. Саме міграційний приплив може певною мірою компенсувати природне зменшення населення і забезпечити збалансування його статеві-вікової структури [26, с. 21].

Визначення мети є ключовим моментом формування концепції міграційної політики, яка, як пише Т.Юдіна, має відігравати роль її фундаменту. За словами цієї авторки, концепція міграційної політики – це система поглядів, що визначає кордони правового, етичного та ідеологічного простору, в рамках якого можуть формуватися програмні документи з міграції населення [27, с.125]. У формі правового документа в Концепції формулюються принципи, головна мета, обумовлені нею завдання, пріоритети та механізми реалізації політики.

Другу складову міграційної політика, за Т. Юдіною, становлять міграційні програми, тобто концептуально єдині системи заходів та механізмів з регулювання різних видів міграції. Ці заходи можуть бути стимулюючими і стримуючими. Такими, що спрямовані безпосередньо на людину (йдеться передовсім про заборони), а також – на створення умов, які сприятимуть добровільному прийняттю громадянами бажаного з погляду національних інтересів рішення.

Третя складова міграційної політики – щоденна діяльність державних органів, до компетенції яких належить регулювання міграційних процесів.

Виходячи з викладеного, можна зробити кілька важливих для удосконалення міграційної політики України висновків. Передовсім, необхідно визнати, що держава все ще не має міграційної політики, яка б відповідала сучасним вимогам, хоча потреба в ній незаперечна. Така політика, за словами І.Цапенко, повинна забезпечити збалансоване, комплексне, багаторівневе, багатостороннє управління міграціями [9]. Для неї має бути характерним розширення діапазону дії та посилення взаємозв'язку різних гілок, оформлення цієї політики у цілісну систему регулювання міграційних процесів, що поєднують імміграційну політику, інтеграцію мігрантів, протидію факторам, що породжують еміграцію. Сучасна міграційна політика повинна забезпечити врахування міграційного компонента в планах розвитку держави, його використання в інтересах поступу, базуватися на глибокому розумінні міграційної ситуації в країні, точній та достовірній міграційній статистиці. Основні принципи, цілі, завдання та механізми реалізації міграційної політики мають бути оформлені в Концепції державної міграційної політики, затвердженої законодавчо, розробку якої необхідно терміново завершити.

Для результативної діяльності держави в цій сфері не менш важливим є створення системи реалізації політики. Як відомо, управлінням у сфері міграції в Україні впродовж тривалого часу займалися кілька різних міністерств та відомств, кожне з яких відповідало лише за якийсь окремих фрагмент міграційних потоків чи аспект міграційної політики. Дискусії щодо об'єднання більшості функцій у цій галузі точилися роками. В ході започаткованої 2010 р. адміністративної реформи Президентом України було прийнято рішення про створення Державної міграційної служби, на яку буде покладено функції з реалізації державної політики з питань громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, а також у справах міграції в межах, визначених законодавством про біженців[28]. Разом з тим, це рішення дасть змогу лише частково централізувати управління міграціями, оскільки, як впливає з Указу, регулювання трудової міграції залишатиметься в компетенції Міністерства соціальної політики (колишне

Міністерство праці та соціальної політики). Отже, питання координації діяльності різних відомств, як і раніше, актуальне.

Вкрай важливим видається правильне змістовне спрямування міграційної політики держави. Враховуючи демографічну ситуацію, вона повинна розглядатися як один із засобів протидії депопуляції, а отже, бути передовсім спрямованою на скорочення виїзду з України та повернення мігрантів, які виїхали раніше; сприяння заміщенню природного скорочення населення, збільшення людських ресурсів держави шляхом заохочення імміграції з-за кордону, передовсім представників закордонного українства, інших близьких за культурою іноземців; створення умов для ефективного використання праці тимчасових працівників з-за кордону в інтересах української економіки. При цьому необхідно зважати на те, що позитивний ефект від імміграції можна мати лише за умови серйозної уваги до інтеграції іммігрантів в українське суспільство, тобто розробки та здійснення належної інтеграційної політики як важливого елементу державної політики у сфері міграції.

1. Хомра О. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. – К.: Наук. думка, 1979. – 146 с.

2. Моисеенко В.М. Территориальное движение населения: Характеристика и проблемы управления. – М.: Мысль, 1985. – 120 с.

3. Солт Д. Текущие тенденции в международной миграции в Европе // <http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestka-immigration/europa-dis/tendentsii/>

4. Юськів Б. Глобалізація і трудова міграція в Європі. – Рівне: Видавець О.М. Зень, 2009. – 479 с.

5. Волосенкова Е., Кабаченко П., Тарасова Е. Миграционная политика. Управление миграционными процессами // Методология и методы изучения миграционных процессов / Под.ред. Ж.Зайончковской, И.Молодиковой, В.Мукомеля. – М.: ИТ «Адамант», 2007. – С.213-236.

6. Грущенко Г.И., Пономарев В.А. Миграция и развитие. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2009. – 454 с.

7. Migration in the interconnected world. New directions for actions: Report of the Global Commission on International Migration. – Geneva, 2005. – 98 p.

8. Международная миграция и развитие. Доклад Генерального секретаря. Организация Объединенных Наций. А/60/871. – http://www.un.org/russian/esa/economic/a59_325.pdf

9. Цапенко И. Управление миграцией: опыт развитых стран / Ин-т мировой экономики и международных отношений РАН. – М.: Academia, 2009. – 384 с.

10. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика / Отв. ред. Т.И.Заславская. – М.: Наука, 1987. – 200 с.

11. Воробьева О.Д. Миграционная политика. – М.: М-во по делам федерации, нац. и миграц. политики Рос. Федерации, 2001. – 176 с. – (Миграция населения. Вып.6. Приложение к журналу «Миграция в России»).

12. Малиновська О. Міграція та міграційна політика: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 304 с.

13. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. – К.: Видавництво НАДУ, 2004. – 236 с.

14. Зайончковська Ж. Чем нам грозит «демографическая яма»? // Миграция: XXI век. – 2010. – № 1. – С.2–5.

15. Природний рух населення у січні–листопаді 2010 року. – <http://www.ukrstat.gov.ua/>

16. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 року. – <http://www.idss.org.ua/popforecast2010.xls>

17. World Population Prospects: the 2008 revision population database. – <http://esa.un.org/UNPP/p2k0data.asp>

18. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / За ред. О.В.Позняка. – Умань, 2007. – 276 с.

19. Население России 2002. Десятый ежегодный демографический доклад / Под. ред. А.Г.Вишневого. – М.: КДУ, 2004. – 224 с.

20. Указ Президента Российской Федерации «О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом». – <http://www.document.kremlin.ru/doc.asp?ID=034305>

Віталій Ярема

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ І ЗАВЕРШЕННЯ РОБОТИ КОАЛІЦІЙНИХ УРЯДІВ У ЗАРУБІЖНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

У статті розглянуто теоретико-ігрові та емпіричні підходи до вивчення проблем формування і завершення роботи коаліційних урядів. Коротко проаналізовано найважливіші ідеї ключових досліджень у зарубіжній політичній науці.

Ключові слова: формування коаліційного уряду, завершення роботи коаліційного уряду, теоретико-ігрова традиція.

Yarema Vitalii. Investigation of formation and termination of coalition governments in foreign political science. To study the formation and termination of coalition governments, the game-theoretic and empirical approaches are examined. The most important ideas of key researches in foreign political science are briefly analyzed.

Key words: coalition government formation, coalition government termination, game-theoretic tradition.

Вивчення питань «народження» і «смерті» коаліційних урядів є однією з найбільш розвинутих галузей політичної науки. Перші зарубіжні праці з цієї тематики з'явилися в політології на початку 60-х рр. минулого століття. І вже у 70-х рр. Г. Сьоблом в есеї про дослідницькі стратегії зазначав, що цей напрям засновує сильну підгалузь порівняльних досліджень політики [1]. Автори багатьох досліджень з проблем створення і розпаду коаліційних урядів Західної Європи М. Лейвер і Н. Шофілд стверджують, що ці процеси є фундаментальними для європейської парламентської демократії і їх осягнення є «одним з найбільш важливих самостійних проєктів політичної науки» [2, с. 89]. Редактори колективної монографії, виданої в Оксфорді у 2008 році, також констатують, що «дослідження коаліційної політики... стали самодостатньою га-

лузю досліджень» [3, с. 8–9]. Протягом 50-літньої історії розвитку цього напрямку політології дослідження проблем створення і розпаду західноєвропейських коаліційних кабінетів здійснювалось у межах двох різних методологічних стилів: дедуктивний стиль апріорного моделювання на основі математичної теорії ігор та індуктивний стиль емпіричних досліджень європейської політики. Метою статті є характеристика цих дослідницьких напрямів у зарубіжній політичній науці та короткий аналіз їх найважливіших положень.

Теоретико-ігрова традиція бере свій початок у книзі Дж. фон Ноймана і О. Моргенштерна [4], яка тричі перевидавалася у 1944, 1947 і 1953 рр. Науковці розробили загальну методику дослідження ситуацій прийняття рішень. Її можна було використати для широкого кола соціальних явищ і, зокрема, для дослідження політичної реальності, що і зробили Л. Шеплі та М. Шубік [5], розвинувши у своїй статті «метод апріорної оцінки розподілу влади між різними органами і членами парламенту» [5, с. 787]. Остання праця вперше цілком присвячена застосуванню ідеї теорії ігор до аналізу політичного життя. В тому самому руслі знаходяться ще дві важливі роботи: фундаментальна стаття В. Гемсона [6] і монографічне дослідження В. Райкера [7]. За допомогою визначення важливих понять (рішення, винагорода, правила гри, ресурси, соціальна одиниця, коаліція, переможна коаліція, точка прийняття рішення та ін.), а також гіпотези про нагороду для учасника коаліції, пропорційну до кількості ресурсів, привнесених до неї, В. Гемсон запропонував теоретичну основу для найрізноманітніших ситуацій прийняття рішень. Це може бути ситуація підписання економічного договору, голосування у парламенті, рішення суду, вступу держав у війну і т. п. Детально розробленою в теоретичному плані є монографія В. Райкера [7]. Дослідник також застосовує теорію ігор для пояснення різних явищ політичного життя, таких «як еволюція американської партійної системи (партії розглядаються як коаліції), розвиток міжнародних відносин і альянсів між державами, а також створення урядових коаліцій у парламентських режимах» [8, с. 133]. Власне, завдяки більш детальному розгля-

ду останніх В. Райкера часто вважають засновником досліджень формування коаліційного уряду в зарубіжній політології. Роботи В. Гемсона і В. Райкера містять схожі висновки про мінімальний обсяг переможної коаліції, однак і залишають одну і ту саму проблему: дуже велика кількість можливих варіантів коаліцій. На їх мінімізацію і, відповідно, покращення прогностичних можливостей теоретико-ігрових моделей працювали М. Лейзерсон, Р. Аксельрод і А. де Сваан. Молодий науковець М. Лейзерсон доповнив мінімально-переможну теорію власними ідеями, які отримали назву теорії переговорних пропозицій [9]. Її суть полягала у тому, що партії будуть намагатися сформувати об'єднання з якнайменшою кількістю членів. Це дозволить переговорний процес успішно завершити, зберегти коаліцію і закріпити переваги, здобуті на виборах. Також саме М. Лейзерсон першим висловив думку про те, що, створюючи міжпартійні коаліції, актори керуються не лише бажанням за будь-яку ціну сформувати об'єднання, а також інтересом до втілення в життя певних ідей, власної політики [10]. Р. Аксельрод, моделювавши ситуації утворення коаліцій в умовах конфлікту інтересів між акторами, припустив, що політики, хоча і зорієнтовані на отримання урядових посад і максимізацію своїх посадових переваг, тим не менше прагнуть зменшити втрати від ідеологічних компромісів під час коаліційних переговорів і тому вступають у союзи лише з ідеологічно суміжними політичними партнерами [11]. Зокрема, дослідник показав це на прикладі коаліцій між партійними групами двох найбільших партій США під час виборів [12]. Також Р. Аксельрод почав упроваджувати в політичну науку застосування некооперативних ігор, зокрема «дилеми в'язня» [13]. Проте першим дослідженням, цілком побудованим на припущенні про основоположну мотивацію акторів втіленням в життя певної ідеології була книга А. де Сваана [14]. У його теоретико-ігровій моделі було уточнене поняття виграшу власне для ситуації формування коаліційного уряду – це вже не просто посада, як було в теоріях попередників, а можливість здійснення певної політики. Звідси – детермінантою формату коаліцій є не тільки кількість місць, отриманих партіями у парламенті,

а й їх ідеологічна близькість. На основі фактичного матеріалу про формування коаліційних урядів у семи європейських країнах та Ізраїлі А. де Сваан обґрунтував думку про те, що у цих випадках формуються альянси партій у мінімальному ідеологічному діапазоні. Ідеї, напрацьовані у перелічених вище роботах, є і до цього часу чільними майже у всіх дослідженнях формування коаліційних урядів. Продовження розвитку теоретико-ігрових моделей формування коаліційного уряду пов'язане із заміною лінійного виміру можливих напрямів політики дво- і багатовимірним ідеологічним простором і появою так званих просторових моделей. Визнаним фахівцем цього напрямку є Н. Шофілд [15].

Для аналізу проблеми завершення роботи коаліційного уряду спочатку використовувалися два підходи, відмінні від теоретико-ігрової традиції: підхід «атрибутів» і підхід «подій». Перший пояснював завершення роботи коаліційних урядів причинними факторами, що пов'язані з атрибутивними характеристиками політичної системи [16; 17] чи самого коаліційного уряду [18; 19]. Другий підхід, започаткований Е. Брауном, моделював тривалість роботи кабінету як процес випадкових колапсів унаслідок впливу так званих «критичних» подій [20]. На межі 80 – 90-х рр. між прихильниками цих двох підходів велася дискусія [21], з'явилися перші спроби інтегрувати їх кращі здобутки [22; 23; 24]. Однією з них були некооперативні теоретико-ігрові моделі. Важлива в цьому дослідницькому руслі стаття А. Лупії і К. Стрьома [25] моделює завершення роботи коаліційного уряду у характерній для некооперативних ігор манері послідовності ходів акторів у вузьких інституційних рамках (трипартійна система, наявність у парламентської більшості повноважень зміщення уряду і розпуску парламенту). Критичні події, або, за словами авторів, «екзогенні шоки», лише створюють ситуацію, в якій учасники гри роблять вільний вибір у межах, заданих існуючими на цей момент інститутами. Прикладом може бути ситуація, коли урядова партія або, за умов коаліційного уряду меншості, опозиція передбачає збільшення своїх можливостей впливу на здійснення урядової політики внаслідок негайних парламентських виборів. Тому

приймається відповідне рішення про розпуск парламенту і дочасні вибори. Екзогенні шоки є у цьому випадку критичними лише тому, що вони привели до зміни електоральних очікувань ключових акторів. Статус-кво, реорганізація існуючого уряду, дочасні вибори і формування нового уряду – ось три можливі варіанти подальшого розвитку ситуації [25, с. 648]. Некооперативна теоретико-ігрова модель завершення роботи коаліційного уряду А. Лупії і К. Стрьома справила резонанс у дослідницькому середовищі. У тому самому аналітичному стилі були побудовані дещо відмінні некооперативні моделі Д. Бейрона [26], Д. Діермейєра і Т. Федерсена [27; 28]. На теоретичне вдосконалення класифікації критичних подій була спрямована стаття М. Лейвера і К. Шепсла [29]. Д. Діермейєр і Р. Стівенсон на матеріалах країн Західної Європи провели емпіричні перевірки ідеї А. Лупії і К. Стрьома про розрізнення завершень роботи коаліційних урядів з наступними дочасними виборами і без них [30; 31]. Варто зауважити, що некооперативне теоретико-ігрове моделювання також використовується для аналізу формування коаліційного уряду. Найбільш авторитетним теоретиком цього напрямку вважається Д. Бейрон [32; 33; 34; 35; 36]. Значними також є статті Д. Аустен-Сміта і Дж. Бенкса [37; 38] і монографія М. Лейвера та Шепсла [39]. Загалом некооперативні теоретико-ігрові дослідження формування коаліційного уряду являють собою детальний розрахунок взаємодії акторів на електоральній, парламентській та урядовій аренах, що виражений відповідними математичними термінами.

Відомий також суттєво інший сегмент вивчення процесів формування і завершення роботи коаліційних урядів. Н. Шофілд і М. Лейвер відзначають: «Дослідження європейських коаліційних урядів охоплює очевидну підгалузь у межах загального вивчення європейської політики» [2, с. 7]. Ця галузь спеціалізації представлена дослідницькими групами Європейського консорціуму політичних досліджень, які публікувалися в основному в таких журналах, як «European Journal of Political Research», «West European Politics» та «Electoral Studies» і отримала назву традиції «Європейської політики» [2, с. 7]. Еволюціонува-

ла ця традиція незалежно від теоретико-ігрового напрямку. Її особливість полягає не лише у невикористанні математичних апіорних моделей, але й у світоглядному несприйнятті такого дослідницького підходу до європейської політичної реальності. Відомими репрезентантами цього напрямку, зокрема, є К. фон Бейме [40], Х. Даалдер [41]. У працях представників традиції «Європейської політики» переважає якісний аналіз окремих випадків і країн. Прикладом можуть бути збірки кейс-стаді за редакцією В. Богданора [42], Дж. Прідхема [43], а також Е. Брауна та Дж. Дрейманіса [44]. У тому самому руслі знаходиться праця Ж. Блонделя і Ф. Мюллера-Роммеля [45], в якій за допомогою опитування учасників європейських коаліційних кабінетів 60-х – поч. 80-х рр. узагальнено досвід спільного коаліційного урядування різних політичних сил західноєвропейських країн. Книга Ж. Блонделя і Ф. Мюллера-Роммеля, за словами К. Стрьома, В. Мюллера, Т. Бергмана, «в основному висвітлює поведінку індивідуальних політиків» [3, с. 32] і є одним з рідкісних досліджень етапу здійснення повноважень коаліційними урядами Західної Європи.

Отже, проблема формування коаліційних урядів досліджується у зарубіжній політичній науці понад 50 років. Апіорне моделювання, засноване на теорії ігор, є домінуючим у вивченні цього питання. Дослідження завершення роботи коаліційних урядів, що почались у 70-х рр., базувалися на емпіричному аналізі впливу атрибутивних факторів політичної системи і «критичних» подій. Однак останні досягнення у вивченні цієї проблеми все-таки засновані на некооперативній теорії ігор. Окремим особливим напрямом є якісний аналіз коаліційного урядування, представлений традицією «Європейської політики».

1. Sjoblom G. The Cumulation Problem on Political Science: An Essay on Research Strategies // European Journal of Political Science. – 1977. – Vol. 5. – P. 1–32.

2. Laver M., Schofield N. Multiparty Government: The Politics of Coalition in Europe. – Oxford: Oxford Univ. Press., 1990. – 308 p.

3. Cabinets and Coalition Bargaining: The Democratic Life Cycle in Western Europe / Edited by Kaare Strom, Wolfgang C. Muller and Torbjorn Bergman. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2008. – 464 p.
4. Neumann J. von, Morgenstern O. Theory of Games and Economic Behavior / third edition. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1953. – 641 p.
5. Shapley L. S., Shubik M. A Method for Evaluating the Distribution of Power in a Committee System // American Political Science Review. – Sep., 1954. – Vol. 48, No. 3. – P. 787–792.
6. Gamson W. A. A Theory of Coalition Formation // American Sociological Review. – Jun., 1961. – Vol. 26, № 3. – P. 373–382.
7. Riker W. H. The Theory of Political Coalitions. – New Haven: Yale University Press, 1962. – 300 p.
8. Стрём К. Принцип размера в теории коалиций // Теория и методы в современной политической науке: первая попытка теоретического синтеза / под ред. С. У. Ларсена; [пер. с англ. Е. А. Жукowej]. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 128–141.
9. Leiserson M. A. Factions and coalitions in one-party Japan: An Interpretation Based on The Theory of Games // American Political Science Review. – 1968. – Vol. 62 (September). – P. 770–787.
10. Leiserson M. A. Coalitions in politics. – New Haven: Yale University Press, 1966.
11. Axelrod R. M. Conflict of Interest: A Theory of Divergent Goals with Applications to Politics / Markham political science series. – Chicago: Markham Pub. Co., 1970. – 216 p.
12. Axelrod R. M. Where the votes come from: an analysis of electoral coalitions, 1952-1968 // American Political Science Review. – 1972. – Vol. 66 (March). – P. 11–20.
13. Axelrod R. M. Conflict of interest: an axiomatic approach // Journal of Conflict Resolution. – March 1967. – Vol. 11, № 1. – P. 87–99.
14. De Swaan, Abraham. Coalition Theories and Cabinet Formations: A Study of Formal Theories of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments after 1918. – Amsterdam, New York: Elsevier Scientific Pub. Co. 1973. – 347 p.
15. Schofield N. The Spatial Model of Politics. – London, New York: Routledge, 2008. – 297 c.
16. Taylor M., Herman V. Party Systems and Government Stability // American Political Science Review. – Mar., 1971. – Vol. 65, № 1. – P. 28–37.
17. Strom K. Party goals and government performance in parliamentary democracy // American Political Science Review. – 1985. – Vol. 79. – P. 738–754.
18. Laver M. Dynamic factors in government coalition formation // European Journal of Political Research. – 1974. – Vol. 2. – P. 259–270.

19. Sanders D., Herman V. The stability and survival of governments on western democracies // *Acta Politica*. – 1977. – Vol. 12. – P. 346–377.

20. Browne E., Frendreis J., Gleiber D. An "Events» Approach to the Problem of Cabinet Stability // *Comparative Political Studies*. – Jul. 1984. – Vol. 17. – P. 167–197.

21. Strom K., Browne E., Frendreis J., Glieber D. Contending Models of Cabinet Stability // *American Political Science Review*. – Sep., 1988. – Vol. 82, № 3. – P. 923–941.

22. King G., Alt J., Burns N. R., Laver M. A unified model of cabinet dissolution in parliamentary democracy // *American Journal of Political Science*. – 1990. – Vol. 34. – P. 846–871.

23. Alt J., King G. Transfers of Governmental Power: The Meaning of Time Dependence // *Comparative Political Studies*. – July 1994. – Vol. 27. – P. 190–210.

24. Grofman B., van Roozendaal P. Toward a theoretical explanation of premature cabinet termination // *European Journal of Political Research*. – Sep. 1994. – Vol., 26, Issue 2. – P. 155–170.

25. Lupia A., Strom K. Coalition Termination and the Strategic Timing of Parliamentary Elections // *American Political Science Review*. – Sep., 1995. – Vol. 89, № 3. – P. 648–665.

26. Baron D. Comparative Dynamics of Parliamentary Governments // *American Political Science Review*. – 1998. – Vol. 92, № 3. – P. 593–609.

27. Diermeier D., Feddersen T. Cohesion in legislatures and the vote of confidence procedure // *American Political Science Review*. – Sep., 1998. – Vol. 92, № 3. – P. 611–621.

28. Diermeier D., Feddersen T. Comparing constitutions: Cohesion and distribution in legislatures // *European Economic Review*. – May 1998. – Vol. 42, Issues 3–5. – P. 665–672.

29. Laver M., Shepsle K. Events, Equilibria, and Government Survival // *American Journal of Political Science*. – Jan., 1998. – Vol. 42, № 1. – P. 28–54.

30. Diermeier D., Stevenson R. Cabinet Survival and Competing Risks // *American Journal of Political Science*. – Oct., 1999. – Vol. 43, № 4. – P. 1051–1068.

31. Diermeier D., Stevenson R. Cabinet Terminations and Critical Events. // *The American Political Science Review*. – Sep., 2000. – Vol. 94, № 3. – P. 627–640.

32. Baron D. A Noncooperative Theory of Legislative Coalitions // *American Journal of Political Science*. – 1989. – Vol. 33, № 4. – P. 1048–1084.

33. Baron D. A Spatial Bargaining Theory of Government Formation in Parliamentary Systems // *American Political Science Review*. – 1991. – Vol. 85, № 1. – P. 137–165.

34. Baron D. Government Formation and Endogenous Parties // American Political Science Review. – 1993. – Vol. 87, № 1. – P. 34–47.

35. Baron D., Diermeier D. Elections, Governments, and Parliaments in Proportional Representation Systems // The Quarterly Journal of Economics. – 2001. – Vol. 116, № 3. – P. 933–967.

36. Baron D., Ferejohn J. Bargaining in Legislatures // American Political Science Review. – 1989. – Vol. 83, № 4. – P. 1181–1206.

37. Austen-Smith D., Banks J. Elections, coalitions, and legislative outcomes // American Political Science Review. – Jun., 1988. – Vol. 82, № 2. – P. 405–422.

38. Austen-Smith D., Banks J. Stable governments and the allocation of policy portfolios // American Political Science Review. – Sep., 1990. – Vol. 84, № 3. – P. 891–906.

39. Laver M., Shepsle K. Making and Breaking Governments / Michael Laver, Kenneth A. Shepsle New York: Cambridge University Press, 1996. – 301 p.

40. Beyme K. von. Political Parties in Western Democracies. – Aldershot: Gower, 1985. – 444 p.

41. Western European Party Systems: Continuity and Change / Edited by Hans Daalder and Peter Mair. – London: Sage Publications, 1983 – iv + 465 p.

42. Coalition Government in Western Europe / Edited by Vernon Bogdanor. – London: Heinemann Educational Books, 1983. – 282 p.

43. Coalitional Behaviour in Theory and Practice: An Inductive Model for Western Europe / Edited by Geoffrey Pridham. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 308 p.

44. Government Coalitions in Western Democracies / Edited by Eric C. Browne and John Dreijmanis. – New York, London: Longman, 1982. – 384 p.

45. Governing Together: The Extent and Limits of Joint Decision-Making in Western European Cabinet / Edited by Jean Blondel, Ferdinand Møller-Rommel. – London: Macmillan, 1993. – 338 p.

ІІ. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Олександр Майборода

СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІЇ ЕТНІЧНОСТІ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

У статті обґрунтовується положення, що принципи синергетики можуть застосовуватись при вивченні не лише відкритих підсистем світової міжнародної системи, а й при вивченні останньої попри її закритість, оскільки внутрішнє середовище системи може бути джерелом сигналів, що впливають на неї так само, як і зовнішнє середовище. Етнічний субстрат елементів міжнародної системи прямо впливає на зміст сигналів, поданих ними, і тим самим посилює її нелінійний розвиток.

Ключові слова: синергетика, міжнародна система, етнічність, сигнал, нелінійний розвиток.

Olexandr Mayboroda. The synergetic paradigm of researching the ethnicity function in international system. The paper substantiates thesis, that synergetic principles can be used in researching not only the opened sub-systems of world international system, but also in researching the last one despite it's closed character, because internal sphere of system can be a source of signals, that influence system the same way, as the internal one. The ethnic substance of international system's elements directly influence the matter of signals, given by them, and in this way strengthens the system's non-linear development.

Key words: synergetic, international system, ethnicity, signal, non-linear development

Ініціатор створення загальної теорії систем Л. Берталанді звертав увагу на відмінність між функціонуванням системи – тут для вивчення можуть застосовуватися поняття рівноваги, гомеостазу, регулювання, та еволюцією системи, яка проявляється ентропійними змінами, диференціаціями тощо. Для

означення еволюційних змін у системі та її самої в цілому він вважав операційно корисним запропонований іншим біологом Дж. Кеноном термін гетеро стаз [1, с. 46], під якими розуміється перехід внутрішнього середовища системи до нового стану – більш стійкого і врівноваженого.

Зауваження дослідника біологічних систем, тобто систем, які самоутворилися і самоорганізуються (самонастроюються), винятково важливе для дослідження світової міжнародної системи. Серед учасників дискусії про загальну теорію систем була велика кількість спеціалістів науково-технічного профілю, зокрема кібернетиків, які звикли мати справу з приладами та устроями із заданими параметрами і метою. Тому їхні моделі абстрактної метасистеми були позначені телеономічними рисами: система у їхніх міркуваннях, як правило, мала наперед задану мету. Причому задану ззовні, конструктором системи. Така система у процесі свого функціонування самоорганізується у відповідь на сигнали, що надходять ззовні, причому часто авторство цих сигналів належить тому, хто керує системою.

Світова міжнародна система є такою, що самоутворилася і самоорганізується. В неї не має телеономічності у сенсі заданості ззовні точно визначеної і окресленої мети, якої вона має досягти. Її саморозвиток має виразні ознаки асимптотичності: навіть якщо її метою вважати досягнення ідеального стану рівноваги всередині себе, то неможливо ані чітко встановити хронологічну межу досягнення цього стану, ані його модельний вигляд. Світова міжнародна система є безкінечно змінюваною у часі у межах свого внутрішнього середовища.

У названій якості світова міжнародна система будь-якого рівня належить до систем, зміни у яких зумовлюються діями настільки великої кількості сигналів, «випромінюваних» її елементами, що пояснити ці зміни простою лінійною причинністю неможливо. Для розуміння сутності змін, що відбувалися і відбуваються у міжнародній системі, потрібний методологічний підхід, який дозволяє знайти певну логіку у взаємодії елементів, зв'язки між якими впорядковуються починаючи від стану, що має ознаки хаосу. В сучасній науці такий підхід пропонується науковим напрямом, що має назву «синергетика».

Виняткова популярність «синергетики» як наукового напрямку у вивченні змін, які відбуваються у системах, демонструється, приміром, тим, що їй надається методологічний статус однієї із трьох основних доктрин розвитку поряд з діалектикою та універсальним (або глобальним) еволюціонізмом [2, с. 8–21]. Наведена методологічна диференціація викликає питання про співвідношення синергетики з еволюцією. Якщо синергетика доктринально відокремлена від діалектики як основи реконструкції загальної соціальної динаміки, то, відповідно, застосування синергетичного підходу під час розгляду динаміки міжнародних відносин не має супроводжуватися використанням діалектичних законів. Синергетика тоді взагалі повинна оминати такі явища, що супроводжують динамічний розвиток систем, як диференціація, взаємне поборювання елементів системи за ієрархічний статус до їх взаємного заперечення, якісні перетворення складових системи внаслідок зміни їхніх кількісних параметрів і т.д. Не переконливим видається і відокремлення синергетики від універсального (глобального) еволюціонізму. Зокрема, доведеться відмовитися від розгляду процесів коеволуції різних систем (приміром, міжнародних систем) та інших процесів системної самоорганізації. Відмежовування синергетики від універсального еволюціонізму викликає запитання, чому тоді саме вона є найбільш адекватним методологічним засобом дослідження складних нелінійних систем, які динамічно самоорганізуються. Якщо аргументом цьому є особливий категоріальний апарат синергетики, який включає в себе такі поняття, як «гомеостаз», «атрактор», «хаос», «біфуркація» та інші, то цими поняттями позначаються ефекти, які спостерігаються в системах у процесі їх функціонування і розвитку, що охоплюється і загальною еволюційною проблематикою.

Специфічність політичного і методологічного апарату синергетики робить її не окремою від діалектики та еволюціонізму доктриною, а особливим напрямом, який зосереджений на окремих проявах у поведінці системи в ході діалектичної взаємодії її складових та її еволюційної динаміки. Принаймні, саме таке розуміння синергетики впливає з її визначення як дисциплінарного напрямку дослід-

жень, який ставить своєю стратегічною метою пізнання загальних принципів, покладених в основу процесів самоорганізації систем різної природи, у тому числі соціальних систем [3, с. 174].

Для явищ соціального порядку, у яких проявляється вольовий мотив індивіда, важливо відрізнити самоорганізацію системи, у сенсі її саморегулювання, від самоутворення. Для синергетичного розуміння життєдіяльності систем ще важливіше відрізнити самоорганізацію/-саморегулювання системи від її саморозвитку, у т.ч. у вигляді динамічного хаосу як стану, за якого відбуваються фазові переходи від одного типу гомеостазу (порядку) до іншого. Синергетичний підхід не задовольняється традиційним жорстким детермінізмом під час встановлення причинності, описуванням цілого через властивості його частин. Зазначений загальний підхід у дослідженнях систем може сприйматися основою для того, щоб вважати синергетику системоутворюючим ядром загальнонаукової картини світу [4, с. 98–100], залишаючи при цьому за нею функцію окремої науки і методології наукового дослідження [3, с. 177].

Фахівці з філософії науки застерігають щодо небезпеки уявлень про простоту прикладання принципів синергетики до будь-яких складних систем, про вірогідність виникнення у міждисциплінарних дослідженнях псевдосинергетичних асоціацій та метафор, якими може бути спотворено конструктивність синергетичної методології [3, с. 178]. Ставлення до цього застереження має бути винятково серйозним. У той же час, було б недалекоглядним через такі побоювання відмовитися від спроби застосувати основні принципи синергетики до дослідження міжнародних систем.

Спостереження за процесами розвитку найрізноманітніших систем дали настільки велику кількість результатів, що філософи науки опинилися перед винятково складним завданням – узагальнити отримані факти і на основі узагальнення сформулювати основні принципи синергетичного підходу, хай це завдання і навряд чи буде остаточно вирішене у повному вигляді та у загальноприйнятному формулюванні. Серед наявних спроб дати узагаль-

нений теоретичний погляд на синергетику як науку і методологію нам видається корисною в рамках обраної теми сукупність принципів синергетики, яка запропонована В. Будановим [3, с. 190–202]. Запропоновані ним принципи синергетики розбито на дві групи: до першої входять принципи Буття, до другої – принципи Становлення. Першу групу становлять гомеостатичність та ієрархічність. Хоча автор класифікації сам цього не говорить, але нам видається правомірним співвіднести ці принципи переважно із загальним системним аналізом. До такого погляду на ці два «принципи Буття» підводить визначення цих принципів. Гомеостаз розуміється як «підтримка програми функціонування системи у певних рамках, які дозволяють їй прямувати до своєї мети». У свою чергу, «основним смислом структурної ієрархії є складова природа вищестоящих рівнів по відношенню до нижчестоящих. Те, що для нижчого рівня є структура-порядок, для вищого є безструктурний елемент хаосу, будівельний матеріал». Відклавши на подальший час питання про співвідношення між хаосом і рівнем порядку, зауважимо, що гомеостаз та ієрархічність позначені насамперед дискрептивними можливостями. Вони корисні насамперед для вивчення стабільно функціонуючої системи. В той же час, обидва ці принципи, на що вказує В. Буданов, не є чужими для питання про становлення системи (в сенсі її саморозвитку, на який спрямована синергетика в цілому). Гомеостаз як мета-програма поведінки системи проявляється не так збереженням її незмінного статичного стану, як прагненням досягти певної мети-атрактора, для чого система повинна постійно реагувати на зовнішні зміни. З другого боку, ієрархічна взаємодія між складовими системи, кожний з яких також є системою нижчого рівня, не обов'язково проявляється у підпорядкуванні одних іншим. Ієрархічність може проявлятися і коеволюцією (співрозвитком) систем, а відтак і їхніх елементів, тобто «ієрархічність не може бути раз і назавжди встановленою, тобто не покривається тільки принципом Буття, порядку. Необхідні принципи Становлення – провідники еволюції» [3, с. 201–202].

Першим методологічним принципом синергетичного підходу є нелінійність, яка полягає у відмові від спрощеного лінійного погляду на результат роботи системи як на такий, що прямо пропорційний сумарній дії на неї. Зокрема, в нашому дослідженні варто відзначити зауваження, що кількість зв'язків між елементами системи збільшується швидше, ніж кількість самих елементів.

Принцип незамкненості (відкритості) системи у сенсі визнання її взаємодії з оточенням під час дослідження міжнародних систем доведеться, мабуть, застосовувати з певним застереженням. Він цілком стосується підсистем світової міжнародної системи, які насправді є відкритими. Світова ж міжнародна система характеризується нами як замкнена, що має тягти за собою або незастосовність до її аналізу принципів синергетики, або заперечення відкритості системи як обов'язкової умови її аналізу з позицій синергетики, або визнання за внутрішнім середовищем замкненої системи спроможності так само впливати на неї, як впливає на неї зовнішнє середовище. Якщо пристати на третє припущення, то і світової міжнародної системи може стосуватися думка про можливість самоорганізації становлення як можливості зміни типу стабільної невірноважної структури, яка зазвичай є об'єктом синергетичного аналізу.

Нестійкість системи з позицій синергетики позбавляється негативної оцінки і сприймається як даність. Сенс принципу нестійкості системи полягає у визнанні здатності системи у певних точках розвитку до будь-яких змін під впливом зовнішньої дії або випадкових коливань. Нестійкість системи проявляється у непередбачуваності її поведінки та її еволюції, у її стохастичності, тобто у неможливості точно детермінувати її майбутнє, уявляти його лише у вигляді вірогідності.

Якщо ієрархічність як один з принципів Буття системи розуміється насамперед як відображення порядку у ній, то як принцип становлення ієрархічність розуміється як категорія динамічна. Принцип динамічної ієрархічності полягає у розгляді системи як взаємодії кількох рівнів порядку, щонайменше трьох – мікро- макро – та мега-рівнів, коли взаємодія перших двох має результатом станов-

лення третього рівня у новому вигляді. Тричленне ділення рівнів у цілому співвідносно з рівнями міжнародних систем: національна держава, яка є елементом міжнародної системи, але водночас і окремою мікросистемою, – міждержавні об'єднання – світова міжнародна система.

До принципів Становлення віднесено також здатність системи бути спостереженою. Цей принцип розуміється як відносність інтерпретацій до масштабу спостережень і відначально очікуваному результату. Важливо, що цей принцип є скоріше методологічним застереженням, покликаним враховувати особливості синергетики розвитку систем. У будь-якому разі потрібно брати до уваги, що для цілісного описування ієрархічної системи необхідно спостереження різного рівня.

Нарешті, слід не забувати, що сам автор класифікації принципів синергетики за групами «Буття» і «Становлення» відзначає певну обмеженість такого розмежування, якщо сприймати його у чистому вигляді, оскільки існує ряд систем, у яких хаотична поведінка є нормою, а не тимчасовою аномалією, пов'язаною з кризою системи[9]. Тобто, треба виходити з того, що крім хаосу Становлення існує і хаос Буття. Видається продуктивним застосовувати поняття хаосу Буття до мікрорівня міжнародних відносин. Взаємодія її основних елементів-держав завжди підпорядкована внутрішнім імпульсам, відначально хаотична і тільки з переходом на макро- та мега-рівні набуває певної асимптотичної впорядкованості. В цьому сенсі слід погодитися з тим, що методологія аналізу міжнародних відносин на глобальному рівні має спиратися на аналіз та узагальнення інформації про вихідну мотиваційну базу суб'єктів міжнародних відносин з врахуванням внутрішніх факторів та на побудові моделі взаємодії між суб'єктами з врахуванням їхньої стратегії і тактики під впливом середовища [5, с. 125–126].

Розвиток синергетичного підходу у вивченні динамічних систем був закономірною реакцією на методологічні проблеми, що виникли у процесі творення загальної теорії систем. Необхідність розширення методологічного діапазону вивчення систем усвідомлювалася ще у 1960-х роках минулого століття в ході розгортання дискусії про загаль-

ну теорію систем, про її різноманітні варіанти і про «систему взагалі». Було визнано: «... якщо, попри зростаючі спроби, досі не вдається здійснити вирішення подібних задач, то причини цього треба, очевидно, шукати у методологічній недосконалості самих підходів до побудови системних концепцій. У свою чергу, ця недосконалість значною мірою пояснюється нерозвиненістю методології системних досліджень» [6, с. 444].

Чи є синергетичний підхід мега-методологією, свого роду «філософським каменем», крізь призму якого можна повністю проникнути у сутність явищ, якщо розглядати їх як динамічні системи?

Фахівці із синергетики попереджають про обмеженість її пізнавального потенціалу, про те, що від неї не можна вимагати пояснення усіх типів структур і форм існування явищ. Але вона дає уявлення про еволюцію як творення дедалі складніших нелінійних середовищ, спроможних об'єднувати щораз більшу кількість простих структур і створювати дедалі складнішу організацію. Перевага синергетики як методологічного підходу перед іншими полягає, зокрема, у тому, що вона підкреслює роль флуктуацій у системі, роль випадковості, зв'язок мікро- мега- і макро-рівнів, коли навіть невеликі збурення можуть змінювати картину буття, тобто стан системи [7, с. 90, 122].

Синергетика як наука і методологічний підхід зародилася у середовищі природничого, технічного і математичного знання. Звідси закономірно впливає питання про її застосовність до вивчення суспільних явищ. У дослідженнях з філософії науки можливість застосування синергетичного підходу у соціології обґрунтовується тим, що, по-перше, суспільство перебуває в органічній єдності з природою, у динаміці коеволюційного розвитку з нею; по-друге, суспільство, як і будь-яка система, самоорганізується із хаосу і прагне порядку; по-третє, суспільству як будь-якій динамічній системі притаманні біфуркації, тобто моменти невизначеності подальшої лінії розвитку [8].

Особливість світової міжнародної системи як системи самоутвореної, як такої, що саморегулюється і саморозвивається, змушує звернути особливу увагу на методологічний інструментарій синергетики.

Продуктивність синергетичного підходу до вивчення міжнародних систем впливає насамперед з того, що найчастіше ці системи складаються із елементів, які розвиваються в різному темпі. Синергетика може вказати на можливість досягнення когерентності, тобто узгодження темпів розвитку складових системи в умовах хаосу, посприяти об'єднанню складових в один темпосвіт, де вони можуть розвиватися в одному темпі [7, с. 62]. Крім того, синергетика може бути стосовно міжнародних систем не лише дослідницьким інструментарієм, а й основою їх моделювання, своєрідним світоглядним засобом, який несе у собі деякі значимі елементи східної і західної ментальності і через який може відбутися крос-культурна взаємодія Сходу і Заходу [7, с. 119].

Один із засновників синергетики Г.Хаген попереджав, що доволі необачно розглядати наукові закони як універсальні, оскільки відкриті в одній галузі науки, у застосуванні до інших дисциплін вони виявляються надто приблизними або навіть зовсім втрачають свій сенс. І в той же час, він не бачив нічого нового в ідеї перенесення методів і досвіду, отриманих, приміром, у фізиці, у галузь соціології та економіки [9, с. 27]. Обширна література із синергетики дає масу узагальнених понять і положень, які можуть бути застосовані для дослідження обраної теми із застереженням щодо їхньої метафоричності та асоціативності.

Одним з центральних понять синергетики є поняття хаосу. Стан хаосу важко піддається точному опису. Найпростіше розуміти хаос як брак впорядкованості. Але не випадково вчені, які були серед засновників синергетики, вказували на трудність у визначенні межі між хаосом та порядком [10, с. 226].

Визначення хаосу як протилежності порядку повинно передбачити визначення останнього. У загальній теорії систем порядком вважається співвідношення предметів або процесів у певній повторюваній просторовій або часовій послідовності. При цьому повторюваність проявляється одноманітністю, і ступенем останньої визначається рівень порядку (чим більша перша, тим вищий другий). Впорядкованість вважається основою виникнення і збереження

структури системи за принципом «чим більша одноманітність – тим вищий порядок» [11, с. 56–57]. Повторюваність означає регулярність, тому можна вважати справедливим визначення хаосу у сенсі його протилежності порядку як «нерегулярного руху», який проявляється у першу чергу, випадковістю і непередбачуваністю [12, с. 363; 9, с. 35]. Запровадження в науку концепції нестійкості та хаосу мало наслідок заперечення заданості наперед майбутньої картини світу і заміну визначеності майбутнього поняттям можливості або вірогідності [13, с. 11].

Розуміння еволюції явищ як наперед не визначених внаслідок нестійкості, хаотичності цієї еволюції ставить у дослідженні історії міжнародних відносин два принципово важливі питання. Перше з них стосується загальної історії людського суспільства – про повторюваність та аналогічність поведінки політичних акторів у різні часові відрізки і у різних історичних умовах. Друге стосується вірогідності досягнення стабільності міжнародної системи і забезпечення її від розпаду. Постановка цих питань ґрунтується на загальному положенні синергетики, що нестійкість розвитку систем завершується досягненням точок біфуркації, від яких подальша еволюція систем може відбуватися у будь-якому напрямі. Сама ж нестійкість системи є результатом флуктуації, яка спочатку локалізується у якійсь частині системи, а потім поширюється і веде до її нового стану [10, с. 237].

Флуктуація у міжнародних системах, у сенсі напруження у взаємодії їхніх елементів аж до конфліктів, є звичним, постійним явищем, що змушує вдаватися до передбачення про перехід системи від нестійкості через точку біфуркації до розладу і навіть до розпаду. Таке припущення посилюється роздумами про ситуації, коли режим функціонування системи супроводжується загостреннями. Особливістю процесів у режимах із загостренням є їхня двостадійність – тривала метастабільна стадія і стадія асимптотичної нестійкості, коли виникає загроза розпаду складної структури [7, с. 59]. Припущення про неминучість розпаду світової міжнародної системи, яке породжується такими міркуваннями, теоретично кореспондується з положенням синергетики, виведеним з класичної

термодинаміки, що у замкненій, ізольованій від зовнішнього середовища системі ентропія, тобто ступінь неупорядкованості, завжди зростає до свого максимуму. Натомість, коли система піддається зовнішньому впливу, то він може змінити впорядкованість у ній [12, с. 17–19, 30].

Закритий характер світової міжнародної системи штовхає до сумних припущень щодо її майбутнього, якщо виходити із неминучості досягнення нею максимально ентропійного стану. Однак можливий і більш оптимістичний погляд на майбутнє закритих систем, якщо пристати на думку фізиків І.Пригожина та І.Стенгер, які не погодились з тим, що неминучим розвитком системи є ентропія, яка виникає внаслідок незворотних втрат тепла під час його перетворення у механічний рух, і що зростання енергії має своїм неминучим результатом «теплову смерть» системи. Вчені довели протилежне – що зростання ентропії не є синонімом втрат, а природним процесом всередині системи, результатом якого є її не розпад, а перехід у термодинамічну рівновагу з максимумом ентропії [10, с. 167–172, 174]. Врешті решт, в ізольованій системі усі невірноважені ситуації породжують її перехід до врівноваженого стану одного й того самого типу, до «забуття» нею своїх вихідних умов. Висновок І.Пригожина та І.Стенгер багато в чому перегукується з відміченою Л.Берталанфі аналогією між закритою і відкритою системами, яка проявляється у наявності в кожній з них «поточної рівноваги» [Див.: 12, с. 380].

У синергетиці поняття хаосу не має негативної конотації. Хаос вважається природним станом системи, яка еволюціонує. Хаосу приписується не просто нейтральні, а й конструктивні функції, такі як створення передумов для виведення, наближення системи до оптимальної для неї стану або мети (до так званої структури-атрактора); об'єднання простих структур у складні та узгодження темпів їхньої еволюції; зміна різних режимів розвитку системи, переведення її від однієї стійкої структури до іншої [7, с. 128–129].

У дослідженні еволюції світової міжнародної системи, історії кожної з її підсистем цілком доречні положення синергетики, що у світі усе є стабільним, але відносно

стабільним, а отже, складні за організацією структури можуть розпадатися по досягненні розвинутого стану; що існує діалектичний зв'язок стійкості і нестабільності: перша виростає із другої, а потім знову переходить у нестабільність [7, с. 45].

Суть загальних міркувань у рамках синергетики щодо хаосу і порядку полягає у відсутності чіткої відмінності між обома станами. Можливо, хаосом можна вважати не повну протилежність порядку, а порядок у фазі переструктурування. Відповідно до положень синергетики можна інакше розуміти одне з основних понять загальної теорії системи – поняття гомеостазу. Його можна розуміти як врівноваженість, а останню – як самозбереження порядку.

Виходячи з думки про взаємне перетікання неврівноваженості у врівноваженість і навпаки, в чому, власне, і проявляє себе хаос, ключовими параметрами соціального порядку можуть вважатися не лише врівноваженість і стійкість системи, а й неврівноваженість, диференціація, нестійкість, різномірність у вигляді економічної і соціальної нерівності, протиріч та конфліктів [14, с. 125–126].

Для вивчення міжнародних систем вельми корисним є синергетичний погляд на флуктуації в умовах неврівноваженості і в моменти загострення режиму функціонування систем. Зокрема, що флуктуації у неврівноважених системах можуть вести не до відновлення попереднього врівноваженого стану, а до виникнення нових стійких структур, звісно, коли флуктуації достатньо дієві – у протилежному разі система повертається до попередньої структури [7, с. 24–25]

Міжнародні системи не є такими, що детерміновані задумами зовнішнього конструктора. Тому стосовно них корисно застосувати порівняння між детермінованими і не детермінованими системами. Особливістю перших є те, що у них сигнали на вході та виході кореспондуються своєю силою, як це передбачено задумом автора і розробника. У не детермінованих системах такого кореспондування немає, тут слабкий сигнал на вході може викликати незрівнянно сильніший сигнал на виході [15, с. 16]. У міжнародних системах постійно траплялися і трапляються випадки, які дивують дослідників своєю алогічністю за кри-

терієм раціонального вибору: йдеться про загострення ситуації у відносинах всередині систем внаслідок зовні незначущих подій.

Хаос як стан неврівноваженості системи може мати своїм соціальним аналогом ринок (у найширшому значенні цього слова) як регулятор соціальних процесів і генератор новацій [7, с. 168]. Безумовно, у такому «ринковому» сенсі можна розглядати хаос і в економічних, політичних та культурних взаємодіях між суб'єктами міжнародних відносин.

Традиційно упереджений погляд фахівців різних галузей науки до поняття хаосу відображає загальний брак синергетичного підходу до вивчення навколишнього світу. На думку фахівців, навіть там, де синергетика застосовується, «немає усвідомлення всієї суворості механізмів самоорганізації і самодобудовування як вилучення зайвого, повсюдної безжальної конкуренції і виживання найсильніших, внаслідок в результаті чого і відбувається вихід на відносно сталі і прості структури-атрактори еволюції» [7, 1. 18].

Таким чином, хаос, згідно з синергетичним підходом, не є несумісним із збереженням стабільності систем, у цьому випадку – міжнародної. Що ж стосується питання про закономірності, повторюваності у розвитку світової міжнародної системи та її підсистем, то воно невід'ємне від питання про лінійність або нелінійність цього процесу.

У загальному вигляді лінійність розуміється як безперервність вибору альтернатив розвитку системи, або як властивість системи мати у своїй структурі різні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки системи [8, с. 148]. Для дослідження міжнародних систем різного рівня більш важливим є питання про застосування того положення, що нелінійність є фундаментальною характеристикою відкритої системи. Виходячи із закритого характеру світової міжнародної системи, застосування до неї положення про нелінійність розвитку мала б бути поставленою під сумнів. Але звертаючись до поняття «поточної рівноваги», аналогічної у закритих і відкритих системах, вважаємо за можливість застосовувати положення про нелінійність і до світової міжнародної системи.

Застосування поняття нелінійності у суспільних науках дозволяє більш повно і чітко осмислити закономірності світового розвитку, повторюваності у ньому їх причинності. Не зайве нагадати, що поняття нелінійності з'явилося як переосмислення класичного лапласівського детермінізму, який полягає у визнанні неминучого розвитку явищ у напрямі, заданому законами. Нелінійність, на протигагу класичному детермінізму, припускає переформування, ускладнення або, навпаки, деградацію середовища системи не внаслідок заданості, а внаслідок саморозвитку процесів, що відбуваються у ній. Нелінійність розвитку означає незіставно великі, порівняно з їхньою силою, наслідки малих флуктуацій; наявність певного «порогу чутливості», нижче якого все зменшується, а вище якого все, навпаки, зростає, посилюється; обмеженість кількості варіантів подальшого розвитку системи; можливість несподіваних напрямів розвитку під впливом випадковості [7, с. 36–37]. У нерозривному зв'язку з нелінійністю відбуваються автокаталітичні процеси у системі, коли локальна зміна середовища стимулює прискорення змін по всьому його простору [7, с. 37–38].

Синергетичний погляд на розвиток природи поставив під сумнів ідею невідворотності дії законів, якими визначається її розвиток. Тобто тієї ідеї, на якій ґрунтувався детермінізм. Тим більше підстав сумніватися у невідворотності дії законів розвитку суспільства, де велику роль відіграє індивідуальний вольовий імпульс та випадковість.

Стосовно ролі випадковості слід відзначити, що її певна апологізація, яка відчувається в багатьох працях фахівців цього напрямку, може помилково розумітися як заперечення ними законів функціонування природи. Саме такий сенс можна було б вкласти у зауваження І.Пригожина, що якби закони природи означали визначеність наперед розвитку, то в такому разі природа виступала б у ролі автомата, яким можна було б управляти. Тобто, відкриття детерміністських законів природи наближає людське знання до божественної, атемпоральної точки зору [13, с. 17]. Погоджуючись з цією думкою, разом з тим треба мати на увазі, що заперечення жорсткої детермінації законів природи (аналогічно, і зако-

нів суспільного розвитку), як і можливість управляти природою за їх допомогою, не означає заперечення законів як таких. Інакше довелось б відмовитися від можливості пізнання природи або суспільства як цілісного явища, зокрема від визнання повторюваності у поведінці і матерії, і людини як прояву певних закономірностей. Зауваження І.Пригожина слід сприймати у контексті іншої його думки, що детерміністські та зворотні закони існують, але мають обмежену сферу у застосуванні. А фундаментальні закони природи у переважній більшості мають незворотний і стохастичний характер [16, с. 12], тобто їхня дія ніколи не досягне довершеності і завжди залишається місце для випадковостей.

Сприйняття випадковості як негативного чинника повинна мати своїм логічним продовженням запобігання їй. Але послідовна боротьба з випадковостями, які проявляються флуктуаціями, неминуче веде до закритості, ізольованості системи, тобто до зростання стійкості, врівноваженості, до зменшення ентропії. Але чим успішнішою є боротьба з ентропією – тим ближче фінал, чим жорсткіший порядок – тим ближче розпад системи [14, с. 130].

Звідси випливає, що протиставлення закономірності і випадковості є непродуктивним для розуміння структурної еволюції систем. Синергетика виходить з того, що структура спочатку виникає із випадковостей, із малих флуктуацій, із хаотичності, яка проявляється розсіюванням (дисипацією) різних мікроскопічних елементів, з яких складається середовище. Дисипація на макрорівні породжує пульсацію і рухи вищого порядку, які вже самі є хаотичним підложжям для пульсацій і рухів порядку ще вищого. Такого роду пульсації і рухи є основними механізмами впорядкування світу із початкового хаосу. У такий спосіб виникає ієрархія середовищ: «Найпростіші утворення світу, найпростіші структури виникають самі собою, спонтанно, як нестійкості, внаслідок розростання, посилення флуктуацій. А більш складні утворення світу виникають, мабуть, як подальший розвиток цих флуктуацій, як нестійкості на більш високих рівнях буття. Світ постає у такому разі як ієрархія середовищ, які мають різні властивості (різні значення констант, різні типи дисипативних

процесів, різні нелінійності)» [7, с. 89]. Поняття ієрархії середовищ означає, що на кожному новому рівні середовище не тільки міняє форму, а й дедалі більше ускладнюється. При цьому становлення більш складних форм організації середовища супроводжується певним повторенням, своєрідним «відтворенням» ряду попередніх форм, що мали місце на попередніх етапах розвитку, за асоціацією з принципом «в онтогенезі повторюється філогенез» [7, с. 91]. Із сказаного випливає, що необхідність (як вияв закономірності) не протистоїть випадковості і навпаки. Якщо погодитися, що вони взаємопереплетені, тоді єдиний процес розвитку постає як ряд стадій, на яких з'єднуються такі протилежності, як випадковість і закономірність, запрограмованість і незаданість наперед, можливість і дійсність. Приміром, випадковість проявляється в момент біфуркації, а закономірність – між моментами біфуркації [7, с. 107].

Еволюція системи проявляється видозміною і її структури, і властивостей її елементів. Властивість елементів міжнародної системи суттєво залежить від їхнього етнічного складу, оскільки етнічність має однією зі своїх характеристик певні цінності, притаманні їй носієві. Відповідно, випадковість і необхідність у суспільних процесах безпосередньо пов'язана із характером ціннісних настанов населення національних держав. Про цей взаємозв'язок казав І.Пригожин: «Проблема цінностей у суспільстві великою мірою нагадує нелінійний процес. Цінності є тим кодексом, який приймається нами з метою збереження суспільства на тій стадії або відгалуженні розвитку, яка була визначена історією. Системи цінностей постійно стикаються з дестабілізуючим ефектом флуктуацій, продукованих самою соціальною системою, що й дозволяє характеризувати процес у цілому за допомогою понять незворотності і непередбачуваності» [16, с. 15].

У синергетичному алгоритмі процесів еволюції систем повністю інакше розглядається поняття часу. Згідно з класичною ньютонівською традицією час вважається зворотним, тобто однаковим у будь-який момент, що має означати відсутність відмінності між минулим і нинішнім часом.

З позиції нелінійності розвитку, на що спирається синергетика, зворотність часу має вважатися аберацією, притаманною закритим системам, натомість незворотність часу – нормою. Незворотність часу проявляє себе у вигляді «стріли часу». Ідея «стріли часу» полягає у неповторюваності подій, у їх не відтворюваності [15, с. 9–10, 142–143].

Буквальне розуміння неповторюваності і невідтворюваності подій у нелінійній системі може поставити хрест на ідеї закономірностей в еволюції систем, у т.ч. міжнародних. Судячи з усього, необхідно більш чітко розрізняти поняття «фізичний час» та «історичний час». Перший з них дійсно є незворотним у повному сенсі цього слова, він ніколи не може повторитися навіть у вигляді подібності, аналогії. Що ж до «історичного часу» як метафори, під якою має розумітися певна сукупність обставин, поведінки людей, що мають місце у тій або іншій точці фізичного часу, то ті обставини і поведінка часто бувають дуже подібними. Скоріше за все, саме у повторюваності таких подібностей полягає гомеостатичність міжнародних систем, особливо світової, яка постійно еволюціонує, не допускаючи саморуйнування. Не випадково усталене в синергетиці положення про незворотність часу успішно супроводжується пошуками пояснення феномену періодичності в історії, у т.ч. циклічності життя цивілізацій [7, с. 74]. Зокрема, таким ходом мислення обґрунтовується вірогідність моделей розвитку людства, якими передбачається не тільки його незворотність, а навіть повернення до «модифікованого середньовіччя» внаслідок можливого зменшення чисельності людства і його розосередження у вигляді «сепарованих цілостей» [7, с. 79].

У синергетиці незворотність часу, його спрямованість уперед означає ніщо інше, як збільшення варіантів майбутнього розвитку, більшу розгалуженість шляхів у майбутнє, більш широкий спектр майбутніх станів, більшу складність нових формоутворень: «Синергетичне бачення світу – це вміння углядіти у сьогоднішньому стані нелінійної системи ті фрагменти, у яких процеси зараз протікають так, як вони йшли у всій системі у минулому, і ті

фрагменти, в яких процеси йдуть зараз так, як вони будуть йти у всій системі в майбутньому» [7, с. 77, 139].

Спрямованість «стріли часу» у майбутнє забезпечує від есхатологічного розуміння постійних еволюційних змін у світовій міжнародній системі, яке можуть викликати, наприклад, роздуми І.Валлерстайна, що історичні системи мають обмежений термін життя, що із досягненням точки біфуркації, у яких навіть невеликий вплив може вести до передбачуваних змін, системі настає кінець [17, с. 5]. Глобальна міжнародна система зберігає свою життєздатність попри те, що різні її підсистеми в різні історичні часи зазнавали «катастроф», тобто розпадалися. Такі події лише міняли структуру світової міжнародної системи та характер і напрям її еволюції, але не спричиняли її «смерть». Система виявила вражаючу здатність до самоорганізації у відповідь на імпульси, що виникали у її середовищі.

Джерела здатності системи до того, що зветься автопойезисом, тобто здатністю до самоутворення і самовідтворення, до автономності з точки зору саморегенерації слід шукати не лише у субстанційному наповненні її структурних елементів [18, с. 114–115; 14, с. 140–141]. Г.Хакен зауважував, що та неминучість, з якою з хаосу виникає порядок, аж ніяк не залежить від матеріального субстрату, що став сценою для процесу, що спостерігається (як приклад універсальності цього положення він наводив поведінку цілих груп людей, які раптом підкоряються якійсь новій ідеї або моді) [9, с. 24]. Однак ця його думка не є безальтернативною. І.Пригожин та І.Стенгер схилилися до того, що саме матерія породжує незворотні процеси, і саме вони організують матерію. Тобто, матерія не є пасивною субстанцією, їй властива спонтанна активність [10, с. 37, 50]. У застосуванні цього положення до суспільних процесів, наприклад, до мобілізації державою суспільства у тих або інших зовнішньополітичних цілях, можна провести асоціацію між ними та хімічними або медико-біологічними процесами, у яких відбувається заміна інертної матерії на активну, здатну до самоорганізації [10, с. 132]. Інший вид суспільних процесів – міжетнічна соціокультурна взаємодія може мати своєю асоціацією

кінетику хімічної реакції, коли швидкість процесу пропорційна концентрації речовин, що взаємодіють між собою: тобто, чим більше кожної речовини, тим більше молекулярних взаємодій. Інша асоціація з хімічною реакцією полягає в тому, що вона повинна, як і міжетнічна взаємодія, самостійно досягти стану рівноваги, який є для неї атрактором. При цьому, треба мати на увазі стимулюючу роль катализатора, коли він присутній у реакції [10, с. 186–187]. Асоціацією для міжетнічної взаємодії можуть бути і біологічні процеси, які відрізняються від хімічних значно більшою схематичною простотою, а причина цьому полягає у наявності у біологічних систем їхнього минулого, попередньої еволюції їхніх складників, завдяки якій вони мають більший потенціал автокатализації.

Агресивна поведінка держав у більшості випадків каталізується історичною пам'яттю його населення. Тому історичній пам'яті етносоціальної субстанції національних держав, її архетипічним алгоритмам надається значення універсальних зразків світоорганізації. Навіть коли йдеться про історико-політичну «стрілу часу», спрямовану до нового, більш високого рівня еволюції світової системи, слід мати на увазі, що соціальна утопія задовольняє таку сталу потребу людини, як пошук образу ідеального соціального порядку, який узгоджується з архетипічним і несвідомим. І сама утопія з позицій синергетики розуміється як специфічний ідеологічний спосіб соціальної самоорганізації, який полягає в осмисленні ситуації нерівноваженості і пошуку виходу із кризи у вигляді нового соціального порядку [14, с. 409, 412, 456].

Інший момент, пов'язаний із стимулюючим ефектом субстанції структурних елементів та її здатністю до автокаталізу, стосується її впорядкованості. Наявність систем різного рівня логічно передбачає і різний рівень субстанції, якою наповнена кожна із них. Тобто, йдеться про різні рівні організації матерії, аналогом якій у суспільствознавстві може бути поняття соціуму, з якого складаються держави.

З думкою Г.Хакена, що впорядкованість на мікроскопічному рівні виступає причиною появи нової власливості матерії на макроскопічному рівні [12, с. 21]., у

чомусь схожа ієрархізація матерії як фізичної субстанції у вигляді чотирьох структурних рівнів самоорганізації – субелементарний, мікрорівень, макрорівень та мегарівень [8]. Щось подібне можна побачити у людстві – індивіди – населення національних держав – населення міждержавних об'єднань – глобальне людство. Запропонована ієрархізація структурних рівнів матерії (у застосуванні до держав – їхньої етносоціальної субстанції) заслуговує на увагу, коли йдеться про ступінь її активності.

Так, думка, що навколишнє середовище і боротьба з ним безкінечні, а тому завжди будуть існувати обмеження середовища і не може мати місця екстремум індивідуальної волі [19, с. 106]., є абсолютно справедливою щодо соціальної субстанції національних держав на мікро- (індивідуальному) рівні, як і щодо підсистем світової міжнародної системи. Що ж до останньої, то тут обмеження накладаються оболонкою самої системи, по суті вимогами її внутрішнього середовища. Тим самим доводиться знову повертатися до питання про внутрішні стимули, збуджувальні мотиви, які виникають у середовищі міжнародних систем не лише під впливом сигналів ззовні, а й внаслідок іманентної еволюції і самої субстанції, і елементів, у яких вона міститься, і систем, до складу яких вони входять.

В цьому відношенні орієнтованість синергетики на еволюцію системи як цілісності знаходить свій вияв у пріоритетності взаємодії перед спільним існуванням, у наголосі на взаємопов'язаності середовищ, у яких існують системи і які існують у системах: «Тобто, єдність світових середовищ, систем та їхніх елементів, можливо, є єдністю їхнього походження, спільним коренем, з якого вони виростають. А когерентність природного світу можна трактувати не як взаємодію Всього з усім і незалежність Всього від Всього, а швидше, як пов'язаність знову-таки через єдиний початок у прасередовищі і можливе, у випадку коливального режиму, відновлене занурення у нього знову» [7, с. 99].

Наведене припущення про здатність системи до повернення у той або інший режим функціонування викликає питання взагалі про структурну еволюцію систем. Питання тим більш важливе з огляду на те, що функціональні влас-

тивості систем безпосередньо пов'язані з їхніми структурними властивостями. Відповідно, залежно від структурної еволюції перебуває і еволюція властивості усієї системи як цілісності.

Зазначений прямий взаємозв'язок повертає увагу до поняття структур-атракторів, які являють собою «цілі еволюції системи», тобто той вигляд, що його система має набути у процесі саморозвитку, – відносно сталий незалежно від того, чи є він хаотичним, чи симетричним [7, с. 81–82].

Синергетика спирається на один із постулатів загальної теорії систем, який полягає у тому, що у замкнених системах усі процеси ведуть до стану з найбільшою ентропією, тобто до найбільш хаотичного і дезорганізованого стану [7, с. 130]. З другого боку, іншою особливістю систем вважається те, що за малої залежності від зовнішнього середовища їхня впорядкованість забезпечується екстенсивністю структури [11, с. 57]. Екстенсивність структури, відповідно, має вважатися засобом подолання хаосу і дезорганізації у системі. Ця особливість має найбільше проявлятися у системах, взагалі вільних від впливу зовнішнього середовища, тобто у закритих.

Постановка питання про залежність між екстенсивністю системи та її здатністю до самовпорядкованості ґрунтується також на тому, що структурна еволюція системи, як прийнято вважати з позицій синергетики, визначається аутопойезисом, тобто самостійним творенням системами нових операцій для самозбереження. Як відзначав з цього приводу Н.Луман, система у ході своєї еволюції може уникнути руйнування, коли є більше однієї можливості для структурного розвитку аутопойезиса в напрямі збільшення її складності. Щоправда, Н.Луман, з другого боку, застерігав від спрощеного уявлення, нібито тільки збільшення складності забезпечує виживання системи і нібито тому більш складні системи мають більше шансів на виживання [18, с. 137].

Так, екстенсифікація структури дійсно сприяє її сталості, якщо відбувається у фрактальному вигляді, тобто, коли кожен новий елемент ідентичний попереднім. У такому разі дисипативним (розсіяним) структурам стає

властивою когерентність, яка проявляється тим, що система поводить себе так, нібито кожний її елемент «поінформований» про стан системи в цілому [10, с. 229]. У таких випадках елементи системи можуть діяти синхронно і в напрямі спільної для них структури-атрактора.

Застосування фрактальної моделі в аналізі структурної еволюції міжнародних систем відразу наштовхується на питання про масштаби подібності і відмінності між їхніми елементами. З цього випливає інше питання – про залежність між екстенсифікацією структур міжнародних систем і здатністю останніх до самокерованості. З цим питанням пов'язане інше – про зв'язок структурної екстенсифікації з еволюцією етнічної структури людства, тобто якою мірою етносоціальні процеси у світі у різні часи корелювалися з процесами державотворення: йдеться про співвідношення між кількістю етнічних спільнот та кількістю держав як основних структурних елементів міжнародних систем.

Застосування синергетичного погляду на еволюцію міжнародної системи суттєво визначається характером її зв'язку із зовнішнім середовищем. Різного роду міждержавні об'єднання є відкритими системами і стосовно них можна казати, що вони можуть отримувати додаткові імпульси ззовні, внаслідок яких посилюється їхня структурна неоднорідність, і що вони при цьому мають «стоки» (канали зв'язку із зовнішнім середовищем), через які відбувається «скидання» зайвої енергії, завдяки чому неоднорідність, що виникає, згладжується [14, с. 18–19].

Однак, що стосується світової міжнародної системи, позбавленої «стоків» назовні, то тут пошук імпульсів еволюції не може бути зведений до зв'язку із зовнішнім середовищем або до фрактальності. Тим більше, що у нелінійній системі самопідтримується тільки те, що у ній закладено і що відповідає власним тенденціям розвитку [7, с. 132]. До таких внутрішніх стимулів можна віднести «інноваторів», тобто нові одиниці, які з'являються у системі і які, якщо вони не гинуть у ній, змінюють її поведінку [10, с. 251]. Відзначене явище у міжнародних системах як світового, так і суб-світового рівня потребує серйозного розгляду, оскільки майже вся історія світу в цілому та його окремих регіонів відзначалася появою і зникненням

держав, на що система реагувала зміною своєї поведінки, тобто тимчасовою втратою сталості.

Для аналізу еволюції міжнародних систем з позицій синергетики продуктивним може бути темпоральний ракурс проблеми, оскільки еволюція світу являє собою не просто створення дедалі складніших структур, а й зміну темпів самої еволюції. Йдеться про залежність структури розвитку складної системи від темпів розвитку її компонентів, або, говорячи мовою синергетики, від їхнього перебування у тих або інших темпосвітах. Категорія «темпосвіт» означає, що об'єднуються не будь-які структури і не з будь-якими стадіями свого розвитку. Причому, об'єднання відбувається не довільно, а відповідно із власними тенденціями організації середовища. В цьому відношенні темпоральність еволюції системи може корелюватися з ексентифікацією її структури. Річ у тім, що під час об'єднання структур у нову більш складну вони не просто складаються, залишаючись незмінними, а взаємно накладаються. Наприклад, якщо до сформованої складної структури входить структура із швидшого темпосвіту, то ця складна структура-інкорпорант може потрапити у ще більш швидкий темпосвіт, ніж сама інкорпорована структура [7, с. 91, 136].

У зв'язку з потребою досягнення однаковості темпосвіту структурних елементів системи постає питання про найбільш оптимальний для цього ієрархічний порядок взаємовідносин між ними. Йдеться про те, якою має бути складність структури-атрактора – простою у формі звичайного збільшення кількості самостійно діючих елементів чи ієрархієзованою у формі групування елементів у підсистеми. Другий варіант нібито має спрощувати самоорганізацію і самоналаштування системи. Адже складна структура заради самозбереження має забезпечувати спільний темп розвитку своїх елементів [7, с. 73]. І чим більша кількість їх, тим складніше забезпечити їхній спільний темпоритм, а під час групування елементів у підсистеми завдання на перший погляд спрощується. Але чи не є це кроком до втрати складності як структури-атрактора системи? Адже виникає небезпека зменшення фрактальності, яку прийнято вважати одним з атрибутів синергетичної еволюції.

Досягнення однаковості темпоритму еволюції елементів системи є одним з найважливіших завдань у дослідженні міжнародних систем. Зокрема, у зв'язку з тим, що субстанційним наповненням їхніх елементів є населення з тим рівнем розвитку, який зумовлений, крім усіх інших чинників, також і чинником його етнокультурної традиції, ціннісними уподобаннями, а відтак і уявленнями про найбільш привабливу для нього структуру-атрактора.

Досягнення однаковості темпоритму для різнорідних етнокультурних субстанцій за умови відначально різного рівня їхнього розвитку передбачає їхню взаємодію не лише у суто фізичному сенсі (витіснення одним народом іншого або навіть його фізичне знищення), а й має певну асоціацію з хімічною реакцією, у якій різні речовини (у нашому випадку відмінні етнічні спільноти, які являють собою соціальне наповнення держав) вступають у взаємодію, результатом якої є або поява абсолютно нової речовини (явище етогенезу), або зміна деяких ознак і властивостей учасників взаємодії (процес взаємної акультурації, асиміляції тощо). Під час міжетнічної взаємодії може відбуватися явище, яке має певну асоціацію з хімічним автокаталізом, коли речовина, вступаючи в реакцію з іншою речовиною, не просто утворює нову речовину, а починає множитися утворенням молекул власного типу [9, с. 78–79]. Щось схоже відбувається у вигляді етнічної асиміляції – чи-то біо-культурної, чи просто культурної.

Загальне значення синергетики для розуміння ролі етнічності у розвитку міжнародної системи будь-якого рівня полягає у тому, що вона (синергетика) шукає відповіді на питання виникнення або творення складних систем шляхом збільшення нелінійності середовища, яка через хаотичні процеси – дисипацію тощо, породжує ланцюгову реакцію структуротворення [7, с. 109–110].

Інше значення синергетичного підходу впливає з того, що, як показала історія, «об'єктивні закони самоорганізації врешті-решт приводять до більш продуктивних результатів, ніж найкращі проекти, нав'язувані суспільству силою «зверху», революціонерами і владолюбцями» [8]. Синергетика вимагає шукати стимули і мотиви само-

організації системи як у впливах з боку зовнішнього середовища, так і в імпульсах, що виникають у внутрішньому середовищі системи, у активності «матерії», що наповнює структурні елементи, у т.ч. в її етнічних властивостях.

1.Берталанфи Л., фон. Общая теория систем: обзор проблем и результатов / Людвиг фон Бергаланфи // Системные исследования: Ежегодник, 1969. – М., 1969. – С. 46.

2. Старостин А. М. Конфликты и развитие: синергетическая инсталляция /А.М.Старостин // Конфликтология. – 2010. – № 3. – С. 8–21.

3. Буданов В.Г. Синергетическая методология в постнеклассической науке и образовании / В.Г.Буданов // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М., 2007. – С. 174.

4. Степин В.С. О философских основаниях синергетики / В.С.Степин // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М., 2007. – С. 98, 99, 100.

5. Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М.Кравчук // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 125–126.

6. Юдин Э.Г. К анализу внутреннего строения обобщенных системных концепций /Э.Г.Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 444.

7. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. – СПб., 2002. – С. 90, 122.

8.Котельников Г.А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г.А.Котельников. – Белгород, 2000 // [Электронный ресурс: <http://spkurdyumov.narod.ru/kotelki.htm>]

9. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Пер. с нем. / Г.Хакен. – Москва–Ижевск, 2003. – С. 27.

10. Пригожин И., Стенгер И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. / И.Пригожин, И.Стенгер. – М., 1986. – С. 226.

11. Сетров М.И. Принцип системности и его основные понятия /М.И.Сетров // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 56–57.

12. Хакен Г. Синергетика / Пер. с нем. / Г.Хакен. – М., 1980. – С. 363.

13. Пригожин И. Конец определённости. Время, хаос и новые законы природы / И.Пригожин. – Ижевск, 2000. – С. 11.

14. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В.Василькова. – СПб., 1999. – С. 125–126.
15. Тофлер О. Предисловие / О.Тофлер // Пригожин И., Стенгер И. Порядок из хаоса. – С. 16
16. Пригожин И. Наука, цивилизация и демократия / И.Пригожин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1988–1989. – М., 1989. – С. 12.
17. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. / И.Валлерстайн. – М., 2003. – С. 5.
18. Луман Н. Введение в системную теорию (Под ред. Дирка Бейкера) / Пер. с нем. / Н.Луман – М., 2007. – С. 114–115;
19. Кацениленбойген А.И. Методологические проблемы управления сложными системами / А.И.Кацениленбойген // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 106.

Олена Кривицька

ЕТНОФОБІЯ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ, НЕБЕЗПЕКИ, НАПРЯМИ ПОДОЛАННЯ

У статті проаналізовано причини і наслідки актуалізації етнофобії в Україні. Виявлено та охарактеризовано ризики для українського суспільства, зумовлені наявністю ксенофобських настроїв.

Ключові слова: *етнофобія, расизм, ксенофобія.*

Olena Kryvytska. The ethnic intolerance in Ukraine: situation, tendencies, overcoming. The paper analyzes theoretical aspects of the concept intolerance and peculiarities of intolerance in Ukrainian polyethnic society. In the article the reasons and results the actualizing of interethnic intolerance are analyzed. The author elected factors risks in connection with interethnic intolerance in Ukraine.

Keywords: *ethnic intolerance.*

Головним фактором внутрішньої стабільності й мирного розвитку в Україні як багатонаціональній державі з розмаїттям культур і релігій є терпимість до сприйняття іншого.

Слід звернути увагу, що загальний рівень ксенофобії в Україні не є вищим та більш загрозливим для становлення громадянського суспільства, ніж в інших посттоталітарних країнах. Навпаки, він суттєво нижчий, ніж, скажімо, в Росії, Румунії, Польщі, Угорщині, Словаччині. Однак прояви ксенофобії (україно-, русо-, юдо-, кримсько-татаро – то-що, а також відносно ромів та вихідців із Кавказу, Азії та Африки) є все ж таки доволі частими. Протягом останніх років українське суспільство неодноразово було свідком численних актів вандалізму щодо українських, російських, єврейських святинь та символів, публікацій із відчутним присмаком ксенофобії в певних виданнях.

Щорічна доповідь міжнародної організації «Амнесті Інтернешнл» 2009 р. наводить численні факти та цифри, що свідчать про значне збільшення кількості расових злочинів і расистських настроїв в Україні. Звичайно, расизм та ксенофобія не є суто українським явищем, але те, що їх прояви стають дедалі частішими, становить важливий індикатор зростання соціальної напруги та необхідності швидких дій у традиційно полікультурній державі, якою є наша країна. Зазвичай прийнято пов'язувати ксенофобію з діяльністю нетолерантних націоналістичних або екстремістських організацій та груп. Дійсно, їх діяльність спричиняє резонанс у ЗМІ й обурення громадськості, але, на жаль, набагато частіше люди стикаються з расизмом і ксенофобією з боку звичайних державних службовців та пересічного населення, що на сьогодні є найбільш небезпечним як для держави, так і для громадянського суспільства.

Насамперед, слід визначитися з поняттями «толерантність», «ксенофобія» та «расизм». У певних довідкових джерелах зазначається, що толерантність є різновидом взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами (індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за яких сторони виявлять сприйняття й терпіння щодо різниці в поглядах, уявленнях, позиціях і діях. Інший довідник наголошує на тому, що толерантність – це терпимість до несхожого роду поглядів та звичок. Толерантність необхідна щодо ставлення до особливостей різноманітних народів, націй і релігій. Вона є ознакою впевненості в собі й усвідомлення надійності своїх власних позицій, озна-

кою відкритого для всіх ідейного напрямку, який не боїться порівняння з іншими точками зору та не уникає духовної конкуренції. Акцент робиться також на аксіологічному аспекті поняття «толерантність», оскільки, вона є «цінністю та соціальною нормою громадянського суспільства, що проявляється в праві бути різними для всіх індивідів; забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, етнічними й іншими соціальними групами; готовності до розуміння та співробітництва з людьми, які розрізняються за зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями й віруваннями»[1,с.56-66;2,с.217].

Ксенофобія походить від грецьких слів (*ксенос*), що означає «чужинець», «незнайомець», та (*фобос*), що означає «страх», це хворобливий стан, який виявляється в нав'язливому страху стосовно чужинців, чогось незнайомого, чужоземного, а також страх перед іноземцями та ненависть до них. Науковці розрізняють дві форми ксенофобії. Перша спрямована на групу всередині суспільства, що вважається чужою та шкідливою для цього суспільства: наприклад, нові іммігранти, біженці, трудові мігранти, євреї. Об'єктом другої форми ксенофобії здебільшого є культурні елементи, що вважаються чужими. Ксенофобія передбачає наявність віри в те, що об'єкт ворожості є чужим. Із точки зору біосоціології, ксенофобія є суспільною проекцією інстинкту самозбереження. Деякі дослідники відзначають, що ксенофобія означає нав'язливий, нездоланий страх щодо незнайомих людей, а також характеризує певні відхилення у психіці людини, які полягають у виникненні стійкого хворобливо-негативного ставлення до чогось або до когось. Поширеним різновидом ксенофобії є стійке почуття неприязні і відвертої ворожості, ненависть до людей певної національності.

Дослідники наголошують, що ксенофобія це негативне, емоційно насичене, ірраціональне за своєю природою (але таке, що прикривається псевдорациональним обґрунтуванням) ставлення суб'єкта до певних людських спільнот та їх окремих представників – «чужинців», «інших», «не наших». Вона виявляється у відповідних соціальних установках суб'єкта, забобонах і упередженнях, соціальних стереотипах, а також у його світогляді в цілому»[2,с.70-77;4;5].

Стосовно поняття «расизм» можна зазначити, що, з точки зору філософії, він є сукупністю антинаукових концепцій, які твердять про фізичну та психічну неповноцінність певних людських рас і роблять історію й культуру народів залежними від їхніх расових відмінностей. Расизм (англ. *racism*) – це світогляд, а також політичні теорії та практики, які на ньому ґрунтуються, котрі засновані на уявленні про поділ людей на біологічно різні групи на основі наявних особливостей зовнішності, тобто на раси, і різному ставленні до людей та їх спільностей залежно від їх належності до цих груп. Расизм як політика це дискримінація окремих осіб, суспільних груп або частини населення, або ж груп людей. У найгірших своїх проявах це політика переслідувань, принижень, здійснення насильства, нагнітання ворожнечі та неприязні, поширення відомостей, що паплюжать людину або частину людей, завдання шкоди за ознакою раси чи етнічного походження. Причиною расизму як явища є ксенофобія. Власне расизм значною мірою і є ксенофобією за ознакою видимої відмінності щодо зовнішності. Як різновид ксенофобії расизм є ірраціональною, але природною реакцією людей на чуже »[6].

На жаль, питання протидії ксенофобії та расизму не втрачає своєї актуальності. Визначимо фактори, що зумовлюють таку ситуацію.

Фактори правового характеру:

- міжнародні зобов'язання України як держави, яка визнає основоположні документи міжнародного права в царині забезпечення прав людини та боротьби з різноманітними проявами дискримінації (Міжнародна конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966 р.), Декларація ЮНЕСКО про раси та расові заборони (1978 р.), Декларація ЮНЕСКО про основні принципи щодо внеску засобів масової інформації у зміцнення миру та міжнародного взаєморозуміння, в розвиток прав людини та боротьбу проти расизму, апартеїду та підбурювання до війни (1978 р.), Декларація ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань (1981 р.), Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992 р.), Декларація ЮНЕСКО принципів

терпимості (1995 р.), Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (2001 р.), певні Рекомендації Ради Європи: № R(97) 20 з питань «розпалювання ненависті» (1997 р.), № R(2000)4 «Про освіту дітей рома/циган у Європі» (2000 р.), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1995 р.), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.), Європейська соціальна хартія (1996 р.) та ін.);

- закріплення відповідних норм у положеннях національного законодавства (Конституція України, статті 24, 26, 35, Закони України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1993 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про правовий статус іноземців» (2001 р.).

Фактори криміногенного характеру:

- статистичні дані МВС України фіксують чітку тенденцію до зростання злочинів, учинених стосовно іноземців: упродовж п'яти останніх років кількість протиправних посягань, внаслідок яких постраждали громадяни іноземних держав, збільшилася вдвічі – з 604 у 2002 р. до 1178 у 2007 р. Переважну більшість злочинів вчинено щодо громадян держав-учасниць СНД (63,5 %), стосовно ж іноземців із інших країн – відповідно, 36,4 %. Протягом 2010 р. щодо іноземних громадян було вчинено понад 700 злочинів. Порівняно з аналогічним періодом минулого року можна констатувати збільшення кількості умисних вбивств та замахів на вбивство з 15 до 26, тяжких тілесних ушкоджень – із 20 до 24. Найбільш складною ситуація в зазначеному напрямку залишається в місті Києві, Автономній Республіці Крим, Донецькій та Одеській областях»[7,с.107-117];

- тривогу викликають і дані, наведені в листі Міністерства освіти і науки України від 16.12.2008 р. № 1/9-806. Зокрема зазначено, що з 2005 р. активізувалася «діяльність» різноманітних молодіжних неформальних об'єднань (скінхедів), які агресивно та войовничо налаштовані. Використовуючи нацистську символіку, молоді люди здійснюють напади на осіб із неслов'янською зовнішністю. Жертвами нападів стають іноземні студенти, біженці та іммігранти, туристи, бізнесмени, працівники посольств і

члени їх родин. Найбільш численні групи скінхедів були зафіксовані в містах Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Севастополі, Чернігові та АР Крим. За попередніми даними, в Україні нараховується до 1500 осіб віком 14-27 років, котрі входять до скінхедівських груп; серед них 30 раніше були засуджені. Групи включають від 20 до 50 осіб.

Фактори соціально-демографічного характеру:

- наявність на території сучасної України великої кількості іноземних громадян, зумовлена її унікальним положенням між Сходом та Заходом. При цьому слід відзначити, що найчастіше їх перебування в Україні тимчасове. Так, за даними Адміністрації Державної прикордонної служби України, на територію України з початку 2008 р. в'їхало 16 мільйонів іноземців, за той же період виїхало 15,5 мільйонів осіб. Кількість осіб, які постійно проживають на території України, що отримали статус іммігрантів, близько 170 тисяч. Таким чином, реальна кількість нелегальних мігрантів достеменно невідома;

- зростання в Україні кількості біженців. За даними урядової статистики, в Україні у 2010 р. перебувало 2275 офіційно зареєстрованих біженців, 300 з яких прибули з африканських країн та 1825 – з азіатських (переважно з Афганістану). Більшість біженців і шукачів притулку мешкають у Києві, Харкові та Одесі;

- велика кількість іноземних студентів, які здобувають освіту в навчальних закладах України. Так, згідно з даними Міністерства освіти та науки України в 2009-2010 навчальному році загальна кількість іноземних студентів у навчальних закладах усіх типів, становила близько 40 тис. осіб, що є суттєвим джерелом прибутку університетів»[8,с.84-91].

Фактори політичного характеру: антагонізм між задекларованим курсом влади на становлення правової держави й формування громадянського суспільства та відносною пасивністю державних інституцій щодо подолання габричних проявів ксенофобії й расизму.

Окрім того, суспільні відносини переконливо підтверджують формування стійкої тенденції до зростання ксено-

фоб-ських в цілому, та расистських, зокрема, настроїв в українському соціумі.

Дослідження соціологів показують, що найбільш толерантно респонденти ставляться до українців, росіян та інших слов'ян. Євреї посіли місце посередині, хоча дані показують загальне зростання рівня антисемітизму. Найбільш негативною є реакція стосовно африканців та ромів.

Дослідження національної толерантності за шкалою Богардуса, започатковане Інститутом соціології НАН України в 1990-1992 рр., засвідчило, що соціально-психологічний базис демократичного розвитку на шляху до відкритого суспільства виявився не настільки благополучним, як це видавалося на перший погляд. Оскільки в Україні, практично, не було серйозних міжнаціональних конфліктів (на відміну від багатьох інших колишніх республік Радянського Союзу), можна було очікувати на досить позитивну картину в психологічних інтенціях міжнаціональних відносин. Однак результати наукового пошуку продемонстрували, що, по-перше, населення України характеризується досить низьким рівнем толерантності щодо, практично, всіх національностей; по-друге, аналіз структури національної дистанційованості засвідчив, що ставлення населення України до представників різних національностей ще з 1992 р. Характеризувалося орієнтацією на національно-державну відокремленість: лише українці, росіяни, білоруси, діаспора та поляки за шкалою соціальної дистанції мали показники, значення яких становило менше від 4 балів, що свідчить про той чи інший ступінь толерантності (значення індексу соціальної дистанційованості, яке є меншим від 4 балів, «указує» на готовність до більш чи менш близьких соціальних контактів). Стосовно деяких національностей значення індексу національної дистанційованості перевищує позначку 5 балів, яка свідчить про те, що більшість населення не бажає, аби представники цієї національності вважалися громадянами України. Перелік національностей, які потрапили до числа тих, кого мають за відторгнених найбільшою мірою, а це – кримські татари, грузини, араби, цигани, дозволяє припустити, що причиною такого відторгнення є зв'язок у свідомості населення України цих національностей із загрозою міжнаціональних сутичок.

Більшість національностей характеризувалося значеннями від 4 до 5 балів. Цей феномен був визначений як «східнослов'янська відокремленість». З 1994 р. згадану методика включено до щорічного моніторингу Інституту соціології НАНУ, оскільки показник національної дистанційованості дозволяє відстежувати характер і спрямованість змін у інтенціях міжнаціональних відносин: розвивається в нації схильність до міжнаціональної інтеграції чи, навпаки, набуває розвитку ксенофобія та тенденція до національного ізоляціонізму. У цьому зв'язку особливу увагу привертає «стрибок», зафіксований у 2002 р., від національної толерантності (1992 р. – 35,2%, 2002 р. – 9,9%) до ксенофобії (1992 р. – 6,3%, 2002 р. – 27,0%)»[9,с.26-45].

Отже, дозволити собі ігнорувати такі прояви ксенофобії та соціального упередження Україна не може, тому що рано чи пізно вони стають буденним явищем. Подальше поширення цього явища створюватиме ризик формування атмосфери толерантного ставлення навіть до більш серйозних порушень прав людини та виникнення руйнівних наслідків для всього суспільства.

Прямим наслідком масштабних переміщень мігрантів відповідно до потреб економік, що швидко розвиваються, за політичними, соціальними та іншими мотивами, є зростаюча етнокультурна та етноконфесійна розмаїтість соціумів. Зворотним боком етнічної ерозії локальних соціумів стає виникаюча напруга між місцевим населенням і мігрантами, багато хто з яких за етнічними, расовими, конфесійними, соціальними, культурними параметрами істотно відрізняється від «аборигенів». Ці напруги, що фіксуються в багатьох країнах світу, стають потенційно небезпечними і для України. Не останню роль тут відіграє і відома залежність від найближчого сусіда – багатонаціональної Росії, в історії якої можна знайти не тільки позитивні приклади міжетнічних взаємодій.

Класичним прикладом причини ксенофобних настроїв, що характеризують саму природу цього явища, є той факт, що незнання породжує страх або, як мінімум, перекручене уявлення.

Життя демонструє типові уявлення українців про іноземців, особливо з тих країн, про які інформація

вкрай мізерна. Знання та досвід спілкування, навпаки, породжують інформованість і впевненість у безпеці. «Нас не знають, нашу культуру не знають, спосіб нашого життя не знають. Про нас думають стереотипно, по кліше. От ви скажіть звичайному українцю «Пакистан», і ви отримаєте тільки негативні відгуки про країну». (З матеріалів фокус-групи з представниками нацменшин).

Чи не найпоширенішою думкою про причини ксенофобії є те, що її породжує соціально-економічна ситуація і, насамперед, стан ринку праці та рух робочої сили на ньому. На думку більшості опитаних іноземців, українці бояться, що наплив мігрантів, у тому числі й нелегальних, призведе до *підвищення конкуренції на ринку праці*. Хоча сучасна ситуація поки цього не підтверджує. За відгуками як українців, так і самих іноземців останні в основному зайняті в сферах праці, що не користуються особливим попитом у місцевого населення. Це некваліфіковані робітники на будівництвах, реалізатори на ринках, підсобні робітники у торговельних мережах.

Окреме місце в оцінках причин ксенофобії займає *політичний фактор*. Причому, його пояснення мають як зовнішнє, так і внутрішнє походження. Як не сумно це визнавати, але у свідомості людей усе більше закріплюється уявлення, що зовнішній негативний вплив на зростання расистських і ксенофобних настроїв в Україні, безумовно, впливають схожі тенденції в Росії.

«Як тільки в Росії почалися активні дії правих організацій, в Україні заворушилися їхні наслідувачі та послідовники...» (З матеріалів фокус-групи з представниками нацменшин).

При цьому переважна більшість опитаних у ході дослідження вбачають зацікавленість деяких політичних сил у розпаленні міжнаціональної ворожнечі, здебільшого в насильницькій формі, і в самій Україні.

«Говорячи про організовану расистську агресію, я думаю, що їх хтось фінансує. Причому їх фінансують ті політичні партії, які проти вступу України в НАТО та інтеграції в Європу. Адже, якщо будуть тривати вбивства на расовому ґрунті, то там можуть подумати, що Україна ще не готова до євроінтеграції...» [10].

На думку респондентів, певну роль у процесі зростання ксенофобних настроїв відіграли події 2004 року, названі «помаранчевою революцією». На хвилі росту громадянської самосвідомості та патріотичних почуттів безкарними відчули себе організації правого та націоналістичного напрямку. Саме в цей період починається експансія правонаціоналістичних ідей з Заходу країни в Центр і на Схід, і особливо в столицю.

На основі вищезазначеного зробимо висновки.

1. Немаловажним фактором підігрівання расової дискримінації, якщо не в прямому, то в опосередкованому контексті, є офіційне невизнання небезпеки сформованої ситуації представниками державних органів влади, а точніше, його відсутність. Головним кроком на шляху розв'язання проблеми злочинів на ґрунті ненависті та расової дискримінації є її визнання, але українські посадові особи поки ще не визнають наявності расової дискримінації в Україні. І у цьому опитанні респонденти теж знаходять свої причини: «Я думаю, що офіційна влада не хоче визнавати випадки з нападом та вбивствами іноземців в Україні, заснованими на расовому ґрунті, через небажання погано виглядати в очах світової громадськості».

Причиною, що одностайно називають як іноземці, так і українці, на сьогодні є проблема з освітою та рівнем загальної культури в нашому суспільстві. Роль родини, школи, системи середньо-спеціальної та вищої освіти в процесі морального виховання сучасної молоді вкрай незадовільна. «Раніше в Радянському Союзі для молоді було багато клубів, секцій, гуртків, де вони могли себе зайняти. Крім того, за моральним вихованням молоді стежила держава. А сьогодні вони надані самі собі. Йому хочеться розважитися, він іде в Інтернет-кафе, заходить на сайти тих же екстремістських організацій і йому здається, що це не поганий спосіб розважитися – побити африканця. Заодно можна врятувати Україну від засилля чужинців, як пишуть на цих сайтах». *(З матеріалів фокус-групи з представниками нацменшин).*

2. Дослідження показують, що відносно поведінки іноземців, які розглядаються як чужинці, існує політика

подвійних стандартів, деякою мірою властива населенню України. До «своїх» вимоги занижені. Навіть якщо вони і порушують громадський порядок або норми моралі, то на це дивляться крізь пальці. Але от якщо таку ж провину зробить людина з іншим кольором шкіри, то вона ризикує викликати на себе осуд оточення. «У випадку, якщо іноземець поведе себе хоч найменшим чином не відповідно до норм, йому відразу на це буде вказано, хоча така ж поведінка місцевих хлопців практично завжди буде, як мінімум, зігнорована або взагалі виправдана». (З інтерв'ю з жертвами ксенофобних настроїв).

3. Не останню роль відіграє стереотипізація свідомості, яку здебільшого формують засоби масової інформації. «Існують стійкі стереотипи, які тільки підігривають ситуацію. Наприклад, прийнято вважати, що африканці – наркомани, цигани – злодії та т.п».

Взагалі ЗМІ респонденти надають далеко не найкраще місце в процесі зростання ксенофобних тенденцій в Україні. На думку опитаних, про іноземців у пресі та на телебаченні можна почути або погане, або взагалі нічого.

Показовий приклад того, як в українських ЗМІ підтримують стереотипи та нав'язують шаблони мислення, один з опитаних іноземців знаходить у коментарях щодо останньої президентської кампанії в США.

«... у них говорилося: «сенатор Маккейн та чорношкірий кандидат у президенти Обама». З одного боку, просто додаткова інформація слухачу про кандидата в президенти. Але, з іншого боку, виходить, що стосовно Маккейна інформацію, що він білий, не дають, а щодо Обама аудиторію така інформація повинна зацікавити». (З інтерв'ю з жертвами ксенофобних настроїв) »[11].

Таким чином, серед причин ксенофобних настроїв в сучасній Україні такі:

- слабка інтеграція іноземців у місцеві громади, що спричиняє побоювання та ізоляцію з боку корінного населення;
- міф про можливе захоплення робочих місць і наступне зростання конкуренції на ринку праці;

- політичний фактор (вплив із-за кордону та внутрішні політичні змагання);
- відсутність чіткої державної позиції стосовно визнання факту наявності ксенофобних та расистських настроїв, що переростають в організовані форми насильницьких дій;
- загальне падіння рівня культури та утворення на тлі зростання негативної стереотипізації свідомості основної маси населення країни;
- пасивна, а найчастіше – і негативна роль ЗМІ в процесі формування громадської думки щодо іноземних громадян, що перебувають на території України.

Аналізуючи форми прояву ксенофобії та етнофобії, зокрема, звертаємо увагу на три рівні їхнього існування. Це *ментальний* (на рівні свідомості), *вербальний* (у висловлюваннях), а також *поведінковий* (конкретні дії). Це важливо, оскільки дані підтверджують, що у свідомості людей існує уявлення, що расизм – це коли іноземців або представників не «титульної» нації б'ють або відкрито ображають. Якщо ж у звичайній розмові приятелів за келихом пива звучать фрази на кшталт: «понаїхали чорні», «тільки з дерева злізли, а вже вчать життю» і т.п., то ксенофобією це не вважається. Однак це вже перші кроки до реальних дій.

Дослідження Інституту соціології показало, що найпоширенішим проявом расизму та ксенофобії є вербальні образи. Вони міцно ввійшли в повсякденне спілкування жителів України, котрі їх не ідентифікують. «...Ну, можуть сказати «чорний», «мавпа», але я на це вже не реагую. Адже не б'ють». (*З інтерв'ю з жертвою ксенофобних настроїв*). «...На базарі я купувала продукти. За сусіднім лотком стояв продавець однієї з кавказьких національностей. Молодий хлопець, що проходив мимо, вибухнув серію невтішних коментарів в його адресу типу «понаїхала одна чорність». Мені було дуже неприємно, я відразу примірила цю ситуацію на собі». (*Уродженка Афганістану, громадянка України*).

Другим з явних видів порушень прав людини на расовому ґрунті стали фізичні розправи. Практично у

всіх опитаних є або власний досвід, або вони знають про такі випадки зі своїми знайомими або друзями. «Півтора роки тому в Дніпропетровську мене вдарили на вулиці молоді люди. Вони самі мені сказали, що вони націоналісти. Один з них сказав «що ти тут робиш, негр», а другий вдарив мене». »[12].

Окремо можна відзначити появу безліч сайтів, де розміщується расистська інформація і заклики до очищення українського суспільства від «чужорідних елементів». Вони розміщують не тільки тексти з закликами, але й відео матеріали з фіксуванням випадків насильства над іноземцями.

Однак зауважимо, в Україні немає точних статистичних даних про кількість вчинених злочинів на расовому ґрунті. Ось чому сьогодні є можливість тільки відслідковувати відчуття людей стосовно стану цієї проблеми. Опитування показують, що в Україні спостерігається процес поступового, а в деяких регіонах і галопуючого, поширення ксенофобних настроїв.

Таким чином, за роки незалежності України питома вага толерантних людей знизилася більш ніж у три з половиною рази. Практично половину населення становлять громадяни з ізоляціоністськими установками на міжнаціональні відносини. Особлива небезпека полягає у розростанні ксенофобних установок: чисельність їхніх носіїв зросла більше ніж у чотири рази. У світлі сказаного можна зробити висновок, що масова свідомість в Україні перебуває «на роздоріжжі» національно-громадянської ідентифікації. У масовій міжнаціональній свідомості населення України зберігається високий рівень східнослов'янської відокремленості, національного ізоляціонізму та ксенофобії. Як «своїх» населення України сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів. Представники інших етносів сприймаються як «чужі» і «видворяються» масовою свідомістю за межі України. Деяке «послаблення» виявляється до «історичних сусідів»: близько половини українських громадян як мешканців України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар, тобто представників тих народів, з

якими є історичний досвід спільного проживання. Така конфігурація національних переваг дозволяє припустити, що в основі, національного ізоляціонізму, що домінує у міжнаціонально масовій свідомості населення України, закладені архаїчно-традиціоналістські ціннісні орієнтації, які значною мірою визначають формування, розвиток та консолідацію системи етно-соціальних відносин на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Отже, рівень етнічної нетолерантності є одним із суттєвих індикаторів потенційної нестабільності в українському суспільстві.

За останніми даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології рівень ксенофобії в українському суспільстві має сталу тенденцію до зростання»[13].

Рівень міжетнічної толерантності українського суспільства, 2008 р.

Толерантність (до 4)	Відособленість (від 4-до 5)	Ізольованість (від 5 - до 6)	Ксенофобія (більше 6)
українці, росіяни, закордонні українці, білоруси	поляки, євреї, словаки	німці, румуни, угорці, чехи, молдавани, грузини, кримські татари, американці, азербайджанці, турки, китайці, темношкірі, араби, цигани	афганці, чеченці

**Сукупний індекс дистанційованості – 5,1.
2009 рік**

Толерантність (до 4)	Відособленість (від 4-до 5)	Ізольованість (від 5 - до 6)	Ксенофобія (більше 6)
українці, росіяни, закордонні українці	білоруси, поляки	словаки, євреї, німці, румуни, угорці, чехи, молдавани, грузини, кримські татари, американці, азербайджанці, турки, китайці, темношкірі	араби, афганці, цигани, чеченці

Сукупний індекс дистанційованості – 5,3.

Виходячи з вищезазначеного, зробимо такі висновки:

1. В українському суспільстві й державі посилюється актуальність ефективної протидії проявам ксенофобії та расизму, що підтверджують певні фактори правового, криміногенного, соціально-демографічного, політичного характеру.

2. Попри етнічну, конфесійну, мовну, культурну різноманітність України на державному рівні досі немає жодної програми щодо підвищення толерантності в суспільстві. Реакція державних органів на випадки ксенофобії та расизму є недостатньо швидкою й ефективною.

3. Така ситуація свідчить про необхідність з боку держави та політичної еліти України взяти на себе відповідальність за створення оптимального системного механізму формування в суспільстві толерантності як соціальної цінності.

4. Агресивність, конфронтація, відчуженість мають поступитися місцем толерантному ставленню людей одне до одного, взаєморозумінню й довірі. Це сприятиме вирі-

шенню найактуальнішого завдання сучасної української держави, від якого залежить подальше її існування та розвиток переходу від внутрішньосупільного протистояння, підозри, агресії до злагоди, взаємоповаги, національної стабільності, до відкритості та співробітництва зі світовим співтовариством на засадах загально визнаних демократичних принципів.

У цьому зв'язку можна запропонувати низку конкретних дій, які сприятимуть оздоровленню ситуації: по-перше, заборонити згадування національності злочинців у статистичних даних. Це стосується насамперед Центрів громадських зв'язків МВС України та ЗМІ; по-друге, Націо-нальній раді з питань телебачення і радіомовлення більш жорстко вимагати від телеканалів та радіостанцій дотримання неупередженого ставлення до інформації, що стосується випадків висвітлення життя та діяльності представників інших держав або громадян України не слов'янського походження; по-третє, національним меншинам активізувати, а місцевій владі сприяти їм у цьому, інтеграцію в місцеві громади, що приведе до зменшення ізоляції з боку корінного населення. З цією метою створити програми національного та регіонального рівнів щодо інтеграції іноземців із залученням до цього процесу державних органів, органів місцевого самоврядування та організацій, що представляють інтереси іноземних громад в Україні; по-четверте, офіційним органам публічно визнавати серйозність проблеми та виступати на всіх рівнях проти будь-яких проявів расизму та ксенофобії; по-п'яте, забезпечити на всіх рівнях виховання та навчання у державних і приватних структурах дотримання принципів людської гідності та поваги до всіх націй та народностей.

1. Мукомель В.И. Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии) // Социологические исследования. – 2005. – № 2.

2. Короткий словник сучасних понять та термінів / За ред. А.В.Макаренка. –М., 1995.

3. Южанин М.А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу // Социологические исследования. – 2007. – № 5.

4. Проблеми толерантності міжетнічних та міжрелігійних відносин. Довідково-методичні матеріали. Тамбов: Фірма ТОВ «Граніт», 2005.

5. Кельберг А.А. Ксенофобія як соціально-психологічний феномен // Вісник СПбГУ. – 1996. – Сер. 6. Вип. 2 (№ 13).

6. Політологічний енциклопедичний словник/За ред.Ю.Шемшученка, В.Бабкіна. –К.,2004.

7. Хомра О.У. Нелегальна транзитна міграція як загроза національній безпеці України // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1.

8. Петров В.Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности // Социологические исследования. – 2003.-№ 7.

9. Паніна Н. Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії, та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. -2005.-№4.

10. Ксенофобія як захист від геноциду. – //http://observer.sd.org.ua/-section.php?id=.

11. Ксенофобія по-українськи: всі хвороби – від голови? – http://mpravda.com/?lang=ua.

12. Всі люди – браття? Це для кого як... – http://mvsinfo.gov.ua/-events/index.html.

13. Hate Crimes in the OSCE region: Incidents and Responses-annual report for 2006 (20 September 2007). http://tandis.odihr.pl/-index.php?p=home. – http://glavred.info/archive/2006/11/03/125310-6html.

Наталія Макаренко

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

Досліджено динаміку змін етнічного складу Донецької та Луганської областей у період між переписами населення 1989 і 2001 рр., розглянуто специфіку самоідентифікації та територіального розміщення найчисельніших етнічних груп регіону – українців, росіян, греків, білорусів та татар.

Ключові слова: *етнічна структура, етнічна самоідентифікація, біетнори.*

Nataliia Makarenko. Modern transformation process in ethnic structure of Ukraine (on Donbas example). Investigational dynamics of changes of ethnic composition of the Donetsk and Lugansk areas in a period between the censuses

of population 1989 and 2001, the specific of self-identification and territorial placing of the most numeral ethnic groups of region – Ukrainians, Russians, Greeks, Byelorussians and Tatars is considered.

Key words: *ethnic structure, ethnic self-identification, biethnori*

Модернізаційні процеси, які мали місце в суспільно-політичному житті України наприкінці ХХ ст., не обминули й етнічної сфери. В етнічній структурі України намітилися вагомі зрушення: протягом 1989–2011 рр. Сталися зміни в кількісному та, значною мірою, якісному складі населення, що актуалізує потребу в етнодемографічних дослідженнях. Порівняльний аналіз статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр., інших статистичних даних дає змогу встановити основні тенденції змін етнічного складу населення.

Метою дослідження є встановлення основних тенденцій, які мали місце в етнічній структурі України напередодні здобуття та в перші десятиліття незалежності України. Проаналізована специфіка самоідентифікації та територіального розміщення найчисельніших етнічних груп регіону – українців, росіян, греків, білорусів та татар.

Перепис 1989 р. засвідчив наявність 2693432 українців у Донеччині, що становило 50,7% населення області. У 2001 р. кількість українців в області зросла до 2744149 (56,9%, приріст на 1,7%). При цьому, питома вага українців серед жителів Донецької області зросла на 6,2% [1,с.199-210]. Зауважимо, що збільшення кількості українців спостерігалось на фоні скорочення загальної кількості населення. Так, загальна кількість населення Донецької області за переписом 2001 р. становила 4825563 осіб – проти 5311781 у 1989 р. (тобто за 1989–2001 рр. вона скоротилась на 486,2 тис. осіб, або на 9,2%). Протягом 1989–2001 рр. спостерігалось скорочення кількості етнічних меншин: з 261 834 особи (49,3%) до 208 141 особи (43,1%) [1,с.62].

Зауважимо, що збільшення абсолютної кількості українців у Донецькій області було дещо вагомим ніж у

масштабах всієї держави (1,7% проти 0,3%). Українці становлять найчисельнішу етнічну групу Донеччини, але, при цьому, кількісна перевага українців у Донецькій області є невеликою. Слід зазначити, що лише 7,3% українців нашої країни мешкає в Донецькій області. Менший відсоток українців спостерігається лише в Автономній Республіці Крим (1,31%) та у місті Севастополь (0,22%).

У національному складі населення Луганській області переважну більшість також становили українці – 1472,4 тис. осіб, або 58,0% від загальної кількості. Однак за роки, що минули від перепису населення 1989 року, кількість українців зменшилася на 316 840 тис.(0,7%). Проте питома вага українців серед жителів області зросла на 6,1 відсоткових пунктів (з 51,9% до 58%). Протягом 1989–2001 рр. спостерігалось скорочення питомої ваги етнічних меншин: з 47,6 % до 41,3%.

Враховуючи відсутність міграційних потоків, які могли б суттєво вплинути на етнічну структуру регіону, стабільно-низький природний приріст українців та інших етносів; зростання питомої ваги українців протягом 1989–2001 рр., можна пояснити декількома, тісно пов'язаними між собою, якісними і кількісними чинниками. По-перше, набуття Україною незалежності сприяло зростанню етнічної самосвідомості, що зумовило вибір на користь української ідентичності серед людей з різними етнічними коренями (як правило, українськими та російськими). Одним з чинників цього процесу можна вважати пріоритет громадянського визначення національної належності у осіб з розмитою ідентичністю, тобто громадянство України автоматично визначає для них і національність. По-друге, за останні 20 років виросло нове молоде покоління, яке формувалося в умовах української державності та нової ідеології, що зумовило українську самоідентифікацію.

По-третє, збільшення питомої ваги українців викликано міжетнічними відмінностями у демографічному русі населення. Збільшення питомої ваги українців серед населення шлюбного віку (найбільше – серед молоді) відбулося у зростанні частки етнічних українців серед молодят, що зареєстрували шлюб упродовж календарного року. Різниця між часткою українців серед молодят (в цілому по

Україні), що зареєстрували шлюб у 1991 р., та часткою українців серед молодят, що зареєстрували шлюб у 1995 р., становила 4,7%! В Донецькій області частка етнічних українців серед молодят зросла за період 1991–1995 рр. на 3,8%, а росіян навпаки – зменшилася на 2,5%. В Луганській – українців, відповідно, зросла на 1,4%, росіян – зменшилася на 4,6% [2,с.122–125;4,с.131–137]. Як наслідок, від кінця 1980-х рр. спостерігалось неухильне зростання частки дітей, народжених матерями –українками. Частка немовлят, народжених у Донецькій області українками збільшилася за період 1989–1994 рр. на 4,5%, в Луганській – на 4%, а її щорічний приріст становив, пересічно, 0,8% [3,с.173-175;4,200-202]. При цьому, частка немовлят, народжених в Донецькій області матерями росіянками зменшилась, за відповідний період, в Донецькій області на 3,3%, в Луганській – на 4,1%, тобто щорічне зменшення становило 1,2 % [3, с.173–175; 4,с.200–202].

По-четверте, розширення етнічної основи української нації кінця 1980-х – початку 2000-х рр. пояснюється особливостями у зовнішньому міграційному русі українського населення. В етнічній структурі еміграційних потоків частка українців швидко зменшилася ще у 2-й половині 1980-х рр. Протягом 1991–2002 рр. загальна кількість українців, які іммігрували в Україну, становила 979,3 тис. осіб (емігрувало за відповідний період 825,7 тис українців). Таким чином, у зазначений період сальдо міграції українців було позитивним для України і становило 153,6 тис. осіб [11, с.604].

Якщо аналізувати розселення українців по районах та містах Донецької області, то можна пересвідчитись у тому, що найбільша питома вага українців спостерігається на півночі області, в історико-географічному регіоні Південної

Слобожанщини, що безпосередньо межує з Харківською областю. Це пояснюється історичними особливостями заселення краю, а також тим, що в цих районах порівняно менша кількість великих промислових підприємств, кістяк робітничих кадрів яких традиційно становив російський або ж русифікований пролетаріат. Так, за переписом 2001 р. міста та райони з найбільшою питомою

вагою українців концентруються на півночі області – Красний Лиман – 84,4%, Красноармійськ – 75%, Слов'янськ – 73,1%, Добропілля – 71,3%, Краматорськ – 70,2%, Артемівськ – 69,4%., Олександрівський район – 91,9%, Добропільський – 89,4%, Слов'янський – 87,1%, Красноармійський – 86,8%, Краснолиманський – 83,3%. Водночас, в обласному центрі і найбільшому місті області – Донецьку українці кількісно поступаються росіянам (46, 7% – українці, 48,2 % – росіяни), а в інших двох великих містах Маріуполі (48, 7 % – українці; 44,4 % – росіяни) та Горлівці (51,4 % – українці; 44,8% – росіяни) українці мають незначну кількісну перевагу над росіянами [6,с.12-23].

Росіяни є другою за кількістю етнічною групою як в Україні загалом, так і на Донбасі зокрема. Найбільша кількість росіян в Україні, за переписом 1989 року, проживала в Донецькій області – 2316,1 тис. осіб, у Кримській – 1335,5 тис. осіб та в Луганській – 1279 тис. осіб [5,с.4–23]. За відсотком росіян до всього населення регіону у 2001 р. Донеччина посідала третє місце (36,1% населення області), поступаючись Автономній Республіці Крим (58,3%) та Луганській області (39,0%).

За переписом 2001 р. кількість росіян в Україні скоротилася з 11 355 582 осіб у 1989 р. до 8 334 141 особи, тобто на 26,6 % (3 021 441 особу). Внаслідок інтенсивного зменшення чисельності росіян зазнала скорочення і їхня частка серед загальної кількості населення України: з 22,07 % у 1989 році до 17,3 % у 2001 р., тобто на 4,8 %. Внаслідок того, що сукупна кількість етнічних меншин в Україні скорочувалася дещо повільніше, ніж чисельність росіян, змінювалася і структура етнічних меншин. Частка росіян становила в 1989 р. 80,9 % сукупної кількості етнічних меншин, а в 2001 р. – 79,3 %. Але незважаючи на це скорочення, чотири з п'яти представників етнічних меншин України були росіянами за етнічним походженням [7].

Слід відмітити, що росіяни Донецької області становлять 22,1% росіян України. Їхня кількість у Донецькій області у 2001 р., порівняно з переписом населення 1989 р., зменшилася на 471,7 тис. осіб, або на 20,4%, і

нараховувала на дату перепису населення 2001 р. 1844,4 тис. осіб. Зауважимо, що Донецька область стала регіоном, де відбувся один з найбільших кількісних спадів росіян (для порівняння – АРК – 512,1 тис., Харківська область – 312,2 тис., Дніпропетровська – 308,2 тис., Луганська – 287,2 тис.). Внаслідок інтенсивного зменшення кількості росіян зазнала скорочення і їхня частка серед загальної чисельності населення Донецької області. Порівняно з 1989 р. питома вага росіян зменшилася з 43,6 % від всього населення області – до 38,2 %, тобто на 5,4 відсоткового пункту [1,с.193–230].

За переписами 1989 і 2001 рр. росіяни посідають у Луганській області друге місце за чисельністю. Порівняно з переписом 1989 р., їхня кількість у 2001 р. зменшилася на 22,5% і нараховувала на 2001 р. 991,8 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилася на 5,8 відсоткового пункту і становила 39,0% у 2001 р. проти 44,8% – у 1989 р.

Загалом, питома вага росіян серед загальної чисельності населення Донбасу зменшилася з 43,8% у 1989 р. до 38,6% у 2001 р., тобто на 5,2%. Внаслідок того, що сукупна кількість етнічних меншин у Донецькій і Луганській областях також скорочувалася дуже інтенсивно, частка росіян в сукупній чисельності етнічних меншин Донбасу залишилася протягом досліджуваного періоду майже незмінною і становила 88,4% в 1989 р. і 88,6% в 2001 р. Тобто, майже дев'ять з десяти представників етнічних меншин Донбасу були росіянами. Для порівняння по Україні: в 1989 р. частка росіян становила 80,92% сукупної кількості етнічних меншин, а в 2001 році – 79,29 % [1,с.193–230].

Інтенсивне скорочення кількості росіян в Україні за досить короткий термін було викликане декількома чинниками: по-перше, депопуляційними процесами з 1992 року внаслідок зменшення рівня народжуваності та збільшенням коефіцієнта смертності. По-друге, обмеженням масової міграції росіян в Україну і частковим переселенням частини їх на історичну Батьківщину, особливо на початку 90-х рр. в умовах загострення соціально-економічної кризи. Найбільш відчутним за величиною був

міграційний вплив росіян в 1993–1995-х рр. з міських поселень Харківської, Луганської, Одеської та Донецької областей (ці області становили 64,4% загального обсягу міграційного впливу росіян з України) [10,с.79].

Протягом 1991–2002 рр. росіяни були другою за кількістю групою мігрантів, яка прибувала в Україну. Загальна кількість росіян, які іммігрували в Україну за вказаний період, становила 858,8 тис. осіб (емігрувало за відповідний період 1 047 тис. росіян). Таким чином, у зазначений період сальдо міграції росіян було від'ємним для України і становило 188,2 тис. осіб [11,с.604]. Найбільший міграційний приріст спостерігався на Південному Сході України (АР Крим, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька та Херсонська області) [10, с.77–78]. У регіональному розрізі, за даними С. Савоскула, участь у зовнішній міграції (в першу чергу з Росією) була найбільш характерна для населення перш за все східних областей, які мають кордон з Росією – Донецької, Луганської, Харківської, Чернігівської [8,с.118]. Проте дані міграційних потоків часів незалежної України, представлені у роботах українських і російських вчених, свідчать, що жодна з наведених цифр не перебиває й десятої частини зменшення чисельності росіян у країні. Наприклад, за даними Ю. Арутюняна у 1990–2001 рр. у міграційному обміні між Росією та Україною остання втратила 350 тис. росіян, та все одно ці цифри не можуть пояснити зменшення кількості росіян на 3 млн 22 тис. осіб.

Отже, головним чинником зменшення чисельності росіян в Україні стали зміни у національній свідомості й ідентифікації росіян. Особи зі змішаним корінням, що за радянських часів в умовах неофіційного панування російської ідентичності записувалися росіянами, тепер визначають себе як українці. Український соціолог В.Хмелько вперше застосував для подібної етноситуації в Україні термін «біетнори». Біетнори – це люди, які тією чи іншою мірою ідентифікують себе з двома етнічними групами. З'ясовано, що 19% населення України становлять представники змішаних українсько-російських родин, причому 23% з них мають подвійну українсько-російську ідентичність, тобто є біетнорами [9]. За даними М.Чаплика, саме

така самоідентифікація характерна для 51% населення трьох областей Східної України – Донецькій, Харківській та Луганській [12,с.75].

Важливе значення для оцінки етнічного складу населення має аналіз територіального розміщення росіян та типу їхнього розселення. Росіяни в Донецькій області є високоурбанізованим етносом: 95% за переписами 1989 і 2001 рр. Так, у чотирьох найбільших містах Донеччини – Донецьку, Маріуполі, Макіївці та Горлівці – росіяни переважали за кількістю українське населення. Серед інших міст з чисельністю населення від 100 до 500 тис.: то у трьох з них (Єнакієве, Харцизьк, Торез) вони становлять більшість, а в чотирьох (Краматорськ, Слов'янськ, Артемівськ, Костянтинівка) росіяни посідали друге, після українців, місце. Серед міст з кількістю населення від 50 до 100 тис. осіб лише в одному – Сніжному – росіяни становили більшість. В інших восьми: Дзержинськ, Селидове, Красноармійськ, Шахтарськ, Дружківка, Добропілля, Димитров, Дебальцеве росіяни посідали друге, після українців, місце [7]. Отже, за переписом 1989 р. росіяни превалювали у великих містах Донбасу. Тенденція мала поступально-низхідний характер розвитку.

За переписом 2001 р. у трьох великих містах – Донецьку, Макіївці та Єнакієве росіяни і надалі посідали місце найчисельнішої етнічної групи, становлячи відповідно, 48,2%, 50,8% та 51,4% населення. Лише трохи поступаються росіяни українцям у Маріуполі (44,4% росіян і 48,7% українців) та Горлівці (44,8% росіян і 51,4% українці). Значним є відсоток росіян у малих шахтарських містах центральної частини Донецької області – Сніжному – 45,1%, Торезі – 45,3%, Кіровському – 41,6%, Селидовому – 36,7%. Натомість у північних містах Донеччини кількість росіян є меншою – 27,5% – в Артемівську, 26,2% – у Краматорську, 23,5% – у Слов'янську, 22,1% у Красноармійську, 13,8% – у Красному Лимані [6,с.12–13]. Варто зазначити, що порівняно з 1989 р. росіяни втратили домінуюче кількісне становище у Маріуполі, Горлівці, Харцизьку і Торезі, де на той час вони були найбільшою етнічною групою. Росіяни міцно посідають другу позицію у сільських районах області (за винятком Велико-

новосілівського, де на друге місце вийшли греки): в цілому, їхня кількість на селі значно поступається містам. Район з найбільшою присутністю росіян – Старобешівський налічує 31,7% представників цієї етнічної групи. У решті районах росіяни становлять у середньому близько 20% населення.

За переписом 2001 р. у найбільшому місті області – Луганську – українці незначною мірою кількісно переважали російське населення (49,9% і 46,9%, відповідно). Серед інших міст з кількістю населення від 100 до 500 тис.: у чотирьох з них (Северодонецьку, Лисичанську, Алчевську, Стаханові) українці становили більшість, а у двох (Красний Луг – 49,2% росіян і 46,1% українців, Свердловськ 48,6% і 45,5%, відповідно) – українці трохи поступаються росіянам. Лише в Краснодоні росіяни мають статус найбільшої етнічної групи (63,3% росіян і 33,2% українців). Росіяни міцно тримають другу позицію і у сільських районах області, за винятком Станично-Луганського району, де вони, зі значним відривом, посіли перше місце (61,1% росіян і 36,5% українців): загалом, їхня чисельність на селі значно поступається містам. Поміж сільських районів питома вага росіян коливається від 8,4% до 37,7% в загальній кількості населення [7].

Донецька область – регіон компактного проживання греків України. Вони є третьою за кількістю етнічною групою області і становлять найбільший масив грецької етнічності в Україні (84,7% всіх греків України мешкає на Донеччині). Незважаючи на активні процеси відродження, грецька меншина скоротила свою чисельність як у загальноукраїнському масштабі, так і у масштабі Донецької області. Так, у 198 р. в Україні проживало 98594 греків, у Донецькій області – 83691, а у 2001 р. – 91548 та 77516, відповідно. Абсолютна кількість греків на Донеччині скоротилася на 7,4%, але питома вага серед жителів області залишилася на тому ж самому рівні (1,6%) [6, с. 7-8].

Зменшення кількості греків, порівняно з 1989 р., пов'язують як із загальною демографічною тенденцією в Україні, так і з виїздом на історичну батьківщину. Проблема визначення національності громадян України, зокрема греків, посилюється укладанням змішаних шлюбів та

швидкими темпами мовної асиміляції. Тим, хто народився від змішаних шлюбів, важко визначити свою національність. Одна і та ж сама людина може мати одночасно грецькі, українські, російські чи ще якісь етнічні корені. Тому у грецьких товариствах греками вважаються всі особи, чії пращури мали грецьке походження.

Історично греки мешкають в південних районах області – Північному Приазов'ї, де і сконцентровано їхню найбільшу кількість. У минулому – це компактне сільське населення, але за роки радянської влади значно зріс рівень урбанізації греків. У період з 1926 до 1959 рр. кількість міських греків зросла на 35,3%. Це були найшвидші темпи серед усіх національностей України. Якщо у 1926 р. міське грецьке населення складало 16,7%, то в 1959 р. – 52%, а в 1989 р. – 68,7%. Утім, і сьогодні грецька меншина має вельми значну частку сільського населення. Так, у 2001 р. 51414 греків мешкало у містах і 26102 – у селах [1, с.199].

Серед міст області найбільшою є грецька присутність у Маріуполі – історичному центрі приазовських греків. У місті проживає 21923 греків (4,3% від усього населення Маріуполя). Саме Маріуполь є єдиним містом, де греки за чисельністю займають, як і по всій області, третю позицію. Друге за кількістю міське грецьке населення сконцентроване у Донецьку – 10180(1%), але тут вони займають вже четверту позицію після білорусів. Територія, де розташований Донецьк, не була історичним регіоном грецької колонізації, вона спрямовувалася південніше. Але Донецьк є обласним центром. Більшість вихідців з грецьких приазовських сіл тривалий час, до створення відповідної інфраструктури в Маріуполі, отримували вищу і середню освіту в Донецьку, і саме тут, як правило, залишалися. Зважаючи на те, що в регіоні історичного розселення греків – Північному Приазов'ї – значних міст, крім Маріуполя немає, а інші міста області (крім Донецька) не були привабливими для міграції, бачимо відсутність більш-менш значного відсотка греків у містах північної та центральної Донеччини. Лише в Докучаєвську та Авдіївці греки мають 3 та 4 місця, відповідно, в етнічній структурі, становлячи 2,1 і 0,6 % населення вказаних міст.

Дещо іншою є ситуація з грецькою присутністю у сільських південних районах області. Так, у Великоновосілківському районі греки займають другу позицію після українців і становлять 19,7% населення району, випереджаючи росіян (13,3%). Міцне третє місце (після українців і росіян) греки тримають в 7 районах – Володарському (20%), Тельманівському (17,4%), Старобешівському (13,4%), Першотравневому (9,7%), Волноваському (3,2%), Маріїнському (1,1%), Новоазовському (1%) [6, с.12–23].

Четверта за чисельністю етнічна група Донбасу – білоруси. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001р. білоруська меншина нараховує понад 275 тис. осіб. Утім, якщо порівняти ці цифри з даними 1989 р. можна констатувати істотне (майже удвічі) зменшення білоруського населення: у 1989 р. білоруси становили в Україні 440 тис. Тобто кількість білорусів в Україні за 12 років зменшилася на 37,33% (164282 осіб) [1, с.161–164].

Найбільшу частку білорусів в Україні статистика фіксує в Донецькій області, де проживає 17,5 % усіх білорусів України, в Луганській – 7% % (в цілому на Донбасі – 24,5 %). Далі йдуть південні області і Крим (49,5 тис., 11,4 %), Одеська (21,2 тис., 4,8 %), Миколаївська (14,5 тис., 3,3 %), Херсонська (12,6 тис., 2,9%).

Темпи зменшення кількості білорусів у загальній кількості населення Донбасу випереджають загальноукраїнські. Білоруси у 2001 р. продовжували посідати в Донецькій області четверте місце за чисельністю (44525 осіб або 0,9% населення), однак їхня частка в етнічній структурі Донецької області протягом 1989–2001 рр. зменшилася на 41,1%. В Луганській області (за переписом 2001 р. посідали третє місце за чисельністю) кількість білорусів за період 1989–2001 рр. зменшилася з 33,6 тис. до 20,6 тис. осіб (тобто на 38,6%).

Переважає більшість сучасних представників білоруської спільноти України є мігрантами радянської доби (переважно післявоєнних часів) та їхніми нащадками у першому поколінні: 22,2% білорусів (за даними 2001 р.) народилися в Україні. Це дає підстави відносити білорусів водночас як до історичних, так і до новітніх меншин, що

склалися внаслідок виробничої, освітньої міграції другої половини ХХ століття. Етнодемографічна динаміка, зокрема, пов'язана не стільки з міграційними процесами, скільки з високим рівнем асиміляції та особливостями самоідентифікації білорусів. Ці особливості зумовлені комплексом чинників, а саме – дисперсністю проживання білорусів, великим ступенем їх урбанізації, російськомовністю оточуючого середовища, високим показником змішаних шлюбів з росіянами та українцями (у 1991 р. 96,4% шлюбів білорусів Донбасу – змішані) [2,с.122-125;4,с.131-137], а крім того – спорідненістю культури, звичаїв, менталітету білорусів з українцями та росіянами. Так, у 2001 р. лише 10,4% білорусів Донецької області і 17,1 % Луганської (проти 29,9% у Донецькій і 41,2% у Луганській за даними перепису 1989 р.) вважало білоруську мову рідною [5, с.238,244].

В усіх містах Донеччини (крім Маріуполя, Макіївки та Димитрова) білоруси посідають за чисельністю третє місце після українців та росіян. Цікаво, що абсолютна кількість білорусів Макіївки є досить великою – 4806, і за кількістю білорусів Макіївка є другим містом після Донецька. Але все одно білоруси поступаються тут не тільки росіянам і українцям, а й татарам. Лідером за питомою вагою білорусів є невеличке місто Шахтарськ, в якому білоруси становлять 1,5% (1080 осіб) населення міста. Найбільша абсолютна кількість білорусів проживає у Донецьку – 11659 (1,2% населення міста), Макіївці – 4342 (1,12%), Горлівці – 4079 (1,3%), Маріуполі – 3766 (0,8%), Краматорську – 1266 (0,7%), Єнакієве – 974 (0,9%), Слов'янську – 641 (0,5%). У районах півночі та центру області білоруси посідають третє місце за чисельністю та питомою вагою. Вона коливається від 0,9% у Костянтинівському до 0,4% у Слов'янському районах. У 7 південних, переважно сільських районах, білоруси йдуть четвертими, за греками. Тут їхня питома вага у середньому – 0,5%.

В усіх містах Луганщини (крім Антрацита) білоруси посідають за чисельністю третє місце після українців та росіян. Найбільша абсолютна кількість білорусів проживає у Луганську – 3 289 (0,7% населення міста), Краснодоні – 1585 (1,3%), Красний Луч – 1654 (1,1%) [7].

Татари входять до п'ятірки найбільш численних етносів Донбасу. Татари – четверта найбільш чисельна етнічна група у Луганській області і п'ята у Донецькій. За переписом 1989 р. у Луганській області нараховувалось 11937 татар, у Донецькій – 25495 осіб. А вже за 12 років їхня кількість у Донецькій області зменшилась на 6304 осіб, у Луганській – на 3394 особи. В цілому за 12 років кількість татар на Донбасі зменшилася більше ніж на чверть, а точніше – на 26,9% (для порівняння в цілому по Україні на 15,62 %) [1,с.161–192,199,209].

Серед меншин, чисельність яких зазнала суттєвого скорочення за 1989–2001 рр., перше місце посідали євреї. Їхня чисельність в Україні зменшилася на 78,70 % (382 735 осіб). Скорочення кількості євреїв в абсолютних показниках було навіть більшим, ніж усіх етнічних меншин, окрім росіян, разом взятих. Ці зміни стали результатом масової міграції євреїв, особливо на початку 90-х рр. Кількість євреїв на Донбасі (процес зменшення єврейського населення спостерігався у Донецькій та Луганській областях з приблизно однаковою інтенсивністю) за 1989–2001 рр. зменшилася на 68,2% і нараховувала 11, 478 тис. осіб у 2001 р. проти 36 369 тис. осіб у 1989 р.

Міграційні процеси значною мірою спричинили зменшення на Донбасі молдаван: їхня кількість зменшилася наполовину, а точніше – на 55% (10 423 особи у 2001 р. проти 19 117 осіб у 1989 р.), болгар – на 65% (6 458 і 9 791, відповідно), поляків – на 19,4 % (6 450 і 10 636), циган – на 23,4% (6 390 і 8 173) [1,с.199,209]. Спостерігалось також активне скорочення кількості німців – на 23,8 % (6 175 і 8 291). При тому що кількість німецького населення в Україні скоротилася на 12,01%.

Впродовж 1989–2001 рр. на Донбасі за рахунок міграцій збільшилася кількість представників азійських етносів та вихідців з Кавказу. За переписом 2001 р. тут мешкають вірмени (15734 – у Донецькій і 6587 – у Луганській областях), азербайджанці (8075 і 3123, відповідно), грузини (7197 і 2090), турки (1791– на Донеччині). Загалом за 12 років на Донбасі кількість вірмен збільшилася на 59,3%, азербайджанців – на 73%, грузинів – на 70,2% турків – на 100% [1,с.199,209].

Трансформацію етнічної структури населення України протягом двох останніх десятиріч ХХ ст. визначило масштабне вибуття (починаючи з 1992 р.) за межі України представників практично всіх етнічних груп, насамперед євреїв, німців, греків, поляків. За десять років (1989–1999 рр.) з України емігрувало 562,2 тис. осіб, з яких 311,2 виїхало до Ізраїлю.

Висновки. Протягом досліджуваного періоду відбулася трансформація етнічної будови України. Сформувалася «тенденція до зростання етнічної однорідності, а не «поліетнічності» населення України». Протилежні напрями змін кількості українців та етнічних меншин привели до змін етнічного складу населення України. Частка українців збільшилася з 72,73 % у 1989 році до 77,82% у 2001 році, тобто на 5,09 %. За цей же час частка етнічних меншин зменшилася з 27,27 % до 22,18%. Ці тенденції цілком характерні і для Донецької області. На Донбасі спостерігалися аналогічні процеси: частка українців збільшилася (з 51,3% до 57,4%), а етнічних меншин зменшилася (з 48,7% до 42,5%).

Етнічна структура населення України зазнала змін внаслідок не лише міграційних та депопуляційних процесів (міграція відіграла вирішальну роль у зменшенні кримських татар, вірмен, євреїв); але щодо росіян, то у зменшенні їхньої кількості в Україні очевидно чинник зміни етнічної самоідентифікації був вирішальним. Отже, внаслідок зазначених якісних і кількісних чинників в аналізований період відбулися зміни в динаміці кількості населення, які мають чітко виражені етнічні особливості.

1. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – К., 2003.

2. Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1993.

3. Населення України 1993. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1994.

4. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1995.

5. Національний склад населення України. Ч.2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – К, 1992.

6. Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – Донецьк.: Донецьке обласне управління статистики, 2002.

7. Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. [Електронний ресурс]-Режим доступу:<http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#ukraine>

8. Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – М., 2001.

9. Хмелько В. Через що політикам вдається розколувати Україну? [Електронний ресурс]-Режим доступу:<http://www.dt.ua/1000/1030/53764/>

10. Хомра О. Міграція національних меншин в Україні в 1989–1994 рр.: динаміка, структура, територіальні відмінності // Демографічні дослідження. – Вип.19. – К.,1997. – С.70–78.

11. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К., 2002.

12. Чаплик М. Росіяни в Україні (1989–2001 рр.): історико-демографічний аспект. Дис. канд. іст. н. – Донецьк, 2007.

Леся Ковач

ЕТНОПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано етнонаціональні аспекти соціально-професійної структури зайнятості населення Донбасу та її відповідність потребам суспільно-політичної модернізації країни.

Ключові слова: *Донбас, етнопрофесійна структура, суспільно-політична модернізація країни.*

Lesia Kovach. *The ethno professional structure of population of Donbas is in the conditions of social and political modernization of country. The ethnic aspects of social-professional employment of population of Donbas region and its accordance the necessities of social and political modernization of country are analyzed in the article.*

Key words: *Donbas, ethno professional structure, social and political modernization of country.*

Однією з основних умов демократичних перетворень та побудови якісної політичної системи будь-якої країни є формування ефективної системи громадянського суспільства. Творцями української державності є не лише українці, але і представники інших національних груп, що проживають на її території. Саме тому досягнення якихось вагомих результатів у цьому напрямі є неможливим без ефективної міжетнічної взаємодії, яка значною мірою залежить від забезпечення рівних умов для самореалізації кожного громадянина України незалежно від його національної належності.

Предметом особливої уваги виступають соціальні проблеми й потреби етнічних спільнот, адже протиріччя, що виникають з приводу володіння матеріальними і суспільними ресурсами, на думку багатьох науковців, є одними з головних у виникненні суспільних протиріч та конфліктів. «Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту, – зазначають українські дослідники В. Євтух та А. Попок, – можна зробити висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним з її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни... Оскільки можливості таких ніш на певному статистичному відтинку розвитку суспільства обмежені (мається на увазі той факт, що вони зазвичай зайняті представниками етнічних спільнот з більш потужним силовим полем), то конкурентне співіснування різних етнічних спільнот може набирати гостроти й досягати... стану етнічного антагонізму, від якого лише крок до виникнення етнічного конфлікту» [1, с. 164].

У зарубіжній літературі також застерігається, що у випадках, коли у процесі модернізації радикально міняється вся система розподілу праці, виникає міжетнічне суперництво. Тобто, виникає так звана «асиміляція прагнень», коли групи домагаються одного й того самого [2, с. 225].

Одним з найважливіших критеріїв визначення соціального статусу особистості є її професійна належність. Адже саме у професії (занятті) акумульовано більшість

стратифікаційних ознак. Це і дохід, і рівень освіти, і складність праці, і престиж, і винагорода.

Висока частка осіб зайнятих фізичною працею у суспільстві вказує на низький рівень розвитку економіки держави, її продуктивних сил реальні можливості та перспективи. Зайняті фізичною працею взаємозамінні, менш вільні у використанні свого робочого часу, їхні робочі місця менш надійні, вони мають менше шансів на кар'єрне просування. У той час, як наявність людей з високим фаховим рівнем свідчить про розвиненість та цивілізованість соціуму. Окрім цього професійна структура того чи іншого народу відбиває його потенціал у соціальній конкуренції і, крім того, допомагає передбачити вірогідні конфлікти, що їх ця конкуренція може викликати.

Виходячи із вищезазначеного, основою аналізу етноконфліктного потенціалу етносоціальної структури населення Донбасу має стати з'ясування, з одного боку, структури зайнятості Луганської і Донецької областей, з другого боку – етнічної структури найбільш чисельних і, особливо, найбільш престижних професій.

Дані переписів населення України дають змогу з'ясувати спільне і відмінне у зайнятості та соціально-професійній структурі населення країни, у тому числі за регіональним і етнічним розподілом.

«Словник занять» Всеукраїнського перепису населення 2001 р. містить 9 класифікаційних груп (розділів), 97 підгруп, згідно з якими і були розподілені заняття окремих респондентів, названі ними як відповіді на відповідне запитання переписного листа. Під заняттям розуміється діяльність, яка приносить заробіток або дохід.

Словник розроблено науковими установами країни на базі чинного в Україні з січня 1995 р. Державного класифікатора України «Класифікатора професій» ДК 003-95 з урахуванням змін, що були внесені протягом 1998-2001 рр. Державний класифікатор професій України ґрунтується на Міжнародній стандартній класифікації професій 1988 р. (ISCO – 88), рекомендованій Міжнародною конференцією статистики праці для переведення національних даних у систему, що полегшує міжнародний

обмін професійною інформацією [3, с. 6 – 7]. Класифікатор постійно модифікують, що дозволяє максимально повно фіксувати основні тенденції на ринку праці та оцінювати рівень суспільно-економічних перетворень у країні.

Перша група (розділ) – «Законодавці, вищі державні службовці, керівники» – містить професії, що пов'язані: з визначенням та формуванням державної політики, законодавчим регулюванням; вищим державним управлінням; правосуддям та прокурорським наглядом; керівництвом підприємствами, установами, організаціями та їх підрозділами незалежно від форм власності та видів діяльності. Група охоплює широке коло професій, пов'язаних з здійсненням різноманітних функцій управління та керівництва. Присутність у цій професійній страті не тільки є ознакою належності до політичної та управлінської еліти, а й дає етнічним спільнотам можливість брати участь у прийнятті важливих для них рішень.

У Донецькій області серед законодавців, вищих державних службовців та керівників частка українців становила 56,31%, росіян – 39,07%, греків – 1,57%, білорусів – 0,94%, татар – 0,39%. У складі зайнятого населення переважали особи грецької та білоруської національностей – 12,21% і 11,38%, відповідно. На третьому місці знаходяться росіяни – 10,63%, на четвертому – українці – 10,0%, на п'ятому – татари – 9,22%.

Більш детальний аналіз структури зайнятості представників найбільш чисельних національностей Донецької області у зазначеній групі засвідчує, що частка українців серед керівників малих підприємств без апарату управління була найнижчою і становила 1,28%. Перше місце посідали греки 2,14%, друге – татари – 1,82%, третє – білоруси – 1,56%, і передостаннє – росіяни – 1,46%.

Схожою була ситуація серед керівників підприємств, установ та організацій з апаратом управління. Першими тут були греки – 1,74%, друге місце посідали татари – 1,11%, третє – росіяни – 1,09%, четверте – українці – 1,02% та п'яте – білоруси – 1,0%.

У Луганській області частка законодавців, вищих державних службовців та керівників серед українців становила

55,04%, росіян – 41,81, білорусів – 0,9%, татар – 0,31%. У складі зайнятого населення переважали білоруси – 11,04%, на другому місці знаходилися росіяни 10,80%, на третьому – українці (9,92%), на четвертому – татари (9,53%).

Частка українців серед керівників малих підприємств без апарату управління становила 52,85%, росіян – 41,25%, білорусів – 0,9%, татар – 0,36%. У складі зайнятих осіб переважали татари – 1,20, на другому місці знаходилися росіяни – 1,19%, на третьому – білоруси – 1,16%, і на останньому – українці – 1,04%.

Частка українців серед керівників підприємств, установ та організацій із апаратом управління становила 54,36%, росіян – 41,52%, білорусів – 0,83%, татар – 0,26%. У складі зайнятих осіб переважали росіяни – 1,31%, друге місце посідали білоруси – 1,23%, третє – українці – 1,21%, четверте – татари – 0,96.

Інша престижна соціальна група, належність до якої вважається індикатором соціальної впливовості групи, є «Професіонали». Професії цієї групи вимагають від працівника кваліфікації за дипломами про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста, магістра, про присудження наукового ступеня кандидата наук, доктора наук, атестатам вченого звання старшого наукового співробітника, доцент-та, професора. Професійні знання полягають у збільшенні наявного фонду знань, застосуванні певних концепцій, теорій та методів для розв'язання певних проблем чи в систематизованому викладанні відповідних дисциплін у повному обсязі.

Частка професіоналів-українців серед усіх професіоналів Донецької області становила 54,27%, росіян – 41,37%, греків – 1,57%, білорусів – 0,79%, татар – 0,28%. У складі зайнятого населення переважали росіяни – 12,16% та греки – 11,48%. Серед українців представників цих професій було 11,1%, білорусів – 9,68%, татар – 8,47%.

У Луганській області частка професіоналів-українців серед усіх професіоналів області становила 55,0%, росіян – 42,68, білорусів – 0,68%, татар – 0,24%. У складі зайнятого населення також переважали росіяни – 10,83%. Серед зайнятих українців представників цих професій було 9,74%, білорусів – 8,18%, татар – 7,33%.

До групи професій, участь у яких також вважається престижною, належать «Фахівці» – люди, які володіють знаннями в одній або більше галузях природничих, технічних чи гуманітарних наук. Професійні завдання полягають у виконанні спеціальних робіт, пов'язаних з застосуванням положень та використанням методів відповідних наук. Це професії, яким відповідає кваліфікація за дипломом чи іншим відповідним документом молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, що проходить післядипломну підготовку (стажування, інтернатуру, клінічну ординатуру); спеціаліста (на роботах з керування складними технічними комплексами та їх обслуговування).

Серед фахівців Донецької області українці становили 56,11%, росіяни – 39,67%, греки – 1,67%, білоруси – 0,85%, татари – 0,34%. У складі зайнятого населення переважали греки та росіяни – 13,44 та 12,84%, відповідно. У складі зайнятих українців представників цих професій було 12,60%, білорусів – 11,40%, татар – 11,12%.

Серед фахівців Луганської області українці становили 57,32%, росіяни 40,50%, білоруси 0,77%, татари 0,29%. У складі зайнятих українців представників цих професій було 12,05%, росіян – 12,19%, білорусів – 10,92%, татар – 10,15%.

Четверта група – «Технічні службовці» – включає професії, які передбачають знання, необхідні для підготовки, збереження та відновлення інформації та проведення обчислень. Професійні знання цієї групи пов'язані з виконанням секретарських обов'язків, роботою на друкарських машинах чи інших конторських машинах, записами та опрацюванням цифрових даних чи обслуговуванням клієнтів (поштове обслуговування, операції грошового обігу, надання довідок, реєстрації або переведення інформації тощо). Професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві.

Серед технічних службовців Донецької області українці становили 57,08%, росіяни – 38,81%, греки – 1,40%, білоруси – 0,9%, татари – 0,37%. Це єдина достатньо престижна сфера, де українці переважають представ-

ників усіх інших національностей. Серед усіх зайнятих українців технічних службовців було 3,78%, росіян – 3,70%, греків – 3,33%, білорусів – 3,57%, татар – 3,59%.

Серед Технічних службовців Луганської області українці становили 57,19%, росіяни – 40,64%, білоруси – 0,8%, татари – 0,3%. Серед зайнятого населення тут переважають росіяни – 3,53%. Серед усіх зайнятих українців технічних службовців було 3,47%, білорусів – 3,29%, татар – 3,12%.

Особливе місце з огляду престижності посідають представники п'ятої групи – «Працівники сфери обслуговування та торгівлі». Група охоплює професії, які передбачають наявність знань, необхідних для надання відповідних послуг чи здійснення торгівлі. Професійні завдання охоплюють забезпечення послугами, пов'язаними з поїздками, побутом, харчуванням, обслуговуванням, охороною, підтриманням правопорядку, торгівлею тощо. Більша частина професій цієї групи вимагає повної загальної середньої та професійної освіти або повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Високий соціальний престиж має менеджерський прошарок цієї групи.

Працівниками сфери обслуговування та торгівлі у Донецькій області було 54,7% українців, 40,32% росіян, 1,34% греків, 0,86% білорусів, 0,48% татар. У складі зайнятого населення серед представників різних національностей очевидним було переважання осіб татарської національності – 13,78%. Серед українців частка осіб цих професій становила 10,8%, росіян – 11,48%, греків – 9,51%, білорусів – 10,18%.

У Луганській області працівниками сфери обслуговування та торгівлі було 55,3% українців, 41,82% росіян, 0,75% білорусів, 0,38% татар. Як і у Донецькій області у цій групі професій переважали татари – 13,72%. Серед усіх зайнятих українців частка осіб цих професій становила 11,81%, росіян – 12,79%, білорусів – 10,85%.

Шоста група занять – «Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства». Група містить професії, які передбачають знання,

необхідні для сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, риборозведення та рибного промислу. Професійні завдання полягають у вирощуванні врожаю, розведенні тварин чи полюванні, добуванні риби чи її розведенні, збереженні та експлуатації лісів з орієнтацією головним чином на ринок і реалізацію продукції організаціям збуту, торговельним підприємствам чи окремим покупцям. Освіта має бути повною загальною середньою або професійною, чи повною загальною середньою з професійною підготовкою на виробництві.

У Донецькій області українці серед кваліфікованих працівників сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства становили 66,67%, росіяни – 25,6%, греки – 3,5%, білоруси – 0,69%, татари – 0,03%. У складі зайнятих осіб різних національностей відчутну перевагу тут мали греки – 2,45%. Серед усіх зайнятих українців людей цих професій було 1,3%, у складі росіян – 0,72%, у складі білорусів – 0,81, у складі татар – 0,07%.

У Луганській області українці серед представників цих професій становили 70,64%, росіяни – 26,41%, білоруси – 0,60%, татари – 0, 26%. Серед зайнятих українців їх було 1,64%, росіян – 0,87%, білорусів – 0,94%, татар – 1,02%.

Сьома група (розділ) – «Кваліфіковані працівники з інструментом» – включає професії, які передбачають знання, необхідні для вибору способів використання матеріалів та інструментів, визначення стадій робочого процесу, характеристик та призначення кінцевої продукції. До групи належать професії, пов'язані з видобутком корисних копалин, будівництвом та виробленням різної продукції. Ці професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти та професійної підготовки на виробництві. Для деяких професій потрібна кваліфікація молодшого спеціаліста.

Частка охоплених цією групою занять у Донецькій області серед українців становила 55,74%, росіян – 40,34%, греків – 0,98%, білорусів – 1,06%, татар – 0,43%. Серед зайнятого населення у цій групі переважали особи білоруської і татарської національностей – 22,72% та 22,34%, відповідно. Серед зайнятих українців представників цих професій було 19,96%, росіян – 20, 82%, греків – 12,59%.

У Луганській області частка охоплених цією групою занять серед українців становила 55,54%, росіян – 41,58%, білорусів – 1,05%, татар – 0,44%. Серед зайнятого населення у цій групі, як і у Донецькій області, переважали особи білоруської і татарської національностей – 23,18% та 23,93%, відповідно. Серед зайнятих українців представників цих професій було 18,23%, серед росіян – 19,56%.

Восьма група – «Оператори та складальники устаткування і машин» – об'єднує професії, які потребують знань, необхідних для експлуатації та нагляду за роботою устаткування та машин, у тому числі високоавтоматизованих, а також для їх складання.

Професійні завдання охоплюють розроблення корисних копалин чи нагляд за їх видобутком, ведення робочого процесу та виробництво продукції на устаткуванні чи машинах, керування транспортними засобами чи пересувними установами, складання виробів із деталей та вузлів.

У Донецькій області українців серед професій цієї групи було – 57,76%, росіян – 37,71%, греків – 1,77%, білорусів – 0,94%, татар – 0,38%. У складі зайнятого населення частки осіб названих національностей становили 18,26 – 17,18 – 20,05 – 17,76 – 17,44%, відповідно.

У Луганській області українців серед професій цієї групи було – 59,49%, росіян – 38,09%, білорусів – 0,85%, татар – 0,34%. У складі зайнятого населення частки осіб названих національностей становили 17,86 – 16,39 – 17,38 – 16,97%, відповідно.

До найменш престижних, безумовно, належить дев'ята група – «Найпростіші професії». Заняття цієї групи потребують знань для виконання простих завдань з використанням ручних інструментів, у деяких випадках зі значними фізичними зусиллями.

Професійні завдання пов'язані з продажем товарів на вулиці, збереженням та охороною майна, прибиранням, чищенням, пранням, прасуванням та виконанням низькокваліфікованих робіт у видобувній, сільськогосподарській, риболовній, будівельній та промисловій галузях тощо. Для професій цієї групи достатньо неповної середньої освіти та

мінімальної професійної підготовки на виробництві чи інструктажу.

У Донецькій області частка українців серед професій цієї групи становила – 59,41%, росіян – 35,25%, греків – 2,03%, білорусів – 1,02%, татар – 0,44%. У складі зайнятого населення українців, росіян, греків, білорусів, татар було, відповідно – 12,16 – 10,40 – 14,87 – 12,49 – 13,23%.

У Луганській області частка українців серед професій цієї групи становила 61,08%, росіян – 36,28%, білорусі – 0,84%, татар – 0,33%. У складі зайнятого населення українців, росіян, білорусів, татар було, відповідно – 15,12 – 12,86 – 14,12 – 9,53%.

Отже, етнічний аспект вивчення професійної структури населення Донецької та Луганської областей дозволив виявити певні відмінності в професійній структурі окремих етнічних груп у господарській діяльності цього регіону. Нам вдалося виявити ряд сфер хоч і незначним, але переважанням окремої етнічної групи. Насамперед, це група престижних професій («Законодавці, вищі державні службовці, керівники», «Професіонали», «Фахівці»). В регіоні серед усіх зайнятих осіб різних національностей у цій групі переважають греки та росіяни.

Татари найбільш представлені у сфері торгівлі. Українці мають деяку кількісну перевагу серед «Технічних службовців» Донецької області, у той час як у Луганській переважають росіяни.

Близько десятої частини зайнятого населення Донецької і Луганської областей здійснює управлінські та керівні функції. Майже третина є працівниками висококваліфікованої нефізичної праці. Приблизно 11,5% працюють у сфері обслуговування та торгівлі. Майже 40% зайняті кваліфікованою фізичною працею і від 11,52 до 14,2% залучено до найпростіших професій.

Українці ж хоч і є найчисельнішою етнічною спільнотою регіону, проте, як показують результати дослідження, за своєю соціально-професійною структурою є менш «просунутими», ніж греки та росіяни (див. Таблицю 1) [4].

Таблиця 1

Розподіл зайнятого населення найбільш численних національностей за професійними групами у Донецькій та Луганській областях (у %) за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Донецька область						
Заняття	Усього	У тому числі:				
		українці	росіяни	греки	білоруси	татари
А	1	2	3	4	5	6
Усе зайняте населення	100	56,31	39,1	1,6	0,94	0,4
<i>У тому числі:</i>						
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	10,37	10,0	10,63	12,21	11,38	9,22
Професіонали	11,48	11,1	12,16	11,48	9,68	8,47
Фахівці	12,65	12,60	12,84	13,44	11,40	11,12
Технічні службовці	3,73	3,78	3,70	3,33	3,57	3,59
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	11,12	10,8	11,48	9,51	10,18	13,78
Кваліфіковані працівники сільсько-лісового господарств, рибозведення та рибальства	1,10	1,3	0,72	2,45	0,81	0,1
Кваліфіковані працівники з інструментом	20,16	19,96	20,82	12,59	22,72	22,34
Оператори та складальники устаткування та машин	17,80	18,26	17,18	20,05	17,76	17,44
Найпростіші професії	11,52	12,16	10,40	14,87	12,49	13,23

Продовження таблиці 1

Луганська область					
Заняття	Усього	У тому числі:			
		українці	росіяни	білоруси	татари
<i>У тому числі:</i>	100	57,34	40,02	0,9	0,34
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	10,31	9,92	10,80	11,04	9,53
Професіонали	10,16	9,74	10,83	8,18	7,33
Фахівці	12,05	12,05	12,19	10,92	10,15
Технічні службовці	3,48	3,47	3,53	3,29	3,12
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	12,24	11,81	12,79	10,85	13,72
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,33	1,64	0,87	0,94	1,02
Кваліфіковані працівники інструментом	18,83	18,23	19,56	23,18	23,93
Оператори та складальники устаткування та машин	17,22	17,86	16,39	17,38	16,97
Найпростіші професії	14,2	15,12	12,86	14,12	9,53

З'ясувати причини цього явища частково допомагають результати соціально-психологічного дослідження громадської думки щодо соціально-психологічного підґрунтя політичної та економічної активності українців у контексті державотворення і формування громадянського суспільства, спільно проведеного редакцією газети «Україна молода», Інститутом психології імені Г. Костюка, Академії педагогічних наук України за підтримки Міжрегіональної Академії управління персоналом у квітні 2004 року. В опитуванні взяли участь 837 респондентів з усіх регіонів України. Серед них 50,4% чоловіків і 49,6% жінок. Віком до 20 років – 5,4% респондентів, 21–30 років – 20,4%, 31–40 років – 15,7%, 41–50 років – 18,2%, 51–60 років – 16,4%, за 60 років – 24% опитаних.

За рівнем освіти 3,8% респондентів вказали на неповну, а 10,8% – на повну середню освіту. Середню спеціальну освіту (молодший спеціаліст) на час проведення дослідження мали 21,7% опитаних, а базову вищу (бакалавр) – 7,2% респондентів. Про повну вищу освіту (спеціаліст або магістр) зазначили 52,5% опитаних, а про наявність вченого ступеня доктора або кандидата наук – 3,8% респондентів.

Серед опитаних 13,9% – працівники промисловості, 9,6% – сільського господарства, 8,3% – бізнесових структур, 33,9% – наукових і освітніх установ та закладів культури. Понад 36,5% респондентів зазначили, що перебувають на заслуженому відпочинку або навчаються у вищих навчальних закладах. Показово, що 29,6% зазначили про проживання у сільській місцевості, а решта – в містах.

На запитання про те, які риси характеру заважають українцям бути успішними були отримані такі відповіді: інертність – 29,2%, меншовартість – 26,9%, заздрість – 24,1%, байдужість – 23,4%, національна несвідомість – 21,4%, жадібність – 19,4%.

Жінки вивели відмінний від чоловіків рейтинг рис характеру, які заважають українцям у політиці, економіці та інших сферах суспільного життя. Зокрема, вони вказали на інертність – 43%, меншовартість – 30,4%, невпевненість – 27,5%, національну несвідомість – 26,6%, байдужість – 23,2%, жадібність – 16,9%, заздрість – 14,5%, егоїзм – 14%, толерантність – 13% і непорядність – 12,6%.

Чоловіки розмістили ці риси характеру в такій послідовності: заздрість – 28,2%, меншовартість – 25,4%, байдужість – 23,5%, інертність – 23,3%, жадібність – 20,4%, невпевненість – 12,9%, довірливість – 12,7%, національна несвідомість – 12,2%, непорядність – 11,7% і покірність – 11,5%.

У вікових групах картина була такою: респонденти віком до 20 років виділили інертність (38,9%), непорядність і невпевненість (27,8%). Опитувані віком 21–30 років вказали на заздрість (34,4%), жадібність (32,2%) й інертність (32,2%). Респонденти від 31 до 40 років назвали інертність (36,1%), меншовартість (34,9%). Люди 41–50 років основними гальмівними рисами українського національного характеру виокремили інертність (37,7%), жадібність (36,8%) і байдужість (30,8%). А опитані віком від 51 до 60 років – інертність (36,2%), меншовартість і байдужість (по 30,8%); понад 60 років – національну несвідомість (32,2%), меншовартість (25,3%) і байдужість (21,8%) (див. Таблицю 2) [5, с. 18–23].

Таблиця 2

Перелік рис національного характеру українців, які заважають бути успішними

№ п/п	Риси характеру	%
1	Інертність	29,2
2	Меншовартість	26,9
3	Заздрість	24,1
4	Байдужість	23,4
5	Національна несвідомість	21,4
6	Жадібність	19,4
7	Невпевненість	17,2
8	Непорядність	11,9
9	Покірність	11,1
10	Довірливість	11,1
11	Лінощі	8,5
12	Толерантність	6,9
13	Чесність	2,4
14	Доброта	1,9
15	Доброзичливість	1

У цілому результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчують відсутність будь-якої дискримінації у професійній структурі за національною ознакою та достатньо високий рівень кваліфікації найбільш чисельних етнічних спільнот Донбаського регіону, що дозволяє говорити про значні потенційні можливості його жителів у вирішенні нагальних завдань суспільно-політичної перетворень країни на рівні сучасних наукових технологій та інновацій.

1. Євтух В., Попок А. Конфлікт міжетнічний // Етносоціологія: теорія та поняття. – К., 2003. – С. 164.

2. Горовиц Д. Теория межэтнического конфликта // Этнос и политика. Хрестоматия. – М., 2000. – С. 225.

3. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за групами занять за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За редакцією О. Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6 – 7.

4. Розраховано за джерелом: Поточна інформація Державного комітету статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

5. Бебик В., Науменко О., Шаблій А. Етнопсихологічне підґрунтя політичної активності українства (до постановки проблеми) // Персонал. – 2005. – №1. – С. 18 – 23.

Володимир Головченко

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНИЙ РУХ: ПАРТІЙНИЙ ВИМІР

У статті висвітлюється зародження й розвиток політичного руху серед кримських татар під час революції й громадянської війни 1917 – 1920 рр. Особливої уваги надано історії «Мілліфірки» (Національної партії).

Ключові слова: кримські татари, «Мілліфірка», громадянська війна

Volodymyr Holovchenko. Crimean tartar national-liberation movement: party dimension. The article spotlights origin and development of the political movement among Crimean tartars during the Revolution and Civil war 1917-

1920. Special attention is paid to the history of Milli-firka (National party).

Key words: Crimean tartars, Milli-firka, Civil war

Кримське національно-територіальне питання виявилося одним із найскладнішим серед тих, що мала вирішити Українська революція 1917 – 1920 рр. на теренах колишньої Російської імперії задля ствердження незалежної Української держави. Причому справа полягала не лише в безперечному геополітичному й військово-стратегічному значенні «українського Гібралтару» для формування повноцінної суверенної державності, а й у тому, що на півострові українська влада зіткнулася з набагато кращою, ніж у Бессарабії чи суміжних повітах Білорусі, організацією національного руху, який спирався на давню державно-історичну традицію.

Щоправда, як і в Бессарабії, нація, котра прагнула до самовизначення, не становила абсолютної більшості в регіоні проживання. За даними керівника оперативного відділу генштабу української армії полковника Є.Мишковського, на 1918 р. з 771 тис. мешканців півострова кримських татар налічувалося 294,3 тис. (38,2 %), росіян – 180,8 тис. (23,3 %), українців – 64,4 тис. (8,4 %), німців – 56,8 тис. (7,4 %), решта – греки, болгари, вірмени та ін. [1]. І все ж очевидне переважання на півострові кримськотатарського населення у поєднанні з його швидкою національною самоорганізацією поставило вже перед Центральною Радою болісну дилему: принципово погодитися з можливістю відродження його державності, або ж, виходячи з національних інтересів України, включити Крим до її складу.

Уперше політичні цілі кримськотатарського національного руху були окреслені 26 жовтня 1905 р., коли відомий просвітник і педагог, громадський діяч Ісмаїл Гаспринський (1851 – 1914 рр.) скликав у приміщенні Бахчисарайської міської думи представницьке зібрання, на якому виклав програми провідних партій Російської імперії й закликав земляків приєднатися до будь-якої з них. Тоді присутні одноголосно проголосували на підтримку кадетів, аналогічну постанову ухвалив і мітинг кримських

татар у Карасубазарі (нині – Білогірськ, райцентр в Автономній Республіці Крим).

А на другому кримськотатарському зібранні 23 листопада було вирішено увійти до складу Всеросійського союзу мусульман («Іттіфак ель муслімін») і сформувати його кримський підвідділ. Делегати утрималися від безпосереднього вступу до однієї із загальноросійських партій, вирішивши залишитися «на ґрунті Маніфесту 17 жовтня». Тоді ж на кримськотатарському мітингові в Сімферополі було висунуто вимогу політичної й релігійної рівноправності татар з іншими народами імперії, участі їх в управлінні державою, ухвалення ліберальної конституції [2, с.43-44].

Проте водночас заявила про себе й група кримськотатарських соціалістів-федералістів, очолювана вчителем Сімферопольської кримськотатарської школи Аппазом Мурзою Ширинським. Занадто поміркованим вважав погляди І.Гаспринського й осередок молодих інтелігентів, що гуртувався навколо члена Карасубазарської міської управи Абдурешіда Медієва (1880 – 1912 рр.). За сприяння соціалістів-федералістів, уже як міський голова, він був обраний від Таврійської губернії депутатом Другої Державної думи, де став секретарем мусульманської фракції, та налагодив у Карасубазарі випуск газети «Ватан хадімі» («Служіння батьківщині») [3, с.69]. Промова А.Медієва в Думі 7 квітня 1907 р. з аграрного питання, що містила гасло «землі й волі», принесла йому велику популярність у народі й привернула увагу лідера більшовиків В.Леніна [4,с.389]. Однак усі спроби кримських осередків загальноросійських лівих партій вести політичну агітацію серед місцевих татар серйозних результатів не мали, членство в них татар обраховувалося одиницями (найбільше серед есерів), а їхня діяльність була малопомітною.

З поваленням царату політичними організаторами й керівниками кримськотатарського визвольного руху стали селяни за походженням – 27-річний прапорщик Джафер Сейдамет і 32-річний фронтовик Челебі Челебієв (справжнє ім'я – Номан Челебіджихан). Обидва захоплювалися народницькими ідеями, взяли активну участь у Молодо-

турецькій революції 1908 р., навчалися в Стамбульському університеті (Сейдамет до того ж закінчив юридичний факультет Сорбонни у Парижі, де відвідував також курси лідера французьких соціалістів Ж.Жореса), напередодні світової війни повернулися до Росії й були мобілізовані до царської армії.

На I Всекримському мусульманському з'їзді 25 березня 1917 р. Челебієв був обраний головою Мусульманського виконкому (МВК) і муфтієм Таврійського мусульманського духовного правління, а Сейдамет – членом МВК і очолив комісію з вакуфного майна*, що проголошувалося народним надбанням. Спершу МВК діяв у погодженні з петроградським Тимчасовим урядом як його орган, підпорядкований міністерству внутрішніх справ, і організував під національними зелено-блакитними прапорами маніфестації кримських татар на підтримку республіканського ладу в Росії та збір пожертв у «фонд перемоги» над кайзерівською Німеччиною й султанською Туреччиною. Тимчасовий уряд навіть затвердив Сейдамета комісаром із вакуфного майна й не чинив перешкод його боротьбі з мусульманським духовенством за передачу вакуфних земель селянам. Традиціоналісти були відсторонені від керівництва Духовним правлінням і вакуфною комісією, їхня спроба повернути колишні позиції шляхом створення Союзу мусульман-улемів на чолі з імамом І.Тарпі у вересні 1917 р. зазнала невдачі.

Але створення Д.Сейдаметом мусульманського батальйону в Сімферополі для захисту татарського населення від «убивств, грабунків, крадіжок» [5] спричинило перший конфлікт з місцевими органами влади й зливу наклепницьких антитатарських статей у кадетській пресі. Челебієв навіть був заарештований 23 липня севастопольською контррозвідкою за «підбурювання» (по суті, антивоєнну агітацію) й звільнений лише на вимогу екстреного з'їзду МВК та всіх татарських організацій. Саме на ґрунті протистояння з Тимчасовим урядом окреслилося певне збли-

* Від арабсько-турецького «призупинення», «утримання» – в мусульманському праві майно, передане державою чи окремою особою на релігійні, благодійні й просвітницькі цілі.

ження політичних позицій МВК і Центральної Ради та українських організацій у Криму. Делегат МВК С.Ідрісов у своїй промові на З'їзді народів у Києві 10 вересня 1917 р. подякував «представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії», й наголосив, що «Росія може стати могутньою тільки тоді, як всі її народи добровільно укладуть союз». А його колега – 24-річний Амет Озенбашли, син письменника-просвітника Сеїда-Абдулли, додав: «Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму...» [6].

Проте «ким-небудь другим» могла стати й відроджена українська державність, адже трохи раніше МВК вже стверджував, що татарський народ Криму «не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить установлення в Криму політичної гегемонії *якого-небудь народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав* (виділено нами) *на таку*» [7]. Коли врахувати, що до Лютневої революції 1917 р. в Криму протягом майже півтора століття вже існувала російська «політична гегемонія», то адресатом цього застереження, за певних обставин, могли стати й українці.

За таких драматичних обставин з ініціативи Ч.Челебієва, Д.Сейдамета і А.Озенбашли, а також 39-річного письменника й публіциста Асана Айвазова, що симпатизував есерам і обстоював ідею гармонійного поєднання передової європейської науки й технології з самобутньою національною культурою (як це сталося внаслідок «революції Мейдзі» в Японії), в липні 1917 р. була заснована «Мілліфірка» (кримськотатарською – національна партія) [8, с.67-72]. Щоправда, є й інший погляд на генезу партії – нібито вона попри ухвалення тоді ж першої програми справжню політичну роботу розпочала не раніше 1919 р. [9, с.19-20; 10, с.41].

Прибічники цього погляду посилаються, зокрема, на матеріали допиту Озенбашли, заарештованого 12 квітня 1928 р. в справі «Контрреволюційної націоналістичної партії МілліФірка» й засудженого Колегією ОДПУ СРСР до розстрілу, заміненого в січні 1931 р. десятьма роками виправних таборів. «Згуртована в 1919 р., в дні підготовки

до виборів до крайового сейму, за рішенням кадетського уряду – давав показання в Бутирці колишній редактор партійної газети «Міллет» («Народ»), – організація МілліФірка не була партією в прямому сенсі цього слова, не була ідейно спаяною компактною одиницею, а була своєрідним вінегретом у смислі соціальному й формою, чи зовнішньою оболонкою, в смислі тактичному, щоб довести кадетам, що кримські татари вже не ті «баранячі голови», що вони можуть організовано, як нація, добиватися своїх прав» [11,с.47-48].

На думку автора, не варто у цьому разі робити принципові висновки зі слів людини, що в ув'язненні намагалася хоч трохи полегшити свою долю, приховавши активну участь в антибільшовицькій боротьбі. Щоправда, в спогадах Сейдамета, виданих у Стамбулі через третину століття після смерті автора, також немає згадок про «Мілліфірку», хоча натомість ідеться про партію кримськотатарських соціалістів-федералістів [12]. Але аналіз принципових положень програми «Мілліфірки» свідчить саме про її близькість до ідейно-теоретичних засад ліво-центристської течії федералістського руху на теренах революційної Росії.

У першому розділі програми партії містилася вимога «створення в Криму дійсно народної республіки і визнання в широкому смислі свободи дій усіх націй, що населяють Крим, як у національному, так і в культурному відношеннях». Партія також проголошувала потребу скликання Всекримського парламенту, проголошувала принцип народного суверенітету, рівність усіх громадян перед законом, політичні свободи, скасування станових відмінностей і паспортів, недоторканність особи, житла й листування. Декларувалася й соціалізація фабрик та заводів, ліквідація вакуфного землеволодіння, внаслідок чого 87614 десятин перейшло у фактичне володіння «Мілліфірки» й здавалися найбіднішому селянству в оренду (отримані кошти йшли на утримання партії, її збройних формувань і культурно-просвітницькі цілі). У програмі партії уточнювалося, що «вся земля належить громадам», і висувався принцип – кожному землеробові стільки землі, скільки він зможе обробити без застосування найманої робочої сили.

Стосовно ж майбутнього національно-державного устрою Росії, то в преамбулі програми наголошувалося, що «Росія має бути демократичною федерацією національностей. Кожній народності, що проживає в Росії, незалежно від населеної ними території, має бути надана автономна група, що вирішує всі свої національні завдання цілком самостійно... В державі всі мови повинні бути рівні» [13,с.40]. Окремо обумовлювалися культурно-просвітницькі цілі партії: створення мережі національних шкіл із обов'язковим, загальним і безплатним навчанням, передбачалося впровадження діловодства рідною мовою, формування добровольчих національних збройних підрозділів. Безумовно прогресивний характер мало проголошення рівноправ'я жінок і активне залучення їх до громадського життя, причому в такій рішучій формі воно було сформульоване вперше в мусульманському світі.

На загальноросійській арені «Мілліфірка» дистанціювалася, з одного боку, від кадетів із їхньою політикою війни до переможного кінця й запереченням права на автономію для народів колишньої Росії, а з іншого – від більшовиків. Російськомовний друкований орган партії – газета «Голос татар» (редактор – син сільського вчителя, етнограф Алі Боданінський (1865 – 1920)) писала: жодного союзу з більшовиками, «безумними людьми, упоєними зовнішнім блиском тріскучих і порожніх гасел, що наміряються спричинити анархію й у морі крові втопити завойовану свободу» [14].

До складу ЦК «Мілліфірки» («Загального центру»), окрім уже згаданих «батьків-засновників» Айвазова (у 1917 – 1918 рр. редагував «Міллет»), Озенбашли (редактор «Міллет» у 1919 – 1920 рр.), Сейдамета і Челебієва, увійшли також Д.Аблаєв, С.Хаттатов і А.Хільмі. Згідно зі ст. 3 статуту партії («Партійної інструкції») вона мала керуватися головою «Загального центру», що всі обиралися на загальному з'їзді. Причому для затвердження програми й статуту було достатньо третини голосів делегатів. Членом «Мілліфірки», як наголошувалося в ст. 14 статуту, міг стати «кожен мусульманин Криму, що досягнув 18 років, якщо не судився і не порочний», після відповідного звертання до «інструктора». Головним же завданням члена

партії визначалося якнайсуворіше дотримання політичної лінії, виробленої «Загальним центром». У противному разі, а також у випадку, якщо члени партії «голосуватимуть проти виставлених партією кандидатів», пиячитимуть, гратимуть в азартні ігри й будуть помічені в інших зловживаннях, будуть виключені з «Мілліфірки» [15,с.2]. Таким чином, організаційна будова партії, що спиралася на жорсткий централізм, національні й релігійні обмеження, явно суперечила демократичним засадам її народницької програми.

На II Всекримському мусульманському з'їзді в Сімферополі на початку жовтня 1917 р. головні положення програми «Мілліфірки» органічно увійшли до політичної програми МВК, який мав забезпечити «1) об'єднання кримськотатарського народу, організацію місцевих комітетів і підготовку татар до Установчих Зборів; 2) реорганізацію духовного правління й управління вакуфами і 3) корінну реформу шкільно-виховної справи кримських татар» [16,с.38]. Об'єктивно така платформа передбачала набуття Кримом статусу суб'єкта всеросійської демократичної федерації, хоча про це в обох документах прямо й не говорилося. Голова МВК і член ЦК «Мілліфірки» Ч.Челебієв схилився до створення на півострові багатонаціональної демократичної республіки й висунув гасло «Крим для кримців», незалежно від їхнього етнічного походження. З листопада МВК у своїй відозві недвозначно наголосив на бажанні не «допустити гегемонії в Криму будь-якої народності над іншою», а також не допустити «поширення влади якої-небудь держави над Кримом» [17].

Для МВК і «Мілліфірки» цілком логічним було засудження Мусульманським виконкомом більшовицького перевороту в Петрограді (депутат Установчих зборів Сейдамет засудив збройне повстання як «злочинну авантюру» й виступав за створення «однорідного соціалістичного уряду»), позитивне ставлення до проголошення 3-м Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки й створення спільно з українськими організаціями в Сімферополі Кримського революційного штабу, що протистояв як прибічникам Тимчасового уряду, так і місцевим більшовикам. У цілковитому порозумінні крим-

ськотатарські й українські делегати виступили й на скликаному 20 листопада Таврійському губернському з'їзді революційних та національних організацій, що сформував «Раду народних представників» як крайовий орган влади.

У Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах «Рада народних представників» порядкувала самостійно, а у Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському мала узгоджувати свою діяльність з владними органами УНР. Це впливало з відомого положення 3-го Універсалу про те, що до території УНР належить «Таврія (без Криму)». Оскільки в Універсалі чітко зазначалося, що остаточне визначення кордонів УНР «за згодою зорганізованої волі народів» торкається лише тих суміжних регіонів, «де більшість населення українська», Центральна Рада через Д.Сейдамета і А.Озенбашли письмово повідомила Мусульманський виконком про те, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів [18].

Це, безперечно, активізувало зусилля «Мілліфірки» зі скликання кримськотатарських Установчих зборів – Курултайю, причому в його виборах уперше в мусульманському світі брали участь жінки старше 20 років. Кримськотатарський парламент почав свою роботу 10 грудня 1917 р. в Залі суду Ханського палацу Бахчисарая, а його головою було обрано члена ЦК «Мілліфірки» А.Айвазова. Після трьох днів роботи Курултай ухвалив демократичні «Кримськотатарські основні закони» – конституцію першої в світі ісламу демократичної республіки, в основу якої було покладено програму «Мілліфірки». Вона передбачала реалізацію кримськотатарським народом права на національне самовизначення і самоврядування шляхом створення парламенту, обраного на вільних, загальних, прямих і рівних виборах таємним голосуванням. Конституція також скасувала звання та стани, проголосила рівність усіх громадян незалежно від їхньої національності або віри та рівноправність жінок і чоловіків. Передбачалося й негайне скликання Крайових установчих зборів для вирішення питання про форму правління на півострові.

18 грудня 1917 р. Курултай сформував «Раду директорів» (Директорію) Кримської народної республіки з

п'яти членів на чолі з Ч.Челебієвим (одночасно був також директором юстиції), Д.Сейдамет став директором із зовнішніх і військових справ, а також у погодженні з «Радою народних представників», як вищим органом влади Криму, очолив Революційний штаб. Директором фінансів і вакуфів став член ЦК «Мілліфірки» С.Хаттатов, народної освіти – А.Озенбашли, в справах релігії – А.Шукрі. Таким чином, «Мілліфірка» набула статусу правлячої партії в Кримській народній республіці, але, незважаючи на сувору статутну дисципліну, вона не стала ідейним монолітом, а суспільні суперечності не могли не позначитися на її політиці.

Навколо Сейдамета, що на початку революції схилився до есерів, гуртувалися т.зв «непримиренні». Зосередивши в своїх руках силові структури, передусім створені ним же кримськотатарські ескадрони для боротьби з більшовиками, й нитки реальної влади в національному русі, він виявив очевидні диктаторські нахили, за що отримав у представників лівого крила прізвисько «нового Миколи II». Сейдамет почав відкрито висловлюватися на користь створення в Криму, за підтримки Османської імперії, незалежної національної держави – модернізованої версії Кримського ханату. Ліву – інтернаціонально-соціалістичну тенденцію в партії репрезентували секретар Курултаю Алі Боданінський, його брат Усеїн, І.Ідрісов, І.Люманов, С.Меметов та ін. У середині січня 1918 р. вони спробували організувати Кримську соціалістичну партію трудящих, але та, не виробивши, з огляду на драматичні події громадянської війни, ані програми, ані статуту, ані власної тактики, швидко зникла з політичної арени.

У партійному центрі намагався утриматися головний ідеолог «Мілліфірки» глава уряду Кримської народної республіки муфтії Ч.Челебієв. Як згадував один із перших більшовиків кримських татар Ізмаїл Фірдевс (1888 – 1937 рр.), що був тоді товаришем голови Сімферопольської ради, в розпал дискусій на засіданні Курултаю 11 грудня 1917 р. «Челебієв виступив і сказав, що нам потрібно йти разом із більшовиками, що нам слід змінити орієнтацію» [19]. Але невдовзі, не бажаючи сприяти кровопролиттю й втрачаючи перед лицем наростаючого валу громадянської

війни ґрунт під ногами, голова «Ради директорів» фактично самоусунувся від справ і 4 січня 1918 р. пішов у відставку.

Місце одноосібного лідера «Мілліфірки» зайняв Сейдамет, але в боротьбі з місцевими більшовиками кримські татари зазнали поразки: 14 січня 1918 р. Ч.Челебєєв під час переговорів з керівництвом Сімферопольського ревкому був підступно заарештований і через місяць розстріляний без суду севастопольськими матросами. Д.Сейдамету вдалося втекти і емігрувати до Туреччини, «Мілліфірка» перейшла на нелегальне становище. Заохочені успіхом, більшовики на 1-му Установчому з'їзді рад і ревкомів 7 – 10 березня проголосили Таврійську губернію Республікою Тавриди в складі РСФРР. Але з огляду на підписання останньою Брестського миру і швидке просування до півострова німецько-австрійських військ уже 19 – 21 березня ЦВК рад прийняв рішення про створення Таврійської Радянської Соціалістичної Республіки лише на території Кримського півострова.

Окупація Криму німецькими військами й створення під їхнім контролем коаліційного уряду генерал-лейтенанта Матвія (Сулеймана) Сулькевича*, де Сейдамет 25 червня посів крісло міністра закордонних справ (командувач німецьких військ генерал Роберт Кош спершу доручив формування кабінету Курултаю, й той обрав прем'єром Сейдамета, що повернувся до Криму на турецькому військовому кораблі, але лідер «Мілліфірки» не дійшов згоди з місцевими кадетами й німецькими колоністами), відродили сподівання «Мілліфірки» на створення національної держави.

Було поновлено видання газети «Міллет», а російськомовним друкованим органом «Мілліфірки» стала газета «Крим», що в першому ж числі наголосила: «На сучасний момент Крим має прагнути до створення незалежної держави, до створення незалежної Кримської Республіки... Це

* Походив із литовських татар, закінчив Миколаївську академію генштабу, був нагороджений золотою зброєю «За хоробрість», у жовтні 1917 р. призначений командувачем 1-го Мусульманського корпусу; розстріляний більшовиками в 1920 р. як начальник генштабу армії Азербайджанської демократичної республіки.

гасло ми сміливо виставляємо на своєму знамені, і всіх, кому дорога доля Криму, хто любить цей край і вважає його своєю батьківщиною, ми запрошуємо приєднатися до нашого гасла» [20]. Сейдамет з відома С.Сулькевича приступив до формування структур кримськотатарської державності. Зокрема, крайовий уряд визнав культурно-національну автономію кримських татар, поліції було наказано сприяти урядовцям кримськотатарської Директорії, бійцям ескадронів були затверджені військові звання, присуджені їм на початку року Сейдаметом, а до військового міністерства відряджалися мусульманські священнослужителі. На початку липня 1918 р. гетьманський урядовець повідомляв київське начальство із Сімферополя про те, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори стосовно приєднання до Криму трьох північних повітів губернії, заселених майже виключно українцями, – Дніпровського, Мелітопольського і Бердянського [21].

А під час відрядження в серпні-вересні до Берліна з торговельно-економічною місією Д.Сейдамет потай від свого колеги – міністра фінансів, праці, торгівлі й промисловості, октябриста В.Татіщева, представив на розгляд німецького уряду доповідну записку від імені кримськотатарської Директорії. У ній на підставі «історичних і військових здібностей татарської раси» доводилася потреба встановлення «татарського владарювання» в Криму [22,с.150]. Проте з огляду на прагнення гетьманського уряду Ф.Лизогуба добитися включення Криму до складу Української Держави (в середині серпня Рада Міністрів навіть оголосила економічну блокаду півострова), Німеччина залишила демарші Сейдамета, як і власне Курултаю, що прагнув «визнання незалежності Кримського ханату Німеччиною, її союзниками й нейтральними державами до укладення загального миру» [15,с.46], без відповіді.

«Мілліфірка» дедалі більше почала відчувати слабкість своєї соціальної бази, оскільки в умовах німецької окупації її програмні обіцянки, передусім в аграрній сфері, не могли бути виконані. Партія так і не здобула підтримки серед робітників і ремісників, а частина радикальної інтелігенції відвернулася від неї. Є свідчення про діяльність

улітку 1918 р. Татарської робітничої партії на чолі з С.Кариковим, а на вересневій сесії Курултаю (що невдовзі був розпущений) брати Боданінські, В.Ібраїмов, І.Ідрісов, С.Меметов та інші представники лівого крила «Міллїфірки» вийшли з кримськотатарського парламенту й невдовзі вступили до РКП(б), сформувавши там мусульманську секцію.

Завершення київських переговорів делегації кримського Крайового уряду щодо умов входження півострова до складу Української Держави на користь останньої, поразка Німеччини у світовій війні й поява антантівської ескадри у Чорному морі пришвидшили рішення С.Сулькевича про відставку і передачу влади 14 – 15 листопада 1918 р. голові таврійського губернського земського зібрання, кадетові-караїму Соломону Криму (1867 – 1936 рр.). Новий крайовий уряд задекларував «прагнення до відродження єдиної Росії» й звернувся за допомогою до Добровольчої армії А.Денікіна, чиї підрозділи невдовзі висадилися на півострові.

Тому взаємини «Міллїфірки» з урядом С.Крима, до якого не увійшов жоден із кримськотатарських діячів, від початку були вкрай напружені. На прохання про обмежену автономію влада відповіла репресіями: закрито газету «Міллет», що стала надто радикальною, а в лідерів партії проведено обшуки, вилучено документацію й відібрано приміщення. Уряд намагався залучити на свій бік хоча б частину татар, роблячи ставку на традиціоналістів, рупором яких із грудня 1918 р. була газета «Ак сес» («Слово істини»). Проте вони не користувалися помітним політичним впливом, а коли в лютому 1919 р. на національному з'їзді спробували висловити підтримку Добровольчій армії, то не знайшли підтримки. На виборах до національного парламенту (Меджліс-і-мебусан) того ж місяця перемогу здобула «Міллїфірка», що отримала 35 мандатів із 45-ти [23,с.170].

На той час партія оприлюднила нову програму діяльності, що зводилася до дотримання кримськими татарами політичного нейтралітету в громадянській війні, сприяння в її припиненні та забезпечення культурно-національної автономії кримськотатарського народу [24]. Задля протидії

більшовицькій агітації й пропаганді ідеологами «Мілліфірки» були сформульовані положення про «східну демократію», «ради народних депутатів» (на противагу більшовизованим радам робітничих депутатів) і навіть «некласовий більшовизм» та «відмову від політики угодовства тим чи іншим класовим елементам» [25].

Таким чином, про незалежну кримськотатарську державу в партійних документах уже не йшлося, але 23 лютого 1919 р., тобто за тиждень до відкриття меджлісу, Крайовий уряд звинуватив Бюро кримськотатарського парламенту в зв'язках із Османською імперією з метою відокремлення Криму від Росії й утворення на півострові незалежного ханату. Наступні арешти активістів національного руху, обшуки в редакціях газет і помешканнях членів Бюро призвели до того, що вже в квітні лідери «Мілліфірки» вітали встановлення радянської влади на півострові (крім Керчі) й проголошення Кримської СРР.

Більшовики використали діячів партії для поширення свого впливу на кримських татар, для чого до Тимчасового робітничо-селянського уряду, очолюваного братом В.Леніна – Д.Ульяновим, було введено п'ять кримських татар-комуністів, які були вихідцями з лівого крила «Мілліфірки». С.Меметов став наркомом закордонних справ, І.Арабський – юстиції, С.Ідрісов – землеробства, І.Фірдевс – з національних справ, А.Боданінський – керуючим справами. Але до фактично легалізованої «Мілліфірки» більшовики ставилися досить насторожено.

За денікінського й врангелівського режимів «Мілліфірка» перебувала в підпіллі й брала участь в організації «зеленого» (партизанського) руху. Наприкінці 1920 р. ліве крило партії виступило на користь союзу з більшовиками, претендуючи лише на роль своєрідного просвітника й вихователя кримськотатарського народу. Але обласний комітет РКП(б) відразу ж відхилив допомогу, «забувши» про спільну роботу в підпіллі. Права ж частина членів «Мілліфірки» разом із військами П.Врангеля емігрувала за межі Криму (переважно до Туреччини). А через два тижні після захоплення Червоною армією півострова «Мілліфірка» була розпущена (30 листопада 1920 р.) Кримським ревкомом. Протягом 1920 – 30-х рр.

комуністи репресували майже всіх членів партії, що залишилися в Криму.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м.Київ (далі – ЦДАВО України), ф.3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави), оп.1, спр.145, арк.74.

2. Королев В.И. Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии. 1905-1907 гг.). – Симферополь, 1993. – С. 43-44.

3. Крым многонациональный / Сост. Н.Г.Степанова (Вопросы – ответы; вып.1). – Симферополь, 1988. – С. 69.

4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.16. – С. 389.

5. Голос татар. – Симферополь, 1917. – 22 июля.

6. Народна воля (Київ). – 1917, – 12 вересня.

7. Голос татар (Симферополь). – 1917. – 22 июля.

8. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Милли Фирка – национальная партия крымских татар (1917– 1920) // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1994. – № 7. – С.67-72.

9. Гарчев П.И. Национальное движение крымских татар в 1917 – 1920 гг. // Проблемы политической истории Крыма. Вып. 1. – Симферополь, 1996.

10. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. - Симферополь: Таврия, 1993. - С.4.

11. Цит. за: Брошеван В.М. Амет Озенбашлы: трагическая судьба и восстановленное имя // Проблемы политической истории Крыма. Вып.1. – Симферополь, 1990. – С.47-48.

12. Safer Seydamet Kirimer. Bazi Natiralar. – Istanbul, 1993.

13. Зарубин А.Г. К истории Милли-Фирка (Национальной партии) // Крымский музей (Симферополь). – 1995. – № 1. – С. 40.

14. Цит. за: Зарубин А. Милли Фирка: отбросив ярлыки // Крымские известия. – 1992 – 8 апреля.

15. Зарубин А.Г. Крымскотатарское национальное движение в 1917 – 1921 гг. [Документы] // Вопросы развития Крыма (научно-практический дискуссионно-аналитический сборник). Вып.3. – Симферополь, 1996. – С. 2.

16. Бочагов А.К. Милли-фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930.

17. Южные Ведомости. – 1917 – 6 ноября.

18. ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.132, арк. 3 зв.

19. Фирдевс И. Первый период советской власти в Крыму // Революция в Крыму (Симферополь). 1923. – № 2.

20. Крым. – 1918 – 10 мая.

21. Доповідна Симферопольського повітового старости про створення краювої влади в Криму. – ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.14, арк.2.

22. Крымское краевое правительство в 1918/19 г. // Красный архив. – 1927. – Т.3 (22). – С.150.

23. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. - С.170.

24. Крым. – 1919. – 3 января.

25. Крым. – 1919. – 14 февраля.

Михайло Басараб

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ: НОВІ СТИМУЛИ ДЛЯ СЕПАРАТИЗМУ

Глобалізаційні тенденції за своєю іманентною суттю вступають у протиріччя з етнічністю, а відтак сприяють підвищенню напруги у середовищі етнічних спільнот, що стурбовані своєю ідентичністю. Подекуди це призводить до застосування сепаратизму як дієвого захисту від глобального поглинання у сучасному світі. Часто, глобалізаційні тенденції слугують для місцевих еліт вдалою нагодою використати сепаратизм як засіб реалізації політичних амбіцій чи задоволення економічних інтересів.

Ключові слова: *глобалізація, сепаратизм, етнічні спільноти, ідентичність.*

Basarab M. Global Trends: New incentives for separatism
Globalization trends in their immanent essence conflict with ethnicity and therefore contribute to tension increasing among ethnic communities who are concerned about their identity. Somehow this leads to the use of separatism as effective protection of global absorption in the modern world. Globalization trends often serve for the local elite as a good opportunity to use separatism in means of political ambitions realization or in order to satisfy economic interests.

Key words: *globalization, separatism, ethnic community, identity.*

У сучасних дослідженнях чимала увага приділяється впливу постіндустріальних глобалізаційних процесів на ро-

змивання усталеної, традиційної ідентичності, що формувалася у попередні століття. В першу чергу йдеться про вихолощення суті етнічної ідентичності, яка відгравала важливу роль диференційного чинника у період формування сучасних держав та націй.

Сьогодні проблематичність цього питання особливо актуальна, коли світ незворотно рухаючись у глобалістичному тренді та користаючись перевагами цього процесу, шукає адекватні інструменти для збереження етнічної ідентичності і втамування міжетнічної конфліктності, що виникає як протидія нівелюванню цієї ідентичності внаслідок глобалізації.

Означена проблематика активно досліджується відомими провідними українськими науковцями Ларисою Нагорною, Олександром Майбородою, Віктором Коти-горенком. Нещодавно під керівництвом Андрія Єрмолаєва було проведено об'ємний дослідницький комплекс за назвою «Український характер», в ході якого проведено серію інтерв'ю з провідними експертами та досліджено громадську думку мешканців України.

У цій публікації автор намагається продемонструвати, як глобалізаційно-етнічні сутнісні протиріччя слугують приводом для досягнення прагматичного інтересу українськими елітами.

Переважно дослідники відзначають об'єктивну дихотомічність наслідків глобалізаційних процесів у контексті етнічної ідентичності. Одночасно із загрозами її розмивання у деяких випадках спостерігається зворотний процес – поглиблення етнічної самоідентифікації як спротив викликам глобалізованого світу. Лариса Нагорна, приміром, стверджує: « Людству не раз вже доводилося стикатися з тим, що активні пошуки цивілізаційної єдності здатні стимулювати звернення до етнічно-трайбалістських коренів, прояви культурного ізоляціонізму, політичного сепаратизму, релігійного фундаменталізму» [1, с. 11].

Протилежність і сутнісна парадоксальність паралельних наслідків глобалізації для етнічної ідентичності є передумовою міжетнічної конфліктності. Зокрема, глобалізація слугує вагомою сприятливою обставиною для сепаратистських настроїв.

Розкриваючи тему наслідків глобалізації, український дослідник Сергій Блавацький зазначає: « Справді, поширення ринкових відносин, розширення зон вільної торгівлі, з одного боку, ведуть до зближення й поглиблення інтеграції країн, а з іншого – заохочують ізоляціоністські й сепаратистські сили, що сприяють відродженню націоналізму й ескалації локальних конфліктів. Гострота цієї проблеми та її сучасне звучання значною мірою визначається й етнополітичними аспектами. Сфера міжетнічних і міжкультурних взаємодій має величезний потенціал підриву основ державного суверенітету» [2]. Автор продовжує, що об'єктивна реальність глобалізованого світоустрою прагматично вимагатиме перерозподілу сучасних країн на нові територіальні утворення: «У результаті навіть виникла думка про те, що до середини нашого століття такі держави, як Німеччина, Італія, Сполучені Штати, Японія вже не будуть цілісними соціоекономічними й політичними утвореннями. Замість них на економічній і політичній сцені виступатимуть окремі регіони, такі, як графство Орандж у Каліфорнії, Осака в Японії, район Ліона у Франції, Рур у Німеччині, цілісність яких ґрунтуватиметься на господарських зв'язках й економічній доцільності» [там само]. У зв'язку з цим слід зазначити: деякі аналітики твердять, що Європейський Союз як об'єднання держав уже тепер рухається у тренді до Європи об'єднаних народів. За цією логікою лише питанням часу залишається, коли з європейської карти зникнуть сьогоднішні держави. У перспективі міждержавні кордони повинні бути змінені кордонами окремих регіонів. Такі глобалізаційні тенденції на континенті можуть додатково стимулювати тут сепаратизм.

Можливий і зворотний причинно-наслідковий вплив. Коли, наприклад, прикрившись сучасними глобалістичними віяннями, заможні сепаратистські еліти Паданії чи Каталонії свідомо стимулюватимуть головний вектор пан-європейського інтелектуального дискурсу у напрямі до концептуалізації «Європи окремих територій».

Процеси глобалізації призводять до реструктуризації системи суспільно-політичних відносин, як у світі загалом, так і в кожній країні зокрема. Іntenсифікація глобальних процесів впливає на поведінку суб'єктів суспільно-політич-

них відносин. Нові світові процеси безпосереднім чином відображаються на взаєминах між етносами, між етносами і державами. Спостерігаємо дедалі ширше і не завжди адекватне втручання міжнародної спільноти у внутрішню політику суверенних держав: «Збільшення прозорості державних кордонів стирає грані між внутрішньою і зовнішньою політикою. На фоні добровільного чи вимушеного звуження сфери державного суверенітету відбувається формування елементів світового транснаціонального менеджменту у вигляді глобальної мережі» [1, с. 10].

Відкритість територіальних та комунікаційних кордонів створює нові виклики для етнічної ідентичності. Це викликає додаткові захисні рефлексії з боку багатьох етнічних меншин, у яких є усвідомлене колективне бажання зберегти власну окремішність. Такі процеси дають підстави для додаткової міжетнічної конфліктності.

Стрімкий розвиток засобів комунікацій та інтенсивний інформаційний обмін призводять до взаємовиключних наслідків. З одного боку, це позитивні і такі очікувані здобутки цивілізації, як взаємодоповнення і взаємозбагачення культур. З іншого боку, відбувається маргіналізація та розмивання етнічної культурної спадщини. Виникає глобальна космополітична надкультура, що фактично стає основою сучасного суспільного розвитку у світі.

Такі тенденції артикують проблему захисту культур етносів, їхньої національної ідентичності. Разом з тим, проблема актуальна не лише для малих етносів, які не мають власної держави чи нещодавно вибороли суверенітет, а й для розвинених країн. Багато з них стоять перед проблемою захисту культурних надбань, традиційного способу життя.

На фоні зазначених процесів етнічні меншини об'єктивно відчувають особливу потребу у захисті своєї ідентичності. У такій ситуації меншина має потребу оберігати свої культурні кордони не лише від поглинань з боку більших етносів. Гостро постає питання додаткового захисту своєї ідентичності й від зазначеної космополітичної надкультури. Таким чином етнічні меншини з подвійною мотивацією постають до боротьби за духовне самозбереження: «Глобалізація всесвітньої цивілізації паралельно супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням

нових субрегіональних цивілізацій, які структуруються за релігійним, економічним політичним та іншими критеріями» [3, с. 204].

Свідома рефлексія чи навіть несвідоме відчуття втрати ідентичності у сучасному глобальному світі повсюдно зумовлює стан колективної неврастенічності серед етнічних спільнот. Постіндустріальний світ зі своїм панкультурним обличчям апріорі сприймається як сутнісний виклик і загроза етнічній самобутності. Невідворотна конкуренція глобалізаційних тенденцій з ідентичністю етносів повсюдно створює тло для етнічної конфліктності. Де-факто усі референтно означені етнічні спільноти, артикулюючи факт своєї етнічної окремішності, акцентуючи увагу на своїх культурних відмінностях у сучасному світі, заочно протестують проти глобального розмивання етнічних кордонів: «Свобода одних обертається додатковими складностями для інших; в умовах свободи гостріше стикаються різнополюсні інтереси, особисті волі» [4, с. 208].

Тренд захисту етнічної ідентичності створює додатковий запит на сепаратизм. Більше того, збереження етнічної чи навіть регіональної автентичності у глобалізованому світі часто використовується політичними або бізнесовими елітами для реалізації особистих амбіцій чи інтересів.

Так виникають ситуації, коли сепаратистські вимоги ініціюються певною регіональною спільнотою, що не є окремим або єдиним етносом. Ідеологи процесу моделюють певні ознаки етнічної інтегрованості для цієї спільноти. Це можна яскраво проілюструвати на прикладі штату Аляска, де доволі поширеним є рух за особливий статус цієї території або й цілковиту незалежність: «Десятки років на території найбільшого штату США існував сепаратистський рух за незалежність. Вилився він у референдум 1958 року, коли мешканцям території було запропоновано проголосувати за чи проти відокремлення від материкових Штатів. Боротьбу за суверенітет очолив Джо Воглер, який у 1974 році обійняв посаду губернатора штату. Його знаменитим гаслом було: «Я з Аляски, я не американець» [5]. За різними підрахунками прихильники Партії незалежності Аляски становлять від чверті до третини мешканців штату. Вони вважають себе окремою етнічною

спільнотою. Лідер Партії незалежності Аляски Лінетт Кларк в одному з інтерв'ю заявила, що представники Аляски не вважають себе американцями. Варто зазначити, що за етнічною структурою багатонаціональний штат практично не виділяється з-поміж інших регіонів США. Однак ідеологи сепаратизму на Алясці доводять, що у цьому регіоні проживає окрема етнічна спільнота.

Етнічно атипичних регіонів у США не існує. Зазвичай це багатонаціональне суспільство, об'єднане в американську політичну націю. Водночас, окрім Аляски є достатньо прикладів сепаратистських намірів у інших штатах, які не відрізняються за етнічним складом від більшості. Ось приклад штату Мічиган, який складається з двох частин, розділених однойменним озером. Мешканці північної частини часто ідентифікують себе як нащадків іммігрантів з Фінляндії. Подекуди це зумовлює сепаратистську риторичу щодо Верхнього Мічигану. Слід зазначити, що нащадки фінів у Мічигані, очевидно, на цей час достатньо мірою асимілювалися з іншим населенням багатонаціональних Сполучених Штатів. Навряд чи у цьому регіоні держави є суттєві перекося в етнічній структурі. В період формування американської нації новоприбулі представники етносів з інших континентів змішувалися з представниками інших етносів «великого американського плавильного котла». Таким чином, на території США нівелювалася ідентичність окремих етносів та формувалася етнічний конгломерат – американська нація. Водночас, ідеологи мічиганського сепаратизму артикулювали свої сепаратистські настрої через існування нібито якоїсь етнічної унікальності мешканців регіону. Цим ідентифікаційним індикатором стала спадковість певної частини мешканців регіону від іммігрантів з Фінляндії. В сучасних американських умовах має вигляд доволі натягнутого обґрунтування етнічного сепаратизму.

На прикладах двох американських штатів маємо можливість проілюструвати, що сепаратистським діям надають етнічну платформу навіть у тих випадках, де для цього може не бути достатніх підстав.

Сепаратисти на півночі Італії, що борються за відокремлення низки провінцій регіону Паданії, також апе-

люють до етнічної окремішності північних італійців, спираючись на історичні аргументи. Поширеною є думка, що свого часу північні регіони Італії були заселені кельтами, а потім тривалий час це була територія осідку германських племен. Ці факти використовуються для доведення «неримського» походження корінних мешканців цієї частини держави. Приміром, ідеологи північноіталійського сепаратизму оперують історичним фактом заселення у ранньому середньовіччі північних територій сучасної Італії германським племенем лангобардів. Додатковим свідченням цьому є назва однієї з провінцій держави – Ломбардія.

Пізніше ці території, на відміну від південних регіонів сучасної Італії, тривалий час належали до германських імперій Карла Великого, Лотаря I та Священної Римської імперії. Історична належність цих земель до потужних германських держав у минулому може лише частково пояснювати відмінності між північними та південними італійцями.

Реальним поясненням сепаратизму є усвідомлена економічна несправедливість і лише вдаваням – етнічна особливість регіону.

Основною, що живить сепаратистські ініціативи у регіоні, експерти називають невдоволення північноіталійських еліт економічним дисбалансом у державі між можливою Північчю та дотаційним Півднем. Це фактично і є реальним, а не вдаваням поясненням доцільності виокремлення на півночі Італії окремого регіону Паданія.

Дисбаланс економічного розвитку між північними та південними регіонами Італії стає абсолютно очевидним, коли наводяться такі дані «Дослідження, проведені між 1985 і 1990 роками регіональною радою округу Венето, показали, що чотири області півночі – Ломбардія, П'ємонт, Венето та Емілія-Романья платили 45% національних податків, 62% ПДВ і 63,5% місцевих податків. Вони давали державі 33,9% фондів, які перерозподілялися на користь місцевих і регіональних урядів. Так, на кожні 100 лір, заплачені ломбардійцями, назад від держави вони отримували лише 24,5 ліри, жителі П'ємонту – 30, венеціанці – 35, і мешканці округу Емілья-Романья – 37.

На відміну від них мешканці округу Моліс отримували 80, Пуглії – 58, Калабрії – 84, і Базилікату – 85 лір» [6]. Ці та схожі розрахунки є раціональним базисом аргументаційної риторики «паданських» сепаратистів на Півночі Італії, які під економічні пояснення підводять історичний фактаж, що свідчить про етнічну самобутність мешканців регіону.

Промовистим свідченням причинно-наслідкового зв'язку глобалізаційних тенденцій і сепаратистських ініціатив у Італії може бути той факт, що одночасно з відстоюванням ідеї незалежності Паданії основна сепаратистська партія «Ліга Півночі» є одним з найрадикальніших противників притоку іммігрантів до Італії. Її лідер Умберто Боссі неодноразово виступав з ексцентричними ініціативами стосовно іммігрантів та щодо захисту традиційної суспільної моралі. Значною мірою «Ліга Півночі» здобула собі популярність і підтримує її за рахунок антиглобалістичних заходів. В агітаційній лексиці лідерів політичної сили одним із аргументів відокремлення Паданії є пояснення про необхідність захисту від імміграції, яка, безумовно, інтенсифікується в міру поширення сучасних глобальних процесів.

Лідери «Ліги Півночі» є активними учасниками континентальної полеміки про перехід від Європи держав до Європи регіонів. Ця інтелектуально-політична дискусія, що, безумовно, є наслідком глобалізаційних тенденцій, слугує додатковим аргументом для прощтовхування ідеї незалежної Паданії.

Можна простежити вплив глобалізаційних тенденцій і на генерування сепаратистського дискурсу в Україні. Приміром, так званий, східноукраїнський сепаратизм, що періодично проявляється в політичній риториці тамтешніх еліт. Переконавання місцевої промислової еліти та певної частини населення у тому, що регіон є донором усіх інших областей України, підживлюється ідеологією існування східноукраїнського квазіетносу – російськомовних українців. Економічний раціоналізм місцевої еліти прикривається тим, що нібито протягом тривалого часу зі східних українців витворився окремий різновид українців, який, усе ж зберігаючи українське

етнічне коріння, має суттєві мовні та ментальні запозичення від росіян. Саме це і є приводом для періодичного ініціювання регіоналістських заяв, які на сьогодні проявляються у вимогах легалізація російської мови як другої державної чи регіональної.

Перебуваючи нині при владі, східноукраїнські еліти суттєво зменшили гостроту сепаратистської риторики або й взагалі відмовилися від неї. Це лише зайвий раз промовисто свідчить, що за дискурсом навколо «особливих» потреб східних українців стоять наміри місцевої еліти реалізувати свої економічні та політичні амбіції.

Про постійну спекуляцію питанням мовних відмінностей регіонів України та підміну мовно-культурних особливостей питанням політичної розмежованості говорить українська дослідниця Ганна Залізник: «Ці особливості різних частин України не залишалися поза увагою численних політтехнологів, які будували виборчі кампанії різних політичних сил на світоглядних відмінностях різних регіонів країни, серед яких мовне питання завжди було на чільному місці». [7, с. 133].

Вплив глобалізаційних віянь на позицію політиків, що обстоюють права російськомовних українців, проявляється в активному апелюванні до європейського законодавства із захисту прав національних меншин, зокрема Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, прийнятої Радою Європи, що є типовим наслідком глобалізаційної кооперації держав.

Активне експлуатування українськими політиками-регіоналістами фактора Ради Європи та її нормативної бази також є прикладом використання глобалізаційних факторів на підтримку сепаратистського дискурсу в регіонах України з переважаючим російськомовним населенням.

Частково впливом новітніх світових процесів можна пояснити і прояви закарпатського сепаратизму. Вважається, що домінуючим генератором сепаратизму в регіоні також є частина політичної еліти та духовенства. Користуючись тим, що колись у всіх західноукраїнських регіонах щодо означення українців переважно використовували етноніму русини, представники еліти Закарпаття періо-

дично намагаються обґрунтувати існування окремого етносу, що заселяє Закарпатську область України.

Слід зазначити, що за часів польського та австро-угорського панування на західних землях України всі місцеві українці іменували себе русинами. Про це свідчать дослідження Михайла Грушевського, твори Івана Франка, Маркіяна Шашкевича та інших. Згадаймо хоча б назву відомого літературного об'єднання на чолі з Шашкевичем «Руська трійця». Всі українські західняки-русини застосовували етнонім українці лише до своїх співвітчизників зі Сходу України.

Так сталося, що закарпатські українці зазнали суттєвого культурного впливу з боку угорців, словаків, чехів, румунів. Жодна інша територія України не відчула на собі потужного впливу цього культурного конгломерату. Цим і пояснюються побутові, мовні та інші відмінності закарпатців від інших українців. На відміну від сусідніх галицьких областей, етнонім русини протримався в мовному обігу Закарпаття довше через певні об'єктивні обставини.

Ось, власне, чому українці цього регіону іменують себе русинами, мають мовні та побутові відмінності від інших етнографічних регіонів держави. Про те, що домінантною етнічною ознакою для більшості закарпатців є «українець», свідчать результати соціологічних досліджень та переписів населення. Безумовно, у побуті місцевих українців переважає самоідентифікація «русин». Однак це лише свідчення більш тривалого вжитку цієї самоназви для українців у Закарпатті. У сусідній Галичині цей етнонім зник з побутового спілкування відносно недавно. Самоназва русин побутувала поміж галицьких українців аж до середини ХХ століття. Представники місцевої еліти Закарпаття періодично використовують певні культурно-побутові відмінності закарпатських українців від їхніх співвітчизників з інших регіонів для того, щоб обґрунтувати сепаратистські наміри. Єдиним рушієм русинства виступають деякі науковці, окремі громадські діячі та інколи представники духовенства. Абсолютна більшість закарпатських русинів-українців не виявляють жодної сепаратистської активності.

Інтенсифікація сьогодношньої хвилі закарпатського русинства розпочалась у період падіння СРСР, після послаблення західних кордонів краю з сусідніми Угорщиною, Румунією та Словаччиною. Останнім часом, зі спрямованістю України до інтеграції з ЄС, поширюється практика регіональної транскордонної культурної та економічної кооперації, застосовується малий прикордонних рух. Глобалізаційними тенденціями можна пояснити і практику надання закарпатцям подвійного громадянства, що застосовується Угорщиною. Всі ці наслідки глобалізаційних процесів використовуються деякими представниками місцевої еліти для нагнітання чи обґрунтування сепаратистських настроїв у закарпатському регіоні.

Наведені приклади свідчать, що на тлі об'єктивного опонування між глобалізаційними тенденціями і захистом етнічної ідентичності інтенсифікується міжетнічна конфліктність. Періодично ця кон'юнктура використовується сучасними місцевими елітами задля відстоювання власних економічних інтересів або задоволення своїх політичних амбіцій.

По-перше, глобальні тенденції за своєю іманентною природою розчиняють етнічну ідентичність, таким чином даючи додаткові приводи для актуалізації сепаратистських починань навіть у тих випадках, де для цього може не бути достатніх підстав.

По-друге, розширення комунікативних можливостей у постіндустріальному світі породжує нові підстави для штучного нагнітання сепаратистських настроїв у певних регіонах.

І у першому, і у другому випадку це часто стає додатковим інструментом для реалізації інтересів регіональних еліт. Часто зіштовхуємося з випадками, коли у глобалізованому світі сепаратистські засоби лиш формально використовуються на захист етнічності.

Враховуючи те, що «у сучасному світі «приреченими» на перемогу однозначно є ідеї інтеграційної налаштованості, за самим своїм змістом націлені у майбутнє» [8, с. 261], задля мінімізації міжетнічної конфліктності необхідно застосовувати чітку градацію для реальних і вдаваних самозахисних ініціатив етносів. Бо ж не можемо запе-

речувати у сучасному світі безлічі реальних, а не вдаваних етнічних рухів за незалежність, коли сепаратизм є чи не єдиним засобом зберегти етнічну ідентичність в умовах сучасної світової асиміляції.

1. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні / Нагорна Л.П. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.

2. Блавацький С. Дилема глобалізації та державного суверенітету // Дзеркало тижня. – 2002. – № 1 (376). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/33441/>

3. Сучасна українська політика // Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. – 448 с.

4. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Нагорна Л.П. – К.: Стилюс, 1998. – 278 с.

5. Дев'ять територій, що тихо виборюють незалежність // Перша рейтингова система. – 30.07.2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rate1.com.ua/ua/politika/mizhnarodni-vidnosini/-634f245de5/>

6. Булл А. Регионалізм в Італії // Диалог.ua. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/-crossroad_full.php?m_id=11689

7. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестер-Дільгер. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.

8. Проблеми української політики // Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 416 с.

Тетяна Гнатюк

ДОСВІД КРАЇН ЄС У ПОДОЛАННІ ДИСКРИМІНАЦІЇ ІМІГРАНТІВ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті аналізується наявний стан дискримінації іммігрантів у європейських країнах. Увага зосереджена на сферах найчастішого прояву нерівного ставлення до імміг-

рантів (освіта, ринок праці, розселення) та ставленні місцевого населення. Дається оцінка можливого застосування європейського досвіду для України.

Ключові слова: іммігрант, Європейський Союз, дискримінація, інтеграція.

Tatiana Hnatiuk The experience of EU countries in overcoming the discrimination against immigrants and the possibility of its application in Ukraine

The article deals with discrimination of immigrants in the European countries. The author pays attention to such spheres of discrimination as education, job market, settlement and the attitudes of the local population. The author gives her recommendations for applying the European experience in Ukraine.

Key words: Immigrant, European Union, discrimination, integration.

Дискримінація іммігрантів за етнічною ознакою досі залишається світовою проблемою. Вона проявляється як у країнах Європи, про що свідчать численні наукові дискусії і публікації, (див. зокрема, А.Тріандафуліді, С.Каслса, Й. Райдгрена, Д.Філліпса, С.Арбічі та інших), так і в Україні, на що звертають увагу міжнародні організації та установи Європейського Союзу, які вважають «ксенофобію і расизм проблемами, які вже вкоренилися в Україні» [1, с. 39]. Моніторинг Інституту соціології НАН України фіксує «тенденцію до зростання рівня нетерпимості й інтолерантності в українському суспільстві» [2, с. 4], а статистичні дані МВС України також наводять тенденцію до «зростання злочинів, вчинених стосовно іноземців» [3, с. 37].

Одним з пріоритетів Української держави є європейська інтеграція, на шляху до якої, серед іншого, досліджується й запозичується досвід країн-членів ЄС у сфері міграції та вирішенні проблем іммігрантів. Метою цієї статті є спроба виокремлення аспектів життя іммігрантів, в яких вони все ще зазнають дискримінації в європейських країнах, незважаючи на високий рівень інтеграційних заходів та значні розробки в антидискримінаційних політиках.

Однією з найсуттєвіших проблем, які постають перед іммігрантами у країнах Європейського Союзу, є дискримінація за етнічною ознакою. На думку А. Тріандафулідю, навіть набувши статусу громадянина за народженням або перебуванням, особа, яка походить з родини іммігрантів, зазнає дискримінації. Так само й статус громадянина, на думку дослідниці, не гарантує соціальної інтеграції іммігрантів у суспільство країни перебування [4, с. 59].

Визнання Європейським Співтовариством факту мультикультурності країн ЄС внаслідок імміграційних процесів та розробка політики проти расизму і ксенофобії розпочалася ще у 1980-х роках. Однак питання міграції та інтеграції іммігрантів перебували у юрисдикції національних законодавств та вирішувались на міжурядовому рівні. Резолюції європейських органів наднаціонального рівня мали здебільшого рекомендаційний статус, через що критикувалися за неефективність з погляду практичної імплементації. Амстердамською угодою (1997 р.) Європейській комісії було надано більше повноважень у розвитку обов'язкових політик щодо інтеграції іммігрантів, боротьби з расизмом та дискримінацією. Вперше, згідно зі Ст. 13 цієї Угоди, європейські інституції отримали повноваження приймати законодавчі акти щодо боротьби з дискримінацією. У 1999 р. на саміті у м. Тампері було задекларовано посилення антидискримінаційних заходів у соціальному, економічному і культурному житті та розвиток заходів щодо боротьби з расизмом і ксенофобією.

Сьогодні у розпорядженні Європейського Союзу є великий обсяг інструментів для боротьби з дискримінацією іммігрантів, серед яких схеми «м'якого права» (soft law) та обов'язкові для країн-членів директиви. Країни-члени ЄС зобов'язані не тільки покращувати свої національні політики щодо боротьби з дискримінацією, а й координувати свої дії. Однак, незважаючи на існуючі угоди та програми, у реальному житті та на рівні місцевих громад проблема дискримінації іммігрантів не втрачає актуальності.

Згідно з аналізом, проведеним групою дослідників, досвід іммігрантів та національних меншин свідчить, що самі державні інституції часто ненавмисно блокують і унеможливають повну інтеграцію та активну участь

іммігрантів у суспільному житті через дискримінаційні правила або бюрократичну рутину [5, с. 51].

У багатьох випадках дискримінація починається ще у навчальних закладах. Наприклад, за законодавством Німеччини іммігранти мають доступ до базової шкільної освіти. На практиці, за ініціативою Берлінської місцевої влади, кількість дітей іммігрантів у класі не повинна перевищувати 35% [6, с. 439]. Як наслідок, багато дітей національних меншин вимушені закінчувати школи нижчого освітнього рівня, оскільки в багатьох районах міста проживає велика кількість іммігрантів і для їхніх дітей, згідно з квотою, не вистачає місць у класах престижних навчальних закладів, таких як гімназії (Gymnasium) або реальні школи (Realschule). Так, за даними оприлюдненої у Німецькому уряді доповіді щодо міграції, 13,3% дітей мігрантів взагалі не закінчують школу, а 43% отримують шкільний диплом такого типу (Hauptschulabschluss), що не дає права продовжувати навчання у вищих навчальних закладах [7, с. 1]. Та навіть після успішного навчання, як зазначає Г.Мертенс, багато випускників-іммігрантів або випускників з сімей іммігрантів залишають Німеччину, відчуваючи себе дискримінованими у країні [8, с. 4].

Усвідомлюючи наявність проблеми, влада намагається підтримувати дітей з родин мігрантів. Наприклад, у Німеччині фонд START-Stipendium допомагає обдарованим дітям іммігрантів. Однак навіть тут, на думку К.Брінк, можна зіткнутися з неодноковим ставленням: велику роль у отриманні інформації про зазначену стипендію відіграють вчителі, які на свій розсуд інформують учнів щодо наявної можливості; розглядаючи документи кандидатів на стипендію, враховують рівень освіти їхніх батьків, оскільки вважається, що діти освічених батьків є більш вмотивованими до навчання (посилена увага з боку батьків до вибору шкіл, їхні настанови, приклад та сподівання на соціальне зростання дітей у суспільстві тощо); крім того, в групах самої програми все одно спостерігається закріплення моделі майбутнього дітей відповідно до їх походження [9, с. 63].

Нерівність у здобутті освіти призводить до нерівності у сфері зайнятості як з об'єктивних (недостатні знання,

низький рівень кваліфікації, недостатній рівень володіння мовою), так і з суб'єктивних причин (ксенофобія, упереджене ставлення та стереотипи роботодавців). Наприклад, у Швеції рівень зайнятості корінних шведів у 4 рази перевищує відповідний рівень іммігрантів неєвропейського походження (станом на 2001 р.), а в Німеччині – у 2 рази (у 2000 р.) [10, с. 439]. Крім того, іммігранти отримують нижчу заробітну платню і працюють на найбільш небезпечних, непривабливих для місцевого населення посадах і галузях.

Шведський дослідник Й. Райдгрєн визначає декілька механізмів виключення іммігрантів з ринку праці. Найбільш небезпечним і складним у подоланні є механізм «статистичної дискримінації», що ґрунтується на неусвідомлених (часом упереджених) стереотипах та переконаннях роботодавців щодо типових характеристик певних етнічних груп без врахування індивідуальних особливостей окремої людини. Наприклад, такими переконаннями може бути «недостатньо вільне володіння мовою країни перебування» або «високий рівень захворюваності серед членів певної етнічної групи» тощо.

«Ефект ланцюга» як механізм дискримінації використовується під час вербування працівників і полягає в тому, що особа, яка наділена повноваженнями наймати та просувати по службі, схильна обирати претендентів з власного середовища або з власної етнічної спільноти. Наприклад, у Швеції іммігранти мають менше соціальних ресурсів через брак міцних зв'язків з особами, які володіють можливостями працевлаштування.

Зазначений механізм може розглядатися як часткова форма «причинно-наслідкової дискримінації»: проживання іммігрантів у відокремлених житлових районах призводить до соціальної дезінтеграції, що, в свою чергу, ускладнює пошук роботи і створює економічну дезінтеграцію іммігрантів [11].

Однак у наукових колах немає однозначної оцінки явища етнічної просторової концентрації іммігрантів. Як вказують С.Арбачі та Й.Малхейрос, зростає консенсус науковців у тому, що «етнічна концентрація сприяє взаємодопомозі, стратегіям виживання, етнічному підприєм-

ництву. Вона посилює соціальні зв'язки та взаємообмін». З цього погляду програми десеґрегації, поширені в деяких країнах, вважаються дослідниками інструментом домінування і контролю [12, с. 229].

Дослідниця Д.Філліпс, у свою чергу, вказує, що пояснити рівень соціальної інтеграції залежно від ступеня етнічної житлової сегрегації важко, оскільки соціалізація з іншими етнічними групами може відбуватися в інших сферах життя (робота, навчання тощо). Крім того, зважаючи на «національні і транснаціональні зв'язки і постнаціональні форми громадянства, значення місцевого сусідства дещо зменшилось» [13 с. 221]. Таким чином, оцінка програм десеґрегації залежить значною мірою від інтересів тієї чи іншої сторони, в цьому випадку держави або іммігрантів.

Усвідомлюючи необхідність боротьби з етнічною нерівністю, пункти щодо запобігання дискримінації включаються у різноманітні політики і програми ЄС, особливо у сфері зайнятості та соціальної політики. Однак деякі науковці вбачають у таких заходах загрозу перетворення політики на інструмент, що надає особі лише можливість отримати робоче місце [14, с. 52].

Європейська комісія, в свою чергу, визнає, що, незважаючи на вже існуючі різноманітні заходи, ініціативи щодо посилення здатності місцевого населення сприймати багатоманітність у суспільстві все ще залишаються недопредставленими у національних стратегіях [15, с. 222].

У свою чергу, надмірна увага національних держав ЄС до проблем іммігрантів сприяє зростанню незадоволення місцевого населення. Як зазначається у Резолюції Європейського парламенту, «деякі прошарки населення продовжують сповідувати расистські погляди, які часом проявляються в образах та насильстві, що, в свою чергу, призводить до психічних та фізичних травм, інвалідності і навіть смерті» [16, с. 331].

Причиною таких дій, з одного боку, є переконання місцевих спільнот у погіршенні свого становища внаслідок надання іммігрантам матеріальної допомоги з боку держави [17, с. 117] (тобто іммігранти розглядаються місцевими мешканцями як конкуренти у боротьбі за ресурси,

що їх надає держава), а з другого боку, брак повноцінної та достовірної інформації про іммігрантів внаслідок їхньої соціальної відокремленості від місцевої спільноти, недостатність освітніх програм про них.

Свій негативний внесок у розпалювання міжетнічної ворожнечі роблять і радикальні та консервативні партії, які, з одного боку, дезінформують і підбурюють населення на вороже ставлення до іммігрантів, підгасовуючи факти, а з іншого боку, намагаються на хвилі невдоволення, особливо в часи економічної кризи, вибороти посади в органах влади.

Яскравим прикладом таких дій у Німеччині є опублікована стаття Хайнріха Метцке у газеті Християнсько-Соціального Союзу (ХСС) «Баєрн Курієр». У статті наголошується на тому, що соціальні держави Європи «тріщать по швах», оскільки вимушені утримувати значну кількість іноземців та біженців. Тенденція приходу до влади праволіберальних і народних партій у ряді країн ЄС розкривається автором статті як очікувана і зрозуміла: «Європейці прив'язані до своїх соціальних держав. Вони сплачують для них високі податки і збори. Вони є солідарними зі своїми знедоленими, безробітними, хворими і старими. Але єдине, чого вони не бажають: бути соціальною установою для Третього Світу» [18, с. 3]. Варте уваги, що примірники випуску газети із вищезгадуваною статтею розсилалися безкоштовно усім жителям Баварії як Різдвяне привітання партії.

Але в основі ставлення до іммігрантів у тій чи іншій державі ЄС є підхід до імміграції взагалі. На думку Д.Шнапфера, це ставлення визначається політичними і історичними обставинами, в яких формувалася нація [19, с. 22]. Ставлення до імміграції, в свою чергу, формує ставлення до самих іммігрантів, їхній статус, а також ступінь інтеграції іммігрантів у суспільство.

Як зазначає А.Кизер, Німеччина, попри 7,3 млн іноземців, й досі не визнає себе країною масової імміграції, а іммігрантів називають іноземцями. Розробка німецького національного законодавства у сфері міграції виходить з підтримки міфу про німецьку «національну єдність» та «принцип крові». Як наслідок, мільйони іммігрантів, які по кілька десятків років проживають на території Німеч-

чини, та їхні нащадки не можуть отримати громадянства, отже, і права брати участь у політичному житті суспільства. Крім того, Німеччина не прийняла законодавчих актів, спрямованих на захист іноземних громадян та боротьбу з дискримінацією [20, с. 20].

У Великій Британії була вироблена політика інтеграції іммігрантів на засадах мультикультуралізму. Однак у 1983 році було скасовано право на отримання громадянства за фактом народження на території країни та практику полегшеного набуття громадянства для осіб, які походять з колишніх англійських протекторатів і колоній [21, с. 22]. Все більше дослідників у Великій Британії звертає увагу на відокремленість різних етнічних груп від національної більшості, на їх сегрегацію та «паралельне життя».

Серед можливостей вирішення проблеми дискримінації іммігрантів та залучення їх до життя суспільства деякі науковці пропонують побудову соціальної єдності на засадах мультикультурної національної ідентичності та спільної культури [22]. Інші наголошують на необхідності залучення іммігрантів до політичного життя, що допоможе об'єднати суспільство навколо патріотичної ідеї та створить умови для його кращого функціонування [23, с. 227].

Досвід показує, що не існує панацеї від проявів дискримінації щодо іммігрантів, і європейські країни, які часто виступають з великими обсягами рекомендацій для України, самі не в змозі подолати цієї проблеми. З іншого боку, Українська держава має використовувати європейський досвід, оскільки і у науковому, і у практичному вимірах країни Європи більш розвинуті у питаннях адаптації іммігрантів. Але запозичений досвід повинен втілюватись обов'язково із врахуванням українських особливостей та не шкодити національним інтересам Української держави.

Найважливішим для України сьогодні є розробка концепції міграційної політики із заходами щодо розв'язання проблем дискримінації та расизму. Покращання ситуації у цій сфері забезпечить національну злагоду в Україні, покращить міжнародний імідж нашої держави, збагатить українське суспільство новим досвідом і корисними зв'язками.

На думку автора, основною проблемою наразі є несприйняття іммігрантів українським населенням. Звичайно, слід враховувати, що протягом 70 років, перебуваючи у складі Радянського Союзу, Україна була закрита для інших національностей, окрім громадян з радянських республік. Тому має пройти певний час, щоб люди звикли бачити на вулицях представників інших національностей та чути різні мови.

Однак важливу роль у формуванні ставлення місцевого населення до іммігрантів відіграє державна (національна) та місцева влада. Остання не лише втілює загальні принципи державної політики, але й має змогу швидше та якісніше вирішити нагальні місцеві питання. Наприклад, у Німеччині при міських радах діють також ради іноземців, які обираються іммігрантами на місцевих виборах. А міста розробляють власні міграційні концепції щодо інтеграції іммігрантів.

З метою інформування та просвітництва громадськості цікавим видається досвід Німеччини, де науковці читають відкриті лекції та організують дискусії щодо проблем іммігрантів. Місцева влада також всіляко сприяє культурним заходам, пов'язаним з висвітлення життя іммігрантів (наприклад, проведення фотовиставок, днів національної культури тощо).

Низький рівень толерантності українського населення пов'язаний, на думку автора, з низьким рівнем інтеграції іммігрантів, а відтак і відсутністю безпосередніх контактів та власного досвіду спілкування українських громадян з іммігрантами. По-перше, в Україні фактично не гарантовані безпечні умови перебування іммігрантів: вони бояться виходити на вулицю через можливість бути затриманими правоохоронними органами або піддатися нападу з боку місцевих радикальних груп. Однією з можливостей вирішення такої ситуації є посилення відповідальності за прояви расизму, а також взяття проблеми дискримінації і расизму під особливий контроль владних структур.

По-друге, іммігранти мешкають компактно, поряд з представниками своїх етнічних груп або з іншими іммі-

грантами. Наприклад, іноземні студенти в Україні майже позбавлені можливості інтегруватися в українське суспільство протягом навчання: вони мешкають в окремих, більш комфортних, гуртожитках, які насправді виявляються місцями їхньої резервації; навчання відбувається за спеціальними програмами для іноземних студентів, часто англійською мовою. Таким чином, крім отримання плати за навчання, Україна нічого не набуває у довготривалій перспективі: ані професійних та бізнес-контактів між колишніми студентами одного навчального закладу, ані іміджу країни зі сприятливими умовами для навчання, а відтак і збільшення потенційних студентів, ані досвіду спілкування з іноземцями місцевого населення, особливо молоді. Корисним у цьому плані є досвід європейських країн, які повністю залучають іноземних студентів до навчального процесу поряд із власними громадянами (змішані гуртожитки, спільні курси, дні національних культур у навчальних закладах тощо).

Не останню роль у питаннях інтеграції іноземців, а відтак і подоланні дискримінації, відіграє знання державної мови. У всіх європейських країнах мовні курси є головною складовою інтеграційних програм для іммігрантів. Іноземні студенти повинні вже мати сертифікат про володіння мовою або відвідувати мовні курси вже на території держави до вступу до навчального закладу. Крім того, наприклад, у Німеччині на місцевому рівні діють численні центри, в яких дітям іммігрантів допомагають із вивченням німецької мови, а також із шкільними завданнями. А кожен іноземець, що бажає отримати право на проживання, має обов'язково відвідувати інтеграційний курс і скласти іспит зі знання мови, історії та культури Німеччини. У Франції створюють спеціалізовані класи для полегшення інтеграції дітей іммігрантів і проводять мовні курси для дорослих іммігрантів, щоб підвищити їхні шанси на отримання роботи.

Критерієм успішного впровадження заходів державної політики проти дискримінації і расизму в Україні, на думку автора, має стати виникнення і розвиток громадської

ініціативи: створення неурядових організацій, центрів з допомоги іммігрантам тощо.

1. Мазурка Л. І. Новітні міграційні спільноти в Україні: можливості та проблеми / Л. І. Мазурка // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3 (12). – С. 31–41.

2. Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств / В. Євтух // Політичний менеджмент. – 2009. – №3. – С. 3–13.

3. Мазурка Л.І. Новітні міграційні спільноти в Україні: можливості та проблеми / Л. І. Мазурка // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3 (12). – С. 31–41.

4. Triandafyllidou A. Immigrants and National Identity in Europe. – London and New York : Routledge, 2001. – 176 p.

5. Schierup C. Migration, Citizenship, and the European Welfare State / Schierup C., Hansen P., Castles S. – Oxford, 2006. – 307 p.

6. Yurdakul G. State, Political Parties and Immigrant Elites: Turkish Immigrant Associations in Berlin / G. Yurdakul // Journal of Ethnic and Migration Studies. - 2006. – Vol. 32. – № 3. – С. 435-453.

7. Mehr Migranten ohne Abschluss // Welt Kompakt. – 2010. – № 128. – С. 1.

8. Ehrenstein C. Die klygsten Migranten gehen weg. Verlust von Hochqualifizierten bedroht deutsche Wirtschaft / C. Ehrenstein // Welt Kompakt. – 2010. – № 128. – С. 4.

9. Brinck Ch. Es geht noch besser. Das START-Stipendium furdert viele begabte Zuwandererkinder. Aber zu wenige aus bildungsfernen Elternhdusern / Ch. Brinck // Die Zeit. – 2009. – № 7. – С. 63.

10 Yurdakul G. State, Political Parties and Immigrant Elites: Turkish Immigrant Associations in Berlin / G. Yurdakul // Journal of Ethnic and Migration Studies. - 2006. – Vol. 32. – № 3. – С. 435–453.

11. Rydgren J. Mechanisms of Exclusion: Ethnic Discrimination in the Swedish Labour Market / J. Rydgren // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2004. – Vol. 30. – № 4. – С. 697–716.

12. Arbaci S. De-Segregation, Peripheralisation and the Social Exclusion of Immigrant: Southern European Cities in the 1990s / S. Arbaci, J. Malheiros // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2010. – Vol. 36. – № 2. – С. 227–255.

13. Phillips D. Minority Ethnic Segregation, Integration and Citizenship: A European Perspective / D. Phillips // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2010. – Vol. 36. – № 2. – С. 209–225.

14. Schierup C. Migration, Citizenship, and the European Welfare State / Schierup C., Hansen P., Castles S. – Oxford, 2006. – 307 p.

15. Phillips D. Minority Ethnic Segregation, Integration and Citizenship: A European Perspective / D. Phillips // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2010. – Vol. 36. – № 2. – С. 209–225.

16. The EU and Human Rights / [P. Alston]. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 941 p.

17. McGhee D. Getting «Host» Communities on Board: Finding the Balance between «Managed Migration» and «Managed Settlement» in Community Cohesion Strategies / D. McGhee // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2006. – Vol. 32. – № 1. – С. 111–127.

18. Maetzke H. Упъberschaubare Kosten. Die Zuwanderungsdebatte hat erst angefangen – Deutsche wollen nicht das Sozialamt der Welt sein / H. Maetzke // Bayernkurier. – 2010. – № 50/51. – С. 3.

19. Большман К. Различные подходы к проблеме иммиграции в странах Европы / К. Большман, М. Буше // Le Monde diplomatique. – 2006. – Июль. – С. 22.

20. Кизер А. В Германии все еще преобладает «право крови» / А. Кизер // Le Monde diplomatique. – 2006. – Июль. – С. 20.

21. Большман К. Различные подходы к проблеме иммиграции в странах Европы / К. Большман, М. Буше // Le Monde diplomatique. – 2006. – Июль. – С. 22.

22. Uberoi V. Social Unity in Britain / V. Uberoi // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2007. – Vol. 33. – № 1. – С. 141–157.

23. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 367 с.

Надія Єфимич

КОМІ-ЗИРЯНИ ТА КОМІ-ПЕРМ'ЯКИ – РІЗНІ ШЛЯХИ СПОРІДНЕНИХ ЕТНОСІВ

Статтю присвячено висвітленню проблем етнофедералізму у регіонах Росії. Розвиток процесів порівнюється на прикладі комі-зирян та комі-перм'яків. В Побудові на фоні етнічних та політичних процесів на пострадянському просторі.

Ключові слова: Комі-зиряни та комі-перм'які, федералізм у Росії, регіони, територіальні одиниці.

Nadiya Yefimishch. Komi-Zyryans and Komi-Permyaks: Different Ways of Two Related Ethnic Communities. The article deals with problems of ethnofederalism in Russia. Two patterns are compared in the development of Komi-Zyryans

and Komi-Permyaks. At the background of ethnic and political processes in post-Soviet Russia.

Key Words: *Komi-Zyryans, Komi-Permyaks, Federalism in Russia, Regions, Territorial Units.*

На дореволюційних етнографічних картах Росії території двох етносів – комі-зирян та комі-перм'яків – були позначені окремо. Слід зауважити, що з приводу належності комі-перм'яків та комі-зирян до одного етносу чи двох етносів існували та існують різні точки зору, що впливають на практичні дії з об'єднання двох етнічних спільнот в одній політичній, економічній та культурній одиниці. У працях К. Жакова та П. Сорокіна комі-перм'яки вважаються близькоспорідненими, але відмінними етнічними спільнотами. Сучасні вчені – Л. Жеребцов та Ю. Шабаєв у концептуальній статті «Комі-перм'яки у світі, що змінюється» вважають, що шляхи зирян та перм'яків розійшлися тисячу років тому. Однак зазначимо, що, на відміну від багатьох субетнічних груп українців, обидва етноси комі завжди жили в одній державі – Росії, хоч і в різних губерніях, причому зиряни прийняли православ'я у XIV столітті, а перм'яки – у XV столітті.

Етнос комі утворився внаслідок міграцій населення, що говорило прото-пермською мовою (спільною для комі та удмуртів), на Північ у період потепління у VIII – X сторіччях. Внаслідок негативних кліматичних змін територія сучасної Республіки Комі не приваблювала російських колоністів, що сприяло відносній ізоляції та консолідації комі. Разом з тим, суворі природні умови не сприяли розвитку землеробства і серед комі поширилися різноманітні промисли, торговельно-посередницькі операції. На півночі комі стали власниками стад оленів, визискуючи корінне населення (ненців, хантів, мансів). За рівнем добробуту комі мало поступалися росіянам, з якими їх еднало багато рис побутової культури. Органи самоуправління, церковні громади та земства упродовж XIX сторіччя сприяли підвищенню рівня освіти та побутової культури.

Серед інтелігенції комі, яка формувалася поза зовнішніми впливами і безпосередньо по лінії Санкт-Петербург – Усть-Сисольськ були:

Автор першої монографії з історії комі «Зирянський край за часів єпископів пермських» – Г. Литкін.

К. Жаков, який написав поему «Біармія», де поставив на порядок денний актуальне питання про унікальність духовного досвіду малих народів і довів, що вони можуть зробити внесок у розвиток світової цивілізації. Історико-філософська концепція поеми базується на уявленнях про характер світогляду давніх комі, що відбито у трьох рівнях життя. Перший рівень – рівень Всесвіту, другий – рівень міжособистісних взаємин, третій – це світ природи.

Видатний вчений соціолог П. Сорокін своєю «Програмою вивчення зирянського краю» (1918 р.) започаткував комплексне вивчення цього регіону Росії. В його працях відчувається інтегральна сутність його світогляду, що залишався незмінним.

Швидкі зміни у свідомості після 1905 року, зокрема появу автономістських настроїв, П. Сорокін розглядав факт життя народу комі як динамічної спільноти, яка швидко запозичувала у росіян нововведення у всіх сферах.

Іншим активним послідовником К. Жакова був І. Мосшег (І. Мошегов) – комі-перм'яцький історик, публіцист, громадсько-політичний діяч. Поштовхом до діяльності І. Мосшега стала книга Я. Камасинського (псевдонім К. Жакова) «Віля Ками. Етнографічні нариси та оповідання» (1905 р.), у якій було піддано критиці пасивність комі-перм'яцької інтелігенції щодо питань культурного розвитку та соціальної рівноправності.

Після встановлення більшовицької влади згідно з декретом ВЦВК від 22 серпня 1921 р. «Про автономну область комі (зирян)» було створено автономну область у кордонах дещо менших від сучасних.

У 1924 р. у програмній статті «До трьохріччя автономної області Комі» радянський політичний діяч Д. Батієв обґрунтовував тезу про перетворення автономної області комі на республіку саме існуванням нібито державних традицій комі у минулому. Він стверджував: «Ідея про самостійність Комі народу далеко не нова (...). В епоху Стефана Пермського була велика політична одиниця Ємо-Зирянська теократія на чолі з напівлегендарним Памом...».

Утім, створення окремого літературного стандарту комі-перм'яцької мови у 1920-х роках не означало, що обидва етноси приречені на роздільне існування. Як відомо, у Карелії також використовують різні літературні мови, тим більше, марійці та мордва. Однак ще О. Сидоров у рецензії на московський збірник «Фіно-угрознавство» (1929), надрукований у журналі «Комі му» того ж року, виступив проти окремих карт для комі-зирян та комі-перм'яків. Адже, на думку науковця, обидві етнічні спільноти у мовному аспекті та щодо етнографічних особливостей відрізняються набагато менше, ніж ерзя та мокша (мордва), які вважаються одним народом, хоч мають на це набагато менші підстави. О. Аксьонова, керівник організації «Югер» у Сиктивкарі (Інститут мови, літератури та історії) у статті «Про розвиток комі-перм'яцької мови» вважає, що лише за об'єднання комі-зирян та комі-перм'яків можливе виживання цих етносів та їхніх мов. Таким чином, питання існування однієї чи двох мов та етносів є скоріше питанням політичним, а не науковим. Відомо, що для адекватного розуміння твори письменників-зирян, підручники, театральні п'єси (зокрема п'єса Савіна «На світанку зів'яла квітка», 1921 р.) доводилося перекладати комі-перм'яцькою мовою.

Можна говорити про комі-перм'яцьку літературу, історичну долю якої ще у 1972 р. окреслила Є. Пастухова. Однак усі ці факти не підтверджують і не заперечують можливості спільного національно-державного утворення для комі-перм'яків та комі-зирян. У статті Л. Жеребцова та Ю. Шабаєва науковці підводять до думки, що варто було б створити національно-культурну, а не територіальну автономію для комі-перм'яків. Подібне твердження можна сприйняти як апологетику курсу на ліквідацію територіальної автономії комі-перм'яків. Однак, як показали дослідження національно-культурної автономії у СРСР та Країнах Східної Європи, у кінцевому рахунку лише територіальна автономія надавала можливості для певної культурної ніші. Саме тому Р. Таагепера вважає, що лише на власній території, визнаній як легітимна територія може розвиватися національна ідентичність.

Д. Батієв, що багаторазово пропонував приєднати землі комі-перм'яків до Комі АО, не був просто екстравагантним, безвідповідальним політиком. Аргументи щодо економічної доцільності перебування округу у Пермській області, проблемах транспортних комунікацій – про які йдеться у С. Лаллукки – не могли бути визначальними у політиці радянської влади, яка не мала нічого спільного зі скандинавським раціоналізмом. Баланс сили – це було головне у питаннях об'єднання комі-зирян та комі-перм'яків. Об'єднання цих гілок народу створило б передумови для потужної республіки на Півночі Росії, а подібна перспектива не влаштовувала і, на нашу думку, надалі не надихає можновладців Росії.

Ф. Тараканов дає переконливі свідчення щодо історії опитування нечисленного населення округу, яке абсолютною більшістю підтримувало об'єднання з Комі АО. Створення округу – це була найбільша поступка національному чиннику, на яку пішли владні структури Уральської області, хоч комісія з Москви, яка побувала у 1924 році, з'ясувала, що переважна більшість комі-перм'яків прагнула об'єднатися зі спорідненим народом. Як свідчить Ф. Тараканов у мемуарах «Без провини над прірвою», сама діяльність партійних активістів та інтелігенції у 1920-х роках на зближення споріднених народів і стала причиною масових репресій 1930-х років [1]. Слід зауважити, що робота у сфері культури та охорони здоров'я була дуже значною. Грамотність населення у 1925–1940 рр. досягла 84,2%, що разом зі створенням округу сприяло консолідації комі-перм'яцького етносу. Порівняно з 1925 р. кількість лікарняних установ у 1940 р. збільшилася у 5 разів, витрати на освіту з 1925 по 1940 рр. – у 38 разів. Підвищилася побудова культура населення, було відкрито 42 дитячі установи, 24 колгоспні пологові будинки. У видавництві, створеному у 1930 р., впродовж 10 років було видано 385 книжок комі-перм'яцькою мовою; тобто майже 40 книжок на рік. Для порівняння – в окрузі у 1999 р. не було видано жодної книги. Якщо у 1925 р. Кудимкар був лише селом, то у 1938 р. він став містом з населенням 12 000 з власним драматичним театром (1955 р.), газетою «Горіс», що набула популярності. Ці зрушення, типові для

мобілізаційної політики та радянської модернізації, мали зворотний бік – у 1936–1938 рр. в окрузі був голод, який забрав тисячі життів, причому округ вивозив продовольство.

Реквізичійна політична влада призвела до розкуркулення і не сприяла інтенсивному розвитку сільського господарства. У 1930-х роках в окрузі почала швидко розвиватися промисловість, пов'язана із заготівлею лісу. Було створено трест «Коміпермліс» і заготівля лісу – спеціалізація округу – перейшла до цього монополіста. Однак, хоч виробництво промислової продукції виросло у багато разів, – це було екстенсивне зростання. На відміну від Фінляндії чи Латвії в окрузі розвивалася лише первинна переробка сировини. На думку дослідників – це не сприяло бурхливому розвитку кадрової бази титульної національності, тому що комі були зайняті переважно некваліфікованою працею.

Політика репресій призвела до знищення перших поколінь комі-перм'яцької інтелігенції. При цьому Ф. Тараканов, що вважався улюбленцем простих людей, учнівської молоді та вчителів у обох автономіях, постраждав саме за пропагування єдності комі-зирян та комі-перм'яків [1, с.28].

На думку С. Лаллукки величезним ударом, що неоправно змішав демографічну структуру району, була Друга світова війна, в якій загинули понад 10 тис. чоловік [2]. Після війни, на думку Л. Жданко та Ю. Шабаєва, розвиток округу відбувався екстенсивно, що було передумовою для глибокої кризи у соціально-економічній та культурній галузях. Сировинний характер економіки зумовив невисокий рівень доходів населення, слабкий розвиток транспортної інфраструктури, систем зв'язку і соціальної сфери у цілому. Така ситуація виштовхувала з округу людей, що орієнтувалися на більш високий рівень життя, кваліфіковану працю і високий рівень споживання матеріальних і духовних благ. У зв'язку з цим, від 1960-х років починається відтік населення, а рівень діаспоризації комі-перм'яків підвищився від 12 до 38%. За оцінкою С. Лаллукки втрати від асиміляції досягли 30 000 осіб [2]. На думку В. Аксенової, саме цей період був переламним щодо

втрата національних культур та ідентичності. Було припинено викладання рідною мовою (у частині шкіл викладалася рідна мова та література як окремий предмет). У зв'язку з цим було ліквідовано учительський інститут у Кудимкарі, а відділення комі-перм'яцької мови та літератури у Пермському пединституті не могло його замінити. Десятиріччями не вирішувалося питання про відкриття наукової установи в окрузі. Відкриття у 1988 р. філії Інституту мови, літератури та історії (Сиктивкар) не розв'язало проблеми.

Утім, у 1970-х роках продовжувався розвиток художньої літератури, комі-перм'яцький буквар було нагороджено срібною медаллю у Лейпцизі, значних успіхів досяг театр у Кудимкарі, що здобув визнання на всеросійських фестивалях.

У цілому розвиток національної свідомості комі-перм'яків залишався низьким. Як показують дослідження Ю. Шабаєва, упродовж 1989 – 2008 рр. тут спостерігалися процеси деетнізації, етнічної ерозії.

Однозначна етнічна ідентифікація, тобто сприйняття лише представником власного етносу, приймалися лише для 37,9% комі-перм'яків і 61,7% комі. Для інших – притаманна або подвійна ідентичність чи повна зміна етнічної самосвідомості і, як наслідок, невідповідальність «паспортної» національності реальному самовідчуттю особистості. На думку дослідника, висловлену ще 10 років тому, за умов все більшого розвитку інформаційних технологій комі-перм'яцький етнос буде програвати конкурентну боротьбу з іншими народами і процеси етнічної ерозії будуть посилюватися.

Науковці поставили питання розібратися, яким чином розвивалася етнічна мобілізація комі-перм'яків за останні 100 років. Вони дійшли висновку (зокрема І. Жеребцов), що ще до революції у комі-перм'яків меншим був розвиток земських шкіл, байдужість до громадської діяльності та до проблем освіти була притаманна інтелігенції, поширене пияцтво. Комі-перм'яки поступалися за рівнем освіти як тоді, так і тепер росіянам та комі-зирянам. Про це свідчать також етнографічні нариси та оповідання Я. Камасинського, що були надруковані у 1905 році.

Слід зауважити, що на початку 1990-х років Ю. Шабаєв, який дослідив ситуацію у національному русі у КПАО, дійшов висновку, що Комітет відродження комі (Сиктивкар) і товариство «Югер» (Кудимкар) виступають, практично, зі спільних позицій, тісно контактують та співпрацюють, при чому представники товариства «Югер» постійно беруть участь у з'їздах комі народу, засіданнях Комітету. Члени товариства «Югер» вважали за потрібне зрівняти російську та комі-перм'яцьку мови, виступали за тісну інтеграцію з Республікою Комі та активно відстоювали ідею про возз'єднання двох народів комі у рамках одного національного – державного об'єднання. Однак лише 20% населення підтримало ідею об'єднання РК та округу, що пов'язано з відсутністю лідерів, а також і тим, що не існувало традицій політичної боротьби в окрузі. На думку кудимкарського науковця А. Коньшина, яку він висловив у статті «Комі-перм'яцьке пострадянське село: проблеми деетнізації», втрата державної підтримки призводить до гострої соціально-економічної та демографічної кризи, яка може мати фатальні наслідки – 80% населення живе нижче рівня бідності, не виплачуються зарплати, поширюється алкоголізм, злочинність, безробіття та суїцид [3, с.151]. На його думку, у найближчі 10 років позитивних зрушень не буде і за ці роки комі-перм'яцьке село, основний носій мови та національної культури округу, зменшиться ще на 10-15 тисяч осіб та деградуватиме до небезпечної межі із далекосяжними наслідками. Негативні прогнози повністю підтвердилися, тому ідея пермського губернатора Ю. Трутнева про адміністративну інтеграцію з Пермською областю не викликали особливих заперечень. На думку Ю. Шабаєва, це пояснювалося тим, що ще з ХІХ сторіччя етнонім «перм'як» часто сприймався як свідчення низької культури та неповноцінності його носія – причому так його сприймали як росіяни, так і самі комі-перм'яки. А оскільки статус автономії, практично, нічого не змінює у житті пересічного громадянина, то для масової свідомості (не для етнічних еліт) він не має особливої цінності. Велику роль у стимулюванні процесу об'єднання відіграв візит 4 липня 2002 року Голови Ради Федерації С. Міронова, і в цей час також проведення у Кудимкарі пред-

ставницького семінару «Адміністративно-територіальний устрій Росії: проблеми і перспективи» (листопад 2002 р.), де виконком руху «Комі войтир» вважав, що думку мешканців округу не було достатньо вивчено.

Як прихильники, так і опоненти об'єднання звернули увагу на те, що немає ясності у питаннях фінансування округу після об'єднання, щодо збереження його територіальної цілісності та національної самобутності, представництва округу у вищих органах влади Російської Федерації.

На передодні 7 грудня 2003 року майже 90% тих, хто прийшов на виборчі дільниці, відповіли позитивно на об'єднання з Пермською областю. Аналітики зазначають, що було зареєстровано депутата Держдуми М. Коденєва, який виступав проти ліквідації округу і вважав, що його підтримають інші депутати та «десанти» з Республіки Комі.

Слід зазначити, що іноземні дослідники і науковці, що вивчають проблеми федералізму в Росії, оцінюють ліквідацію округу вкрай негативно.

Що виграли і що програли комі-перм'яки від об'єднання? Це питання наразі залишається без відповіді. Крайові власті, як мінімум, декларують відданість принципам політики розвитку та підтримки етносів, у тому числі комі-перм'яцького народу. У той же час інституалізація цієї політики все ж проходить із очевидним запізненням. Так, у структурі крайових владних органів Міністерство у справах комі округу було створено лише на початку 2008 року – два роки після об'єднання суб'єктів, хоч відповідний галузевий комітет у крайовому Законодавчому зібранні було створено відразу ж після його обрання у грудні 2006 року у процесі обговорювання нової структури.

На противагу цій парадигмі існує також інша концепція, яка виправдовує демонтаж територіальних автономій нібито об'єктивістським баченням слабого розвитку національної свідомості комі-перм'яків, їхньої відсталості.

У своїй крайній формі подібні думки виражені у статті Ю. Шабаєва та ін. стосовно ідеології фіно-угорського руху, де референдум, що завершився рішенням про ліквідацію Комі-Перм'яцького автономного округу, пояснювався ная-

вністю нібито об'єктивного падіння значення державності серед фіно-угорських народів [4]. Таким чином, перший у Радянському Союзі автономний округ, а разом з ним ідея «священної корови», тобто радянської національної державності, були піддані ревізії.

За своїми масштабами Комі-Перм'яцький округ мало нагадував інші округи – зокрема населенні народами на рівні родоплемінних суспільств. Територія округу становила 33 тисячі квадратних кілометрів, населення наближалося до 200 000 осіб. За цими параметрами округ був на рівні ЄАО, при тому, що комі-перм'які завжди становили більшість у автономії. Одночасно, подібний низький статус округу (на думку С. Лаллуккі та С. Нікітіної) свідчив про зневажливе ставлення до економічного та культурного потенціалу регіону, який С. Лаллукка у монографії фінською мовою «Комі-перм'яки – народ віддаленої землі» (1995) відповідно до класифікації С. Роккана відніс до «внутрішніх колоній» Росії.

Російські науковці Н. Борисова, І. Германов, Н. Нестерова та Є. Платнікова у статті «Політико-адміністративні розв'язання соціально-економічних та соціокультурних проблем у Пермському краї (Політический НЕУ, 2009, № 2) зазначають, що «в середині 2000-х років владні структури стали приділяти особливу увагу комі-перм'яцькому народу, що було зумовлено суто політичною метою – об'єднанням Пермської області і Комі-Перм'яцького АО. В рік проведення референдуму про об'єднання (2003) була організована серія заходів і днів комі-перм'яцької культури у Пермській області, громадські слухання «Культура комі-перм'яків у минулому та у сучасності міста Перм», численні видавничі проекти комі-перм'яцькою та російською мовами, обмінні гастрольні поїздки творчих колективів, семінари, майстер-класи, конференції, створення телефільмів про самотність комі-перм'яцького народу, видання друкованих та електронних ЗМІ, зокрема спецвипуски газети «Прикам'я багатонаціональне», обласна газета «Пермський край», телерадіомовлення комі-перм'яцькою мовою тощо. Після об'єднання у 2005 р. активність адміністрації у цьому напрямі дещо знизилася. Разом з тим, проблема Комі-Перм'яцького

округу у складі краю залишається досі достатньо актуальною. Кількість населення особливо швидко скоротилася в окрузі (на 15% за період між двома переписами 1989 та 2002 рр.).

Зазначимо, що певні спроби деяких російських громадських чи політичних діячів представити ліквідацію національної державності як тріумф свободи вибору і демократії не сприймаються науковою громадськістю самого Пермського краю. Також серед національної інтелігенції є протидія спробам виправдати ліквідацію принципу мови як культурного, етнічного визначального чинника. Подібна ліквідація, як відомо, є характерною особливістю школи В. Тишкова, що пропонує народам Росії позбутися не лише національно-державних структур (автономії), але й мови, обґрунтовуючи це правом людини на вільний вибір і культурну різноманітність. Заперечуючи цю тезу, Ю. Шабаяєв у статті «Мова та етнічність: дискусії щодо мовної політики у районах проживання фіно-угрів», написаній у співпраці з Н. Шиловим та В. Денисенко («ЭО», 2009, № 2) з обуренням констатує небажання науковців Кудимкара у 2007 р. під час конференції «Комі-перм'яки і фіно-угорський світ: майбутнє краю – відповідність молоді» включити у збірник текст доповіді, де стверджується право на відмінності та рівня поваги на культурну свободу.

Враховуючи такі обставини, серед питань, що обговорюються у громадсько-політичній та науковій думці Росії нинішнього часу, можна навести такі:

1. Чи комі-перм'яки та комі-зиряни є одним народом?
2. З чим пов'язано саме той рівень автономії, що існував після 1925 року?
3. Який насправді рівень етнічної свідомості комі-перм'яків?
4. Які були обставини ліквідації округу?
5. Які можливості об'єднання округу з Республікою Комі?
6. Які перспективи збереження комі-перм'яцького етносу за умов ліквідованої територіальної автономії?

Вироблення моделі виживання етносу за умов глобалізації і при тому без структур територіальної автономії, з якими йшло формування і консолідація етносу, стало

викликом для фіно-угорського світу. Особливо гострою стала постановка питання про подальший розвиток етнічної структури в Республіці Комі. Чи можуть комі-зириани вижити без комі-перм'яків у рамках своєї автономії? Якщо судити з концепції Р. Таагепери – це може бути лише за умов наявності певної критичної маси ядра етносу. Отже, комі-перм'яцьке питання – це свого роду пробний камінь та останній рубіж у боротьбі за існування не лише комі-зириан, але також інших фіно-угорських етнічних спільнот Росії. Недарма комі-перм'яцька тема стала невід'ємним елементом дискурсу фіно-угорських народів Росії. Можна із впевненістю стверджувати, що лише за останні десятиріччя комі-перм'яцька проблематика взагалі перемістилася в епіцентр дискусій на етнополітичні теми, у тому числі у Раді Європи, на самітах у Саранську та Хантійсько-Мансійську.

Комі-перм'яцьке питання також викликає інтерес європейських дослідників російського федералізму. Німецькі науковці Ксенія Хенткова та Оскар Лайсе у статті «Федералізм, який імітує Росія: регіональна політика часів Путіна та Медведєва» розглянули також аспекти ліквідації автономних утворень – суб'єктів федерації. Це питання більш детально аналізували також А. Гайнеман-Грудер у статті «Крок наперед, два кроки назад. Від етнофедералізму до Росії росіян». Науковці вважають, що жодної конкретної стратегії під час злиття не було вироблено, так само як і планів щодо створення повноцінних нових структур. Оскільки для кворуму треба було більше 50% голосів, значну увагу було приділено референдуму з боку федеральних структур. Однак, як зауважують науковці, з трудом набрали 50%.

Як вважають німецькі дослідники, у нових регіонах виникла політична асиметрія. «Комі, евенки, коряки і буряти, що втратили автономні округи, у нових регіонах майже не представлені, а у московському Центрі не представлені зовсім. Зокрема, у Москві, колишній округ представляв промисловець вірменського походження О. Оганян. Як зауважила ще у 2006 р. «Незавісімая газета», Центр обіцяв регіонам щедре фінансування нових проектів, але регіони не мають впливу на те, як Центр виконує свої обіцянки.

У щорічнику, який видає Центр з питань вивчення європейського федералізму у Баден-Баден, К. Хенткова та О. Лойса оприлюднили нову статтю «На шляху до унітарної держави? Росія і позбавлення влади у регіонах», де підкреслюється, що федералізм у Росії перетворюється на федералізм без суб'єктів федерації. За таких умов навіть Л. Жеребцов та Ю. Шабаєв змушені були визнати, що нові соціальні та етнополітичні реалії надзвичайно жорстокі до комі-перм'яків.

Комі-перм'яцьке питання, що охоплює комплекс проблем, пов'язаних з територіальною суб'єктністю, локальними, національними та макроідентичностями – це питання, що, на думку Р. Таагепера, визначає долю народу комі. Об'єднання комі-зирян та комі-перм'яків, на думку американського професора, дає комі народу шанс вижити у майбутньому.

Водночас у контексті глобалізації виникає питання про справжній сенс існування територіальної автономії у сучасній Росії, про те, чим є територіальна автономія для народів Росії взагалі і для фіно-угорських народів зокрема. Такий проникливий етнополітолог, як Р. Таагепера, підкреслював, що лише у своїх територіальних одиницях фіно-угорські етноси можуть зберегтися. На думку Р. Таагепера, саме перебування округу у складі Пермської області перешкодило прийняттю закону про державність комі-перм'яцької мови попри те, що більшість законодавців були комі-перм'яками.

Комі-перм'яцьке питання породжує низку питань, відповіді на які мають принципове значення для розуміння онтологічного сенсу існування етнічної спільності комі та інших фіно-угорських народів Росії.

-
1. Тараканов Ф. Без вини над пропастью.– Сыктывкар, 1990.
 2. S. Lallukka. Finno-Ugrians of Russia: Vanishing Cultural Communities//Nationalities Papers. – 2001. – Vol.29, #1. P.11–39
 3. Финно-угроведение.– Йошкар-Ола, 2001. № 1 – С. 151
 4. Шабаев Ю., Шилов Н., Садохин А. «Финно-угорский мир»: идеология и реальность//Свободная мысль.– 2008. № 12 (1595).– С.79–95.

Наталія Кочан

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ І РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

На прикладі України піддано аналізу місце релігійного чинника в процесі формування держави залежно від типу держави та її функціональності.

Ключові слова: українське державотворення, релігія і суспільство, функціональність.

Natalia Kochan. Religion in State-making Process in Ukraine. The article deals with based on positivism state-making process in independent Ukraine correlated with functions played by religion in the society.

Key words: Ukrainian state-making, religion and society, functionality.

Релігійний чинник, нерідко поєднаний з етнічним, після двадцяти років незалежності України і надалі посідає помітне місце в політичному дискурсі з націє- та державотворення. Його мобілізаційний потенціал так само активно використовується найрізноманітнішими політичними і суспільними силами – провідними і маргінальними – для досягнення групових інтересів, нерідко взаємовиключних. Він не менш активно інструменталізується державою, незалежно від того, які сили приходять до влади і які цілі при тому вони ставлять перед собою або ж публічно декларують (що переважно не збігається), оскільки й на найвищому рівні триває протиборство корпоративно-кланових інтересів політичних класів коштом загальнонаціональних.

Релігія як феномен політичного і суспільного життя в Україні почала набирати ваги від другої половини 1980-х рр. разом із посиленням елементів лібералізації в радянській системі, посіла у цьому житті чільне місце після демонстрації СРСР наприкінці 1991 р. і проголошення Україною незалежності. Відтоді й надалі соціологічні опитування фіксували той факт, що уявний колективний образ «церква (і духовенство)» незмінно користувався серед громадян

України найвищим рівнем довіри, зростаючи з року в рік і сягаючи від 2005 р. понад 50,0 % підтримки. Натомість стосовно політико-правових інститутів у країні цей показник залишався на досить низькому рівні, сягаючи в періоди криз небезпечних для влади, а тим самим і ново-проголошеної держави як інституту, позначок [15, С. 510–514]. Більше того, згідно з даними авторитетного міжнародного «Європейського соціального дослідження» показник рівня довіри населення до владних інститутів в Україні у 2009 р. виявився найнижчим у Європі, засвідчивши фактично повну недовіру до судової системи й безпрецедентно високий рівень корупції на тлі високого декларування населенням власної релігійності [5, С. 14–15, 100, 113–114].

Сам по собі факт найвищого рівня довіри з боку населення до «церкви (і духовенства)» свідчить аж ніяк не про «релігійний ренесанс» в країні або ж високий рівень духовності суспільства, як про це твердять політики, а разом з ними істеблішмент провідних церков. До прикладу, в трьох областях Галичини, де рівень релігійності населення традиційно є найвищим по країні, рівень корумпованості населення за такими показниками, як використання особистих зв'язків для досягнення тих чи інших цілей («кумівство») або ж поширеність дачі хабарів з боку самого населення державним службовцям є також найвищим. Згідно з дослідженням стану корупції в Україні, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології за підтримки USAID у 2007–2009 рр., рівень поширеності хабарів з боку населення держслужбовцям іде по нисхідній зі Заходу (індекс 12,4) на Схід (9,85) з найнижчим в Україні рівнем релігійності населення останнього, сягаючи при тому найвищої позначки у Львівській області. Аналогічна ситуація щодо «кумівства» (радянського «блату»: найвищий його показник зафіксовано на Заході (18,8) і найнижчий на Сході (9,9). З погляду окремих областей передує у цьому рейтингу Львівська область (26,1), (найнижчий показник має Житомирська обл. – 2,9). Справедливості ради треба зазначити, що й на Сході країни корумпованості не бракує, але вона має інші вияви: тут найвищим по країні є такий індекс корумпованості, як

давання хабарів на вимогу держслужбовців, а не добровільні корупційні дії з боку населення [13, С. 35–37]. З погляду корупції як соціального і політичного явища, різниця у її виявах не має принципового значення; вона як така винищує й без того кволі як суспільство, так і державу. Проте, з погляду християнської етики, різниця відчутна: чи кесар силою вичавлює з тебе набагато більше, ніж належить йому, чи ти усвідомлено приймаєш його правила гри і розбещуєш того кесаря хабарями.

Високий рівень декларованої релігійності населення навіть у тих регіонах України, де він сягає максимуму, безпосередньо не корелюється із його соціальною поведінкою. Регуляторна функція релігії, яка сьме й впливає на соціальну поведінку віруючих, їхні мораль та етику, в сьгоднішньому українському соціумі спрацьовує слабо [1, С. 439]. Понад те, коли соціологи спробували конкретизувати зміст, який вкладається респондентами в поняття довіри «церкві», з'ясувалося, що у симпатіях ідеться не стільки про конкретну ту чи іншу релігійну організацію, скільки про ідеальний, уявний трансцендентний образ («церкву як представництво Бога на землі» у формулюванні запитання) [9, С. 33]. Все це змушує критичніше поглянути, з одного боку, на сутність декларованої релігійності населення, а з другого, на функції, що релігія виконує в сьгоднішньому українському суспільстві, на сенси, які вона до цього суспільства привносить.

Найвищий рівень населення до уявного образу «церкви», що залишається незмінним зо два десятки років поспіль, вказує на проблеми, які дедалі накопичуються і загострюються як в процесі функціонування держави, а отже, й державотворення як такого (що дозволяє західним аналітикам дедалі частіше говорити про Україну в термінах *failed state*, тобто неспроможної держави), так і процесі формування нації, що його політики безуспішно намагаються втиснути в прокрустове ложе архаїчної парадигми «національної держави». І саме в цих проблемних процесах – націє- і державотворення – релігійний чинник виявився вкрай затребуваним і українським політикумом, і церковно-політичним істеблшментом, і певними секторами суспільства. Це також змушує шукати адекватні відпо-

віді на питання про роль і місце релігійно-церковного чинника в націє- і державотворчих процесах, його об'єктивні можливості та обмеження, а також про якість української політики у використанні цього чинника для формування молодого держави та української нації.

Поняття державотворення нерідко вживаються в українському суспільно-політичному житті в одному синонімічному ряду із поняттям націєтворення. Таке ототоження є неunikним, коли за точку відліку береться, хай і м'який, але есенціалістський варіант концепту «національної держави», традиційний для української політичної культури, що історично закорінена в «органічній», «природній», культурницькій гердерівській концепції «народу» (*folk*) та романтизмі [6, С. 474–477]. Цілком очевидно, що такого роду взаємопідміна понять націє- і державотворення є неправомірною, хоча б вже тому, що 1) крім есенціалістської парадигми існує й конструктивістська теорія нації, прибічниками якої є більшість дослідників зазначеної проблематики і яка являє собою науковий мейнстрім; 2) крім етнічних націй існують нації, що поставали як громадянсько-політичні спільноти.

Для розуміння можливостей/неможливостей задіяння релігійного чинника в пов'язаних із побудовою української держави процесах вбачається важливим з'ясування сутності процесу формування держави як такого. Попри відмінні інтерпретації дослідниками «теорії держави» не можна заперечити засадничо інструментальний характер держави, тобто її провідну роль у розподілі суспільних ресурсів. Якщо говорити про сучасну демократичну державу західного типу, то серед її визначальних функцій з колишнього багатоманіття залишилися актуальними переважно соціальний захист (насамперед, медична допомога і освіта), тобто соціально сбалансований розподіл/перерозподіл ресурсів і регулювання відносин між різними соціальними групами населення, та захист культури [2, С. 9; 12, С. 129].

Для новопосталої держави Україна дослідники визначають актуальними такі функціональні завдання, як гарантування надійної безпеки громадян, їх рівності перед законом, гарантування умов для економічного, соціального

і культурного розвитку всіх груп населення, забезпечення недоторканності майна, житла, особи, свободи пересування усередині країни та за її межами, гарантування можливості створення громадських і політичних організацій та низку подібного роду функцій, що їх має виконувати держава на шляху трансформації політичного режиму в демократичний. З огляду на міру функціональності сучасної української держави, М. Шульга висновок про її надзвичайно слабкий характер, що ставить країну в ряд псевдоправових з імітаційною демократією, і наголошує на необхідності зміцнення держави як інституту. Така постановка питання загалом збігається з аргументацією Ф. Фукуями стосовно необхідності посилення у XXI ст. повноважень держави (*state building*) заради підвищення її ефективності [17, С. 465, 476, 480–481; 16]. Тобто, йдеться про адекватну викликам функціональність держави.

На пострадянському просторі настанова на міцну державу історично має глибоке коріння. Однак є суттєва відмінність між тим, що саме розуміють під посиленням держави західні політологи, з одного боку, та політичні класи у пострадянських країнах, з другого. За визначенням американської дослідниці Т. Розенберг у пострадянських країнах «держава залишається надто сильною, схильною до авторитарного надужиття залишками, що збереглися від минулого недоброго часу» [18, С. 34–52]. Посилення такої держави створює не менші загрози розвиткові суспільства як громадянського, ніж ті, що були за радянського авторитаризму; сила такої держави є силою поліцейного контролю («апарат насильства»), а не такою, що впливає з соціально-політичного консенсусу між суспільними класами.

Про сильну державу говорять російські дослідники і політики, коли обстоюють тезу стосовно домінантної ролі держави в російській цивілізації «як сили, що об'єднує і спрямовує, а нерідко заступає власне цивілізаційні основи регуляції. В російських умовах саме держава незмінно виступає носієм нормативного та ієрархічного порядку, що пов'язує воєдино доволі різномірний конгломерат релігійних та етнокультурних об'єднань» [3, С. 114–115]. Прикметно, що фукуямівське державне будівництво (*state*

building) у назві його твору було перекладено російською як «сильна держава», що підмінює питання якості політико-правових інститутів збільшенням кількості їхніх повноважень. Недалекі від такого підходу й українські політики, у словнику яких термін «держава» витіснив собою термін «суспільство» (на відміну від західних демократій, де пріоритет залишається за суспільством).

На пострадянському просторі вульгарні інтерпретації марксового визначення держави як апарату насильства поступилися місцем позитивістському підходу до тлумачення держави. Однак позитивістська інтерпретація держави (так само як і марксистсько-ленінська) не має важелів обмеження сваволі влади, надає перевагу «суверенності» держави над «суверенністю» суспільства та його окремих членів, абсолютизує державу як самоцінність. За позитивістського підходу ігнорується принципово важливе питання про виконання/невиконання державою своїх безпосередніх функцій та обов'язків. Натомість створюється простір для її відчуження від суспільства, «суверенності» від суспільства, надужиття владою, абсолютизації та подеколи сакралізації держави і влади, маніпуляцій патріотичними почуттями, включно з їхнім спрямуванням у русло етнічного націоналізму, шовінізму, релігійної нетерпимості, довільного створення де-юре (в Росії) або де-факто (в Україні) преференцій (або ж позбавлення їх) тим чи іншим релігійним організаціям згідно з принципом політичної доцільності [8, С. 46–51].

Необхідно розрізнати вимоги зміцнення держави, що лунають на адресу західних демократій стосовно підвищення ефективності державного управління заради підтримання соціально-політичної стабільності суспільства, та аналогічні вимоги з табору пострадянських квазідемократій, що працюють на дедалі більше відчуження кланово-олігархічної держави від народу, консервують відсталі системи управління та загострюють соціальну напругу, гальмують цивілізаційний розвиток країн.

На тлі відсутності в політичній та соціально-економічній історії України традицій демократії, а саме – рівного, егалітарного впливу громадян на політичний процес на усіх рівнях та рівної участі у соціально-економічній

винагороді [2, С. 43], консервування у суспільній свідомості різного роду утопій, з їхнім постулюванням змін на краще для більшості зубожілого населення у царину трансцендентного і есхатологічного, реально недійсненого, було закономірним. Тим більше, що нові утопії, в тому числі з царини релігійно-церковної та квазірелігійної націє-/державотворчої, заступили місце попередніх утопічних комуністичних соціальних очікувань «світлого майбуття».

Водночас, нові соціально-політичні утопії живилися елементами лібералізму, що набирали сили з мірою олігархізації політичної системи країни і концентрації владних повноважень у руках жорстко централізованої унітарної держави. Лібералізм же, як відомо, обіцяє «неунікненне поступове покращення ситуації шляхом проведення розумних реформ. Замість вимоги рівності тепер, що висувається демократією, лібералізм пропонує надії на майбутнє» [2, С. 43].

О. Вишняк показує, що низький рівень довіри населення України до політико-правових інститутів слабо корелюється із негативною динамікою соціально-економічної ситуації в країні та її оцінками в масовій свідомості [4, С. 38]. Причини такого явища треба, очевидно, шукати не у лінійних безпосередніх взаємозв'язках, а у речах підставових, насамперед ліберальній кланово-олігархічній у своїй сутності парадигмі розвитку, нав'язаній Україні новопосталими політичними класами. Нав'язаній із такою каркаломною швидкістю, що дозволяє говорити про український різновид тофлерівського «шоку майбутнього» з його вкрай травматичними наслідками і для суспільства як такого, і для переважної більшості його членів. Е. Тофлер доводить, що подеколи швидкість змін має не менш травматичний вплив, а подеколи й більший, ніж їхня сутність, оскільки нині швидкість змін перевищує адаптаційні можливості психобіологічної природи людини. Е. Тофлер за таких обставин характеризує стан і особи, і соціуму в медичних термінах хвороби [14, С. 21–24].

В українському випадку виявились однаково потужними як швидкість змін, так і їхній напрям. Мільйони людей виявились дезорієнтованими внаслідок накладання нової культури на стару, тоді як сама нова культура впро-

довж десятиліть не спроможна вийти зі стану перманентного хаосу та аксіологічної невизначеності. Нинішнє українське суспільство мало чим відрізняється у цьому сенсі від описаного у 1999 р. Н. Паніною: «Сьогодні це не тільки недемократичне суспільство, це взагалі не суспільство: немає усталеної політичної системи, немає певної економічної політики, немає загальної ідеології, немає загально визнаної системи цінностей» [10, 48]. Індекс аномійної деморалізованості суспільства за шкалою Л. Сроула, введеною до української соціологічної практики Н. Паніною у 1990 р., впродовж усіх років незалежності України залишається високим – в межах 12–13 балів (розраховується в межах від 0 до 18 балів; від 9–12 балів підвищений рівень, понад 12 – високий) [15, С. 505]. Українці, відповідаючи у 2009 р. на запитання «Хто захищає інтереси таких людей, як Ви?» відповідали, насамперед, «ніхто» (55,7 %), другу позицію посіла відповідь «важко відповісти» (12,2 %), і лише третю, з великим відривом від першої, – «церква (8,3 %) [15, С. 505].

За таких умов уявний образ «церкви», так само як і високий рівень декларативної релігійності населення, є одними із компенсаторів у конфлікті, що триває між суспільними очікуваннями, пов'язаними з надією на демократичні соціальні та політичні зміни після проголошення незалежності України, і вкрай важкими для суспільства та його членів соціально-економічними, політичними, соціокультурними наслідками «розбудови держави» за позитивістським сценарієм. Дані соціологічних опитувань виявляють, що однією з основних причин звернення українців до релігії є обставини їхнього життя у ситуації перманентної кризовості, високий рівень фрустрованості та невдоволеності реаліями. Тобто релігія в сучасному українському суспільстві виконує переважно компенсаторну функцію [1, С. 436–440].

За функціонального, інструментального підходу до тлумачення «теорії держави» релігійний чинник/чинники вписується в її обов'язки як елемент культури, що потребує підтримки чи захисту, тих спільнот і груп, які складають у вужчому розумінні громадян цієї держави з рівними правами і обов'язками, а у ширшому – народу, населення, члени якого не обов'язково матимуть статус грома-

дян. За такого підходу фокус державотворення зміщується у царину збалансування суспільних, соціально-економічних інтересів різних груп населення, забезпечення захисту індивідуальних прав і свобод громадян, а отже відпадає потреба в архаїчному концепті «національної держави» з його – в українському контексті – есенціалістичними дезінтеграційними складовими, відчуженістю від суспільства, так само як і потреба у проголошеному від часів набуття незалежності створенні єдиної церкви як необхідної складової «сильної» «національної держави» і «розбудови нації».

Про державотворення і сильну державу ХХІ століття справедливо говорити в межах функціонального підходу ще й тому, що в післярадянській Україні «розбудова держави» на основі позитивістських підходів призвела до загрози демократичному розвитку країни з боку неконтрольованої влади держави. Ще у 1994 р. О. Дергачов та С. Макеев привертали увагу до небезпеки, що містить у собі надвисокий рівень залежності українського суспільства від держави [7, С. 3–4]. Від того часу відчуження держави від суспільства лише поглибилося, а якщо до цього додати соціально-економічні наслідки політики держави, можна стверджувати про кризу легітимації держави [16, С. 41].

Інтерес квазідемократичної держави до інструменталізації релігійного чинника лежить на поверхні: автолегітимація задля збереження статус-кво за допомоги релігії, яка за своєю природою живить ілюзорні надії на краще соціально-економічне становище через позачасове трансцендентування останнього («Царство Небесне»), апологетику інституту держави («вся влада від Бога»), а соціально-політичну самоорганізацію і активність громадян в обороні своїх прав нерідко підмінює імперативом особистого самовдосконалення («скалка в оці іншого»).

Отож, релігійний чинник як такий у сучасному українському контексті залишається насамперед одним інструментів у руках держави з метою її легітимації та домінування над суспільством, збереження її «сили» (сили для консервування кланово-олігархічної системи, але у тривалішій перспективі – дедалі більшого послаблення дер-

жави через її дисфункціональність). Лише зміна парадигми державотворення на демократичну спроможна реально деінструменталізувати ставлення держави до релігії і церкви. При тому не йдеться про радикальне розмежування держави і церкви, оскільки, як глибоко закорінений елемент культури, релігія, особливо традиційні для України християнські конфесії, виявлятиме себе живими паростками у найрізноманітніших сферах соціокультурного та суспільно-політичного буття. Йдеться про унеможливлення використання релігії політиками довільно і вибірково, застосування у цій царині принципу «поділяй і владарюй». Отож, як слушно пригадав Ю. Саєнко другу теорему Курта Гюделя у популярному викладі А. Ентшейна: «Без зміни способу мислення неможливо вирішити проблеми, які зумовлені наявним способом мислення» [11, С. 314]. Тобто застосування функціонального підходу до «розбудови держави» залишатиме за державою ті функції, що працюватимуть на інтереси суспільства, за яким і буде вирішальне слово стосовно місця релігії та релігійних організацій в житті як соціуму, так і окремих спільнот, громад, індивідумів.

1. Бевзенко Л. Релігійність як фактор регуляції соціальної поведінки //Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг /За ред. В. Ворони, М. Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2010.

2. Валлерстайн И. После либерализма. – М.: Едиториал УРСС, 2003.

3. Вера. Этнос. Нация. Религиозный компонент этнического сознания /Ред. кол.: М.П. Мчедлов (отв. ред.), Ю.А. Гаврилов, В.В. Горбунов и др. – Институт социологии РАН. – М.: Культурная революция, 2007.

4. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та тенденції змін //Українське суспільство. 1991–2010. Соціологічний моніторинг.

5. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009. European Social Survey. – К.: Інститут соціології НАН України, Міжнар. фонд «Відродження», 2010.

6. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества /Пер. и примеч. А.В. Михайлова– М.: Наука, 1977.

7. Дергачов О., Макеев С. Три роки української незалежності: тенденції суспільного розвитку. – Політична думка. – 1994. – № 4.
8. Кочан Н. Свобода совісті і віросповідання: українська перспектива //Християнсько-мусульманський діалог в контексті євроатлантичних прагнень України. Зб. наук. доповідей. – К.: Державний департамент у справах релігій, 2006.
9. Національна безпека і оборона. – 2004. – № 3.
10. Паніна Н. Аномія у посткомуністичному суспільстві //Політичний портрет України. – 1999. – № 7.
11. Саєнко Ю. Моделі життєдіяльності //Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг.
12. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2009.
13. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009. Для Порогової програми для України Корпорації «Виклики тисячоліття» (MCC), 25 травня 2009 р. – USAID, Київський міжнародний інститут соціології. – С. 35–37. //www.acrc.org.ua/assets/files/zvity_ta_doslidzhennya/2009_Corruption_in_Ukraine_Survey_Report.pdf
14. Тоффлер Э. Шок будущего. – М.: АСТ, 2003.
15. Українське суспільство. 1991–2010. Соціологічний моніторинг. /За ред. В. Ворони, М. Шульги – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010.
16. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI в. – М.: АСТ, 2006.
17. Шульга М. Деструкція влади //Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг /За ред. В. Ворони, М. Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2008.
18. Rosenberg T. Overcoming the Legacies of Dictatorship //Foreign Affairs. – 1995. – No. 3 (May/June).

Орест Грицина

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991–2011 РОКИ)

Відносини між державою і Церквою у суверенній Україні до нинішнього часу пройшли 5 етапів свого розвитку. Державно-церковні відносини зумовлені передусім загальним станом суспільства, загальнодемократичними процесами, рівнем демократичного розвитку, а також інтересами правлячого (політичного) класу.

Ключові слова: держава, Церква, свобода совісті, релігійна свобода, релігійні організації, політичні інтереси.

Orest Grytsyna Stages of becoming of State-church relations in sovereign Ukraine (1991 – 2011). Relations between the state and Church in sovereign Ukraine by present time have passed 5 stages of the development. State-church relations are caused first of all by the common condition of a society, all-democratic processes, a level of democratic development, and also interests of a ruling (political) class.

Key words: the state, Church, a freedom of worship, religious freedom, the religious organizations, political interests

Протягом 20 років державного суверенітету відносини між державою і Церквою пройшли відносно довгий шлях розвитку – від звичайної нормалізації до пошуку оптимальної для України моделі цих відносин. Досить умовно на цьому шляху розвитку можна виокремити 5 етапів, пов'язаних з певними суттєвими обставинами. Загалом розвиток державно-церковних відносин не є якимось закритим процесом, він зумовлений загальним станом суспільства, його цивілізаційними орієнтаціями, прозорістю демократичних процедур. Частково він залежить також від геополітичних прагнень сусідніх держав та від інтересів свого, внутрішнього політичного класу, а надто ж правлячої верстви, яка, власне, й виробляє та приймає важливі для країни рішення.

Для правлячої групи політичного класу протягом 20 років становлення України властивим був погляд на релігію як на, по-перше, дуже консервативне, незмінне явище, що не потребує якогось швидкого, оперативного, спеціального реагування влади. По-друге, для правлячих чинників незалежно від політичних орієнтацій властиве уявлення про вторинність, третинність, неважливість релігії для державних справ. Про це свідчить і відносна невелика кількість державних актів, які регулюють державно-церковні відносини, а також постійна зміна статусу державного органу з релігійних питань з тенденцією до його зниження, що стало вже українською традицією.

Еволюція позиції владної еліти стосовно релігії, продуковані нею розпорядчі акти і реакція релігійних кіл су-

пільства на них саме й становлять зміст історії відносин між державою і релігійними організаціями в Україні. Тому *проблемою статті* є остаточно невизначеність основних ліній комунікацій між ними, незавершеність процесу гармонізації відносин між державою і Церквою. Проблемне поле статті становлять оцінка ситуації і пошук загальних висновків з історії становлення відносин між владою і релігійними організаціями протягом останніх 20 років. Проблема згаданих відносин постала тоді, коли в Україні було нормалізовано релігійне життя і в загальних рисах (принаймні на рівні Закону) запроваджена рівноправність усіх конфесій. Після цього й постала проблема оптимізації і подальшого розвитку відносин між державою і релігійними організаціями. Ці етапи пов'язані насамперед логікою й історичною послідовністю.

Окремі аспекти проблеми державно-церковних відносин розробляли чимало славетних українських учених. Серед авторів *останніх фундаментальних публікацій за темою* є В. Бондаренко, В.Войналович, В.Єленський, А.Колодний, В.Лубський, В. Пащенко, Л. Филипович та інші. Узагальнюючий характер мають колективні монографії, видані під грифом Української Асоціації релігійної свободи [1;2;3]. Варто також відзначити окремі публікації колишніх голів Державного комітету (Департаменту) у справах релігій – В.Бондаренка, Ю. Решетникова, О.Сагана. Політологічний аспект проблеми висвітлено у дисертації М.Горячої. Правовий аспект проблеми поданий у декількох статтях Г.Друзенка, матеріалах О.Зайця, а також у декількох спеціалізованих збірниках [4;5;6;7]. Аналіз змісту робіт цих та інших авторів свідчить про наступне:

1) Чітко окресленої, науково обґрунтованої, концептуально визначеної політики держави стосовно релігії й релігійних організацій на сьогодні немає. Вчені практично одноголосно наполягають на розробці і дотриманні такої політики незалежно від того, хто очолює державу або становить більшість у Верховній Раді та в місцевих органах державного управління.

2) У науковій літературі та державотворчій практиці нині відсутнє чітке уявлення про етапи й основні закономірності розвитку державно-церковних відносин. Колек-

тивними зусиллями визначено лише у головних рисах послідовність подій у цій сфері, а також її підпорядкованість завдання розбудови суверенної держави. Спершу події розгорталися у руслі загальнодемократичних перетворень. Потім їх плин був значною мірою підпорядкований особистісним уявленням про роль держави у державно-церковних відносинах, які були властивими тому або іншому вищому керівникові.

3) Чимало авторів відзначають збереження дотепер колишніх стереотипів, ще радянської доби, про релігію як про щось належне лише до родинних традицій та народних звичаїв, про причетне тільки до справ милосердя та благодійництва, але ніяк не пов'язане з докорінними інтересами суспільства – культурою та етикою ведення бізнесу, з пріоритетом морально-духовних цінностей, а не матеріально-фінансових важелів. Це різко відрізняє нас від країн Європи, в яких цивілізація побудована не на принципах максимального зиску та власного благополуччя, а на засадах християнської етики, що й дало, зрештою, (вкупі з іншими чинниками) блискучий результат, до якого й наша країна декларативно прагне.

4) Поліконфесійний характер України дає всі підстави для твердження, що термін «державно-церковні відносини» є більш властивим для монорелігійних країн або є рудиментом лексичної практики радянських установ. Більш адекватним є термін «відносини між державою і релігійними організаціями» (далі скорочено – ВДРО).

Відповідно до зазначеного *метою статті* є визначення соціальної (зокрема й політичної) зумовленості становлення та еволюції відносин між Українською державою та релігійними організаціями після здобуття Україною суверенітету та встановлення етапів їх подальшого розвитку.

У період існування СРСР публічно проголошувалося про взаємну відокремленість держави та Церкви. Проте невід'ємною складовою державного управління був максимальний контроль над діяльністю релігійних організацій та священнослужителями. Радянська держава десятиліттями стримувала зростання чисельності релігійних організацій, забороняла розширення мережі навчальних закла-

дів, визискувала видання релігійної літератури, обмежувала відвідування храмів молоддю у святкові дні, піддавала репресіям або посиленому наглядові найбільш активних віруючих. Кількість храмів та молитовних будинків утримувалася на мінімальному рівні, діяльність мусульманських організацій на території УРСР була під повною заборонаю. Тобто свободи віровизнання в Україні у той період не існувало, вона була обмеженою так само, як і інші базові права особи.

Напередодні розпаду СРСР ситуація з релігійною свободою почала змінюватися. З підпілля досить швидко вийшли фактично заборонені до того в Україні релігійні організації: єговісти, греко-католики, баптисти-ініціативники, мусульмани. Почали відкриватися релігійні навчальні заклади, виходити друком відповідні видання, розпочався процес повернення релігійним організаціям відібраних у них радянською владою культових споруд. З проголошенням суверенітету України ці досягнення стали незворотними. Нормалізація релігійного життя в Україні стала історичним фактом. У 90-ті роки ці процеси охопили всю країну. Вони означали, що у суверенній Україні принципово змінився характер відносин між Церквою й Українською державою, між Церквою та суспільством, між самими релігійними організаціями. Напередодні 2000-х років стало зрозуміло, що на зміну колишньому радянському жорсткому, радикальному відокремленню Церкви від держави з відсуненням першої на далеку периферію суспільного життя, з тотальним втручанням у життя релігійних організацій, з їх утискуванням економічними, політичними, спеціальними заходами нині фактично приходить зовсім новий тип відносин між ними. Головними його рисами є сприяння з боку держави релігійним установам у розв'язанні правових й економічних проблем, співдія у справі благодійництва і боротьбі проти суспільних пороків, зрештою налагодження у цих сферах партнерських відносин.

Політичні події середини 2000-х років стримали становлення цих відносин. Надто великими були політичні пристрасті, через розмах і масштабність яких і церкви було втягнуто у невласливі для них дії – підтримку того

чи іншого кандидата в Президенти. Проте по закінченні цього періоду знову постала необхідність звернутися до визначення базових принципів взаємодії Церкви і держави – вже не у вигляді стихійно знайдених дій і рішень, а у вигляді стрункої, теоретично обґрунтованої конструкції. Публічна дискусія навколо базових принципів у разі її проведення мала забезпечити суспільство від використання Церкви державною владою у своїх політичних інтересах, виробити гарантії від перетворення Церкви на знаряддя геополітичних впливів. Така дискусія могла відкрити шлях до розробки сучасного розуміння ролі Церкви у суспільстві, участі кліриків і мирян у суспільних процесах, посприяти широкій громадськості в усвідомленні необхідності звернутися до соціального вчення Церкви, яке так позитивно вплинуло на суспільний розвиток у християнських країнах Європи.

Оскільки така важлива дискусія дотепер ще не відбулася, державно-церковні відносини неначе застигли у стані, в якому вони були на початку 2000-х. Новою рисою десятих років ХХІ ст. стало вичікування церквами подальшого розвитку подій, того, як саме буде еволюціонувати комплекс державно-релігійних відносин – у бік привілейованої Церкви, особливо відзначуваної вищими особами держави, або ж у бік фактичної рівності всіх релігійних організацій. У цьому стані релігійні організації своїм вичікуванням показують, що вони не хочуть протистояння і боротьби за пріоритет перед владними інституціями. Релігійні діячі і миряни у ХХІ ст. у більшості своїй не сприймають протекціонізм державних чинників та маргіналізацію інших. Натомість вони очікують допомоги держави у розв'язанні складних проблем релігійної освіти, податків, виділення земельних ділянок, реституції майна і власності всіх церков, а не лише переважно Православної церкви, вільнішого доступу духовенства до соціальної сфери (лікарні, дитячі будинки, місця позбавлення волі, ювенальна юстиція, військо). Весь комплекс цих проблем вмонтований у питання, до якого поки що жодним чином не звернулася держава: перспектива присутності Церкви в соціально-політичному житті країни.

Підсумки минулого двадцятиріччя для ВДРО здебільшого позитивні. За цей час визначилися й досі нерозв'язані проблеми, однак усталені прояви ВДРО є, безумовно, позитивними. Було забезпечено дуже високий рівень свободи совісті, покінчено з примусовим нав'язуванням атеїзму. Прийнято дуже прогресивний як на той час Закон про свободу совісті. До 2010 р. було збережено, практично протягом 18 років, окреме існування адміністративно-експертного органу, який стало забезпечував кваліфікований підхід до релігійних питань, який убезпечував сферу релігійного життя від особистісних симпатій владних чинників, від проявів регіоналізму у застосуванні згаданого закону, практично підтримував міжконфесійний діалог. Одним з досягнень цього періоду стали організація та успішне проведення візиту голови держави Святіший Престол – Папи Римського Іоанна-Павла II. Він став одним з факторів заспокоєння суспільства, розбурханого у складний час, коли відбувся «касетний скандал» і тривало стурбоване обговорення громадськістю зникнення Гіи Гонгадзе. Напередодні здобуття Україною суверенітету було прийнято низку нормативних актів, що забезпечували права особи та громадянина. Серед них виділяється Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», прийнятий 23 квітня 1991 року. Він за своїм змістом став одним з найпрогресивніших законів аналогічного спрямування у світі. Цей Закон з невеличкими змінами діє й донині, гарантуючи громадянам право на свободу совісті, їх рівність, незалежно від ставлення до релігії, визначає порядок набуття релігійними організаціями юридичного статусу.

Формування нинішніх ВДРО відбулося у декілька етапів.

1) З кінця 80-х років розпочався етап *критики дій тоталітарної системи* щодо релігійних організацій і віруючих.

2) З початку 90-х років настав час *розв'язання невідкладних проблем*, які були пов'язані з нормалізацією релігійного життя.

3) Паралельно відбувається перехід до *правового законодавчого регулювання*. У 90-ті роки напрацьовується

корпус актів нормативного характеру з питань ВДРО, які відповідають усім прогресивним міжнародним стандартам.

4) До початку 2000-х років накопичується *досвід незалежного один від одного існування держави і Церкви*, Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» стає нормою повсякденного життя у сфері ВДРО. У період 2004–2005 років суспільство переконується у необхідності роз'єднання державно-церковних і політичних проблем.

5) Від середини 2000-х років відбувається період становлення *партнерських відносин* між державою і Церквою.

Особливості сучасного етапу пошуку оптимальної моделі відносин між державою і Церквою. Система ВДРО, якою вона постала за минулі два десятиліття років, має наступні особливості.

Українська держава послідовно виступає за рівноправність конфесій, яка є достатньо захищеною Законом і судовою системою. Відтепер в Україні свободу віросповідань можна захистити за допомогою суду. Прем'єр-міністр М.Азаров наголошує, що українська влада робить все можливе, щоб забезпечити рівні права і можливості для всіх релігій, представлених у нашій країні. «Україна – це розмаїта країна, в якій представлено багато конфесій, багато віросповідань. Тому українська влада, уряд роблять все для того, щоб забезпечити рівні права і можливості людей.. Ми однаково ставимося до всіх релігій, представлених в Україні» [8]. Держава проголошує, що щодо релігій вона дотримується принципів законності і справедливості, забезпечення рівних прав і можливостей для всіх релігійних організацій. В Україні немає релігійної опозиції, до якої звичайно може призводити несправедливість, дискримінація релігійних меншин, відсутність діалогу між владою і організаціями віруючих. Україна є вільною від цих явищ, що є її досягненням. Навіть коли частішають випадки надання певних преференцій одній з церков [9], це не означає перемену у ВДРО. Такі прецеденти пов'язані або із зовнішньополітичним курсом держави, або з особистими уподобаннями вищих державних службовців, а також з поширеністю православ'я в країні. Держава Україна піклується про збереження і реставрацію

культових будівель, які є пам'ятками історії та культури. Так, у минулі роки Київська міська державна адміністрація виділяла кошти на реставрацію собору святого Володимира у Херсонесі, Свято-Троїцької церкви у Берестечку, церкви Різдва Христового у Борзні Чернігівської області, Успенського собору Києво-Печерської лаври, на заходи зі збереження церкви Різдва Христового на Подолі в Києві. КМДА виділяла кошти і на зведення нового кафедрального собору для УПЦ. На аналогічні цілі виділяють епізодично кошти й інші державні адміністрації відповідно до можливостей свого бюджету.

Влада визнає прагнення церковних установ мати безпосередні контакти з органами державного управління. Так, замість Августина, архієпископа Львівського і Галицького, з нинішнього року представляє УПЦ перед робочими органами Верховної Ради протоієрей Василій Русинка [10]. Глава Української держави своїм указом присвоїв звання Героя України предстоятелю УПЦ, митрополиту Володимирі в зв'язку з його ювілеєм. А митрополита Харківського і Богодухівського Никодима було нагороджено орденом князя Ярослава Мудрого II ступеня «за видатні заслуги у відродженні духовності українського народу, багатолітню та гуманістичну діяльність» [11].

Особливої уваги заслуговує багаторічна діяльність в Україні державного органу з релігійної статистики та моніторингу релігійних питань. Його статус і назва в означені роки змінювалися багаторазово. Проте справа полягає не в назвах, а в унікальності його функцій у державі та суспільстві. Ця інституція належить, безумовно, до суспільно-корисних залишків попередньої політичної системи, що діють в умовах поліконфесійності.

Після розвалу СРСР таким інститутом була Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України (1991–1994 рр.). Згодом його повноваження було передано Міністерству у справах національностей, міграції та культів, у структурі якого діяло окреме Управління у справах релігій (1994–1995 рр.). Державний комітет у справах релігій було створено у жовтні 1995 р. На нього було покладено завдання забезпечити проведення єдиної політики держави у релігійній сфері. Цей Комітет набув статусу централь-

ного органу виконавчої влади, підпорядкованого Кабінету Міністрів України і діючого через міністра юстиції України. Першим головою Держкомрелігій став А.Коваль (1995–1997 рр.). У 1997–2005 рр. цей орган очолював В.Бондаренко, згодом на зміну йому прийшов Ю.Решетников, а з 2007 до 2009 р. на цій посаді працював О.Саган.

Ідея ліквідації урядового органу, спеціальною функцією якого була сфера релігії, має свою історію. Ще 8 лютого 2005 р. В.Ющенко заявив про намір у ході планованої адміністративної реформи ліквідувати Держкомрелігій. Мотивацією для цього було бажання зняти з держави функцію регулювання відносин у сфері міжконфесійних відносин. В.Ющенко наголосив, що влада не буде регулювати ці відносини, що «влада буде працювати відкрито з кожною релігією» [12, с.5]. Цей орган розглядався як перешкода у спілкуванні влади з кожною конфесією. Сфера релігії розглядалася виключно як особиста справа людини, що належить лише до приватних питань. Соціальний бік релігійних відносин до уваги не брався. Без відповіді залишалося питання, який орган готуватиме кваліфіковані рішення щодо міжрелігійних питань і ВДРО.

Крім зазначеного, негативне ставлення до Держкомнацрелігій було пов'язано й з іншими обставинами. 1) Цей орган традиційно розглядався як прямий продовжувач справи ще радянської Ради у справах релігій. Керівні посади у штаті Держкомрелігій у різні періоди тривалий час обіймали колишні працівники Київського філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, тут працювали відставні офіцери спецслужб [13, с.44]. 2) Ставлення до цієї установи з боку церков було суперечливим. Кардинал Любомир Гузар так відгукувався стосовно цього органу: «Держкомрелігій – це державна інституція. Ми його не створили і ми його не усунули. Якщо він залишиться для ведення певної статистики і реєстрацій, то це корисно. Проблема полягала в тому, що з боку Держкомрелігій були спроби контролювати Церкви. Він був свого роду державним чинником над Церквами і ставав перегородою між Церквами та державною владою, приписуючи собі забагато привілеїв та прав. Я думаю, що це потрібно було змінити...Держава не

повинна контролювати і розпоряджатися Церквою для своїх державних цілей» [14, с.18–19]. 3) Всупереч логіці очевидного вважалося, що Держкомрелігій заважатиме встановленню справді партнерських взаємовідносин між державою і Церквою. 4) Негативний імідж був пов'язаний також з ініціативами Держкомрелігій у вересні 2002 і жовтні 2004 р., а також у березні 2003 р., коли його керівництво порушило перед Мін'юстом України питання про зачислення мощів святих праведників до Державного реєстру нерухомих пам'яток національного значення, що могло обмежити можливості їх вільного переміщення за межі країни. Після фактичної ліквідації у грудні 2010 р. у ході адміністративної реформи Держкомрелігій і перетворення його на один з відділів у складі Міністерства культури і туризму України стало можливим зважити всі аргументи не тільки проти, а й за існування такого або аналогічного органу управління.

Аргументацію на користь функціонування такого органу висловлює єпископ Євстратій Зоря (УПЦ КП): «Така структура, як Держкомрелігій, з погляду Європи або наших найближчих сусідів може здатися анахронізмом. Однак в Україні особлива релігійна ситуація. Поміж основними нашими конфесіями хай і не гострий, але все ж конфлікт. Тому у нас є особлива потреба у зваженій, професійно забезпеченій політиці у сфері релігії. Більшість представників української влади ознайомлено з релігією на рівні катехізису. Вони, вірогідно, щось знають про православ'я і католицизм, однак найчастіше дуже обмаль про іслам і тим більше про новітні релігійні течії. Крім цього держава потребує професійного аналізу ситуації з погляду державного інтересу. Якщо чиновник сприймає будь-яке прохання з боку церкви чи не як обов'язок, то ні до чого гарного це не призводить. Рішення приймається, спричиняє суспільний протест, і всі починають розмірковувати, як з цієї ситуації вийти» [15]. Фаховий погляд на наслідки обговорюваної проблеми висловлює О.Саган: «Тепер до вирішення справ можуть прийти люди некваліфіковані, без досвіду роботи. Відокремлення функцій реєстрації і обліку релігійних спільнот (Міністерство юстиції) з практичною роботою із церквами (Міністерство

культури) може привести до непередбачуваних наслідків. Хто буде перевіряти достовірність поданої інформації і взагалі релігійний характер діяльності громад? Окрім того, відкривається шлях до масового релігійного рейдерства, коли незначна частина спільноти буде реєструватися самостійно і роками судитися за майно» [16, с.42].

Потреба у спеціалізованому органі з релігійних питань пов'язана не тільки в зв'язку з необхідністю грамотної обробки специфічної інформації релігійного характеру та запобігання спробам окремих цілком світських спільнот незаконно набути статусу релігійної організації. Ще більш серйозною є потреба в певному колективі кваліфікованих експертів з релігійних питань, здатних консультувати владу з фахових питань, здійснювати моніторинг релігійної ситуації для підготовки науково обґрунтованих проєктів щодо видання кваліфікованих рішень владних інституцій у сфері релігії. Такий робочий орган має бути організатором і модератором проведення міжрелігійного діалогу, посередником між владою і громадськими організаціями фахівців з питань релігії (Української асоціації релігієзнавців, Українського центру ісламознавства), осередням, де зростатимуть кваліфіковані кадри на майбутнє. Головне ж полягає у тому, що тільки такий державний орган може стати розробником сучасної концепції релігійної політики держави, оновленої, осучасненої системи ВДРО. Усвідомлення необхідності такої політики і розробки відповідної концепції означатиме перехід від стихійного перебігу ВДРО до сучасних, науково обґрунтованих відносин між державою і релігійними спільнотами, які будуть відповідати поліконфесійному, а не моноконфесійному суспільству. Кроки у цьому напрямі можуть складати зміст наступного етапу розвитку ВДРО.

Висновки. Здійснений аналіз ситуації у галузі ВДРО дозволяє зробити такі висновки.

1) На початку 2000-х років завершився період нормалізації релігійного життя і відносин між державою і релігійними організаціями. Від початку 10-х років ХХІ ст. розпочався новий етап у розвитку ВДРО, ядро якого становить пошук оптимальної для України моделі спершу відносин між державою і Церквою, а в подальшому – збалансованих ВДРО загалом.

2) Досвід минулих двадцяти років свідчить про те, що суспільство потребує обмеження втручання владного чинника в делікатну сферу свободи совісті, а також обмеження політичних і геополітичних впливів на релігійно-церковне життя і ВДРО. Натомість суспільною потребою є розширення співробітництва між усіма учасниками цього процесу, встановлення партнерських відносин держави і релігійних організацій, заповнення правових лакун з метою їх демократизації з урахуванням поліконфесійності України та оптимізації у контексті відповідності змісту міжнародних правових документів з питань релігійної свободи і прав особистості.

3) Новий варіант Закону про свободу релігії може відповідати своїм високим завданням *тільки у разі чіткого визначення державної політики у галузі релігії*, чому має передувати розробка науково-експертними засобами відповідної концепції.

1. Релігійна свобода: взаємини держави та релігійних організацій. – К., 2006.

2. Релігійна свобода: міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій. – К., 2005.

3. Релігійна свобода: моделі державно-церковних відносин європейських країн і США. – К., 1998.

4. Церква і політика: від президентських виборів 2004 року до парламентських виборів 2006 року. – К., 2005. – 151 с.

5. Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів. – К., 2006. – 164 с.

6. Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід. – К., 2007. – 164 с.

7. Державно-конфесійні відносини в Україні: вітчизняний та європейський досвід. – К., 2009. – 100 с.

8. Урядовий кур'єр. – 2011. – 30 липня.

9. Газета по-киевски. – 2011. – 23 мая.

10. Газета по-киевски. – 2011. – 14 февраля.

11. Урядовий кур'єр. – 2011. – 11 травня.

12. Перспектива. – 2005. – №3.

13. Жукотанська С. Інтерв'ю // Релігійна панорама. – 2005. – №2.

14. Гузар Любомир, кардинал. Інтерв'ю // Релігійна панорама. – 2005. – №2.

15. Зеркало недели. – 2010. – 25 декабря.

16. Релігійна панорама. – 2011. – №1.

ІІІ. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Антон Глушко

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: УКРАЇНСЬКО-СЛОВЕНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

У статті розглядаються оцінки значення партизанського руху в період Другої Світової війни – як комуністичного, так і націоналістичного – в історичній пам'яті українців і словенців. Порівнюються позиції влади щодо вшанування партизан, робиться акцент на аналізі ефективності використання компромісних технологій культури пам'яті в контексті громадського діалогу і творення спільної версії минулого. Простежуються механізми фрагментарної та інтегрованої політичних культур, які впливають на позицію урядовців і громадян щодо спільної «карти пам'яті».

Ключові слова: історична пам'ять, вшанування, політика пам'яті, партизанський рух, посттоталітарна держава, контрпам'ять.

Anton Glushko. Partisan movement during the World War II as the component of the historical memory: Ukrainian-Slovenian parallels. The article analyses main appraisals of the partisan movement during the World War II – both communist and nationalist – in the historical memory of Ukrainians and Slovenes. The position of the officials according to the commemoration is compared. The author touches upon the research of the compromise technologies of the memory culture in the context of civic dialogue and the dynamics of manufacturing of the common version of the past. The mechanisms of the fragmentary and integrated political cultures and their influence the position of officials and citizens are retraced.

Key words: historical memory, commemoration, memory politics, partisan movement, post-totalitarian state, counter-memory.

Забування історії є підставою існування нації.
Ернест Ренан

Однією зі складових становлення нових демократичних держав Центрально-Східної Європи є творення власної ідентичності. Остання засновується на культурі пам'яті – «просторі уявного минулого», який окреслює просторово-часову тяглість нації, народу, етнічної спільноти. Важливим компонентом культури пам'яті є процеси «пригадування» та «забування», які визначають травми та перемоги у минулому, героїзують одні епохи і події та омивають інші. Феномен системи фіксованих уявних образів минулого – історична пам'ять – визначає межу внутрішнього консенсусу у суспільстві та наявність спільних культурно-політичних цінностей і стереотипів. Італійський вчений Алесандро Каваллі, розмірковуючи про церемонії комеморації антифашистського руху, зазначав, що «вивільнення певної моделі пам'яті дає змогу суспільним групам, партіям, інтелектуалам звільнитися від необхідності відповідати за майбутнє і гіпотетично консолідує владу у використанні забування в процесах колективного уярмлення споминів» [1, с. 24]. Український дослідник Я. Й. Грицак вважає, що пам'ять радше акцентує увагу на забуванні чи замовчуванні (*ex silentio*) травматичного досвіду минулого, а відповідно доречніше, на його думку, вивчати спільних жертв, аніж героїв, аби в такий спосіб інтегрувати суспільство [2].

Сьогодні відомі чотири усталені моделі історичної пам'яті – «іспанська», «англосаксонська», «російська» і «загальноєвропейська». Перша характеризується аполітичністю пам'яті, друга – суспільним діалогом, що дозволяє співіснувати альтернативним версіям минулого, третя – героїзацією, парадами, ізоляціонізмом і самодостатністю, четверта – примиренням і створенням «спільної пам'яті» на основі визнання трагедії Голокосту і відповідальності усіх держав, на території яких точилися бойові дії двох світових війн [3]. Широке проблемне поле і контекстуальне різноманіття проявів вищезазначених моделей робить їх предметом міждисциплінарного аналізу – на перетині історичної соціології, політичної психології, історичної політо-

логії та соціальної філософії. Теоретико-методологічною основою статті є праці П. Коннертона, Г. Ассмана, П. Нора, Й. Рюзена, Г. Вельцера, В. Автуейта [4, с. 27–43; 5; 6].

Попри наявність широкого спектра досліджень історичної пам'яті, питання культури «згадування» і вшанування минулого досі лишається актуальним науково, політично та ідеологічно. Однією з травматичних подій, яка й дотепер спричинює дискусії у колах науковців та політиків є Друга світова війна 1939–1945 рр. та *партизанський рух* як частина об'єднаного Руху Спротиву країнам Троїстого пакту. Наявність трьох течій у ньому – прокомуністичної, пронацистської та самостійницької – поглиблює складність оцінки та дає окремим політичним партіям і громадським організаціям різних держав підстави для спекуляцій на невизначеному або суперечливому ґрунті його історії.

Творення спільної «карти пам'яті» та пов'язаний з цим суспільно-політичний резонанс можна прослідкувати на основі порівняння досвіду посткомуністичних країн – України та Республіки Словенія. Україна розглядається як держава перехідного періоду з «фрагментарною політичною культурою» (за У. Розенбаумом) і політичною поведінкою, заснованою на підпорядкуванні та відносній громадянській пасивності [7]. Республіка Словенія – як держава з ринковою економікою та змішаною політичною культурою, яка прямує до активістського/солідаристського типу [8].

Застосування компаративного методу у вивченні історичної пам'яті українців та їх сусідів є актуальною дослідницькою проблемою. Останніми роками подібні розвідки і дискусії у середовищі дослідників, журналістів та широкої громадськості стосувалися переважно українсько-польських, українсько-російських, українсько-французьких та українсько-німецьких паралелей [9; 10, с. 241–264; 11; 12]. Проте порівняння історичної пам'яті українців та словенців є практично нерозробленою ділянкою етнополітичного дискурсу та компаративної націоналістики. Метою статті є аналіз практик застосування цих моделей у посттоталітарних державах ЦСЄ на прикладі українського і словенського суспільств.

Словенська історична пам'ять має низку особливостей, які дають змогу порівнювати її з українською:

1. Наявність двох основних концептів – автохтонного/національного (слвн. *staroselskega / narodnega*) і югославського/комуністичного [13; 14];

2. Комплекс «геноцидної нації» або комплекс «жертви» – стосовно подій Другої світової війни, коли в період італійської окупації було фізично знищено 1/6 частину словенства (близько 125 тисяч людей), а згодом, 1945 року, за наказом Й. Б. Тіто у Кочевському Розі розстріляно 12 тисяч мешканців австрійської Карінтії, інтернованих до Батьківщини [15; 16; 17, с. 2; 18, с. 27];

3. Фрагментована масова пам'ять, коли старше покоління (*Staroslovenci*), почасти – сербсько- і російськомовне, прихильне до комуністичної версії історії та підтримує відповідні проекти історичної політики примирення («*zgodovinska sprava*») – «Західні Балкани» («*Zahodni Balkan*»), до цього – «югославізм» (*jugoslovanstvo*) і, як його частину, – ідею «Визвольного Фронту всіх словенців проти окупантів». Молодше покоління (*Mladoslavenci*), переважно словенсько – і англомовне, обстоює автохтонний/ націоцентричний концепт минулого, що втілюється у проекти «Карантанія» («*Karantanija*») і «Домобранство» («*Slovenske Domobranstvo*») [19; 20; 21];

4. Перманентне використання технологій «контрпам'яті» (М. Фуко) як знаряддя політичної боротьби за владні повноваження і легітимації певної партії/організації на державному/крайовому/субрегіональному рівнях («бої за історію») [22; 23].

Важливою складовою компромісних технологій спільної пам'яті серед українства і словенства є наявність активістського типу політичної поведінки її громадян і горизонтальна мобільність соціуму. Вони дають можливість для діалогу і представлення різних концептів історії та відносної уніфікації простору минулого – «компромісна конвергенція» або єднання на порозумінні (слвн. «*razumevajočo združenost*» за Д. Тюрком) [24; 25]. В Україні день 9 Травня, що відзначається частиною суспільства як День Перемоги, з іншого боку, сприймається як факт перемоги більшовицької Росії та завершення комуністич-

ної окупації України. На локальному рівні акції вшанування пам'яті полеглих партизан, як комуністів, так і націоналістів, стають проявом крайової ідентичності та витворення місцевих версій історії, які не завжди збігаються із загальнодержавною. Акції вшанування для одних стають виявом протесту для інших [26; 27].

Формування історичної пам'яті українців як молодій європейській політичній нації зачіпає низку трагічних подій минулого, що неоднозначно оцінюються сьогодні, зокрема Другу світову війну. Партизанський рух під час неї, з одного боку, свідчить про «народний характер» війни, з іншого, про наявність ідеологічного і соціально-політичного конфлікту на підставі обстоювання різних цінностей і державних ідей – комуністичної та національної. Як у середовищі науковців, так і на громадському рівні тривають дискусії щодо доцільності й механізмів примирення та взаємного визнання діячів комуністичного і націоналістичного підпілля, а їх прихильники доводять свої думки через систему освіти, ЗМІ, наукові праці та Інтернет-портали.

Резонансні виступи українських урядовців та публіцистів (Д. Табачника, О. Бузини, В. Солдатенка) та перевидання підручників з історії свідчать про наміри чинної влади у короткий строк докорінно переглянути концептуальне бачення минулого відповідно до неорадянських стандартів. Громадянам України подається версія партизанського руху, де більшовицькі загони С. Ковпака, О. Сабурова та інших були «визволителями», а прибічники УПА та Т. Бульби-Боровця – «німецькими посіпаками». На тлі цього стверджується «бандитський», «розбійницький» характер діяльності націоналістичного підпілля та героїзується, підноситься радянська партизанка, зв'язки О. Кожедуба, О. Матросова, О. Гастелло та інших [28]. За наказом Президента від 26.01.2011 р., ліквідовано Національний інститут історичної пам'яті – провідний осередок досліджень українського Руху Спротиву. Таким чином, акцент на поверненні до комуністичних методів подання історії українського партизанського руху, за словами Р. Сербина, роздвоює українську ідентичність та створює підґрунтя для махінацій у ідеологічно гетерогенному соціумі [29].

У словенському суспільстві внаслідок вищої політичної культури та наявності активного громадського діалогу дискусії щодо партизан Другої світової війни та вшанування їх пам'яті проходять у конструктивному річищі. На рівні офіційної влади, так і в системі освіти існує толерантне і виважене сприйняття травматичних подій минулого, із засудженням злочинів як комуністичних, фашистських, так і нацистських [30]. Влада на чолі з Президентом Д. Тюрком міністром оборони Любіцею Єлушич та міністром освіти Мартіном Зверем намагається творити єдину модель пам'яті про партизанський рух, наголошуючи на тому, що всі його учасники, незалежно від ідеології та кольору прапора, боролися й гинули за незалежну Словенську державу.

Аналізуючи пам'ять про українське і словенське партизанство, наведемо думку В. Сімоніті: «Переможець десятиліттями мовчав про злочин, оспівував самого себе, і власний успіх звів до пустопорожнього ритуалу» [Цит. за: 31, с. 198]. Цей феномен, відомий як «незакінчена історія» (слвн. *polpretekla zgodovina*/ серб. *poluprošla povijest*), виявляється у несформованому національному наративі. На різних рівнях – від науковців і публіцистів до вчителів історії – він спричинює амбівалентне пояснення тих самих подій минулого. Зміна керівних політичних еліт біля керма держави веде до переформатування історичної політики та заміни існуючих героїв іншими. Це може розглядатися як складова деідентифікації та дефрагментації ідеології з метою утвердження нової тожсамості та парадигми розвитку. Як зазначає словацький вчений Франтішек Внук, «Історія є пам'яттю народу, приводом для гордості в добрі часи та приводом для жалю в погані. Народ без історії немає майбуття. Тому, аби послабити волю народу до життя, кожен тиран воліє переписати, спотворити, переінакшити його історію» [32].

В Україні та Республіці Словенія це можна показати на прикладі націоналістичного партизанського руху. «Дискурс жертвовності», як відзначає Гал Кірн, формує синтетичний образ патріота – «домобранця», який активно протистоїть німецьким/італійським/комуністичним окупантам та помирає під час повоєнного більшовицького

терору, в той час як радянська партизанка пасивно протистоїть ворогові та всіляко обмежена в діях «тоталітарним режимом» [21]. При цьому на один рівень з ним підносяться його дружина, бойові побратими, всі ті, хто розділили його долю. Як пише Р. Івелья, «мучеником знову стає людина, яка загинула од рук партизан» [33, с. 20–21].

В Україні досі мало знані постаті комуніста В. Береста, провідника УПА Р. Шухевича, керівника уряду проголошеної 1941 року Української Держави під протекторатом III Рейха Я. Стецька стають учасниками альтернативного владному «пантеону героїв». При цьому громадськість небагато знає про їх родичів та близьке оточення. У словенському суспільстві постаті єпископа Григорія Розмана, доктора Ламберта Ерліха, священника Лоїзе Грозде, Даринки Чебуль та інших вшановуються як на батьківській землі, так і за кордоном (у Австрії, Італії, Німеччині, Аргентині, Канаді, США) [18, с. 22–25; 34; 35, с. 48–49]. Останніми роками в обох державах героїські вчинки жінок були додані до офіційного наративу та набули громадського розголосу.

Водночас, в Україні є декілька чинників, які перешкоджають становленню спільної «карти пам'яті» щодо партизанського руху Другої світової війни – неврегульованість нормативно-правової бази щодо охорони культурного спадку держави, відсутність сталого державного календаря свят, плутанина з героями та «місцями пам'яті», які, на думку І. Кочергіна, призводять до браку національної ідеї [36, с. 271–272]. Словенська влада на основі «Закону про охорону культурної спадщини» та «Закону про державні свята в Республіці Словенія» щороку відзначає День спротиву окупантам – 27 квітня, День пам'яті про загиблих – 1 листопада та ще низку історичних дат, що вшановують звитяги партизан [37]. Це сприяє внутрішньому діалогові та дає можливість суспільно-політичним групам та організаціям плекати «свої» версії історичної пам'яті про партизан.

Загалом, проблематика компаративних студій історичної пам'яті, зокрема в Україні та Республіці Словенія має широкий спектр недосліджених питань. На основі

опрацювання низки джерел та первинної історіографічної бази можна засвідчити асинхронність витворення спільної версії минулого та якісну відмінність громадсько-політичних дискусій щодо травматичної історії. Одним з резонансних і політизованих аспектів історичної пам'яті та історичної політики лишається оцінка різних течій партизанського руху Другої світової війни. В Україні впродовж останнього року утверджується неорадянський концепт пам'яті. Наявна фрагментарна політична культура та пасивний тип політичної поведінки громадян дає змогу нав'язувати суспільству «зручний», «ідеологічно прийнятний» «пантеон героїв» та уявну модель більшовицької «народної» історії партизан. У Республіці Словенія також існує фрагментарна політична культура та несформованість «карти пам'яті», проте активістський тип поведінки громадян і наявність горизонтальної мобільності соціуму підтримує відносний компроміс щодо свого минулого та солідарність у оцінці контраверсійних подій.

Враховуючи багатовекторність теми, вона потребує подальшого комплексного вивчення. Залучення нових типів джерел та глибше опрацювання існуючої історіографії, законодавчої бази й підручників збільшить репрезентативність і методологічну обґрунтованість нових розвідок та відкриє українським дослідникам потенційне поле співпраці з словенськими колегами на основі спільного аналізу та зіставлення концептів історичної пам'яті.

1. Širok K. Kolektivne spominjanje in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru: spomini na Gorico 1943–1947: doktorska disertacija. – Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, 2009. – 205 st.

2. Ярослав Грицак: Українців об'єднає пам'ять про спільних жертв, а не героїв // <http://www.vgolos.com.ua/politic/koments/105.html>

3. Шудря Альбій. Історична пам'ять як політичний ресурс // http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/story/2009/10/091008_albiy_historic_memory_sp.shtml

4. Аўтуэйт Ў., Рэй Л. Мадэрнасць, памяць і посткамунізм // Палітычная Сфера. – 2006. – №6.

5. Рюзен Й. «Утрачивая последовательность истории»: (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) // <http://www.abuss.narod.ru/Biblio/ruzen.htm>

6. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають // <http://litopys.org.ua/connert/>

7. Політична свідомість українського суспільства // <http://all-politologija.ru/2/101-politichna-svidomist-ukra%D1%97nskogo-suspilstva>

8. Pirjevec J. Revizija zgodovine, zlasti relativizacija zgodovine partizanskega prispevka k osvoboditvi, poteka na več načinov. Izhodišče pa je relativizacija pojma kolaboracije // http://www.mladina.si/tednik/200812/clanek/slo-komentar--joze_pirjevec_bozo_repe/

9. Wojny a Pokoj. Ukraińcy i Polacy: bracia/wrogowie, sąsiedzi... / pod redakcją ogólną Łarysy Iwszynej. – Kijow: Wydawnictwo SAZ «Ukraińska Grupa Prasowa», 2004. – 480 str.

10. Kuzio T. History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space // Nationalities Papers. – Volume 30. – No. 2. – 2002. – P. 241–264.

11. Портнов А. В. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. – Київ: НІСД, 2009. – 160 с.

12. Гирич І. Б., Шаповал Ю. І. Чому необхідно переосмислювати минуле? – КҮІV: Konrad Adenauer Stiftung, 2010. – Вип. 16. – 44 с.

13. Aktualni kulturnopolitični komentar revije Zaveza // http://www.zaveza.si/index.php/revija-zaveza/127-zaveza-77#zaveza_77.xml-body.1_div.1_div.1_div.12

14. Stanovnik J. Preživetje Slovenije // <http://www.zaveza.si/index.php/home/34-aktualne-novice/106-prezivetje-slovenije>

15. Kirn G. Sjećanje na partizane ili misao o partizanstvu? // <http://www.novosti.com/2010/06/sjecanje-na-partizane-ili-misao-o-partizanstvu/>

16. Spravna slovesnost v Kočevskem rogu, Kočevski Rog, 8. julij 1990 // <http://www2.gov.si/up-rs/2002-2007/bp-mk.nsf/dokumenti/08.07.1990-90-92>

17. Štefanič B. ml. Ponudimo roko sprave. Obletna spominska slovesnost v Kočevskem Rogu // Družina. – 10. Junija. – 2007.

18. Šavli J. Slovenska državna misel. – Bilje: Studio RO – Humar, 2010. – 94 st.

19. Neuničljiv Nepremagljiv Nenaadkriljiv // http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=com_content&view=article&id=158:voilo&catid=34:pisma-bralcev&Itemid=29

20. Narod »brez zgodovine« 2. del // http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=com_content&view=article&id=113:narod-rbrez-zgodovinel-2-del&catid=38:nnst&Itemid=65

21. Kirn G. The «reconciliation» discourse in the post-Yugoslav context // http://www.irmgard-coninx-stiftung.de/fileadmin/user_upload/pdf/Memory_Politics/Workshop_1/Kirn_Essay.pdf

22. Шаповал Ю. І. Політика пам'яті в сучасній Україні // <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797>

23. Гольденберг М. Л. Историческая память на перекрестках локальной истории // www.it-n.ru/communities.aspx?cat_no=2715&d_no=3180&ext

24. Slavnostni govor predsednika Republike Slovenije dr. Danila Türka ob 20. obletnici Manevske strukture narodne zaščite Ljubljana, 26. september 2010 // <http://www.up-rs.si/uprs/uprs.nsf/dokumentiweb/1A4F2692C5A0883DC12577AA005AADDDB?OpenDocument>

25. Govor Toneta Ravčka na partizanskem mitingu PANGRŠICA 2010, 25.09.2010 // http://www.zzb-nob.si/data/upload/Govor_Toneta_Ravcka_Pangrsica_2010_25_9_20100001.pdf

26. Портнов А. В. Як українізувати Другу світову? // <http://zaxid.net/article/40489>

27. Роль громадських організацій у формуванні історичної пам'яті українського народу // <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juli2009/32.htm>

28. Рубан Ю. Міф проти пам'яті: український вибір // <http://www.memory.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/804/12.doc>

29. Сербин Р. Боротьба за історичну пам'ять українського народу // <http://exlibris.org.ua/vvv/article-end.html>

30. Horvat M. Boj s totalitarizmi // http://www.mladina.si/tehdnik/200934/boj_s_totalitarizmi

31. Ratkajec H. Razvoj naracije v slovenskem zgodovinopisju po Drugi svetovni vojni in v samostojni Sloveniji // Acta Histriae. – №16 (1–2). – 2008. – St. 193–216.

32. Krivošíková B. Kto chce zlomit' národ, siaha na jeho históriu // <http://www.cez-okno.net/clanok/serial-qui-bono/kto-chce-zlomit-narod-siaha-na-jeho-historiu?Page=2>

33. Ivelja R. Otroci so jokali, ker niso mogli k obhajilu // Dnevnikov Objektiv. – 5.06.2010. – St. 20–21.

34. Debeljakova V. R. Slovenska žena v revoluciji // <http://www.foto.com.ar/marko/td/Vestnik-1964/SLOVENSKA%20ZENA%20V%20REVOLUCIJI.html>

35. Stanič I. A. Vrnite mi nasmeh // Ampak. – Letnik 11. – 2010. – Št. 3–4.

36. Кочергін І. О. Історична пам'ять як складова національної ідеї // Гілея: збірник наукових праць. – К., 2008. – Вип.15. – С.271–272.

37. Predsednik se je poklonil spominu tigrovcev, Mala gora nad Ribnico, 15.5.2010 // <http://www.up-rs.si/up-rs/uprs.nsf/dokumentiweb/E4AD97B0E8F15938C1257725003412C3?OpenDocument>

Арсен Зінченко

УКРАЇНІЗАЦІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ НА СІВЕРЩИНІ Й СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРІЙ ПАРАФІЙ УАПЦ 1917–1925 РР.)

Аналізуючи тексти літописів парафій Української автокефальної православної церкви середини 1920-х років, автор подає соціокультурні та ментальнісні зрізи процесу формування осередків цієї Церкви й характерні вияви національної ідентичності мешканців Сіверщини й Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: УАПЦ, парафія, літописи парафій, релігійне піднесення, українізація церковного життя, зразкова церковна служба, національна свідомість, екзархисти, тихонівська церква.

Zinchenko A. Ukrainization of church life on Sivershchyna and Middle Podniprovia (according to parish chronicles of UAOC between 1917 – 1925). Analysing chronicles of parishes of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in middle 1920th, the author gives socio-cultural and mentality view on process of forming the Church structures and characteristic manifestations of national identity among residents of Sivershchyna and Middle Podniprovia.

Key words: UAOC, parish, chronicles of parishes, religious presentation, ukrainization of church life, model church service, national consciousness, exarchists, Tykhon's church.

Серед документів Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), які зберігаються в фонді Української автокефальної православної церкви Центрального державного архіву вищих органів влади й державного управління України (ф. 3984), є й численні історії парафій УАПЦ, написані в 1924–1925 рр. Ці своєрідні літописи парафій є цікавими пам'ятками діяльності Української церкви, але, разом з тим, вони мають і ширше їх значення, виступаючи своєрідним зрізом життя українського суспільства 1917–

1925 рр., пам'яткою української мови та культури, носіями величезного масиву краєзнавчої інформації. Формування парафій УАПЦ та загальноукраїнської національної церковної спільноти було виявом національно-культурної ідентифікації в українському середовищі, тому літописи парафій є прикметним джерелом для вивчення й цих процесів. Висвітлення саме цього аспекту визначаємо як основне завдання цієї статті.

Готуючи заходи до відзначення п'ятиріччя діяльності УАПЦ, Микільські Збори Всеукраїнської православної церковної ради (25–30 травня 1924 року), відзначили необхідність складення історичного нарису життя УАПЦ за п'ятиріччя 1919–1924 рр. Місцевим структурам УАПЦ пропонувалося «надіслати як потрібні історичні матеріали, так і матеріальні засоби для цієї мети в двохмісяшний термін» [5, арк.11].

30 липня 1924 р. відбулося організаційне засідання комісії ВПЦР зі складання історичного нарису Української автокефальної православної церкви за 1919–1924 рр. На засіданні 4 серпня 1924 р. було схвалено проект «обіжника-заклику» до церковних об'єднань УАПЦ «про збірку і надсилку матеріалів до ВПЦР, необхідних для праці по складанню історичного нарису п'ятирічного існування УАПЦ» [5, арк. 7 – 7 зв.].

В обіжнику наголошувалося на тому, що досвід кожної громади є цінністю для суцього та наступних поколінь, «коштовним скарбом» [5, арк. 11]. Успіхи в поширенні української церковної справи в перші роки пояснюють настрої піднесення, що відбився і в обіжнику: «Громада вірних Української Православної Автокефальної Церкви переживає зараз найщасливішу добу свого життя, коли з розсіяної, поневоленої, безправної, несвідомої, поневіряної маси утворено величню, могутню, спаяну вірою, любов'ю і надією, однією думкою і однією волею – з'єднану в одну сем'ю, в один суцільний організм громади вірних – Святу Церкву, рідну для нашого побожного народу. Величезні зусилля потрібні були для цього, непохитна віра в перемогу, що віками тримала надзвичайне релігійне піднесення народу нашого, щоб в тяжких умовах боротьби з старою Церквою царсько-панської Росії – «Церквою-домови-

ною», на руїнах її збудувати рідну нам УАПЦ». Ці «п'ять років славного життя громади вірних – нашої Церкви», на переконання авторів обіжника, «повинні утворити найкращу сторінку в історії нашої Церкви для дослідження, порад майбутнім поколінням» [5, арк. 11]. Апелювання до історичної пам'яті як національної цінності й погляд на УАПЦ як структуру національної мобілізації є прикметними ознаками настановних документів ВПЦР щодо складання літописів парафій.

Збирання інформації про заснування парафій УАПЦ мало охопити всі округові структури цієї церкви, тобто всю територію підрадянської України. Проте у фонді 3984 Української автокефальної православної церкви нами виявлено літописи парафій лише з Сіверщини, Переяславщини й частково Кременчуччини. Чи зібрала ВПЦР літописи з решти округових церков і де зберігаються ці документи, досі невідомо. Однак навіть виявлена частина цих літописів є надзвичайно цінним історичним джерелом, тому ми й пропонуємо читачеві аналіз цих матеріалів, що стосуються названих щойно регіонів.

У матеріалах жовтневого Собору 1921 р., на якому, власне, організаційно оформилася УАПЦ, прозвучали суперечливі оцінки стосовно національної ідентичності мешканців Північного Лівобережжя. «Чернігівщина – це північна сторона, той забутий куток, та губернія, [яка] з давніх давень й до останнього часу денаціоналізована, – говорив у виступі, ділячись враженнями від поїздки до краю о. Нестор Шараївський. – З давніх давень вона тягнула до Москви, наслідки чого відчуваються й до останніх днів». Суголосно з ним виступив і представник Сосницького повіту Василь Потієнко: «Чернігівщина... в [справі] національн[ої] [свідомості] завше була [по]зад[у]. Так само і зараз в справі національного українського [церковно]-визвольного руху» [6, с. 51, 55]. Натомість представник Козелецького повіту Р. Руденко був упевнений, що «вся Чернігівщина, вся людність [Ч]ерн[і]гівщини дуже бажає українзації Церкв[и]». «Як вони почули, – продовжував він – що у Києві [в] святій Софії служать Бож[у] службу наш[ою] рідн[ою] українськ[ою] мовою, то у всіх загорілася любов до цього...» [6, с. 53]. Спогади учасників

церковно-визвольного руху на Чернігівщині [7, с. 93 – 105] передають строкатість настроїв у парафіяльних громадах краю: від активної позиції частини мешканців до пасивної й вичікувальної – у значній частині духовництва і вірян і, нарешті, до неприховано ворожої – у старого єпископату, чернецтва й решти священиків.

Стосовно певної частини населених пунктів Північного Лівобережжя документи фіксують загальне суспільно-політичне пожвавлення, яке настало ще з початку 1917, вказують на те, що в них «з самого початку революції виявилась значна національна самосвідомість серед кращих людей місцевого громадянства» (с. Вільшане Сновського району Сосницької округи). Тут, як зазначав укладач літопису, «ще до пробудження в широкому обсягу церковно-визвольного руху, виникла думка про відправу служби Божої на рідній мові» [5, арк. 68]. Прибічників українізації церковного життя було чимало й у містечку Новій Басані Козелецького повіту, де «вже 1917 році почали читат[и] Благовістя в нашій церкві на українській мові й вести просвітницьку працю. Так тривало аж до 1921 р.» [5, арк. 65]. У с. Прохорівці на Переяславщині ідея української церкви розвивалася вже з перших днів революції: тут її промотором виступив парафіяльний панотець Юрій Михновський, який почав читати Євангелію українською мовою, сприяючи цим національній просвіті парафіян [5, арк. 17].

У кількох нарисах згадується про ключову роль солдатів, що поверталися додому з фронтів, маючи досвід національно-політичного життя, та студентів київських навчальних закладів. Так, у с. Великий Каратুলь Переяславської округи, зазначає автор літопису місцевої парафії УАПЦ, українізація парафії розпочалася селянином Степаном Михайловичем Стньком, який повернувся в село з військової служби з початку 1918 року і «виявив себе щирим українцем». С. Сонько, «бесідуючи з селянами про життя людей в тій чи іншій країні, він завше порівнював його з життям українського народу, торкався його культури й розвитку як в минулі часи, так і тепер, а інколи переходив на розмови чисто релігійного характеру... До його голосу селяне стали прислухатись і через деякий час, навкруги його, почали гуртоватись українці». Серед міс-

цевого люду, читаємо в джерелі, Сонько «посіяв любов до рідного народу, його мови, звичаїв та обрядів і прихилив їх до такої думки, що гарно було б і Богові молитись рідною мовою», передбачав, що хвиля українізації церковного життя вже почалася й що «вона докотиться й до нас». Спроба прибічників цього українського гуртка говорити з цього приводу з місцевим священником Дараганом відгуку не мала і тому справа притихла. Документ згадує й про ворожнечу поміж селянством, посіяну «на громадсько-політичному ґрунті», яка, зрештою, «змусила Сонька втікати жити в чуже село, й назад він більше не повертався» [4, арк. 6 – 6 зв.].

Ще в передсоборні часи почалася робота і в с. В'юнищах на Переяславщині. Приїзд до Переяслава митрополита Василя Липківського став сильним додатковим поштовхом: «Перед Різдвяними святками 1921 року студент Куниця Олександр Макарович приїхав з Києва до своєї домівки на канікули і привіз чимало матер'ялу відносно українізації Церкви. Частенько проводючи часи із своїми товаришами та близькими друзями, то він їм почав читати та пояснять їх. Багато бадьорости їм надав приїзд до м. Переяслава 2 січня ст. ст. 1922 р. Найпочеснішого Митрополита о. Василія, то дорогою йдучи до свого села – вирішили, щоб обов'язково українізувати в своєму селі Церкву» [4, арк. 14 зв.]. Так само ще до Собору 1921 р. (у липні 1921 р.) почалася українізація парафії в с. Шабалинові (Сосницький повіт, Конотопська округа); тут «головними діячами парафіяльного руху були члени місцевої «Просвіти», всі більш-менш свідомі в національних справах, хоть і прості собі селяне-хлібороби... до того часу ніхто із наших парафіян не то що мав би зносини з центральним Київським рухом, а навіть і не знали про таке велике діло» [4, арк. 81].

У Прохорівці на Переяславщині перші кроки з українізації церковного життя, як уже згадувалося, були пов'язані з діяльністю парафіяльного панотця Юрія Михновського; активну роль в інформуванні мешканців села про український церковний рух відіграв також парафіянин Я. Н. Трунів, студент інституту в Києві [5, арк. 17]. В с. Городищі на Сновщині провідну роль відіграв мешка-

нець села Захарко Филоненко, «котрий під час виникнення в Києві Української церкви там служив і був знайомим з цим рухом» й, приїхавши до села, згуртував довкола себе ентузіастів цієї справи [5, арк. 22]. Звістки про українські парафії в Києві поширювалися на Чернігівщині й через листування [7, с. 98].

Автор нарису про с. Прохори передає, що українізація парафії в його селі була тісно пов'язана із загальноукраїнським церковним рухом: «В час хвилювання на Україні за українську Автокефальну церкву і в селі Прохорах теж почалось хвилювання» [5, арк. 58]. «Чутка вже пронеслась і по Чернігівщині до прибуття Уповноваженого що вже в м. Києві і поза Києвом єсть укранізовані церкви, але по Чернігівщині наприклад в Козелецькому повіті й ще не чуть було Украніз[ації]», – зазначається в історичному нарисі парафії УАПЦ в с. Марківці Ніжинської округи [5, арк. 87]. На Чернігівщину прибувають уповноважені від Всеукраїнської православної автокефальної церковної ради, проголошують відозви про українізацію церковного життя й приєднання до УАПЦ.

Ключову роль у поширенні українського церковного руху відіграв Всеукраїнський церковний православний собор у жовтні 1921 р. Звістки про підготування до Всеукраїнського собору розходилися по всій Україні. Делегатів від українських парафій Чернігівщини бачимо серед учасників Всеукраїнського собору 1921 р. Зокрема, Різдво-Богородична парафія м. Нової Басані була представлена на передсоборних заходах 1921 р.: її делегати взяли участь у повітовому Соборі в м. Козельці, одного з них, Р. Руденка, було обрано до Києва на Всеукраїнський церковний собор [5, арк. 65]. 15 жовтня 1921 р. Р. Руденко виступав на Соборі, характеризуючи становище на Чернігівщині, й зазначив, що «вся людність Чернігівщини дуже бажає українізації Церкви... По відомостях, які я маю, в деяких повітах, як, наприклад, в Борзенському, вже перевели українізацію в 8 парафіях, є релігійні гуртки. В Ніженському повіті українізовано 5 парафій. У нас, у Козелецькому повіті, у Новій Басані, є українська парафія. Повна церква людей. А в другій церкві 5–6 чоловік. Багато залежить в цій справі від пан-отців. Є такі, які не хочуть нізащо, а є і такі, котрі кажуть, що ми не хочемо наперед виступати. Як пройде гарно, ми і візьмемося за діло» [6, с. 53 – 54].

Парафія с. Дубовичів на Глухівщині делегувала на Собор А.П. Коломійця, «з повертанням якого до парахвії вона dokonче українізувалась 22/Х-1921 року» [5, арк. 40-а]. Серед делегатів Собору від Переяславщини був учитель з с. Великий Каратувль, Б. Сахно [4, арк. 7]. Делегатом Собору був і представник Микільської парафії с. Шабалинова Сосницького повіту Конотопської округи Й. Брусило. На Соборі він доповів про перебіг українізації в Шабалинівській волості. За першим закликком, зазначив, з'явилися представники майже всіх сіл волості й охоче взяли участь у проведенні виборів у кожній парафії. «Але через те, що пан-отці не дуже охоче ідуть назустріч цій справі, – зазначав на Соборі Й. Брусило, – українізовано поки-що одну парафію», від якої він і прибув делегатом [6, с. 62]. І в самому Шабалинові священник Андрій Дорошенко чинив «проти всього діла опір і повів із своїми прихильниками скажену агітацію проти постанов собору, називаючи славних наших ієрархів самосвятами і т. д., а всіх українських парафіян штундистами і еретиками. Пришлось вести боротьбу з супротивниками й поширювати правдиві відомости про Собор» [5, арк. 82].

Після Всеукраїнського церковного собору важливу роль в ознайомленні парафіян відіграли уповноважені від Всеукраїнської православної церковної ради (с. Марківці Бобровицького повіту Ніжинської округи) [5, арк. 87]. Так було і в с. Нехаївці Борзенського району, до якого 25 грудня 1921 року прибули панотець О. Смичко та В. В. Потієнко, й після цих відвідин місцеві парафіяни «захопилися ідеєю українізації церковного життя» [5, арк. 31].

Важливим заходом в українізації парафіяльного життя було проведення т. зв. зразкових служб авторитетними священниками УАПЦ на запрошення громади. Так, після зразкової служби у Свято-Троїцькій церкві містечка Лосинівка (Ніжинська округа) 15 серпня 1922 р., яку провів священник с. Сального Степан Поповиченко з дияконом того-таки села Левком Скрипцем, відбулися загальні збори парафіян обох парафій м. Лосинівки на яких ухвалили приєднатися до спілки Українських православних церков [5, арк. 48].

Парафіяни с. Курилівки Ніжинської округи одержували інформацію про Українську церкву «переважно в Ніжин-

ському Благовіщенському Українському кафедральному соборі, що в цей час заснувався» та «через більш освідмлених наших громадян, що брали участь у цій справі як в м. Ніжині, так і його повіті з самого початку цього руху». Впровадження української мови в богослужіння тут почалося з того, як зазначає джерело, «що наші селяне згодились на пропонування гуртка українців відправити зразкову українську відправу у нашому храмі, на що й винесли постанову на загальних зборах». Було доручено місцевому священикові (вихідцеві з селян) 9 вересня 1922 р. запросити український причет з Ніжина. «Почувши зразкову службу, всі парахвіяне за винятком декількох осіб, які ще служили слов'янською, згодились конче українізувати парахвію, що й було ухвалено постановою загальних зборів та обрано церковно-парахвіяльну раду» [5, с. 56].

У м. Березань Прилуцької округи на Полтавщині було три храми (Михайлівський, Успенський і св. Георгія (Кладовищенська церква). На зборах прибічників Автокефальної церкви 25 березня 1923 р. парафіяни Михайлівської церкви ухвалили «приєднатися до спілки української православної церкви», визнавши «духовною владою Митрополита Київського отця Василя, В.П.Ц.Р., виконуючи всі їх розпорядження» [4, арк. 11 зв.]. Урочиста українська служба в Михайлівській церкві 9 квітня 1923 р. стала наочним аргументом і для частини вірних Успенської парафії, які «запропонували своїм же братам з Успенської слов'янської парахвії перейти на шлях відродження рідної української церкви». Проте на перепоні став активний опір слов'янських священиків [4, арк. 10 – 10 зв.]. Побувавши на зразковій Службі Божій в Михайлівському храмі, парафіяни церкви св. Георгія перейняли справою українізації парафіяльного життя й 20 травня 1923 р. на зборах ухвалили приєднатися до УАПЦ [4, арк. 10].

Побувавши на відправі за участю Митрополита Василя Липківського, мешканці с. В'юнища «дорогою йдучи до свого села – вирішили, українізувати церкву в їх селі. Хоча перша спроба вирішити цю справу на сільському сході 23 січня не вдалася, але активісти продовжили просвітницьку діяльність в цьому дусі [4, арк. 14 зв. – 15]. Так само було й у с. Городищі Сновської округи; там, як свід-

чить джерело, «майже всі парафіяне нашого села обох церквей з великим нетерпінням ждали українського митрополита, и взагалі співчували цьому рухові» [5, арк. 22 – 23]. Літописи парафій, в яких побував митрополит Липківський, одностайно з неабияким теплом згадують про цю подію. Так, один з укладачів нарисув історії української парафії в с. Прохорівці на Переяславщині записав: «В 1923 році 6 вересня проїздом на Золотоношу завітав до Прохорівки Митрополит України Всечесний Отець Василь Липківський, котрий 6[-го] відправив Всеношну, а 7[-го] – Літургію. Цей приїзд дорогого Батька нашого не забудеться людьми. Спомин про перебування в Прохорівці Апостола Української Церкви збережеться назавжди. Прохорівська парахвія, підтримана Батьком – Митрополитом духом любови до Рідної Церкви стала ще твердішою скелею проти всяких утисків Українській Автокефальній Православній Церкві» [4, арк. 19 – 19 зв.].

Для багатьох парафій наочним джерелом інформування стали сусідні парафії, де вже утвердилася орієнтація на національну церкву. Так, для с. Татарівки Ніжинської округи прикладом стала українізація у с. Рівчому [5, арк. 62]. Мешканці Нехаївки (Успенська парафія) почули 6 грудня (ст. ст.) 1921 р. відправу Божої служби рідною мовою в сусідньому селі Шабалинові й узялися українізувати парафіяльне життя в своєму селі [5, арк. 31]. Так було і в парафії Курилівської Трьохсвятительської церкви, про що згадувалося вище [5, арк. 56], у с. Коханівці (Вознесенська парафія, Конотопська округа). «Хвиля Українізації на Вкраїні Св. Божих церков і до Коханівки докатилась уже давненько, а саме с того менту коли була українізована Підлипненська церква» [5, 106], – читаємо в парафіяльному літописі. Автор літопису про парафію в с. Ольшаному писав, що сюди звістки про Всеукраїнський церковний Собор 1921 р. не дійшли, однак справа тут зрушила з місця «вже за прикладом сусідніх парахвій, що вже пішли тоді назустріч українізації церкви, а особливо парахвії Бабської, що приєдналась до У.А.П.Ц. ще в лютому 1923 року вже за прикладом сусідніх парахвій» [5, арк. 68 зв.]. Священик цієї парафії В.І. Кривусів з вересня 1924 р. став округовим благовісником на Сновщині [5, арк. 72].

Приєднання до УАПЦ Успенської парафії в с. Сваричівці на Борзнянщині (Сновська округа) вплинуло й на сусідні села: «Після цього позакладались українські гуртки в Буримці, Ічні, Крупичполі», – зазначається в літописі [5, арк. 29 зв.]. Судячи з усього, справа українізації церковного життя для багатьох парафій була на початку 20-х років однією з центральних у суспільно-політичних дискусіях у сільських громадах. У містечку Стільному Ніжинської округи «не було не жадної вечірки чи обіду де б з жаром це питання не обговарувалось і нарід свої природні стихії урозумів де правда, де істина, де світ Христової науки і 25 лютого с/с 1923 р. вся парахвія остаточно приєдналась до Української Автокефальної Православної Церкви» [5, арк. 79].

Домігшись успіху в своїй парафії й утвердивши українські засади церковного життя, активісти українського церковного руху бралися до благовісницької діяльності в сусідніх парафіях. Особливо яскраве свідчення такої активності подає літопис української парафії в с. Прохорівці. Молоді ентузіасти національної справи створили церковний хор: «вся увага звернута була на постановку зразкового хора, котрий складений був з любителів, але це були не тільки любителі спів, це були дійсні благовістники Христового благовістя, котрі крім своєї Церкви, де співають безпропускно всеношні й літургії, вдень і вночі, в годину й негоду, рачкуючись деякі з плачем, в темряві й грязюці по горах Київщини (в Костинцях 25 вересня 1922 року) йшли на села Полтавщини й Київщини, будячи нарід до будування своєї рідної Української Церкви, з її чудовими церковними українськими співами. Кинута нами на села Золотонощини іскра – жевріє і треба вірити – незабаром розгориться» [5, арк. 18 – 18 зв.].

Літопис засвідчує надзвичайну активність парафії в с. Сім'янівці Конотопського району й округи, яка мала вплив навіть на села сусідньої Курщини. Після тривалої й напруженої боротьби парафіяльні збори 25 травня 1924 р. рішуче висловилися за приєднання до УАПЦ. «З цього числа, – читаємо в літописі, – парахвія знову пішла по своїму шляху й понесла світ Христової науки на рідній мові в сусідні парах-

вії. В с. Салтикові на Курщині, ще в прошлому році, цебто 1924, були зібрані підписи для зразкової служби, адже місцева влада й районна не допустила до цього. А тепер загорілася справа в с. Куриловці – й є надія на те, що в скорому часу вона приєднається до нас» [5, арк. 104 зв.].

Автор нарису про український церковний рух на Кременчужчині з особливою чіткістю пов'язує цей рух із загальними процесами мобілізації національної свідомості та гуртування українців. «З відродженням національної свідомості по всій Україні визвольний рух докотився і до Кременчужчини. Всі свідомі сили взялися до праці над відродженням свого рідного народу, що окремими селами оташувався вздовж лівого берега Дніпра. Цей визвольний український рух особливо відзначився в околиці м. Городища на Кременчужчині; а ще більше на старій горі Пивисі, на якій оселилась велика кількість українських людей, що в своїм побутовім життю заховали багато давнього, батьківського, а особливо що зберегли в своїй масі хоч маленьку відзнаку національної свідомості», – читаємо в літописі. Його автор відзначає, що «національно-визвольний рух в часи загально-російської революції на Україні був переможений дужчим соціяльним здвигом робітництва і селянства України і де в чому багато спричинився до припинення зросту національної свідомості українського народу». З іншого боку, на переконання автора нарису, загалом в Україні «і зокрема на Кременчужчині і в околицях Городища – тут з часів Першого Всеукраїнського Церковного Собору 1921 р. національне пробудження набирає собі иньчих форм і змісту» [5, арк. 11].

Погляди активістів українського церковного руху на Чернігівщині розкриває в спогадах В. Потієнко: «На пожарищі української революції, на руїнах Української республіки, на уламках українського національно-державного життя, серед страшних більшовицьких утисків будується Українська Церква, яка у відозвах своїх говорить нечуваною тепер, в цих умовах, національною своїм змістом, мовою. Це добре, і це треба підтримати. Це цікаво: в умовах боротьби з Україною і з усім українським будувати, і то, як кажуть, цілком правно і законно, українську Церкву!» [7, с. 98] Слід враховувати при цьому загальну

суперечливість цих процесів, відзначених дослідниками: з одного боку, – підрив довіри до старої царської церкви й церковну децентралізацію, поширення настроїв реформування церковного життя, до яких в умовах України додалися й вимоги національного характеру, а з іншого, різноманітність настроїв духівництва й мирян у підходах до діяльності церкви в умовах суспільного протиборства та нестабільності політичних режимів 1917– 1921 рр. У літературі вказувалося на те, що національний церковний рух охоплював лише частину священнослужителів та віруючого люду, а значна частина духівництва й вірян дотримувалася церковного консерватизму [8, с. 149 – 150].

Хоча статистика кількості громад УАЦП вказує на постійне їх зростання на початку 1920-х років, але їх питома вага на Чернігівщині становила лише близько 10 відсотків (за кількістю громад) і понад 8,3 відсотка за кількістю вірних.

Статистичні відомості про кількість українських православних парафій на Чернігівщині у 1921– 23 рр. (станом на 1 червня) [1, 2]

Повіти	1921	1922	1923	Збільшення за рік
Борзнянський	3	10	17	+7
Козелецький	5	6	7	+1
Конотопський	2	3	10	+7
Ніжинський	1	6	19	+13
Остерський	3	6	6	- ?*
Чернігівський	1	2	3	+1
Глухівський	1	2	1	- 1 ?
Шосткинський	-	1	?	?
Сосницький	1	4	11	+7
Кролевецький	1	1	2	+1
Всього	18	38	75	37

* Прорис і знак питання – в документі. Імовіріше всього, знаки питання засвідчують, що у ВПЦР цікавилися причиною відсутності позитивної динаміки кількості парафій в цих повітах.

Загалом за офіційними даними, опублікованими А. Киридон, станом на 1 липня 1925 року на Чернігівщині розподіл православних громад та вірних за різними церковними структурами був таким [8, с. 130] (підрахунки відсотків наші. – А.З.):

Церковна структура	Кількість громад	Відсоток	Кількість вірних	Відсоток
Старослов'янська (екзархієтська)	677	89,90	649161	91,58
Обновленська	2	0,27	794	0,11
Українська автокефальна православна церква	74	9,83	58894	8,31
Усього	753	100,00	708849	100,00

Джерела (в тому числі й літописи парафій) вказують, на різноманітні перепони соціального та політичного характеру, що стали на шляху українізації парафіяльного життя. Часто давалися взнаки відсутність політичного досвіду, соціальна безпросвітність, відсутність осередків культурного й національного життя. Так, стосовно с. Коханівки Конотопської округи дописувач зазначає загальну слабку соціальну мобілізованість її мешканців: «Коханівці в усяких справах не проявляли з свого боку жвавості і в більшості усяке діло робили поступово, зробивши добрий аналіз того, що може бути, звичайно на їх погляд, а коли ж взяти на увагу малосвідомість їх і взагалі селян нашої України, котрі пануючими верствами минулого часу були задурені і все Українське вважали за мужиче ні до чого не потрібне, то й тоді й зовсім зрозуміло буде як важко було робить у вищезозначеному напрямку, тим більше що свідомих громадян мається в Коханівці досить мало» [5, арк. 106].

Віддаленість села вказується також як одна з причин пізнього початку українського церковного руху. Це стосувалося, зокрема, й Малої Загорівки, що була, за словами автора історії тамтешньої парафії, одним із «самих маленьких глухих сіл на Борзенщині» [5, арк. 110]. Малу

поінформованість своїх односельців відзначає й автор історії парафії с. Годунівки (Покровська парафія, Глухівщина): «До свят Петра і Павла 1923 року члени нашої Покровської парахвії мали де-які непевні і смутні чутки, що десь в Дубовичах чи Ярославці мається якась Українська церква; коли ж на свято Петра і Павла в Глухові, який стоїть в 7 верстах від Годунівки, дзвінко вперше залунала в Троїцькому Соборі Божа служба на рідній мові, то годунівців в ньому було чимало, і хоч мові української і мало помітно в балачках годунівців, вони все-таки побувши в цьому Соборі та почувши цю Святу Службу, яка допадала в самісіньку глибину їх душі і захоплювала її цілком, не можна було вже не визнати і не почути, що вона ця мова і служба, близька та рідна душі» [5, арк. 35].

Неоднаковою була активність цього руху в різних округах. Так, зокрема, в доповіді на Великих Покрівських зборах 1924 р., підготовленій головою Сновської округової церковної ради П. Клименком та членом-секретарем священником І. Смалем «Про становище церковної справи на Сновщині на 15 жовтня 1924 р.» зазначається, що з цього погляду Сновська округа «зараз ще далеко не дійшла до того стану, в якому перебувають, напр., сусідні округи – Ніжинська й Конотіпська». Причини такого становища укладачі огляду вбачають «найперше в загальних умовах життя нашого краю: загальний занепад національної свідомості серед людності в селах, а особливо в містах, а також, і взагалі, низький культурний рівень населення». Тут поряд із селами «з високою національною свідомістю, що могли українізуватись вільно, майже стихійно (Шабалинів, Баби, Ольшане)» були й такі села, де «до останнього часу або зовсім не зворушений ґрунт до національно-церковного відродження, або ж проти невеликого гуртка прихильників стоїть вороже настроєна маса, пройнята наскрізь старо-релігійним фанатизмом». Важливу роль відігравав і особистісний чинник: «відсутність діячів, які могли б, крім праці на місці, поширювати свій вплив навкруги, бо свого окремого єпископа наша округа зараз не в силах утримувати» [5, арк. 3 зв.]

У деяких нарисах вказуються вкрай несприятливі політичні обставини для українізації парафій. Протодия-

кон Василь Потієнко, що перебував тоді у Сосниці, згадував про ті події: «Улітку спалахнуло в Борзенському повіті повстання, а в нашому повіті було кілька терористичних актів. Забрали заручників, у тім числі і мене. Просидів два тижні» [7, с. 98]. В історії тамтешньої Миколаївської парафії читаємо: «В той день, як докотилась чутка до Борзни про можливе упорядкування служб Божих на українській мові, про відокремлення церкви Української від патріаршої влади, Борзна переживала тяжкі часи перебування в ній штабу бандитизму, а після того не менш тяжкі часи вилловлювання радвладю цих бандитов, в числі яких немало було замішано і людности м. Борзни. Через те, що бандитизм той носив назву «Українських повстанців», не можна було і чесному люду вимовлятися за Українську церкву, бо зараз же міг залічитись Радвладю до складу «повстанців» [5, арк. 100].

На час написання нарисів кількість парафій УАПЦ збільшувалася, хоча натиск окупаційного режиму відчувався щораз сильніше. Свідченням цього був, наприклад, тривожний лист, надісланий у травні 1924 р. до ВПЦР єпископом Ніжинщини Миколою Ширазем: «Українізація на Чернігівщині терпить великі утиски з боку деяких службовців. Молоді священики й диякони підбурюються покинути Українську церкву і даже з погрозою лишити волі». Єпископ вказував на арешти українського духовництва (м. Носівка). Хоча й російська тихонівська церква була нетолерована режимом, але на Ніжинщині саме цій церкві влада надавала підтримку, поборюючи УАПЦ. «Український священик Прокіп Марченко сидів в острозі, покіль слов'яне не взяли договора на церкву, – писав М. Ширай. – Перереєстрація парохвій зупинилася, бо там, де українці одержали статuti, тихонівці одержали без статутів договори і церкви, а тому українці не хочуть тратити даремно гроші на статuti» [2, арк. 5]. Через підбурювання владою благовістник Борзенщини протоієрей Іван Евфимовський відмовився від священицького сану й став вести антирелігійну пропаганду [2, арк. 8 – 8 зв.]. Незважаючи на це, як зазначав Ширай, «справа Української церкви на Ніжинщині і хоча вона не поширюється, але й не зменшується» [2, арк. 5]. За даними єпископа, під його опікуванням перебували станом на травень 1924 р. 52 пара-

фії, в тому числі 6 з почерговим богослужінням (38 на Ніжинщині, 12 – на Борзненщині та 2 в прилеглих селах Полтавщини) [5, арк. 6 – 6 зв.].

Формування низових структур Української автокефальної православної церкви у першій половині 1920-х років якнайтісніше пов'язане з виявами української ідентичності. На нього впливали як історичний контекст та особливості соціокультурних процесів у регіонах, так і наявність промоторів українізації церковного життя, здатних викликати необхідний резонанс у середовищі парафіян та духовенства.

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). Фонд 3984, опис 1, справа 274.

2. ЦДАВОВУ. Фонд 3984, опис 3, справа 170.

3. ЦДАВОВУ. Фонд 3984, опис 3, справа 173.

4. ЦДАВОВУ. Фонд 3984, опис 3, справа 357.

5. ЦДАВОВУ. Фонд 3984, опис 3, справа 358.

6. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. – К.; Льв.; Жовква, 1999. – 560 с.

7. Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т. I: Українська Православна Церква. – Торонто; Балтимор: Українське Видавництво "Смолоскіп" ім. В. Симоненка., 1987. – 1207 с.

8. *Киридон А.* Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – 384 с.

Юрій Поліщук

ІНОЗЕМНА ТРУДОВА ІММІГРАЦІЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Аналізується політика російської влади щодо іноземної трудової імміграції на територію Правобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: трудова імміграція, російський царизм, німецькі колоністи, чеські переселенці, Правобережна Україна.

Yuriy Polischuk Foreign labor immigration on territory of Right-bank Ukraine in late 18th – early 19th century: political and legal aspects. The policy of the Russian power concerning foreign labor immigration on territory of Right-bank Ukraine in late 18th – early 19th century is analyzed. Key words: labor immigration, Russian tsarism, German colonists, Czech immigrants, Right-bank Ukraine.

В умовах розбудови Української держави та оформлення її європейського вибору з особливою гостротою постає питання налагодження дружніх, довірливих стосунків з країнами Західної Європи. Потрібно відмітити, що в минулому між ними та Україною існували тісні контакти. Тому сьогодні надзвичайно актуальним є їхнє всебічне і неупереджене вивчення, ліквідація так званих «білих плям», відмова від певних стереотипів, що склалися в минулому. Особливо це стосується трудової імміграції з європейських країн, у першу чергу німців і чехів, на територію України.

Потрібно відмітити, що цим проблемам дослідники приділяли і приділяють певну увагу. Так, ще в ХІХ ст. світ побачили досить ґрунтовні роботи з проблем іноземної колонізації краю [1; 2; 3; 4 та ін.]. Досить активно проблеми німецького та чеського населення України почали вивчатися після набуття нею незалежності. Проте переважна більшість цих робіт присвячена загальноукраїнській історії німецьких [5; 6; 7; 8 та ін.] і чеських переселенців [9], а також Волині, як регіону значної їхньої концентрації у ХІХ ст. [9; 10; 11; 12 та ін.]. Проте досліджень де у комплексі аналізувалися б політико-правові аспекти трудової імміграції з європейських країн на територію Правобережної України фактично не має. Тому автор і звертається до даної проблеми.

Аналіз джерел свідчить, що поява європейських переселенців в Україні була пов'язана з діяльністю російського царизму, якого зацікавили позитивні наслідки заохочення імміграції в Німеччині та Англії, значне економічне, технічне та інше відставання Росії від провідних європейських країн, наявність у державі величезних масивів малозаселених земель і фактична відсутність, через кріпосне право, вільних робочих рук, які б могли їх освоїти. Уже

Петро I у 1702 р. затвердив, адресований до іноземних громадян, що бажали вступити на військову службу в Росії, а також до купців і ремісників, маніфест [8, с. 111]. Це фактично заклало основу майбутньої імміграційної політики Росії, де в середині XVIII ст. склалися сприятливі умови для переселення іноземців. Величезні степові простори на Півдні і Південному Сході імперії не приносили їй ніякої користі. Кріпосне право не дозволяло селянам вільно пересуватися в пошуках землі і це затримувало освоєння цих територій. Виходячи з цього, уряд Єлизавети Петрівни почав запрошувати сюди іноземних колоністів [13, с. 263].

У середині XVIII ст. у правлячих колах з'явилося кілька проектів щодо облаштування окраїн імперії шляхом запрошення туди колоністів із європейських країн (у першу чергу з Франції). Автором одного з перших був француз Де Лафонтен, який служив у російській армії. У 1752 р. він запропонував запросити на постійне проживання в Росію французьких протестантів. Після представлення цього плану канцлеру О. Бестужеву-Рюміну було вирішено, для запрошення іноземців, відкомандирувати Де Лафонтена до Європи. Колегія іноземних справ мала розробити для нього відповідну інструкцію [4, с. 32]. Проте, цей проект, через бюрократичну тяганину та у зв'язку з початком Семирічної війни, не був реалізований.

Потрібно відмітити, що ця війна переключила інтерес Росії у пошуці переселенців з Франції на німецькі землі (Пруссія, Померанія, Сілезія). Це було зумовлено тим, що саме їхнє населення найбільше постраждало від неї і саме воно почало емігрувати до сусідніх держав. У 1758 р. саксонський генерал Вайсбах через російського посла у Саксонії Гросса запропонував С.-Петербургу поселити у Причорномор'ї дезертирів з Пруссії. Проте Колегія іноземних справ відхилила цю пропозицію [4, с. 42].

Ситуація стосовно залучення німецьких переселенців на територію Російської імперії змінилася після приходу до влади у 1762 р. Катерини II, яка поділяла концепцію академіка Шльоцера щодо того, що «...багата, родюча і сильна» Російська імперія, може стати ще «багатшою, родючішою, сильнішою», але для цього їй потрібні «люди»

[4, с. IV]. Розв'язання цієї проблеми вона бачила у залученні в Росію іноземних колоністів. Тому 4 грудня 1762 р. світ побачив маніфест, який закликав усіх бажаючих з Європи, крім євреїв, вільно селитися в Росії. Його текст був надрукований у газетах Голландії, Данії, Англії, Шотландії, Ірландії, німецьких земель. Крім того, маніфест був розданий російським дипломатичним агентам. Однак через відсутність у ньому належних гарантій прав колоністів цей документ не справив необхідного враження на європейців. Тому у 1763 р. Катерина II підписала новий маніфест, до якого був доданий перелік основних громадських та юридичних прав переселенців і реєстр вільних для поселення земель. У 1764 р. права та пільги іноземних колоністів були суттєво доповнені. Згідно з цими документами усім іноземним переселенцям дозволялося вільно в'їжджати на територію імперії і селитися там, де вони забажають. При цьому вони отримували значні пільги. Так, їм дозволяли вільно відправляти свої релігійні обряди, будувати церкви і молитовні будинки, мати в них своїх пасторів, їх на 30 років звільняли від будь-яких податків. Тих, хто бажав жити в губернських і повітових містах, на 10 років звільняли від податків і на півроку їм наймали квартиру, надавали допомогу у створенні фабрик, заводів, мануфактур. На будівництво житла, господарських споруд, облаштування худобою, а також на придбання реманенту, інструментів, матеріалів поселенці отримували безвідсоткову позику [13, с. 263-264].

Велике значення для переселенців мало також звільнення від виконання усіх державних повинностей, у тому числі й військової. Останнє особливо привабливим було для менонітів, яким релігія забороняла службу в армії [8, с. 111].

Для вербування переселенців у багатьох містах Західної Європи (Ульм, Франкфурт-на-Майні, Любек) з 1764 р. відкривалися спеціальні пункти з формування партій емігрантів для відправки до Росії [7, с. 71]. Для організації і координації роботи з іноземними переселенцями на території імперії у 1764 р. за указом Катерини II було створено спеціальний державний орган – Канцелярію опікунства іноземних поселенців. Нею були налагоджені тісні зв'язки

з російськими дипломатами, які перебували при дворах німецьких князівств, а також з представниками, що безпосередньо займалися вербуванням колоністів за кордоном. Цей зв'язок підтримувався через спеціального секретаря Канцелярії. За своїми правами Канцелярія прирівнювалася до «державної колегії і мала характер окремого міністерства» [14, с. 19]. Про важливість цього органу й особливу увагу до нього з боку царського двору свідчить той факт, що першим президентом Канцелярії став фаворит цариці граф Григорій Орлов, а сама Канцелярія підпорядковувалася особисто імператриці. У 1782 р. Канцелярія була ліквідована, а колонії підпорядковані губернським адміністраціям [8, с. 12]. Наступник Катерини II Павло I відновив роботу центрального органу роботи з іноземними колоністами. У 1797 р. при Сенаті була створена Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців і сільського домогосподарства, одним із завдань якої було «надійне облаштування колоністів» [8, с. 13]. Безпосередній прийом та облаштування колоністів на місцях покладалися на спеціальних емісарів. В Одесі, Дубоссарах, Ізмаїлі, Катеринославі створювалися спеціальні пункти прийому переселенців, а в Дубоссарах та Ізмаїлі – карантини [15, с. 21].

У лютому 1764 р. маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке повинно було скерувати потік іноземних переселенців на незаселені землі півдня України [16, с. 298]. У цьому ж році був затверджений і загальний план заселення Новоросійського краю, згідно з яким для поселення колоністів у Катеринославській губернії виділялося 52 тис. десятин землі, Херсонській – 263 тис., Таврійській – 214 тис. [17, арк. 147].

Таким чином, у 60-х рр. XIX ст. практично сформувалася система вербування іноземних колоністів. Вона мала такий вигляд: Канцелярія опікунства – резиденти – агенти і комісари. Діяльність останніх юридично оформлялася через контракти, в яких визначалася оплата за проведену роботу. Крім агентів, які діяли за угодою з російськими резидентами, були й такі, що укладали договори про роботу безпосередньо з Канцелярією опікунства. Це поділяло колоністів на дві категорії – «коронних», тобто

запрошених державою, та «викликаних» – набраних вербувальниками [8, с. 13]. Існувала певна процедура прийому в колоністи. Після її проходження переселенці автоматично ставали підданими Російської імперії. Кожен з претендентів складав спеціальну присягу, у якій клявся «Богом і святим його Євангелієм ...» «оселитися в Російській імперії, харчуватися хліборобством...» [4, с. 131].

Потрібно зазначити, що німецька влада була незадоволена відтоком робочих рук і намагалася протидіяти цьому. Зокрема, прусський король Фрідріх-Вільгельм I ввів смертну кару за агітацію до еміграції. За виявлення і повернення емігранта встановлювалася грошова винагорода у сумі 200 талерів [4, с. 71].

Усе ж, названі вище кроки російського царизму активізували переселенський потік на територію Російської імперії. Особливо активно наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переселялися меноніти, які мали «західно-фрісландське, голландське, фламандське походження» [18, с. 42].

Аналіз руху переселенців свідчить, що частина іноземних колоністів рухалася на Південь України через територію Правобережжя, яке в той час перебувало під владою Речі Посполитої, і дехто з них зупинився там. Першими поселенцями тут стали послідовники протестантської секти менонітів, яких в Німеччині та Австрії переслідувати католицька і лютеранська церкви. На думку П.Чубинського, перших менонітів на Правобережжя запросив Київський воєвода Потоцький, який у 1791 р. поселив 20 менонітських сімей на землях свого маєтку поблизу Махнівки. Ця колонія дістала назву Міхелін. Інший польський магнат – князь Чарторийський поселив кілька менонітських сімей у своєму маєтку у волинському містечку Корець. Наприкінці XVIII ст. невеликі менонітські колонії існували також у Житомирі, поблизу В.-Волинського [1, с. 2]. Але значних масштабів їхнє переселення на територію краю в цей час ще не набуло.

Ситуація змінилася після його приєднання до складу Російської імперії. Тут було утворено три губернії – Волинську, Київську і Подільську, які адміністративно входили до складу Київського генерал-губернаторства. У

цей час саме перша із названих вище губерній, а саме – Волинська, стала основним регіоном поселення іноземних, у першу чергу німецьких колоністів на території Правобережної України. Це можна пояснити тим, що Волинь на той час була малозаселеною і багатою на необроблені землі.

Уже в 1800 р. в с. Малі Загорчики Дубенського повіту поселилося три сім'ї менонітів [17, арк. 147]. У 1801 р. власник Острозького маєтку князь Карл Яблонівський уклав із 19 сім'ями пруських менонітів контракт, за яким надав їм у безстрокове користування частину земель села Слобідка, розташованого поблизу м.Острог, а також пообіцяв видати їм безплатно необхідний для будівництва матеріал [1, с. 2]. Урядовий Сенат розглянув справу про їхнє облаштування і дав дозвіл. Так була створена одна з перших великих колоній на території Правобережної України, яка отримала назву Карлос-Вальд. Це поклало початок активному переселенню сюди менонітів. У 1804 р. на таких же умовах біля містечка Кунів була заснована колонія Антонівка [19, арк. 9]. У 1805 р. 11 сімей менонітів поселилися біля с. Вигнанка Дубенського повіту [20, арк. 76-77]. За ними на Волині виникають й інші колонії, що приводить до зростання тут кількості іноземних поселенців.

Потрібно відмітити, що, починаючи з 1811 р., характер переселення іноземців на територію краю змінюється. Поселенцями з цього часу стають не лише сектанти, яких приваблювала сюди можливість вільно відправляти свої релігійні обряди, а й люди, яких спонукала до переселення економічна вигода. У першу чергу Волинь, з її обширними територіями необроблених земель, приваблювала селян сусідніх держав, які знаходили тут кращі умови для праці та життя. В основному це були вихідці з Пруссії та Австрії. Частина з них перебувала уже не зі своєї історичної батьківщини, а з території Царства Польського, куди вони раніше переселилися. Але значних масштабів процес переселення іноземних колоністів на територію Правобережної України ще не набув. Крім того, в основному він був спрямований на Волинь. Перше можна пояснити тим, що у 1809 р. російський уряд через обста-

вини військового і політичного характеру почав дещо по-іншому ставитися до переселенців. Зокрема, через тривожний стан на російсько-австрійському кордоні він затвердив рішення «відсилати вихідців з-за кордону у внутрішні губернії» країни. У 1810 р. уряд визнав за недоцільне надавати іноземним переселенцям грошову допомогу, позики, а в 1812 р., через початок війни з наполеонівською Францією, в'їзд їм в імперію взагалі заборонили. У 1819 р. ця заборона була підтверджена [21, с. 99-100].

Як би там не було, але царська адміністрація і в цей час і надалі активно займалася іноземними переселенцями. Про це, зокрема, свідчить те, що за роки царювання Олександра I (1801 – 1825 рр.) було прийнято 123 укази, що стосувалися колоністів [8, с. 13].

У 30-х рр. XIX ст. переселенський рух на Правобережну Україну знову активізувався. На це, зокрема, вказує те, що, якщо перша тисяча переселенців прибула на територію краю за тридцять років [22, с. 164-165], то друга – менше ніж за сім наступних [23, арк. 32; 1, додаток 2]. При цьому переселенський рух уже був спрямований не тільки на Волинь, а й на Поділля та Київщину. Так, у 1833 р. 52 сім'ї пруських ремісників поселилися у маєтку поміщика Скибинецького біля містечка Дунаєвці Ушицького повіту Подільської губернії. Цього ж року 15 сімей пруських робітників і ремісників осіли в містечку Коростишів Радомишльського повіту Київської губернії [1, с.3-4].

Однією з головних причин цієї активізації було польське повстання 1830 -1831 рр. Німецькі поселенці, що мешкали на етнічних польських землях, не поділяли його ідеї і підтримували дії російського царизму щодо придушення заворушень. Це викликало неприязнь поляків і навіть відкриті розправи над німецькими колоністами. Останні почали шукати порятунку у сусідніх з польськими губерніях, у тому числі на Правобережній Україні. Санкт-Петербург намагався утримати німців від переселення, відшкодовуючи їм заподіяні повстанцями збитки, але даремно. До певної міри потік переселенців стримувало те, що процес переселення був досить тривалим і вимагав значних зусиль і терпіння. За дозволом на переселення бажа-

ючі зверталися до керівних органів Царства Польського, і вони вирішували, давати чи ні їм еміграційний паспорт. Проте після його отримання митарства переселенців не закінчувалися. Ще потрібні були дозволи Міністерства внутрішніх справ, губернського правління, а також сходу мешканців того населеного пункту, куди вони збиралися переселитися. Ця процедура досить часто затягувалася на роки. Так, житель Царства Польського Готліб Шпрінгер звернувся за дозволом про переселення на Волинь на початку 1840 р., а відповідь від Міністерства внутрішніх справ отримав лише в березні 1842 р. Губернські ж органи влади дали свій дозвіл у 1844 р. [24, арк. 1-5]. Тобто, процес збору необхідних дозволів затягнувся на довгих чотири роки. Це значно ускладнювало переселення, а в багатьох взагалі відбивало бажання переселитися. Все ж потік переселенців на територію Київського генерал-губернаторства з року в рік зростає. Цьому також сприяла ситуація, що склалася на території краю після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр. і політика, яку тут проводив С.-Петербург у той час. Зокрема, активні учасники повстання позбавлялися земельної власності, що призвело до звільнення значних земельних площ, які потребували нових робочих рук для обробітки. Цю проблему могли розв'язати іноземні колоністи, які виявляли бажання переселитися сюди. Це підтримував і російський уряд, який прагнув ліквідувати польське економічне домінування в Південно-Західному краї [25, с. 24].

Потрібно зазначити, що місцеві органи влади намагалися контролювати процес переселення іноземних колоністів на територію краю. Усіх, хто в'їжджав сюди, фіксували чиновники митниць і передавали ці дані до Канцелярії волинського і подільського губернаторів (Волинська і Подільська губернії були прикордонними), де вони узагальнювалися і щотижня передавалися до Києва військовому губернатору. Сьогодні ці документи зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Їхній аналіз свідчить, що за період з 1800 по 1861 рр. на територію краю в основному переселялися вихідці з німецьких земель (59,4 % від загальної кількості переселенців), Царства Польського (27,6 %),

Австрії (6,8 %), Швейцарії, Франції, Голландії (2,4 %) [26, арк. 1-791].

Аналіз джерел свідчить, що в середині XIX ст. на Правобережжі з'являються переселенці з Чехії (17 сімей осіло на Волині і 31 сім'я – на Поділлі) [1, с. 10; 16, с. 308-309].

На відміну від німецької колонізації, чеська розпочалася без активної стимуляції С.-Петербурга. Більше того, низка чеських, польських і російських дослідників пов'язують її появу з діяльністю чеха Ф.Пршібила, який, працюючи у Варшаві у бюро з продажу майна і нерухомості, їздив по північних районах Чехії й агітував селян до переселення на територію Правобережної України і, в першу чергу, Волині. Це викликало занепокоєння австрійської влади, яка заарештувала його й змусила покинути країну. Ф.Пршібил і ще 14 чехів виїхали на Волинь [2, с. 862]. У Рівненському повіті у польського поміщика Веселовського вони придбали Глинський маєток, де заснували ще одне чеське поселення [27, арк. 1-16]. Згодом нові чеські переселенці придбали тут маєтки Семидуби, Ульбарів, Мирогоща [2, с. 868]. Ряд дослідників вважають, що саме агітація спеціальних агентів відіграла важливу роль в активізації чеської еміграції на Волинь. А з їхньої легкої руки в Чехії поширеним стало прислів'я — "За халупу на батьківщині – господарство на Волині" [28, с. 268].

Такий підхід є дещо спрощеним. Дійсно, така агітація мала певний вплив на активізацію переселення чехів на Волинь, але вона була ефективною лише тому, що потрапляла на сприятливий ґрунт економічних і політичних причин, які й були головними.

Потрібно зазначити, що, на відміну від С.-Петербурга, поява порівняно значної кількості колоністів на території Правобережної України не стикалася з активною підтримкою з боку адміністрацій губерній. Вони не визнавали за ними жодних пільг і хотіли підпорядкувати їх загальним законам, що існували в імперії для селян і міщан. Це привело до того, що частина переселенців покинула територію краю і пішла шукати щастя в інші губернії імперії. Інші ж почали клопотати перед урядом про збереження за ними

тих пільг, які вони мали у Царстві Польському. Це клопотання С.-Петербург не задовільнив [22, с. 165].

Архівні документи свідчать, що для колоністів, які прибували на Правобережжя, Департамент поліції встановлював певний порядок проживання. Зокрема, іноземні піддані протягом року повинні були отримати новий паспорт [29, с. 132]. Тих, у кого цей термін закінчувався і не було дозволу на проживання, власті висилали за межі імперії. Архівні матеріали показують, що таких невдах було чимало.

До 1861 р. російська адміністрація жорстко контролювала виконання закону, який забороняв іноземцям мати у власності землю. Дозволялося лише володіти нею для облаштування фабрик і заводів. Для цього можна було мати не більше 300 десятин землі. При цьому закон вимагав, щоб іноземці протягом десяти років прийняли російське підданство, інакше вони позбавлялися цієї власності, або ж повинні були її продати особам, які мали право на володіння землею [30, арк. 1-24]. Це, а також названі вище причини, безумовно, стримували потік переселенців на Правобережжя, який до 60-х рр. ХІХ ст. так і не набув значних масштабів. Так, за даними А.Вороніна, за першу воловину ХІХ ст. на його територію переселилося трохи більше 2400 родин колоністів [1, додаток 2].

Ситуація різко змінилася після 1861 р., коли кількість переселенців різко зросла, а до регіонів їхнього активного виходу додалася Чехія. На нашу думку, це було зумовлено низкою політико-правових та економічних причин.

По-перше, скасування кріпосного права привело до нестачі робочих рук у великих поміщицьких маєтках краю і тому поміщики з охотою почали здавати свою землю в оренду.

По-друге, закон від 19 лютого про оренду поміщицьких земель значно розширив права останніх і дозволив передавати землю в оренду іноземцям. При цьому термін оренди значно зріс і сягнув 36 років. Останнє не тільки сприяло посиленню іноземної колонізації, а й закріплювало переселенців на Правобережжі, де поміщики мали значні земельні площі, а ціна на землю була порівняно невисокою (особливо на Волині, де одна десятина найкращої зем-

лі коштувала 80 руб., що було у 10 разів менше ніж у Чехії) [28, с. 268], що дозволяло їм укладати з поміщиками досить вигідні контракти.

По-третє, свій внесок в активізацію переселення іноземців, у першу чергу німців, на територію краю внесло польське повстання 1863 р. Спочатку німецькі колоністи, тікаючи з привіслянських губерній, що були охоплені бойовими діями, перебиралися у більш спокійні регіони. Після придушення повстання царизм, «відновлюючи порядок і спокій у Царстві Польському», фактично відмінив усі пільги, які раніше тут мали іноземні колоністи, що викликало їхнє незадоволення [31, арк. 1-2]. У той же час складалися сприятливі умови для переселенців у західних і південно-західних губерніях імперії. Тут за участь у повстанні чи за співчуття до його ідей місцеві чиновники, за наказом С.-Петербурга, почали конфісковувати у польської шляхти значні площі земельних угідь. Цю кампанію було вирішено провести так, щоб "зменшити польський вплив" у регіоні. Конфісковані маєтки планувалося передати російським землевласникам. Проте останні не поспішали господарювати у них. Тому задля відновлення занедбаного господарства краю 23 березня 1863 р. світ побачив царський указ, який визнав доцільним залучити сюди переселенців, які б мали достатні кошти. Одночасно у цьому регіоні заборонялося продавати, дарувати, здавати в оренду маєтки полякам і євреям [25, с. 26-28]. Таким чином ці землі досить часто здавалися в оренду іноземним колоністам.

По-четверте, у цей час царизм затвердив низку указів, які надавали переселенцям ряд пільг. Зокрема, ще царським указом від 18 грудня 1861 р. німецькі колоністи звільнялися від виконання військової повинності, а кількома роками пізніше вони, разом із росіянами, звільнялися від сплати податків під час купівлі нерухомості в західних і південно-західних губерніях імперії. Банки надавали переселенцям, на однакових з росіянами умовах пільгові позики на придбання польських маєтків [29, с. 132].

По-п'яте, зубожіння значної маси німецьких і чеських селян, ремісників і робітників на батьківщині. Зокрема, у

другій половині XIX ст. європейські країни неодноразово вражали економічні кризи, які позбавили багатьох засобів до існування. Складна ситуація була і в сільському господарстві. Ввезення до Європи дешевого американського хліба спричинило у 1870 – 1890 рр. аграрну кризу, яка розорила багато селянських господарств у Німеччині, Чехії. Усе це виштовхувало значні кількості німецького і чеського населення за межі їхньої етнічної території.

Названі причини, а також прикордонне розміщення губерній Правобережної України, робили їх привабливими для переселенців з європейських країн. Як наслідок, у 60-х рр. XIX ст. значно збільшилися масштаби переселення європейців, і в першу чергу німців, на територію краю. Так, лише на Волинь протягом 1863 р. переселилося з Царства Польського 285 німецьких сімей, з Пруссії – 30, з Австрії – 24 [22, додаток 2]. У наступні роки наплив продовжувався. В основному переселенці прибували з Царства Польського, яке найбільше постраждало від польського повстання. У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігаються численні прохання колоністів на ім'я Київського генерал-губернатора дозволити їм переселитися з Царства Польського на Правобережну Україну. Особливо популярною серед них була Волинь. Виявлені автором у Державному архіві Житомирської області матеріали дають можливість показати головні тенденції процесу переселення німців на територію Волинської губернії. Проте в шести повітах вдалося проаналізувати дані лише по одній з двох діляниць мирових посередників, що дещо спотворює загальну картину [Підраховано і таблиця складена за: 32, арк. 2-8; 33, арк. 2-18; 34, арк. 2-17; 35, арк. 2-8; 36, 2-71; 37, 2-14; 38, 2-12; 39, 1-25; 40, 2-9; 41, 2-7; 42, 2-7; 43, 1-76; 44, арк. 1-6].

Переселилося (осіб)	Р о к и				Разом
	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899	
Чоловіків	6402	10510	10161	1705	28778
Жінок	6170	10259	9873	1617	27919
Разом	12572	20769	20034	3322	56697

Таблиця свідчить, що, починаючи з 60-х рр. XIX ст. активізується процес переселення німецьких колоністів на Волинь. Його пік припадає на 70 – 80-ті рр. У цей час на ім'я волинського губернатора надходять численні прохання від пруських підданих про придбання землі в краї. Показовим є звернення шести сімей колоністів з Овруцького повіту, в якому вказувалося, що усі вони мають власні кошти на придбання земельних ділянок площею від 10 до 42 десятин. Але вони підкресливали, що бажають залишитися пруськими підданими [45, арк. 4].

Аналіз архівних документів свідчить, що більшість цих прохань були задоволені. Проте, як свідчить таблиця, у 90-х рр. потік переселенців різко зменшується. На нашу думку, такі зміни можна пояснити зміною ставлення урядових структур до переселення іноземців, в першу чергу німців, на територію імперії в цілому і Правобережної України зокрема.

Децо за іншим сценарієм розвивався процес чеської колонізації краю. На початку формування стабільного потоку чеських переселенців на Правобережну Україну російська адміністрація майже ніяк не реагувала на цей процес і він проходив неконтрольовано. У той же час австрійський уряд негативно поставився до нього. Посилаючись на договір з Російською імперією про взаємну видачу втікачів, Відень починає активно вимагати повернення чехів, які нелегально перейшли кордон. Місцева влада в Чехії затримувала бажаючим емігрувати видачу паспортів, дозволів на переселення, а тим, хто все ж таки оформляв усі необхідні документи, чинила усіякі перепони під час перетину кордону [46, с. 17]. Не залишилася осторонь цих процесів й австрійська преса. Сторінки проурядових газет зарясніли статтями про важке становище чеських переселенців у Росії, про повернення розорених емігрантів до дому і т.п [47, с. 74]. У цих умовах фактично єдиною зацікавленою стороною у переселенні чехів на територію Російської імперії стає уже згадуваний Ф.Пршібил, який у Рівному організував довідкову контору, яка надавала чехам, що вирішили переселитися на Волинь, консультативні послуги. Завдяки її діяльності у 1868 р. до міста прибули уповноваженні 15 чеських громад. За допо-

могою контори Ф.Пршібила вони придбали у Дубенському повіті майже 1,5 тис. десятин землі [48, арк. 3-5]. Ще до кінця року на ці землі переселилося 135 чеських сімей [1, с. 10]. Фактично з цього часу розпочинається масове переселення чехів на територію краю. Його масштаби можна прослідкувати за наступною таблицею [32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44]:

Переселилося*	Р о к и					Разом
	1859 - 1869	1870 - 1879	1880 - 1889	1890 - 1899	1900 - 1903	
Осіб	3693	10181	922	168	93	15057

* У шести повітах Волині з дванадцяти вдалося проаналізувати дані лише по одній з двох діляниць мирових посередників, що дещо спотворює загальну картину.

Дещо інша ситуація склалася в інших губерніях Правобережної України. Так, на Київщині і Поділлі у другій половині ХІХ ст. досить значним було аграрне перенаселення і придбати тут землю чехам було складно. Тому поселення чехів на територію Київської та Подільської губерній було швидше винятком ніж звичним явищем. До таких, зокрема, можна віднести поселення чехів у с.Маньківці Летичівського повіту Подільської губернії, де в 70-х рр. ХІХ ст. їх уже мешкало більше 700 осіб [16, с. 310]. Досить значна кількість чеських колоністів поселилася і в Радомишльському повіті Київської губернії (більше 1100 осіб) [49, с. 13]. Поселялися чехи й в інших повітах Київщини і Поділля, але їх кількість, на відміну від Волині, тут була не значною (від кількох чеських сімей на повіт до кількох десятків). Це підтверджують і результати перепису 1897 р., які показали, що в губерніях Правобережної України не було повітів, в яких би не проживали чеські поселенці [49, с. 8-13].

Хоча наведена таблиця й не повна, все ж вона дає уявлення про загальну картину переселення чехів не лише на Волинь, а й в цілому на Правобережну Україну. Зокрема, вона показує, що, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст., цей процес активізується. Спалах переселенської активності у 70-х рр., на нашу думку, пояснюється зміною ставлення росій-

ських урядових кіл до чеських емігрантів, які прагнули за рахунок останніх послабити в краї позиції поляків і католицької церкви. Виходячи з цього, у 1867 р. в Москві при Імператорському сільськогосподарському товаристві було створено спеціальний комітет, який повинен був сприяти переселенню чехів на територію Російської імперії. Він розпочав проводити серед чехів роботу з роз'яснення умов переселення, пропаганді переваг проживання в Росії. Для цього комітетом чеською мовою друкувалися спеціальні листівки, інші агітаційні матеріали.

Поряд з цим російська адміністрація почала проводити й організаційні заходи щодо залучення чехів на Волинь. У 1868 р. київський генерал-губернатор О.Дондуков-Корсаков, зробивши ознайомчу поїздку по чеських поселеннях краю, підготував рапорт Олександрю II, де всіляко хвалив переселенців і робив висновок, що чеська колонізація Волині дуже корисна для держави. На його основі та на матеріалах чиновника з особливих доручень, полковника П.Грессера, який особисто побував у багатьох чеських поселеннях і детально описав їхній побут [2, с. 825-830], урядовці підготували, а імператор у 1870 р. затвердив положення з промовистою назвою "Про поселення чехів у Волинській губернії". За ним чеським поселенцям дозволялося:

- без особливих свідoctв про лояльність, які потрібно було брати в поліції, і без тяганини приймати російське підданство;
- на власний вибір приписуватися до селянських громад і волостей, або утворювати власні;
- безмитний провіз через кордон сільськогосподарських машин і знарядь.

Крім того, вони на п'ять років звільнялися від виконання державних, громадських повинностей і пожиттєво звільнялися від рекрутчини. Чеські поселенці також отримали свободу віросповідання [50, с. 504-509; 51, с. 1541-1544].

У цьому ж році російський уряд офіційно повідомив Відень про одностороннє припинення дії угоди про взаємну видачу осіб, які ухилялися від виконання військової повинності. Цим була знята одна з офіційних причин повернення чеських переселенців до Австро-Угорщини.

У той же час урядовці намагалися стимулювати прийняття чеськими переселенцями російського громадянства. Для цього вони надавали тим, хто його прийняв, ряд пільг. Так, у 1871 р. С.-Петербург затвердив спеціальну постанову, яка звільняла чехів – громадян Російської імперії від сплати грошового мита під час купівлі землі у польських землевласників. Спочатку цією пільгою користувалися лише волинські чехи, а згодом і ті, хто мешкав у Київській і Подільській губерніях.

Не залишалася осторонь проблем переселення чехів на територію Російської імперії й російська преса. Вона розгорнула досить активну кампанію з висвітлення як самого процесу переселення, так і життя чеських колоністів у Росії. Особливо старався "Киевлянин", який із захопленням писав про політичні та економічні дивіденти, що принесуть державі переселенці [52; 53].

Під впливом таких дій уряду, пропагандистської кампанії російської преси значно активізувалася діяльність керівництва прикордонних з Австро-Угорщиною губерній. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. за розпорядженням волинського губернатора на території краю було створено чотири чеські волості: Глинська (Рівненський повіт), Дубенська (Дубенський повіт), Луцька (Луцький і Рівненський повіти), Купічевська (В.-Волинський повіт). До складу цих волостей входили не тільки ті поселення у яких мешкали лише чехи, а й ті, де населення було змішаним, як правило, українсько-чеським [54, арк. 30, 44, 78]. В основному це були переселенці першої хвилі, а колоністи які прибували на територію губернії наприкінці 70-х і в наступні роки XIX ст., здебільшого селилися уже в українських селах східних повітів краю (Житомирський, Н.-Волинський) і зараховувалися до українських селянських волостей. Документи, що зберігаються у Державному архіві Житомирської області, дають змогу підрахувати як кількість чеських колоній, так і кількість українських поселень, де на початку XX ст. мешкали чеські переселенці. Так, за неповними даними, у 1903 р. на Волині нараховувалося більше 50 чеських колоній і понад 70 населених пунктів, де чехи проживали разом з представниками інших етносів, у першу чергу українцями [Підраховано за: 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44].

Аналіз джерел свідчить, що як німецькі, так і чеські колоністи досить швидко освоїлися в краї і почали відігравати в його житті досить помітну роль. Особливо це стосувалося економіки Волині. Це викликало занепокоєння урядових кіл, які починають виступати проти переселення іноземців. Так, київський генерал-губернатор А.Дондуков-Корсаков заявив, що воно загрожує «державному спокою і правильному розвитку краю», і запропонував заборонити переселення німців, які не прийняли російське підданство, а також скасувати усі надані їм пільги [55, арк. 112]. Ці пропозиції не пройшли. Але прихильники обмеження переселення іноземців на територію імперії не заспокоїлися. У 1881 р. за наказом генерал-ад'ютанта Дрентельна створюється спеціальна комісія з дослідження масштабів іноземної колонізації. Вона зробила досить детальний аналіз кількості іноземних поселенців на території Правобережної України. Його результати можна подати в наступній таблиці [56, с. 100].

№ п / п	Губернії	Кільк. Колоністів у 1882р.	% до заг. кількості населення.	Кільк.колоністів, які прийн.рос. підданство.	% до заг. кількості колоністів в.
1.	Волинська	87731	4,5	21186	24,1
2.	Київська	4353	0,19	1747	40,1
3.	Подільська	1024	0,05	538	52,5
	Разом	93108	1,5	23471	25,2

Дані комісії свідчать, що на період її роботи на Правобережній Україні мешкало майже 100 тис. іноземних колоністів і це був найвищий показник серед усіх регіонів імперії. При цьому лише кожний четвертий з них прийняв російське підданство. Серед трьох губерній краю найбільше іноземних поселенців мешкало на Волині (94,2% від їхньої загальної кількості) і, відповідно, найменший відсоток серед них прийняв російське підданство. Враховуючи все це, комісія зробила висновок, що концентрація значної кількості іноземних колоністів, які навіть не прийняли російське підданство, у прикордонних губерніях має негативні наслідки не лише у політичному, а й у військово-стратегічному сенсі [57, с. 19].

Практично з цього часу розпочинається активна протидія іноземній, у першу чергу німецькій, колонізації Правобережної України. Це починає стимулювати еміграцію німецьких колоністів з території краю. Основний потік переселенців був спрямований до Латинської Америки, особливо Бразилії. Тому німецькі історики назвали 1890 – 1900 рр. "Brasilienjahre", тобто "роками Бразилії". І дійсно, еміграція російських німців набула у цей час значних масштабів. Так, на думку німецького дослідника Н. Арндта, лише з Волині до 1894 р. виїхало майже 30 тис. німців [18, с. 62].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. поряд із еміграцією на Захід частина німців Правобережної України переселялася і на Схід – до Сибіру. У фондах державного архіву Житомирської області зберігаються численні списки таких переселенців, які свідчать, що цей процес набув у губернії значного розмаху [58, арк. 239-541]. Крім того, у 1905 р. на запрошення курляндських властей понад 20 тис. волинських німців виїхало на постійне проживання до Прибалтики [59, с. 113].

Потрібно зазначити, що обмежувальна політика російського царизму щодо німецьких колоністів та активізація внаслідок цього еміграційних процесів серед них не дали владі бажаних результатів. Справа у тому, що на місце емігрантів прибували нові колоністи. Крім того, для них був характерним значний природний приріст. Ці два фактори сприяли тому, що кількість німецьких поселенців в краї не зменшилася, чого добивався царизм, а зросла. Так, якщо у 1882 р. на Правобережній Україні мешкало трохи більше 87 тис. колоністів [56, с. 100], то в 1897 р. – уже майже 200 тис. [49, с. 8-13].

Схожі процеси відбувалися й у середовищі чеських переселенців. Аналіз джерел свідчить, що в кінці XIX ст. губернії Правобережної України стали основним регіоном поселення чехів в Україні. На це, зокрема, вказує таблиця складена на основі матеріалів перепису 1897 р. [49, с. 8-13, 36]

№ п/п	Регіони	Кількість чеського населення.	% до загальної кількості чеськ. насел. в Україні
1	Волинь	27670	75,9
2	Київщина	3294	9,0
3	Поділля	886	2,4
4	Правобережна Україна	31850	87,4
5	Україна	36446	100

Як уже зазначалося, заохочуючи переселення чеських колоністів на Волинь, російський уряд не лише хотів вирішити певні господарські питання, а й прагнув використати їх для послаблення позицій католицької церкви. Проте ця спроба провалилася.

Не виправдала себе й інша ідея російського уряду – зменшити за рахунок протиставлення чехів-колоністів польським землевласникам польський вплив на господарське життя краю. Враховуючи це, а також погіршення стосунків з Австро-Угорщиною, російський уряд наприкінці ХІХ ст. змінює своє ставлення до чеських переселенців. Так, у 1884 р. світ побачив царський указ, який забороняв їм купувати землю на Волині. В 1888 р. російський імператор затвердив нові правила "облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західному краї", які скасували усі привілеї іноземних поселенців, зрівняли їх у правах з місцевим населенням і запровадили інститут прописки, що фактично прикріпило іноземних поселенців до місця їхнього проживання [60, арк. 376].

Для більш чіткого виконання цих правил київський генерал-губернатор О.Ігнат'єв наказав провести у Волинській, Київській і Подільській губерніях перепис іноземних поселенців. Будь-яке ухилення від нього чи не повідомлення про перехід на нове місце проживання каралися штрафом до 500 руб. або арештом до трьох місяців [61, арк. 91]. Проте на цьому царизм не зупинився. В 1891 р. на Волині ліквідували чеські волості, провели новий поділ повітів на стани й урядні дільниці. Останнє робилося таким чином, щоб до кожних 100 дворів іноземних поселенців був прикріплений поліцейський урядник, а до кож-

них 1000 дворів – пристав. При цьому усі витрати з утримання додаткової кількості поліцейських були покладені на самих колоністів. За підрахунками О.Пилипенка це в середньому становило 4 руб. 73 коп. на рік з кожного двору [57, с. 20].

Зрозуміло, що усе це значно ускладнило життя волинських чехів. Ось як у цей час вони описували його: "Ніде стало правди взнати... оголосили нам, що ми прогнівили уряд і позбавляємося права купувати землю.... Працюємо, злочинів не чинимо, податки платимо справно, коримось владі....Страшна біда загрожує нам..." [2, с. 100-103].

Крім адміністративних утисків, чеські переселенці починають відчувати на собі й ідеологічний тиск. У 1888 р. на Волині були ліквідовані чеські парафії, розпочинається широка кампанія з їх насильницького навернення у православ'я. Більшість чеських поселенців спокійно приймала православну віру, але частина з них противилася цьому. До таких місцева влада навіть застосовувала репресивні заходи. Так, у 1890 р. Волинським губернським судом розглядалася справа про виселення з чеської колонії села Великі Дорогостаї Дубенського повіту чеха Ф.Долежала – за антиправославну агітацію. За таким же звинуваченням у 1892 р. з Ольшанки Житомирського повіту було виселено сім'ю чеха І.Вайскебера [62, с. 87-88].

Зрозуміло, що така політика російського самодержавства негативно позначилася на масштабах переселення чехів на Правобережну Україну. Більше того, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. воно майже припинилося. У той же час частина волинських чехів-католиків, які відмовилися змінювати віру, виїхала на Південь України, де релігійні утиски були значно меншими. Під час столипінської аграрної реформи спостерігалось деяке пожвавлення переселенського руху чехів на Волинь, але значного розмаху він уже не досяг. Усе ж кількість волинських чехів на початку ХХ ст. дещо зросла. Так, якщо в 1897 р. в краї проживало 27,7 тис. чеських колоністів [63, с. ІХ], то в 1914 р. – уже 33,1 тис. [64, с. 9-10]. В основному ці зміни відбулися за рахунок природнього приросту. Адже народжуваність у чехів була досить високою, а смертність чи не найнижчою серед усіх етнічних груп краї.

Наведений матеріал свідчить, що з кінця XVIII ст. на територію краю починає формуватися потік іноземних переселенців. У переважній більшості це були німецькі колоністи, яких сюди приваблювали урядові пільги, наявність не дорогих родючих земель і близькість до історичної батьківщини. В середині XIX ст. на територію краю починають активно переселятися чехи. Особливо інтенсивно процес переселення відбувався після реформ 1861 р. і поразки польського повстання 1863 р., коли для переселення і переселенців склалися сприятливі політико-правові й економічні умови. Як наслідок німецьке, чеське населення Правобережної України досить швидко зростало і почало відігравати помітну роль у господарському і культурному житті краю. Це викликало негативну реакцію урядових кіл. Влада почала обмежувати права колоністів, що привело до початку їхньої еміграції. Особливо це було характерно для німецьких колоністів. Їхня еміграція мала два напрями. Один був спрямований на Захід – до Латинської Америки (Бразилія, Аргентина), а інший на Схід – до Сибіру. Проте вона не мала визначального впливу на кількість німецького і чеського населення Правобережної України, оскільки на зміну тим, хто залишав край, з Австрії, Пруссії, Царства Польського прибували нові поселенці. Як наслідок, напередодні Першої світової війни німецька національна меншина за чисельністю тут була п'ятою, а чеська – шостою, поступаючись лише представникам корінної нації (українцям), а також євреям, росіянам і полякам.

1. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б.м., б.г.

2. Крижановский Е.М. Чехи на Волыни. СПб., 1887.

3. Велицын А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – СПб., 1889. – Т. 200, 201, 206, 208, 210.

4. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам). – М., 1909.

5. Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні: 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р. // Укр.іст.журн.- 1990.- № 9.

6. Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ.- 1993.- № 1, 2, 3/12; 1994.- № 1, 2, 5/12.

7. Кулінич І.М., Кривець Н.В. *Нариси з історії німецьких колоній в Україні.*- К., 1995.
8. Васильчук В.М. *Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.).* – К., 2004.
9. Грибанова С. *Чехи в Україні // Старожитності.*- 1994.- № 5-6.
10. Бармак М.В. *Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.).*- Тернопіль, 1999.
11. Шпиталенко Г. *До історії чеської трудової еміграції на Волинь у другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія.*- Вип. 62.- К., 2002.
12. Поліщук Ю., Суліменко О. *Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект.* – Житомир, 2004.
13. Клаус А. *Сектаторы-колонисты в России // Вестник Европы.*- СПб., 1868.- Т.4.- С.263.
14. *Манифесты Екатерины II.* – СПб., 1768. – С. 19.
15. Клаус А. *Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России.*- СПб., 1869.
16. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западное отделение. Материалы и исследования. /Собр. П.П. Чубинским (далі Труды этнографическо-статистической экспедиции...).*- Б.м, б.г.- Т.7.
17. *Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО).*- Ф.58. Оп.1. Спр.1050.
18. Arndt N. *Die Deutsche in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberblick.*- 1994.
19. ДАЖО.- Ф.58. Оп.1. Спр.1099.
20. *Там само.* – Спр. 1060.
21. Оглоблин А.П. *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика.*- К., 1925.
22. Забелин А. *Военно-статистическое обозрение Волинской губернии.*- Ч.1.- К., 1887.
23. *Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі ЦДІАУК).*- КМФ. 11. Оп. 1. Спр. 36.
24. ДАЖО. – Ф. 58. Оп. 1. Спр. 681.
25. Картавцев Е. *Обрусение землевладения в Юго-Западном крае.*- К., 1877.
26. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1932.
27. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 183.- Спр. 243.
28. *Волинские епархиальные ведомости.* – 1894.- № 9.
29. Holz H. *Deutsche Anteil am Handel und Gewerde in Wolhynien // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien.*- Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1992.
30. ЦДІАУК.- Ф.442. Оп.38. Спр.671.

31. ЦДІАУК.- Ф.442. Оп.618. Спр.58.
32. ДАЖО. – Ф. 70. Оп. 1. Спр. 855.
33. Там само. – Спр. 857.
34. Там само. – Спр. 858.
35. Там само. – Спр. 859.
36. Там само. – Спр. 860.
37. Там само. – Спр. 861.
38. Там само. – Спр. 862.
39. Там само. – Спр. 863.
40. Там само. – Спр. 864.
41. Там само. – Спр.865.
42. Там само. – Спр. 866.
43. Там само. – Спр. 867.
44. Там само. – Спр. 868.
45. Там само. – Спр. 63.
46. Olic V. *Dejiny ceskeho vstehovalectvi na Rus.-Kyjev, 1908.*
47. Ковба Ж.М. Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века.- Дис...канд. ист. наук.- Львов, 1974.
48. ЦДІАУК.- Ф. 442. Оп. 48. Спр. 80.
49. Чорний Сергій. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник.- К., 2001.
50. Свод законов Российской империи...- Т.ХІІ. – Кн. 3.
51. Там само. – Т.ХІ.
52. Киевлянин.- 1869. – 6 марта.
53. Киевлянин. – 1870. – 10 марта.
54. ЦДІАУК. – Ф. 442. Оп. 617. Спр. 128.
55. ЦДІАУК. – Ф. 442. Оп. 618. Спр. 261.
56. Neutatz D. *Die «deutschen Frage» in Sud – und Sudwestrusland Kolonisten im Snannungfeld 1861 – 1914 // Wolhynische Hefte 7. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1993.*
57. Пилипенко О. Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // Людина і політика. – 1999. – №3.
58. ДАЖО. – Ф. 115. Оп. 2д. Спр. 158.
59. Arndt N. *Das Wolhyniendeutschtum und die Machtinteressen in Ost-ud Mitteleuropa // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1992.*
60. ЦДІАУК. – Ф. 442. Оп. 618. Спр. 261.
61. ЦДІАУК. – Ф. 442. Оп. 52. Спр. 439. Ч. I.
61. Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.) // Дис... канд. ист. наук. – Тернопіль, 1997.
62. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. VIII. Волинская губерния. – СПб., 1904.
63. Обзор Вольнской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915.

Фелікс Левітас

УКРАЇНСЬКО–ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
1919–1920 РР.:
ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена маловідомим суперечливим сторінкам міжнаціональних відносин в Україні в період Національної Революції та Громадянської війни. Автором здійснена спроба визначити причини конфліктності у відносинах між різними етносами. До наукового обігу залучаються нові історичні джерела.

Ключові слова: міжнаціональні відносини, історична пам'ять, національна пам'ять, Українська Національна революція.

Felix Levitas. Ukrainian/Jewish Relations, 1919-1920: Overcoming the Stereotypes of National Memory. An article is dedicated to little known, controversial pages of international relations during the period of National Revolution and Civil War in Ukraine. Author attempts to define the reasons of conflicts among different ethnic groups. New historical sources are included into the research.

Key words: international relations, historical memory, national memory, Ukrainian National Revolution.

За підрахунками відомого українського історика В. П. Капелюшного з 1991 по 2002 рр. в Україні було підготовлено понад 500 ґрунтовних наукових праць, присвячених українській національній революції 1917–1921 рр. Значний корпус історичних досліджень з'явився і в наш час. Не дивлячись на досить строкатий спектр модерних студій, доводиться констатувати, що історико-етнологічним розвідкам за 20 років наукових пошуків присвячено всього кілька узагальнюючих праць. Період революції і громадянської війни був наповнений не тільки політичними, військовими, економічними і соціально-культурними проблемами. Наявність певних прогалин у висвітленні міжнаціональних проблем, перш за все україн-

сько-російських, українсько-польських, українсько-єврейських, спричинена заангажованістю питанням у минулому. Це і сьогодні породжує різноманітні стереотипи і упередження якнайменш на науковому і побутовому рівнях.

Найбільш подразливими в цьому аспекті видаються українсько-єврейські відносини. Сучасні обопільні історіографічні рефлексії щодо цього питання і надалі залишаються досить складними і суперечливими. На початку 90-х років відомий український вчений і правозахисник Леонід Плющ звернув увагу, що «фактором є те, що в Україні українці не знають єврейської історії і культури, а євреї – української. Гірше, євреї України не знають своєї, а українці – своєї культури. На такому ґрунті тяжко очікувати чогось іншого, ніж мітів, переважно, позитивних, про себе, негативних – про інших». Не секрет, що за 20 років модерної історії незалежної України вистачало дослідників, які вважали правильними поглядами, наприклад, І. Крип'якевича: «Національні меншини вели свою власну національну політику, шукали порозуміння з чужими державами... Боротьбу в українському таборі використали большевики і, спираючись на жидів та чуже національне робітництво, вдерлося в Україну» [1, с. 86].

Зазначений дискурс залишає поза увагою роздуми лідера української національної революції М. Грушевського, який вважав національні меншини, в тому числі й євреїв, об'єднаних в демократичні партії, активними учасниками розбудови незалежної української держави. «Маю всяку певність, що на сім ґрунті в українського елементу з єврейським, – писав Михайло Сергійович, – може установитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь» [2, с. 41–42].

Не треба пояснювати, чому з єврейського боку також вистачає дослідників, які по черзі порівнювали події 1917–1921 рр. з Коліївщиною чи з Голокостом, звинувачуючи Головного Отамана Симона Петлюру та Директорію у етнічних чистках єврейського населення в першій чверті ХХ століття. Національна пам'ять залишається досить стійкою, навіть за наявності нової джерельної бази і матеріалів сучасних об'єктивних розвідок.

На початку 1919 р. Українська Народна Республіка опинилася в трикутнику смерті. Раднарком, Денікін і Польша готувалися до великого наступу в Україну. Українська влада встигла провести Трудовий Конгрес, де майже кожний четвертий делегат був представником національних меншин. Конгрес затвердив маніфест та історичний Акт Злуки між УНР та ЗУНР. Військова хвиля накрила УНР, яка не встигла навіть розгорнути діяльність своїх представницьких органів на місцях. Справжньою трагедією для молодії української державності стали єврейські погроми. Механізми, які спричиняли антисемітську стихію, досить складні і неоднозначні. Адже Директорія УНР після повалення влади гетьмана П. Скоропадського відновила Закон «Про національно-персональну автономію», який, на думку учасника подій і відомого українського історика Д. Дорошенка, відповідав перш за все інтересам євреїв. Були відроджені основні демократичні положення IV Універсалу Центральної Ради та Конституції УНР, де згаданий закон значився VII розділом. 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та гідності». Закон передбачав, що винні в образі громадянина УНР усним чи письмовим словом або вчинком з метою зневаги його національної честі чи гідності караються тюрмою від трьох до восьми місяців. Що стосується порушення прав представника національної меншості у публічній формі чи публічних інституціях караються тюрмою від шести місяців до одного року [3, с. 448].

Незважаючи на всі заходи Директорії УНР погромницька стихія (отаманія) і далі набирала обертів. За оцінками В. Винниченка, було два різновиди («сорта») отаманії, що виявила себе в подіях 1919 року. Перший різновид – «це чорносотенна, явно контрреволюційна й провокаторська руська офіцерія, яка складала значний відсоток старшин українського війська. Ця отаманія була, певною мірою, ініціатором і організатором погромів. Їм було корисно й необхідно дискредитувати українську владу. Крім того в погромах вони тішили свою темну, недалеко від селянської, одбіглу психіку, також набивали собі кишені грабованим погромленим добром» [4, с. 356–366].

Другий різновид отаманії, за В. Винниченком, – «Щиро український. Тут головним чином виступав національний момент. Синки крамарів, куркулів, панів і простого селянства, вони з дитинства були вже отруєні духом антисемізму. Загострення національних конфліктів, прихильність єврейського робітництва до большевизму розв'язала руки цим темним душам» [4, с. 366].

Продовжуючи свій роздум щодо ролі і значення єврейських погромів, В. Винниченко у статті «Єврейське питання на Україні» писав: «...найлютіші супротивники національного і соціального визволення українського народу всіма засобами старалися дискредитувати ідею української революції, української державності, української армії. Єврейські погроми служили для цього надзвичайно зручною зброєю» [5, с. 157].

Серед істориків останнього 20-ліття вистачає тих, хто продовжує ангажування досить стійкого стереотипу. Єврейські погроми – безумовно були злом. В той же час євреї були носіями більшовизму і комуністичних ідей, що об'єктивно викликало лють і ненависть до них. Внаслідок ставлення царату до євреїв як класичних іногородців останні давали дійсно найвищий відсоток вождів революційного руху. Євреїв вистачало не тільки серед більшовиків. Чимало їх було серед соціалістів-революціонерів, анархістів, кадетів та інших опозиційних самодержавству політичних сил. Однак, канадський історик єврейського походження Г. Абрамсон небезпідставно стверджує, що основна маса постраждалих від погромів євреїв якраз була мешканцями бідних єврейських містечок, взагалі далеких від політичного життя в країні. Внаслідок своєї малоосвіченості, ментальності, традиційно-релігійного способу життя, а вірніше, виживання населення єврейських містечок взагалі не підтримувало жодної з воюючих сторін. Підстава звинувачувати євреїв у надреволюційності і руйнівництві будь-якої неєврейської державності має своє історичне коріння. Вона зародилася в Росії після вбивства 1881 р. бойовиками організації «Народна воля» російського імператора Олександра II. І хоча серед народовольців євреїв не було, (крім господарки конспіративної квартири Г. Гельман, яка очікувала пологів), країною ширилися чутки (не без участі

вірних престолу сил), що євреї вбили царя. Це викликало погромницьку хвилю в Росії 1881–1882 рр. З цього часу самодержавство час від часу, коли у цьому була потреба, використовувало антисемітські наклепи для боротьби з революційним рухом, який «начебто був не російським, а «жидівським». «Ця провокативна ідея глибоко проникла в народну свідомість, – пише відомий науковець Ізраїль Клейнер, – і була головною засадою ідеології російських чорносотенців на Україні, в період громадянської війни та після неї вона набула форми гасла «всі євреї – більшовики» [6, с. 139].

Попри всю трагічність долі єврейських громад в Україні взимку – навесні 1919 р. (жахливі погроми в Бердичеві, Житомирі, Проскурові та інших містах) прийшов час звільнення від стереотипів тоталітарного мислення, що Директорія була організатором єврейських погромів.

В. Винниченко, як лідер Директорії, активно співпрацював з єврейським міністерством і представництвом єврейських партій у подоланні погромницької стихії. Була створена спеціальна державна комісія УНР з протидії погромам, яку очолив В. Кедровський. По можливості учасників погромів заарештовували і віддавали під суд. Активну позицію проти погромників зайняв прем'єр-міністр УНР В. Чехівський. Він попередив керівництво Директорії, що піде у відставку, якщо до погромників не буде вжито рішучих заходів [7].

У Бердичеві на захист євреїв намагався стати український полк, але погромники застосували проти нього кулемети броньових машин [7]. На околицях Житомира протидію погромникам чинили місцеві селяни, які своїми силами протидіяли бандитам і захищали євреїв [7]. 9 квітня 1919 року до Рівненської єврейської громади і до Міністра єврейських справ звернувся отаман Оскілко: «...маю шану повідомити Вас, пане міністре, що ніяких погромних вибухів проти єврейського населення в м. Рівному не буде і не може бути, що торкнеться погромної агітації, то таке призначається мною в корні» [8, с. 263].

На початок червня 1919 року Директорія УНР займала вузьку смугу Поділля 20 км на 10 км, продовжуючи на всі боки відбиватися від супротивників і відвойовувати захоп-

лені ворогом території. В умовах багатовладдя отаманія заволоділа значними теренами України, навіть витіснивши більшовиків. На її долю припадає найвищий відсоток єврейських погромів, які в наступному будуть записані на владу Директорії УНР. Тому зрозуміло, чому писав у своїй відомій праці професор І. Нагаєвський: «Коли ж соборна українська армія марширувала на Київ, зберігаючи лад і дисципліну, євреї знову дивились на неї, як на запоруку правопорядку і спокійного життя, оскільки таке життя було можливе на терені, охопленім пожежею» [9, с. 287].

У червні 1919 року в Кам'янці українська влада святкувала другу річницю I Універсалу. В урочистостях брали участь представники демократичних єврейських партій і громади. Напередодні свята газета «Український козак» розпочала дискусію про причини єврейських погромів. У виданні газети за 6 червня 1919 року в рубриці «Лист з фронту» було вміщено публікацію козака Івана С. «Хто погромник». Невідомий автор писав, що євреї самі винні в погромах. Адже вони всі налаштовані проти української державності, допомагають більшовикам і стріляють в спину українському війську. Відповідь козакові Івану С. [10] дав теж невідомий автор, такий собі Н.Г. Він засудив таке тлумачення українсько-єврейських стосунків. Автор безпосередньо писав: «Серед кожного народу є й бідні і багаті, розумні й дурні, чесні й крутії, працюючі і волоцюги. Серед кожного народу є всякі партії. Коли серед євреїв є більшовики, то є й не більшовицькі партії, які обстоюють самостійну Українську Народну Республіку... Отже воюючи з більшовиками, треба одрізнати євреїв-більшовиків від небільшовиків». Далі автор статті звернув читачів на неможливість завдавати кривди мирному населенню, жінкам, дітям, старим, незалежно, до якої партії вони належать. Публікація завершувалася зверненням до військ УНР: «Козаки, не забувайте, що євреї є населенням нашої землі. Коли вони будуть на нашому боці, то це для нас велика допомога для вигнання московців і збудування Української Народної Республіки».

Активну роботу щодо українсько-єврейському порозуміння проводило єврейське міністерство. У червні новий народний міністр Пінхос Красний звернувся з закликом до єврей-

ського населення України підтримати визвольну боротьбу українського народу. 13 червня 1919 року цей документ було надруковано у газеті «Український козак». У зверненні йшлося про те, що народне «правительство Української республіки» вживає рішучих заходів боротьби з погромами і злочинної агітації проти єврейського населення. Міністр засудив чорносотенців як головне джерело єврейських погромів, які мріють поневолити українців і євреїв. Звернувся він персонально і до українців, нагадуючи, що євреї завжди підтримували Українську Народну Республіку і що «нещастя єврейського народу є одночасно і нещастям українського народу», адже «неможливо будувати державу на руїнах розгромлених міст і містечок». Звернення завершувалося щирою надією, що «рука в руку з українським народом боротимемося за перемогу вільної Української Народної Республіки, в якій найдуть собі мирне співжиття два свобідних і рівних народи – українці та євреї».

17 липня 1919 року Головний Отаман Симон Петлюра зустрів у Кам'янець-Подільському делегацію єврейського населення, серед якої були представники релігійної громади, суспільних та політичних організацій. На наступний день у часописі «Трудова Громада» з'явилося повне комюніке, а український міністр преси та пропаганди видав спеціальну брошуру, яка містила всі промови, виголошені під час прийому делегації. Для розуміння українсько-єврейських відносин вона має неабиякий інтерес. Про що ж спілкувалися представники євреїв та Головний Отаман?

Кам'янець-Подільський рабин Гутман: «Більшовизм з точки зору святої Тори – Вавілонське стовпотворіння, покоління якого буде покарано законом... Я даю клятву від імені всіх єврейських святинь, що серед віруючої частини єврейства немає місця для більшовизму». Шановний рабин висловив подяку Головному Отаману, що може звернутися до нього давньоєврейською мовою (іврит – *Авт.*), яку забороняв царизму та переслідують більшовики, що виступають проти релігії.

Представник єврейської партії «Фолькспартай» Альтман: «Ми повністю підтримуємо уряд Директорії... Ми, сіоністи, не можемо виступати за більшовизм. Ми віримо у більшовизм менше, ніж будь-хто взагалі».

Представник партії «Поалей Ціон» Драхлер: «Політику Директорії ми – «Поалей Ціон» – робили разом з вами від Вінниці до Києва і назад від Києва до Вінниці... Наша партія і далі зацікавлена в самостійності вільної України. Я глибоко переконаний, що не тільки ми, але вся єврейська демократія візьме активну участь у боротьбі за визволення України. І в рядах армії Директорії єврейський козак пліч-о-пліч з українським буде воювати і нести свою кров і життя на олтар визволення України».

Від єврейських ремісників Крайз: «Більшовизм є згубний для бізнесу, ліквідував приватну власність, підриває економічне життя... Ми цілком підтримуємо Уряд, Міністра єврейських справ Красного, який є виразником волі єврейського трудового народу».

У свою чергу, Симон Петлюра дав тверду обіцянку єврейським представникам, що український уряд буде вести рішучу боротьбу з погромами, які чинять бандити на антиукраїнські елементи. Петлюра звернув увагу на необхідність активної ролі євреїв у боротьбі українського народу, так як це робить єврейське населення Галичини [11, с. 1–8].

20 липня 1919 року за № 69 було видано наказ Головного Отамана Симона Петлюри, який доручав усім командирам частин, а також представникам державного контролю за їх особистої відповідальності постійно слідкувати за тим, щоб в місцях їх дислокації не велось ніякої погромної агітації. Головний Отаман наказував сповістити широким верствам населення та козацтву про те, що єврейське населення стало на шлях активної допомоги Директорії УНР у боротьбі з ворогами і в будівництві Української незалежної республіки.

7 серпня 1919 р. побачило світ урядове звернення «До громадян та робітників євреїв України», підписане Головою Ради УНР Б. Мартосом та Міністром єврейських справ П. Красним, які роз'яснювали населенню політику Директорії в боротьбі з погромництвом. Зазначалась особлива роль у цій справі Симона Петлюри. У зверненні підкреслювалася важлива роль євреїв у підтримці змагань УНР за незалежність, засуджувалися чорносотенці, більшовики і денікінці, які несуть українському і єврейському народам колоніальне ярмо [12, с. 78–80].

26 серпня 1919 р. побачив світ наказ Головної команди військ УНР, підписаний С. Петлюрою, який закликав українське військо, старшин та козацтво рішуче боротися проти злочинців, які розпалюють ненависть до євреїв, закликають до погромів чи чинять насильства над євреями. У наказі Головного Отамана зазначалося: «Найкращі єврейські партії, як ось «Бунд», «Об'єднанці», «Поалей Ціон», «Фолькспартай»? рішуче стали на бік української самостійної державності й рука в руку з нами працюють на її користь» [13, с. 87–88].

27 серпня 1919 р. серед військ УНР була розповсюджена відозва Головного Отамана С. Петлюри проти погромних дій. У цьому важливому документі йшлося, що армія Української Народної Республіки несе рівність, братерство і визволення українському і єврейському громадянству, бо останнє активно підтримує уряд УНР [3, с. 556–558]. Але зупинити погромну стихію уряду Директорії не вдалося. За неповними підрахунками з січня по вересень 1919 року в погромах в Україні загинуло понад 50 тис. євреїв і сотні тисяч було поранено [7].

У відозві єврейської партії Бунд зазначалося: «Хвиля єврейських погромів шириться. Необхідно надати допомогу постраждалим» [14].

Перебуваючи у скруті політичних, військових і економічних обставин, Директорія, наскільки це було можливо, надавала допомогу потерпілим від єврейських погромів. Так, єврейським мешканцям Жмеринки була надана фінансова допомога в 50 000 карбованців, Ярмолинців – 140 000 карбованців, Могильова – 850 000 карбованців, Дунаєвців – 150 000 карбованців [15].

У важких умовах громадянської війни Директорія намагалася відновити законодавчі і представницькі органи Республіки. З цією метою було прийняте рішення про підготовку до скликання 1920 р. Державної Ради УНР. Планувалось обрати до цього своєрідного передпарламенту три представники від Бунду, три – від Поалей-Ціону, три – від Об'єднаної єврейської соцпартії, три – від Фолькспартай, чотири – від сіоністів, ще п'ять – від інших єврейських партій – усього 21 депутата (росіянам пропонувалося 6 місць, полякам – 3) [16, с. 92, 366].

26 травня 1920 року напередодні вступу військ Директорії УНР і польської армії до Києва щотижнева газета «Україна» надрукувала інтерв'ю з відомим діячем українського визвольного руху С. Єфремовим за назвою «Єврейське питання». Публікація засуджувала ворожнечу між народами і спробу антиукраїнських сил відновити стару репресивну систему. Стаття засуджувала провокативні чутки, що всі євреї – більшовики, і закликала до братського порозуміння між українцями та євреями. Щоб запобігти погромницьким настроям і провокації під час повернення навесні 1920 року військ Директорії в Україну, 7 липня було видано черговий наказ, підписаний С. Петлюрою, «Про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією», який попереджував про відповідальність начальників усіх ступенів за вчинки своїх підлеглих [3, с. 653–654].

Єврейські демократичні партії теж не стояли осторонь суспільно-політичних процесів. Надавали УНР посильну підтримку. 13–17 червня 1920 року у Варшаві, де відбувався Сейм Клубу єврейських партій, Бунд, Фолькспартай, Поалей-Ціон, представники сіоністів заявили про свою повну підтримку українського визвольного руху і виступили за самостійність Польщі та України [17].

Зазначені нами факти є епізодами важкої боротьби українського народу за незалежність. Незважаючи на всі зусилля, Уряд Директорії не зміг подолати безладдя, анархії і погромництва, що спричинило масовий перехід євреїв на бік більшовиків. Але вся громадянська війна була єдиним загальним погромом, де страждали як представники титульної нації, так і національних меншин. Антисемітський стереотип щодо Директорії УНР та Головного Отамана виявив завидну живучість, адже і далі тиражується всіма несимпатиками української державності. Майже 10 % погромів припадають на напівпартизанську частину Червоної армії. За 20 років до Голокосту Добровольча армія Денікіна фактично застосувала етнічні чистки євреїв. В цьому контексті нам видаються цікавими думки свідків подій: єврейського діяча Пасманника та генерала УНР О. Удовиченка. Пасманник зазначає, що головними винуватцями єврейських погромів були Троцький, Антонов-

Овсієнко, Дибенко, отамани Махно та Григор'єв, діячі УНР В. Винниченко та С. Петлюра. «З боку військ Денікіна не було жодного єврейського погрому», – констатує єврейський діяч [18].

Іншу думку має військовий керівник УНР О. Удовиченко: «Як війська, так і цивільна, монархічно настроєна адміністрація скрізь по всіх містечках громила жидів» [19, с. 130]. Жертви військових злочинів всіх учасників громадянського протистояння будуть приписані УНР.

В історії міжнаціональних відносин досить важко залишитися байдужим і об'єктивним. Тому не зайве буде дослухатися до роздумів В. Жаботинського, відомого сіоніста і українофіла: «... ні Петлюра, ні Винниченко, ні решта видатних членів цього українського уряду ніколи не були тими, як їх називають «погромниками». Хоча я їх особисто не знав, все ж таки я добре знаю тип українського інтелігента-націоналіста з соціалістичними поглядами. Я з ними виріс, разом з ними проводив боротьбу проти антисемітів та русифікаторів – єврейських та українських. Ані мене, ані решту думаючих сіоністів Південної Росії не переконають, що людей цього типу можна вважати за антисемітів. І це важливо, бо це веде нас до головного: до глибокої правди, яку небезпечно забути» [20, с. 112–113].

1. Крип'якевич І. Історія України. – К.: 1992.

2. Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991.

3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 років. Документи і матеріали у 2-х томах. / Упор. В. Верстюк. – К., 2006. – Т. 2.

4. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – К., 1920.

5. Винниченко В. Єврейське питання на Україні. // Хроніка. – 1998. – Вип. 21-22.

6. Клейнер І. Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання. – Київ – Торонто – Едмонтон, 1995.

7. ЦДАГО України, Ф. 1., оп. 20., спр. 126., арк. 1.

8. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1917–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998.

9. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993.

10. Український козак. – 1919 р. – 8 червня.
11. Євреї та Українська Республіка (Єврейська делегація у Головного Отамана 17 липня 1919 року в Кам'янці на Подолі). – Кам'янець-Подільський, 1919.
12. Шульгин О. Україна і червоний жак. Погроми в Україні. – К., 2001.
13. Симон Петлюра. Народе український: вибрані статті, листи, документи. – Х., 1992.
14. ЦДАГО України. Ф. 41. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 2.
15. ЦДАВОВ України. Ф. 2060. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 6.
16. Українське державотворення. Словник-довідник / Упор. О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко, В. Чехович. – К., 1997.
17. Україна. – 1920. – 29 червня.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 94. Арк. 1 зв.
19. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. – К., 1995.
20. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991.

Світлана Набок

ДЕРЖАВА І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: ДОСВІД ЧОТИРЬОХ ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ

В статті розглядається питання формування державної політики пам'яті в Україні протягом останніх 20 років.

Ключові слова: політика пам'яті, святкування, відзначення, II Світова війна, «Велика Вітчизняна війна»

Svitlana Nabok. The state and policy of memory: the experience of four Ukrainian Presidents. The article discusses the public policy of memory in Ukraine for the past 20 years.

Keywords: politics of memory, celebration, commemoration, World War II, «The Great Patriotic War»

Одним з найважливіших складників образу країни чи нації як суспільного утворення є історична складова, що нині її прийнято називати історичною пам'яттю. Незалежно від того, говоримо ми про самоідентифікацію чи ідентифікацію «іншого», образ, на основі якого здійснюється така ідентифікація, не є сталим, хоч, поза сумнівом, для

нього характерна певна інертність. Формування чи «редагування» цього образу процес складний та довготривалий, проте одним з важливих чинників у ньому є державна політика у сфері історичної пам'яті.

Відзначення певної події, або вшанування окремої особи на державному рівні містить у собі не лише елемент «засвідчення» – констатації того, що ця подія або особа є важливою на загальнодержавному рівні, але й цілий арсенал популяризаційних механізмів, що дає змогу «ввести» ту чи іншу подію чи особу в освітлене коло національної пам'яті. Відповідно відсутність окремих подій чи осіб у цьому колі сприяє «затінюванню», виведенню за межі загальнодержавної ваги, поступового витіснення у сферу регіональної або групової пам'яті чи то й загалом у сферу забуття. Тяглість відповідної політики утворює свого роду ідентифікаційний зв'язок, що пов'язує історію країни з переліком імен, подій та явищ, що з нею асоціюються.

За останні кілька десятиліть у європейських країнах вироблено значний арсенал механізмів формування та підтримання/редагування, форм державної політики у сфері пам'яті. Окремі країни Європейського союзу широко використовують інституційний механізм, коли функції держави у формуванні та підтриманні політики пам'яті з окремих, найбільш фундаментальних, питань покладаються на спеціально створені установи. Яскравим прикладом є Інститути національної пам'яті або інші аналогічні за функціями установи, що існують в багатьох країнах Європи¹. Окрім інституційного механізму можуть бути й інші форми закріплення певної історичної візії на державному рівні. Так, у Російській Федерації існує окремий закон «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії»², яким визначаються на державному рівні перелік найважливіших віх історії держави Росія. Нарешті, можливим є й такий механізм, як сукупність здійснених на державному рівні відзначень окремих подій та вшанування пам'яті чи відзначення ювілеїв окремих осіб, що у комплексі також становлять певну «карту» загальнодержавної пам'яті.

В Україні за часів незалежності були зроблені спроби використання всіх трьох механізмів формування політики пам'яті. Спробу застосування інституційного способу фор-

мування національної пам'яті було здійснено у 2006 році, коли було утворено Інститут національної пам'яті, який функціонував у 2006–2010 роках. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті»³ від 31 травня 2006 року він мав виконувати функцію «реалізації державної політики та координації діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу». Більше того, у складі установи мав функціонувати «Департамент формування політики національної пам'яті та історичного аналізу». Проте, на відміну від своїх європейських аналогів (в першу чергу – від польського), УІНП не став провідною установою у формуванні освітньої візії української історії та пам'яттєвої політики. Хоч загалом діяльність цього Інституту та її результати ще не повною мірою вивчені, проте даних, щодо його визначального впливу на процеси формування та трансформування історичної пам'яті у роки його діяльності наразі немає.

Аналогічного російському закону в Україні так і не було прийнято. На практиці перелік державних свят визначає Кодекс законів про працю, відповідно до якого святковими (вихідними) днями в Україні є: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День незалежності України. Крім того, за останні двадцять років Верховною Радою двічі ухвалювалися свого роду «тимчасові документи»: дві, ухвалені у 2008 році Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» на 2008 та 2009 роки⁴.

В Україні часто говорять про пам'ять як про «поле змагань», зокрема, за ідентичність⁵. Вочевидь, однією з підстав для цього твердження є той факт, що найбільш вживаним в Україні протягом всіх років незалежності лишався третій спосіб формування політики пам'яті – прийняття окремих нормативних документів щодо відзначення на держаному рівні тієї чи іншої події чи вшанування окремої особи.

Зазвичай, коли історики та політологи говорять про «розколотість» суспільства та «історичну пам'ять як поле

змагань», називають дві концепції пам'яті, два дискурси. Скористаємося означенням, наданим цим двом дискурсам Ю. Шаповалом, який характеризує їх як «нативістський» і «альтеративний» наративи⁶. Перший з них позначають так: «Київська Русь, приватизована українська, Галицько-Волинська держава, шляхта і козацтво в Речі Посполитій, перебування в складі імперій, 1917 рік, ЗУНР, УНР, визвольні змагання, Голодомор, ОУН-УПА, дисиденти, незалежність». Альтернативний наратив, у свою чергу, позначено елементами: «загальна давноруська народність, литовсько-польська колонізація, Переяславська Рада, суспільно-політичні рухи 19-го століття, Жовтнева революція, громадянська війна, УРСР, Велика Вітчизняна війна, боротьба проти окупантів, Україна – член ООН, розпад СРСР як драматичний і трагічний момент історії». Така типологія двох альтернативних, власне оцінюваних як антагоністичні концепції історії нині вже остаточно утвердилася у вітчизняній історіографії. Інший історик – Я. Грицак, не вдаючись у деталі їхніх характеристик, позначає ці дві концепції як «советську» та «українську традиційну» версії і характеризує їхній взаємозв'язок взагалі як «битву»⁷.

Цей текст є спробою виявити на просторах державної політики, відбитих у документах, прояви тієї самої змагальності чи, навпаки, наявних елементів більш-менш тяглої політики у сфері пам'яті.

Коли цей текст задумувався, його основною «джерельною базою» мав стати сайт Президента – укази, постанови та інші тексти, безпосередньо пов'язані з діяльністю першої особи держави і офіційно оприлюднені від його імені. Проте, як це останнім часом часто трапляється з Президентським порталом, з нього зникла одна з функцій. В даному випадку – функція пошуку у документах до 2005 року, що зробило первісний задум неможливим до втілення. Проте, розширивши масив джерел до бази нормативно-правових документів вищих органів влади України, представлених на сайті Верховної Ради, авторка вирішила, аналізуючи загальний комплекс державних документів, все ж звертати увагу на зміну президентських каденцій при його аналізі.

Виходячи з того, що неодноразове привертання уваги до тієї чи іншої події на державному рівні, незалежно від мети суб'єкту, що ініціює та впроваджує відповідну практику, впливає на поле загальнонаціональної пам'яті, до аналізу на початковому етапі було залучено весь масив пропонуванних вищими органами влади подій, яким у комплексі документів дано «оцінку», винесенням назви події в назву документу виокремлено із загального плину часу, як такі, що відзначаються, вшановуються або святкуються чи просто помічені як річниці на державному рівні. До аналізу не було включено персоніфікований вимір політики пам'яті: документи, що висвітлюють вшанування окремих осіб, творять свого роду «пантеон» національної пам'яті, цілком заслуговують на окреме дослідження. Події було розділено за характеристикою, використаною при визначенні події та насиченістю (як часто відбувалося звернення до події – чи щорічно, чи то раз на кілька років, чи то одноразово). Окремо звернено увагу на «арсенал» засобів, що їх було використано на державному рівні для популяризації події.

Якщо розглянути загальну картину, що саме Україна «святкувала», «відзначала» та «вшановувала» на державному рівні за роки незалежності, то неважко помітити, що найбільш обережно до останнього часу вживалося визначення «святкування». Вживання цього слова несе чітко визначену оцінку подій, до яких воно застосовується. Це поза сумнівом подія не лише визначна, але й така, що несе в собі позитивну характеристику. Тож і застосування цього визначення робить події, до якого воно застосовується, «базовими», основними у переліку радісних сторінок національної пам'яті.

Основна кількість документів, у назвах яких ідеться про святкування зосереджені довкола днів, визначених у Кодексі законів про працю як святкові.

Превалують серед «свят» документи, пов'язані з «Перемогою». Йдеться про події II Світової війни (чи – відповідно до переважаючого у законодавстві формулювання – Великої Вітчизняної війни). Значне місце займає апеляція до «Перемоги» й у переліку подій, що їх в Україні «відзначали».

Подія, визначена як «Перемога», посідає унікальне місце в нормативно-правовій базі та, відповідно, і в державній політиці пам'яті за цілим рядом ознак. По-перше, база вітчизняних нормативно-правових актів взагалі не багата на відзначення різного роду військових дат, щодо яких ухвалювалися окремі документи: таких військових подій у загальній сукупності близько десятка. Проте, саме лише словосполучення «Велика Вітчизняна війна» у назвах документів вживається більше 200 раз. Жодна інша історична подія (не лише військова) не може похвалитися такою регулярністю згадок. Зокрема, якщо порівняти повний комплекс згадок про Голодомор у назвах документів, який останнім часом прийнято вважати ледь не основою української політики у сфері історичної пам'яті, з аналогічними згадками про «Велику вітчизняну війну» у нормативно правовій базі, то кількість останніх виявиться в 4 рази більшою. Якщо ж порівнювати за тими самими параметрами наявні згадки про Голодомор із загальним комплексом згадок про події II Світової війни, включно з документами зі згадкою про «визволення від загарбників» (останні в українській нормативно правовій базі бувають лише «фашистськими» – ніяких інших загарбників державна політика пам'яті не знає), то кількість таких документів буде практично у 5 разів більша, ніж документів пов'язаних з тематикою Голодомору. Хоч у обох випадках на певному етапі оцінка подій набувала визначень «цивілізаційного масштабу»: «Великої Вітчизняної війни» як «найтрагічнішої і найгероїчнішої війни в історії світової цивілізації»⁸, а Голодомор характеризувався, як «одна з найбільших трагедій в історії людства»⁹; крім того, наявність перших згадок про ці події у нормативно-правовій базі держави Україна практично не має часової розбіжності, превалювання пам'яті про події «Великої Вітчизняної війни», пропагандованої на рівні держави, виглядає більш ніж переконливо.

По-друге, «Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» протягом багатьох років була єдиною військовою перемогою, що її «відзначенню» чи «святкуванню» на державному рівні були присвячені окремі документи у нормативно-правовій базі. Лише в останні роки в загальнодержав-

ній історії з'явилося ще дві «перемоги» (обидві з малої літери) – у 2008 році Кабінет міністрів України прийняв розпорядження «Про підготовку та проведення заходів до 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві»¹⁰, а в останні дні 2010 року Президент України підписав указ «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві»¹¹.

Нарешті, саме «Перемога» є тим єдиним випадком у нормативно-правовій базі, коли було використано весь арсенал популяризаційних заходів, що застосовуються на державному рівні, до однієї події.

Попри незмінність характеристики події, що не зазнавала змін у роки незалежності, – це саме «Перемога» – завжди з великої літери, додаткові характеристики зазнавали змін. У перші роки незалежності України поряд з визначенням «Велика Вітчизняна війна» трапляється формулювання «Друга світова війна», вжите, зокрема у Розпорядженні Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом»¹². Проте згодом це формулювання поступається радянському визначенню «Велика Вітчизняна війна», а за тим відбувається і відокремлення цих подій. У 2000 році Верховна Рада України ухвалює закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», в преамбулі якого зазначено «всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років, яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни»¹³.

Цікавим є і міжнародний вимір події, відбитий в українській нормативно-правовій базі. За всі роки незалежності Україною був ратифікований лише один документ, у назві якого поєднано формулювання Друга світова війна та святкування – це резолюція Генеральної асамблеї ООН, що пропонує відсвяткувати її завершення. І це єдиний (до 2011 року) випадок в нормативно-правовій базі, коли вже у назві йшлося про святкування завершення війни, а не «Перемоги».

За ратифікованими Україною міжнародними документами не важко помітити, що і на рівні СНД святкуванню «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» приділяється не аби яке значення – на міждержавному рівні відзначається

кожна 5 річниця, а документи щодо підготовки до відзначення приймаються не менш ніж за рік (а то й два-три роки) до дати. Ця характеристика лишалася незмінною протягом всього періоду. Проте, якщо у радянський час, зокрема у 1982 році, Рада міністрів УРСР планувала заходи у зв'язку з святкуванням 45-ої річниці «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», то вже у роки незалежності формулювання було дещо зкориговано – з розпадом СРСР зникає і «радянський народ». Проте його місце тривалий час не заступає якийсь інший суб'єкт «Перемоги» – від початку 1990-х це місце лишається вакантним, суб'єкту просто немає. Спроба повернути суб'єкт у це визначення була зроблена Верховною Радою 2000 року, коли у Законі «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років»¹⁴ вжито формулювання «народ-переможець». Зокрема, перша стаття цього закону має назву «Увічнення Перемоги та народу-переможця». Щоправда у цьому законі «народ-переможець» жодного разу не названо наймення – з тексту закону не випливає, що йдеться про «радянський народ», але й якихось інших ідентифікаційних ознак «народу-переможця» у тексті немає.

Від 1999 року згадки про «Перемогу», як подію, яку «святкують» зникають з назв внутрішніх українських нормативно-правових документів. Проте інтенсивність згадок «Перемоги» як події, що її переважно «відзначають», зазнає лише незначного зменшення. А у 2005-2010 роках знову набуває значної інтенсивності згадування – в першу чергу на рівні Президентських указів та ратифікованих документів СНД.

Повертається тема «святкування», а не «відзначення» «Перемоги» у назви документів в 2010 році, коли Кабмін ухвалює ряд постанов про заходи «пов'язані з проведенням святкування 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років».

У 2010 році відбулося й остаточне відокремлення «Перемоги у Великій вітчизняній війні» від подій «Другої світової війни»: 11 серпня 2010 року Кабміном ухвалено постанову «Про заходи з відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни». Попри позірну несподіва-

ність появи практично не вживаного раніше у назвах вітчизняних документів формулювання не важко помітити певну закономірність між ухвалою Кабінетом міністрів України згаданої постанови 11 серпня 2010 року і підписанням 25 липня 2010 року президентом Російської федерації закону «Про внесення змін в статтю 1 Федерального закону «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії»¹⁵, яким, власне, і встановлюється 2 вересня нова пам'ятна дата Росії – День завершення Другої світової війни.

Слід враховувати, що слово «Перемога» все ж використано не в усіх документах, хронологічно пов'язаних з подіями II Світової війни. В першу чергу йдеться про міжнародні документи, укладені між Україною та цілою низкою європейських країн, щодо збереження місць пам'яті, повернення культурних цінностей тощо. Окремим блоком можна виділити документи, присвячені визволенню окремих міст та всієї України від «фашистських загарбників» – таких документів в базі більше 20, ухвалених переважно у період двох каденцій Л. Кучми. Він же започаткував ще низку ініціатив, згодом підтриманих наступними Президентами. У 2001 році ним було підписано Указ «Про День партизанської слави»¹⁶. Ця традиція була продовжена у 2007-2010 роках¹⁷. У 2002 Президентом Л. Кучмою було видано указ про відзначення 60-ої річниці створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія», а у 2007 році було відзначено і 65-ту річницю її створення, але вже за ініціативою Верховної ради¹⁸. Відзначалися також річниці від заснування ветеранських організацій та громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму тощо. Крім того, у 1995 та 2004 роках на рівні Кабміну ухвалювалися постанови про відзначення 50-ої та 60-ої річниць Ялтинської конференції глав антигітлерівської коаліції¹⁹. Попри наявність у вітчизняній нормативно-правовій базі вже від 1991 року згадок про трагедію Бабиного Яру²⁰, підтриману згодом створенням заповідника²¹, тема Голокосту практично повністю відсутня у вітчизняній нормативно-правовій базі – саме слово «Голокост» зустрічається переважно у назвах міжнародних документів, ратифікованих Україною.

Щоправда, від початку 2000 р. частина найбільш одіозних заходів, що раніше входили до комплексу, тема-

тично пов'язаного з подіями II Світової війни, не підтримується. Ще у 1999 році в Україні на підставі Указу Президента Л. Кучми відзначали «60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі»²². На практиці маємо відзначення на державному рівні нападу радянсько-німецьких військ на Польщу, наслідком якого стало приєднання до України західних її областей. Того ж року Президентом було підписано ще один Указ – «Про відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Україною»²³, яким було здійснено спробу змістити часовий аспект події на 1945 рік. Проте на практиці це не перетворилося на традицію – і щодо 1939, і щодо 1945 років. А місце пам'ятної дати об'єднання українських земель остаточно закріпилося за 22 січня – Днем Соборності.

Натомість у другій половині 2000 років у переліку подій, пов'язаних з II Світовою війною і помічених на державному рівні, з'являється тема УПА. У 2007 році Президентом В. Ющенком було підписано Указ про відзначення 65-ої річниці створення Української повстанської армії²⁴. Втім, цей поодинокий випадок значного впливу на трансформування уявлення про роль УПА в подіях II Світової війни не мав. Ці заходи не позначилися і на статусі вояків УПА у вітчизняному законодавстві. Так, відповідно до змін, внесених до закону «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту»²⁵, держава Україна вже від 1995 року готова визнати бійців УПА ветеранами²⁶, але на окремих, відмінних від загалу, умовах. Статус учасника бойових дій бійці УПА можуть отримати, лише коли вони не тільки брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників і робили це не десь і не протягом всієї II Світової війни, а лише на «тимчасово окупованій території України в 1941-1944 роках», але крім того «не вчинили злочинів проти миру і людства та реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Водночас, будь-які «особи, які у складі формувань народного ополчення брали участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни», визнаються цим законом учасниками бойових дій та ветеранами війни без

урахування якихось додаткових умов, не обмежуючи їх у залежності від місця участі у бойових діях, наявності у них реабілітації відповідно до закону «Про реабілітацію» та без уточнення про вчинення ними злочинів. Так само, як і «колишні бійці винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших формувань», і не лише тих, що «брали безпосередню участь у бойових операціях по ліквідації диверсійно-терористичних груп фашистської Німеччини», але й «інших незаконних формувань і груп на території колишнього Союзу РСР». Жодних змін у це формулювання від 1995 року не вносилось.

У період президентської каденції В. Ющенко відзначення річниці заснування УПА було не єдиним тематичним доповненням комплексу заходів, пов'язаних з II Світовою війною. У 2007 році Президент підписує Указ «Про заходи щодо 60-х роковин операції «Вісла»²⁷, а у 2009 році Указ «Про відзначенням 65-ої річниці створення Української Головної Визвольної Ради»²⁸. Проте ці дві поодинокі згадки про події та організації, що не були вписані до радянської схеми «Великої Вітчизняної війни», як і відзначення річниці заснування УПА, наразі мають характер поодиноких згадок – в них йдеться про відзначення окремо взятої річниці.

Щоб завершити тему «війни» у вітчизняній політиці пам'яті, слід зазначити, що загалом документів зі згадкою війни у назві в нормативно-правовій базі України ледь менше ніж півтисячі. Поряд з різного роду онвенціями про запобігання війни та соціальними ініціативами щодо «ветеранів» та «дітей війни» без зазначення, що то за війна (хоч переважно й тут ідеться про «Велику Вітчизняну війну», але тема ветеранів війни все ж нею не вичерпується і сама по собі є цікавою з точки зору дослідження механізмів збереження історичної пам'яті) і тому подібних документів, про пам'ятеву політику за роки незалежності йдеться у кількох сотнях різних документів.

Попри, як вже зазначалося, більш ніж скромний перелік військових дат, помічених на державному рівні та цілковите превалювання «Великої Вітчизняної війни» серед них, ця війна не єдина, що знайшла свій відбиток у нормативно-правовій базі. Звісно, кількість згадок про вій-

ну в Афганістані не йде ні у яке порівняння з кількістю згадок щодо «Великої Вітчизняної війни». Проте й про витіснення цих подій з поля пам'яті не йдеться. Кількість згадок про, переважно, ветеранів цієї війни, офіційно поименованих як ветеранів «війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах» (до 1997 року) або «ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах» (після 1997), відколи в ряді документів ветеранів різних війн, що їх вів Радянських Союз, було символічно з'єднано під загальною назвою, нараховує кілька десятків. У 1998 році Президентом Л. Кучмою було підписано указ «Про відзначення 10-ої річниці з дня виведення військ колишнього СРСР з Афганістану»²⁹. А 2004 році ним же було встановлено День вшанування учасників бойових дій на території інших держав³⁰. Через три роки, у 2007 р., вже інший Президент України В.Ющенко видав Указ про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав³¹. А у 2008 році Кабінет міністрів ухвалив розпорядження «Про заходи щодо підготовки та відзначення Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав і 20-ї річниці виведення військ колишнього СРСР з Республіки Афганістан»³².

Крім «Великої Вітчизняної» і II Світової воєн та значно менш помітної, проте все ж присутньої у сфері офіційної історичної пам'яті війни в Афганістані, в історичній пам'яті, відображеній у назвах документів, є ще дві війни. Першу з них, аналогічно війні в Афганістані, двічі «відзначали» на державному рівні. У 1998 та 2008 роках в Україні були ухвалені документи щодо заходів, присвячених «відзначенню» 350-тої та 360-тої річниць від початку «Визвольної війни українського народу середини XVII століття»³³. У 2008 році назву цієї війни було доповнено словом «національно-»³⁴. На протигагу «Великій Вітчизняній війні», ключовим моментом якої вітчизняні високопосадовці вважають «Перемогу» та II Світовій війні, в який світова спільнота ключовим моментом вважає її завершення, а також війні в Афганістані, в який також ключовим визначено момент виведення військ, у «Визвольній війні» ключовим моментом було визнано її поча-

ток. Позначивши 1648 роком – роком обрання Богдана Хмельницького Гетьманом Війська Запорізького – початок «визвольної війни» українського народу, в зазначених документах не йдеться про час її завершення та результати. Щодо останніх у 2003 та 2009 роках ухвалювалися окремі документи. У 2002 році Президент Л.Кучма підписав Указ «Про відзначення 350-ти річчя Переяславської козацької ради 1654 року»³⁵. Проте у 2009 році фокус подій було змінено – Президент В. Ющенко та Кабмін ухвалили документи «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави»³⁶.

Ще однією війною, щодо якої було здійснено спробу «вмонтувати»/ підтримати на державному рівні в українському пам'яттєвому просторі, стала «Кримська війна». У 2001 році Кабмін ухвалив розпорядження «Про упорядкування Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853-1856 років, у м. Севастополі»³⁷, а у 2003 році було підписано Президентський указ «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 років»³⁸. Цікаво, що «Кримська» війна, попри введення (хоч і епізодичне) її в державну систему пам'яттєвої політики, не отримала «оціночного» та «акцентового» додатків: у документах не йдеться ані про початок, а ні про кінець чи результати цієї війни та їхнє значення для України, її не «відзначали» та не «святкували», проте й чіткого зазначення, що йдеться про «вшануванням пам'яті» її жертв Президентський указ не містив. Попри традицію зазначати в преамбулі до подібних документів значення події, який документ присвячено, Президентський Указ не містив про це жодних згадок. Проливає світло на зміст цієї війни в контексті історичної пам'яті лише постанова Нацбанку 2004 року «Про введення в обіг пам'ятної монети «Героїчна оборона Севастополя 1854-1856 рр.»³⁹. Значення події обґрунтовано у преамбулі наступним чином – випуск монети приурочено «150-річчю від початку героїчної оборони Севастополя, яка тривала 349 днів (з 13 вересня 1854 р. до 27 серпня 1855 р.) під час Кримської війни – найбільшої з воєн, що відбувалися

на українських землях у ХІХ столітті». Східна війна між Російською імперією і союзницькими військами Туреччини, Великої Британії, Франції та Сардинського королівства за панування на Близькому Сході і Балканах завершилася падінням Севастополя та перемогою союзницьких військ. Вона вважається найбільшим військовим конфліктом за сфери впливу між великими війнами – Наполеонівською та І Світовою. Українські з'єднання у ході цих бойових дій виступали на боці союзників, проте й у складі російського війська не бракувало мешканців українських земель. Ще 1992 року події цієї війни в навчальних програмах було віднесено до розділу зарубіжної історії, які вивчаються як події війни між Російською імперією та військами союзників⁴⁰. Поза сумнівом, в радянській схемі історії оборона Севастополя займає визначне місце – яскравим підтвердженням цього стало створення Панорами оборони Севастополя, яка понині є єдиною панорамою в Україні.

Окрім викладеного вище загального підходу до відзначення військових дат, українська нормативна-правова база містить ще ряд локальних позначень військових подій, визначених у назвах документів як битв.

У двох з 16 випадків йдеться про події II Світової війни. Інші 14 документів присвячені пам'яті про 7 подій більш давньої історії. З них 3 події та 7 документів поєднані з іменем однієї історичної особи – Богдана Хмельницького.

5 документів пов'язані з битвою під Берестечком – найбільшою поразкою Богдана Хмельницького за всю історію ведення ним бойових дій. Наявні у базі документи репрезентують не лише впорядкування відповідного місця пам'яті «поля Берестецької битви», якому надано статус національного державного історико-меморіального заповідника, документи щодо якого ухвалювалися у 1991, 2008 та 2009 роках, але й «відзначення» цих подій у 2001 році.

У 2008 році приділено також увагу впорядкуванню іншого місця пам'яті «Поля Полтавської битви»⁴¹, ще однієї з найбільших поразок вже іншого Гетьмана – Івана Мазепи, яке також є історико-меморіальним заповідником.

У цей період було здійснено спробу переакцентувати увагу з власне Полтавської битви на україно-шведський військовий союз, укладений Іваном Мазепою, та Батуринську трагедію. На полі Полтавської битви передбачалося встановлення пам'ятників Іванові Мазепі та Карлові XII, проте цей проект так і не було реалізовано⁴². У 2007 році Президентом України В. Ющенко було підписано Указ про «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу»⁴³, підкріплений відповідною постановою Кабміну⁴⁴.

Цим указом передбачалося проведення комплексу заходів, присвячених 300-річчю укладення договору та ряду подій «з ним пов'язаних»: «300-х роковин Батуринської трагедії», «300-х роковин зруйнування у 1709 році Запорозької Січі» та «до 300-річчя Полтавської битви». В ході реалізації цих заходів було створено Меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії, а наголос події переміщено з власне Полтавської битви на вшанування пам'яті жертв Батуринської трагедії.

Пам'ять про ще дві битви, позначені у назвах документів нормативно-правової бази, на державному рівні було обмежено випуском ювілейної та пам'ятної монет. У 2002 році було випущено ювілейну монету «350-річчя битви під Батогом»⁴⁵, де війська союзної армії Війська Запорозького і Кримського Ханства під проводом Богдана Хмельницького здобули перемогу над військом Речі Посполитої під командуванням Мартина Калиновського. Жодних урочистостей з приводу цієї битви на державному рівні не проводилося.

У 2010 році відбулися міжнародні урочистості з приводу 600-річчя Грюнвальдської битви⁴⁶, яку також іноді іменують «битвою народів»⁴⁷. Попри широкий розголос події та проведення урочистостей на державному рівні в Литві, Польщі, Білорусі, війська яких, поряд з військом України, входили до складу об'єднаного переможного польсько-литовського війська, Україна обмежилася випуском пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви»⁴⁸.

Ще дві події зі списку битв у назвах нормативно-правових документів визначено як «перемоги» – йдеться про

350- річчя Конотопської битви, в якій війська під проводом І. Виговського та Кримська орда здобули перемогу над Московським військом, та 390-річчя Хотинської битви, де польсько-українське військо здобуло перемогу над загонами султана Османа II. Їх пропонувалося «відзначити» у документах 2008 та 2010 років, відповідно⁴⁹.

Нарешті, у цьому ж списку наявне ще одне, рідкісне у вітчизняній нормативно-правовій базі святкування. Приводом для нього, на думку Кабінету міністрів, що ухвалив відповідну постанову у 2009 році, є Зборівська битва 1649 року⁵⁰.

Тематика української революції тривалий час лишалася поза межами підтримуваної на державному рівні пам'яттєвої політики. Від кінця 1990-х, коли були зроблені перші кроки для повернення її до офіційного кола вітчизняної історії, акцент було зроблено не на військових подіях того часу, а на темі соборності українських земель⁵¹. До військової історії було долучено лише одну подію часів визвольних змагань початку ХХ століття – бій під Крутами, чи, точніше – символічний образ Героїв Крут, вшанування пам'яті яких (відповідно до Розпорядження Президента Л.Кучми)⁵² з'являється у нормативно-правовій базі 2003 року. У 2006 – 2010 роках ця традиція стає щорічною, будучи у 2007 році доповнена характеристикою «Подвигу Героїв Крут»⁵³.

Попри очевидне підвищення уваги до українських військових звитяг у другій половині 2000 років, підкріплене окрім наведених вище прикладів поодиноких спроб відзначення ювілеїв, ще й Указом Президента України «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії»⁵⁴, підписаного у листопаді 2009 року, згідно з яким Інститут національної пам'яті мав розробити «пропозицій щодо визначення переліку Днів української воєнної звитяги та формування реєстру об'єктів і місць, пов'язаних із видатними подіями національної воєнної історії», їхній список понині лишається вельми скромним і не претендує на певну систему відтворення вітчизняної військової історії.

Проте, «Перемогою у Великій Вітчизняній війні» та Зборівською битвою список подій, які в Україні «свят-

кували» на державному рівні, не обмежується. Поряд з Днем Перемоги відповідно до єдиного документу, який понині в Україні визначає святкові дні, що діють на постійній основі (відзначаються щороку), – Кодексу законів про працю – святковими вважаються ще 6 дат, вже названих вище: Новий Рік, Різдво, Міжнародний жіночий день, День міжнародної солідарності трудящих, День Конституції та День незалежності України. Крім того, неробочими днями є ще ряд релігійних свят: поряд з Різдвом, яке входить до загального датованого переліку свят, у списку свят релігійних присутні також Великдень та Трійця. Кодекс законів про працю, ухвалений ще в період існування УРСР, діє в Україні понині з низкою змін і доповнень, внесених Верховною Радою. А доля того списку є, як на мене, яскравим показником всієї вітчизняної державної політики пам'яті.

Першим кроком у зміні переліку святкових дів було впровадження трьох релігійних свят, прийнятого Постановою Верховної Ради в грудні 1990 року⁵⁵. Вперше цей перелік було переглянуто ще у 1991 році, коли за підписом Л. Кравчука, було затверджено список, що включав у себе 1 січня – Новий Рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 16 липня – День незалежності України, 7 і 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вже наступного року дату відзначення Дня незалежності України було скориговано відповідно до чинного нині законодавства. 1996 року, вже в період каденції Президента Л.Кучми було прийнято Конституцію України, а до переліку святкових днів додано День Конституції України. А ось «річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції» зникла з цього переліку під час другої каденції Л. Кучми – лише 2000 року. Відтоді перелік святкових днів змін не зазнавав.

На практиці єдиним, за винятком «Дня Перемоги», днем, щодо якого вищими органами влади систематично ухвалювалися окремі документи про його святкування, є День незалежності. Всі інші, визначені як світкові, інколи святкувалися на підставі окремих документів (як це тради-

ційно усталилося у 2000-х роках щодо Дня Конституції), але переважно ця практика обмежувалася зафіксованим у Кодексі про працю встановленням їх як днів неробочих та епізодичними згадками в назвах окремих документів – частіше щодо Нового Року та Різдва, децю рідше – 8 березня.

Майже так само обережно, як до використання слова «святкування», українські високопосадовці ставляться до вживання слова «вшанування», що у назвах зустрічається переважно у словосполученні «вшанування пам'яті».

Другою за кількістю згадок подією, яка, проте, у чотири рази поступається за кількістю згадок «Перемозі у Великій Вітчизняній війні над «фашистськими загарбниками», є Голодомор, або, як це зазначено у більшості документів, «голодомори». Крім того, саме теми Голодомору та Перемоги у Великій Вітчизняній війні «закріплені» – найбільш чітко та систематично позначені на законодавчому рівні – в українській державній «карті пам'яті», що є унікальним явищем для вітчизняної політики у сфері пам'яті.

В українській нормативно-правовій базі за роки незалежності накопичилося більше 50 документів пов'язаних з роковинами та ушануванням пам'яті жертв Голодомору, визначеного як одна з «з найбільших трагедій в історії людства», причому до 2010 року держава Україна вимагала такого визнання не лише від власних громадян, але й від «міжнародної спільноти».

Від 1993 року, коли з'явився перший Указ Президента України присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», були оприлюднені кілька десятків постанов та Указів, що формували загальну концепцію представлення української трагедії міжнародній спільноті та народу України. Кристалізація закладених Указом 1993 року заходів по вшануванню пам'яті жертв Голодомору відбувалася одразу по кількох напрямках та не була виключно однолінійною. Яскравим підтвердженням цього є доля Указу Президента «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору», підписаного Л. Кучмою у 1998 році (нині діє під назвою «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів») ⁵⁶. За 11 років від

дня підписання Указ, не зазначаючи змін у тексті, вже тричі змінював назву. У 2000 році Президентом Л. Кучмою назву Указу було змінено на «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій». У 2004 за підписом того самого Л.Кучми назву Указу було знову змінено на «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій». І, нарешті, у 2007 році вже іншим Президентом України – В. Ющенком з назви Указу було вилучено слова «політичних репресій». Від 1993 року, коли згадка про Голодомор вперше виникає в українському законодавстві, в Указі Президента слово вживалося в однині і писалося з маленької літери, інколи з уточненням – «голодомор 1932-33 років». 2003 року в Заяві ООН Голодомор вперше написано з великої літери. Проте, у вітчизняному законодавстві Голодомор продовжували писати з малої літери. Так тривало до 2004 року, коли в Указі Президента України слово Голодомор уже вжито у множині, без зазначення років. Натомість, у постановах Кабміну цих років слово продовжує вживатися в однині; щоправда, у 2005 році це слово фігурувало ще з малої, а від 2006 року вже з великої літери. У прийнятому Верховною Радою України Законі від 2006 року йдеться про «Голодомор 1932-33 років» – з великої літери і з зазначенням років. Від 2007 року в Указах Президента співіснують вживання слова у множині з малої літери та в однині з великої з зазначенням років. Державний музей, утворений в ході реалізації політики у сфері пам'яті про події 1932-1933 років, також має назву «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

Вже від 2002 року у відповідних документах з'являється термін «геноцид». Політика української держави у сфері вшанування пам'яті жертв Голодомору мала різну інтенсивність у різний час, проте, найбільш інтенсивною вона, поза сумнівом, була у період 2006-2008 років – у період каденції Президента В. Ющенка було ухвалено переважну більшість відповідних документів. У 2010 році інтенсивність цієї політики різко знижується. Слід зазначити, що серед міжнародних документів на цю тему жоден не є документом з боку СНД.

Отже, перелік подій, що їх в Україні «святкують» та «вшановують», досить скромний. Ще скромнішим є перелік подій, що їх згадування закріплене в законодавстві як щорічне. Значно більше подій, які в Україні відзначають: їх в українській нормативно-правовій базі більше тисячі. З цього масиву було вилучено згадки про відзначення державними нагородами окремих осіб чи представників колективів та спільнот, а також ювілеїв окремих осіб та заснування окремих населених пунктів, хоч обидва ці напрями також є надзвичайно цікавими. Вони цілком можуть претендувати на окрему увагу дослідників.

«Відзначення», хоч і не є такою яскраво вираженою позитивною характеристикою змісту події, як «святкування», проте, передбачає наявність у події ознак, що виділяють її з загального плину часу, відводять їй особливе місце в обширу історичної пам'яті. Умовно всі ті події, що їх в Україні відзначали на державному рівні на підставі окремих документів, де назву події зазначено як таку, що її «відзначають», винесено в заголовок документа, можна розподілити на ряд категорій.

Відкинувши військові події, які було проаналізовано вище, та відзначення днів професійних свят, отримуємо досить цікавий список, в якому превалюють ювілейні дати заснування окремих установ та організацій.

Серед установ, що їх заснування відзначали на державному рівні, превалюють вищі навчальні заклади: річниць від їхнього заснування за роки незалежності було на державному рівні відзначено понад 20. Значно скромніше представлені науково-дослідні установи та музеї. Поряд із 80- та 90-річчями заснування Національної академії наук, що їх було відзначено у 1998 та 2008 роках, більшість інших ювілеїв відзначалася одноразово.

Значною є кількість відзначених на державному рівні річниць різноманітних громадських організацій та рухів. Сусідять у цьому списку 90-річчя Комсомолу⁵⁷ та 20-та річниця заснування Народного Руху за Перебудову⁵⁸, постанови щодо відзначення яких було ухвалено 2009 року. У цьому ж списку поряд з ветеранськими та іншими організаціями, пов'язаними з подіями II Світової війни, про які вже йшлося, розташувалася річниця Кирило-

Мефодіївського братства (2006)⁵⁹ та 75-та річниця стаханівського руху (2010)⁶⁰.

Саме відзначення окремих, переважно ювілейних, дат тих чи інших подій є найбільш розповсюдженим методом творення державної політики у сфері пам'яті в Україні. Цей метод, перевага якому надавалася протягом всіх років незалежності вітчизняними високопосадовцями, є основною причиною тієї еклектичності, що характерна для політики пам'яті в Україні.

Еклектичність нормативно-правових актів у сфері пам'яттєвої політики дає змогу вітчизняним високопосадовцям з легкістю ігнорувати, «не помічати» навіть ті пам'ятні дати, що визначені як щорічні. Внаслідок цього українська нормативно-правова база зберігає у собі ряд радянських анахронізмів, які на рівні керівництва держави просто роками «не помічаються», проте можуть бути у будь-який момент реанімовані. Так, серед «днів», пам'ятних дат, що передбачають їхнє щорічне відзначення, продовжує існувати перенесене з радянського комплексу пам'ятних дат «День захисника вітчизни» – з ніяк (окрім данини радянському спадку) не обґрунтованою датою 23 лютого, який був встановлений окремим Указом Президента у період каденції Л.Кучми⁶¹. Згадали на державному рівні про існування «Дня захисника вітчизни» після його встановлення лише двічі – у 2004 (коли його було відзначено на державному рівні) та у 2005 роках (коли відбулося відзначення державними нагородами з нагоди цього Дня).

Превалювання методу відзначення річниць є однією з вагомих причин, що створює враження та саму можливість «битви наративів», що її фіксують у вітчизняному законодавстві дослідники, бо змушує суспільство оцінювати політику пам'яті не за комплексом постійно, рік у рік існуючих на державному рівні пам'ятних дат, а за змінюваним переліком ювілеїв, що їх відзначення у більшості не планується як певний комплекс пам'ятних дат та ювілеїв хоча б на один рік, а ухвалюється окремими документами, хід підготовки яких у державних органах влади є прихованим від суспільства. Це в свою чергу лише загострює почуття невизначеності, відсутності цілісного уявлення про історичну пам'ять у

суспільстві, створює можливість буквально за півроку докорінно змінити «карту пам'яті», відповідно до якої влада пропонує суспільству оцінювати свою історію та спонукає до творення контрпам'яті, до відзначення на рівні громадянського суспільства щорічних пам'ятних дат, не очікуючи на відповідні ініціативи з боку держави. Яскравими прикладами суспільної втоми від невизначеності державного календаря пам'ятних дат є ініційовані у 2010 та 2011 роках на громадському рівні відзначення Дня пам'яті жертв Голодомору та Дня Соборності.

В процесі аналізу наявної нормативно-правової бази не вдалося виявити явних ознак щодо «кристалізації» пам'яттевої політики, переходу від одинарного відзначення «круглих» дат окремих подій до вироблення концепту, окреслення груп подій, що мають стати визначальними у державній політиці пам'яті. Отже, й очікувати змін у підходах до формування історичної пам'яті на рівні держави вочевидь ближчим часом не випадає.

Наразі йдеться лише про підтримку на рівні громадянського суспільства окремих елементів пам'ятного календаря, що був у певний момент визнаний на державному рівні, хоч і не підтримуваного у повному обсязі на щорічній основі. Втім, розвиток ситуації може засвідчити і повну втрату державою впливу на формування підтримуваного на рівні суспільства календаря пам'ятних дат.

Згадана на початку цього тексту характерна особливість розподілу святкових днів року в Україні є показовою для стану всієї бази нормативно-правових документів у сфері політики пам'яті. Запозичена з радянських часів основа не була переглянута комплексно. Замість розробки комплексного документу, українські високопосадовці пішли шляхом «найменшого спротиву» – до комплексу радянської системи історичних уявлень, відбитих в успадкованій нормативно-правовій базі, вносилися корективи, переважно окремими, прийнятими під дату, ситуативними нормативно-правовими документами. Оскільки у більшості розглянутих випадків йдеться навіть не про встановлення щорічних пам'ятних дат, а про «одноразові», ситуативні відзначення окремих подій, то тим самим українські високопосадовці забезпечують собі «простір для ма-

неву». За такого підходу немає необхідності вилучати з нормативно-правової бази окремі документи щодо тих чи інших пам'ятних дат, оскільки, одноразово відзначені, вони і не передбачають тривалої традиції з їхнього вшанування. Водночас будь-коли ця традиція може бути «реанімована» окремим документом про відзначення чергової річниці відповідної події.

Цей підхід, що цілком сформувався у період двох президентських каденцій Л. Кучми, згодом не зазнав принципових змін. Наступний Президент, попри здійснення ряду спроб розпочати процес формування комплексного підходу до державної політики історичної пам'яті (створення Інституту національної пам'яті, Указ «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії», підписаний у 2009 році), на практиці продовжив традицію, закладену своїм попередником. Зазначені у тексті спроби зміни акцентів у відзначенні ряду подій також мають «одноразовий» характер і цілком можуть бути просто не підтримані його наступником.

Натомість В. Ющенком було скориговано політику номінування подій. Л. Кучма у період своїх каденцій старанно уникав вживання в назві та тексті чітких визначень, характеристики, позначення «рангу» події в колі вітчизняної історії. Більшість ухвалених в цей період документів не містять у назві слів «вшанування», «відзначення» чи «святкування», надаючи перевагу формулюванню «про річницю». Проте, більш чітка номінаційна позиція В. Ющенка, враховуючи окреслений вище загальний підхід до творення державної політики у сфері пам'яті, нічим не обмежує його наступника у подальшому підтриманні форми, свого часу обраної Л. Кучмою чи В. Ющенком. Вже від 2010 року національна законодавча база повернулася до форми, коли єдиною подією гідною святкування на державному рівні знову стала лише «Перемога» у «Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років».

¹ Мінк Дж. Інституційні дієвці пам'ятевого поля: Агентство Йоахима Гаука, Інститути пам'яті// Європа та її болісні минувщини. – К., Ніка-центр, 2009. – с. 32-36

² Закон о новой памятной дате России// <http://kremlin.ru/acts/8444> (сторінку відвідано 12.12.2010)

³ Постанова Кабінету Міністрів України "Про утворення Українського інституту національної пам'яті" N 8 від 12 січня 2011 р.// <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/875.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010).

⁴ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2008 році» № 262-VI від 10 квітня 2008 року // <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/873.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010) та Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2009 році» № 825-VI від 25 грудня 2008 року// <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/874.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁵ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квіт. 2008 р./Національний Інститут стратегічних досліджень// <http://old.niss.gov.ua/book/vidannya/pamyat.pdf> (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁶ «Яким має бути сучасний підручник з історії України». Частина перша// http://lb.ua/news/2010/05/26/46211_YAKim_maie_buti_suchasniy_pidruchni.html (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁷ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – К.: Критика, 2004. – 300 с.

⁸ Звернення Верховної Ради до українського народу// <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001001-01> (сторінку відвідано 27.11.2010)

⁹ Указ Президента України «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹⁰ Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=207%2F2008> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹¹ Указ Президента України «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1075%2F2010> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹² Розпорядження Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=72%2F92-%F0%EF> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹³ Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1684-14> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹⁴ Там само

¹⁵ Закон о новой памятной дате России// <http://kremlin.ru/acts/8444> (сторінку відвідано 12.12.2010)

¹⁶ Указ Президента України «Про День партизанської слави»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1020%2F2001> (сторінку відвідано 12.12.2010)

¹⁷ Розпорядження Президента України «Про відзначення Дня партизанської слави»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/216/2002-рп> ; Указ Президента України «Про відзначення Дня партизанської слави»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=892%2F2007> (сторінки відвідані 11.12.2010)

¹⁸ Розпорядження Президента України «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» //<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=38%2F2002-%F0%EF>; Постанова Верховної Ради «Про відзначення 65-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» //<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=926-16> (сторінки відвідані 11.12.2010)

¹⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про проведення в 1995 році науково-практичної конференції з нагоди 50-річчя Кримської (Ялтинської) конференції»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=142-94-%F0>; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів з нагоди 60-річчя Ялтинської конференції глав держав антигітлерівської коаліції»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=968-2004-%F0> (сторінки відвідані 11.12.2010)

²⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=192-91-%EF> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=308-2007-%EF> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²² Указ Президента України «Про відзначення 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=437%2F99> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²³ Указ Президента України «Про відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Україною»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1476%2F99> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²⁴ Указ Президента України «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966%2F2007> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²⁵ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»// <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3551-12> (сторінку відвідано 15.11.2010)

²⁶ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=488%2F95-%E2%F0>

²⁷ Указ Президента України «Про заходи до 60-х роковин операції «Вісла»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=274%2F2007> (сторінку відвідано 15.11.2010)

²⁸ Указ Президента України «Про відзначенням 65-ої річниці створення Української Головної Визвольної Ради»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=512%2F2009> (сторінку відвідано 15.11.2010)

²⁹ Розпорядження Президента України «Про відзначення 10-ї річниці з дня виведення військ колишнього Союзу РСР з Афганістану»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/549/98-%F0%Ef> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³⁰ Указ Президента України «Про День вшанування учасників бойових дій на території інших держав»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=180%2F2004> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³¹ Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=110%2F2007> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³² Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підготовки та відзначення Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав і 20-ї річниці виведення військ колишнього СРСР з Республіки Афганістан»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1053-2008-%F0> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про відзначення 35-тиріччя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=95-98-%EF> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³⁴ Указ Президента України «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=78%2F2008> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³⁵ Указ Президента України «Про відзначення 350-ти річчя Переяславської козацької ради 1654 року»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=238%2F2002> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³⁶ Указ Президента України «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави»//<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=31%2F2009>; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки і відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних із створенням Української козацької

держави»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=484-2009-%F0> (сторінки відвідано 15.11.2010)

³⁷Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про упорядкування Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853-1856 років, у м. Севастополі» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-2001-%F0> (сторінку відвідано 22.12.2010)

³⁸Указ Президента України «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 років» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=739%2F2003> (сторінку відвідано 22.12.2010)

³⁹Лист Національного банку України «Про введення в обіг пам'ятної монети «Героїчна оборона Севастополя 1854-1856 рр.»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v4221500-04> (сторінку відвідано 22.12.2010)

⁴⁰Лящук П. Кримська війна по-українськи// <http://www.umoloda.kiev.ua/number/627/163/22733/> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴¹Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання у 2008 році субвенції з державного бюджету обласному бюджету Полтавської області на проведення комплексу робіт із створення пам'ятників Івану Мазепі та Карлу XII, ремонту та реставрації історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=410-2008-%EF> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴²Пам'ятник Мазепі за 1,3 мільйона виявився непотребом?// <http://ridnaua.org/p/pamyatnyk-mazepi-za-13-miljona-vuyavuvsva-nepotrebom/> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴³Указ Президента України «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=955%2F2007> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁴Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про підготовку та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567-2008-%D1%80> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁵Лист Національного банку України «Про введення в обіг ювілейної монети «350-річчя битви під Батогом»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v5154500-02> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁶Грюнвальдська битва... без українців?// <http://news.if.ua/news/7498.html> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁷Бумблаускас А., Марзалюк І., Черкас Б. Грюнвальдська битва – битва народів. – К.: Балтія-Друк, 2010. - 272 с

⁴⁸Лист Національного банку України «Про введення в обіг пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви»// <http://>

zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v3602500-10 (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁹ Указ Президента України «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві»// <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1075/2010> (сторінку відвідано 15.01.2011); Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві»// <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/207/2008> (сторінку відвідано 15.01.2011)

⁵⁰ Постанова Кабінету міністрів «Про виділення коштів для підготовки та святкування 360-ї річниці Зборівської битви»// <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/947-2009-%D1%80> (сторінку відвідано 15.01.2011)

⁵¹ У 1999 році було запроваджено Указом Президента День Соборності.

⁵² Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=12%2F2003-%F0%EF> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵³ Указ Президента України «Про вшанування Подвигу Героїв Крут»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1014%2F2007> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵⁴ Указ Президента України «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної військової історії»// <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1280.htm> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵⁵ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про пропозиції щодо святкових і неробочих днів в Українській РСР»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=585-12> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵⁶ Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1310%2F98> (сторінку відвідано 12.11.2010)

⁵⁷ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 90-річчя створення комсомолу України»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1221-17> ; Указ Президента України «Про відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=155%2F2009> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵⁸ Розпорядження Президента України «Про Організаційний комітет з підготовки та відзначення у 2009 році 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/56/2009-%F0%EF>; Постанова Верховної Рада України «Про відзначення 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1557-17> ; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за

перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/846-2009-%F0>
(сторінки відвідано 16.12.2010)

⁵⁹ Указ Президента України «Про відзначення 160-ї річниці утворення Кирило-Мефодіївського братства»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=106%2F2006> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁶⁰ Постанова Верховної Ради України «Про підготовку та відзначення 75-річчя стахановського руху»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1431-17> ; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про підготовку та відзначення у 2010 році 75-річчя стахановського руху»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1630-2010-%F0> (сторінки відвідано 16.12.2010)

⁶¹ Указ Президента «Про День захисника Вітчизни»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=202%2F99>
(сторінку відвідано 16.12.2010)

Юрій Шаповал

СПІЛЬНА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА РОБОЧА ГРУПА: 15 РОКІВ ІСНУВАННЯ І 5 РОКІВ З ЯНУШЕМ КУРТИКОЮ

Стаття присвячена історії та сьогоденню Спільної польсько-української робочої групи, яка вже 15 років опікується видавничою серією «Польща та Україна в 30-40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб».

Ключові слова: *Спільна польсько-українська робоча група, Януш Куртика, Невідомі документи спеціальних служб*

The article considers the history and present of the Joint Polish-Ukrainian working group for 15 years takes care of publishing a series of «Poland and Ukraine in the 30-40-ies. Unknown documents of the special services».

Keywords: *Joint Polish-Ukrainian working group, Janusz Kurtyka, unknown of the special services*

Запрошення до Ягеллонського університету, у Краків, на конференцію пам'яті Презеса Інституту національної пам'яті (ІНП) Республіки Польща, доктора історії, професора Януша Куртики у квітні 2011 року стало важливою подією для мене.

І справа не лише в тому, що я мав честь особисто знати Презеса та отримав можливість висловитись в середовищі тих, хто краще за мене його знав. Почуте на конференції, те, що було сказано про Януша Куртика, про польський Інститут національної пам'яті, примусило мене уважніше подивитись на історію тієї справи, з якою ось уже понад 15 років пов'язане моє наукове життя. Йдеться про участь в роботі Спільної польсько-української робочої групи, одним із фундаторів якої мені свого часу довелося бути.

Прийшло відчуття того, як швидко плине час і як необхідно збагнути своє місце у ньому. Мені здається, що у Презеса Куртика таке вміння було. Недаремно він, фахівець з медієвістики, зміг так швидко зробити ІНП провідною структурою у дослідженні новітньої історії Польщі. І не лише Польщі, а й водночас польсько-української історичної проблематики, частиною дослідження якої є і публікації нашої спільної групи.

У 2006 році в Києві Презес Януш Куртика брав участь у міжнародній конференції. Він тоді у своєму виступі наголосив, що перед істориками стоять дві проблеми: проблема методології і проблема відваги.¹ Сам Куртика завжди мав відвагу і таки був лицарем правди. Вирішивши розповісти історію нашої спільної робочої групи, я завжди про це пам'ятав і хотів підкреслити: ми прагнемо не забувати ці слова Презеса, цей його своєрідний заповіт, зокрема, тим, хто береться досліджувати непросту історію польсько-українських взаємин.

Побутує стереотип: архівні документи здатні промовляти. Насправді документи радше здатні зберігати мовчання. Особливо, коли доступ до них обмежено або навіть закрито. Документи створюють люди. І завдяки людям документи мовчать або «говорять». Недоступні донедавна (і унікальні!) документи «заговорили» завдяки членам Спільної польсько-української робочої групи. Вже 15 років група готує видавничу серію «Польща та Україна в 30-40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб».

¹ Див.: Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії. Матеріали міжнародної конференції пам'яті Єжи Гедройця. Київ, 24-26 листопада 2006 року. Київ, Критика, 2009, с. 188.

Світ побачили вже 8 томів. Кожен з них обсягом близько 1000 сторінок, а деякі більші мають децю більший обсяг. Кожен з томів відкривається вступною статтею «Від редакційної колегії», яка характеризує стан розробки проблеми, наявні точки зору, аспекти, що потребують подальшої розробки, принципи відбору документів і матеріалів для даного тому. За вступною статтею подається документальний масив. Як правило, це недруковані раніше документи з польських і українських архівів. До кожного з томів спільною групою готується відповідний довідковий апарат, коментарі, іменний і географічний покажчики. Видавнича серія є по суті тримовною: тексти подаються українською та польською, а також російською мовами (остання – це мова переважної більшості документів комуністичної спецслужби).

Наша спільна робоча група відразу визначила принципи, що ними доцільно керуватись, якщо ми насправді прагнемо досягнути результату, а не збиватись на безкінечні та нудні розмови про «тяжкі питання» минулого. З-посеред таких принципів було визначено і такий: якомога менше особистісних оцінок і рефлексій – якомога більше документів, недоступних фахівцям і широкому загалу раніше. Можливо, це рятувало та рятує нашу спільну групу від фатальних непорозумінь, безплідних дискусій і взаємних підозр і обвинувачень. Хоча – зізнаюся чесно – історичних підстав для цього було і є більш, ніж достатньо.

На теренах колишнього Радянського Союзу і колишнього європейського «соцтабору» польсько-український спільний видавничий проект за тривалістю, за результатами роботи, за якістю архівних першодруків є наймасштабнішим нині міждержавним науково-видавничим проектом. Адже йдеться про архіви спецслужб.

З самого початку створення групи мені довелося увійти до спільної робочої групи. Як і іншим її членам, мені доволі часто доводилось і доводиться перетинати українсько-польський кордон. Для архівних пошуків, для обговорень змісту публікацій, для визначення подальших планів. А на початку 1990-х років цей кордон перетнув тодішній співробітник Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща пан Анджей Тухольський. Він їхав до Києва з особливою місією.

Начальник Відділу архівних досліджень та видання джерел Бюро надання доступу та архівізації документів Інституту національної пам'яті Республіки Польща Марцин Маєвський згадує: «Пан Єнджей Тухольський тоді був радником міністра внутрішніх справ Пана Мільчановського. І, власне, у 1995 році він приїхав до Києва з певними повноваженнями міністра з метою налагодження по можливості співпраці і з метою з'ясування долі польських громадян, які після 1939 року опинилися на теренах, зайнятих Радянським Союзом. Ну і їхні долі просто не були відомі, не було відомо, що з ними сталося. І ось в ході проведених розмов вдалося дійти порозуміння і створити такі основи для подальшої співпраці. Очевидно, все це було пов'язане із позитивним ставленням Служби безпеки України, якщо йдеться про пошуки долі батька міністра Мільчановського, який був прокурором у Рівному перед війною, перед 1939 роком».²

У ході тих пошуків, проведених за участі Служби безпеки України, вдалося з'ясувати, що батько міністра Анджея Мільчановського віднайшовся у так званому «українському катинському списку», себто у списку осіб, які перебували в Україні і долю яких ще належить з'ясувати. Можна стверджувати, що та місія Єнджея Тухольського започаткувала співпрацю і власне формування спільної робочої групи.

9-12 квітня 1996 року у Варшаві мені довелося взяти у першому засіданні групи, яка тоді мала таку офіційну назву «Спільна робоча група Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща». До української частини групи, крім мене, увійшли заступник начальника Архіву СБУ Петро Кулаковський, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України Руслан Пиріг, а очолив українську частину заступник Голови СБУ, генерал-майор Володимир Пристайко. З польської сторони до групи увійшли директор Центрального архіву МВС РП Гжегож Якубовський (голова польської частини робочої групи), його заступник Єнджей Тухольський, співробітниця Кабінету Міністра внутрішніх справ РП Тамара Нізьол.

² Архів автора.

Тоді було підписано перший протокол, який офіційно започаткував співпрацю. Було декларовано, що робоча група вважає за необхідне надати співробітництву «систематичного характеру» і домовлено про необхідність проводити «регулярні розвідки з метою розшуку в своїх відомчих архівах, а також в інших архівних установах, матеріалів, що є актуальними для обох держав».³

Восени 1996 року до робочої групи долучились тодішній начальник Архіву СБУ Олександр Пшенніков, а з польської сторони – головний спеціаліст Центрального архіву МВС РП Іоланта Гайовнічек.⁴ В лютому 1997 року у Варшаві було підписано третій спільний протокол, який містив вже більш конкретні плани. Було визначено, що першою книжкою серії буде том, присвячений польському підпіллю у 1939-1941 роках (Львів-Коломия-Стрий-Одесько). До протоколу було додано план-проспект майбутнього видання⁵.

У багатомісячному, непростому, часом заплутаному історію польсько-українських взаємин ХХ століття вписало нові драматичні сторінки. Достатньо згадати антипольські акції українських націоналістів і антиукраїнські акції польського уряду на кшталт сумнозвісної «пацифікації». Приєднання Західної України і його наслідки, кривавий конфлікт поляків і українців на Волині влітку 1943-го, польсько-українські переселення і антиукраїнська операція «Вісла» у 1947-му – ці та багато інших подій відбилися у документах спецслужб Польщі та України. З постановням Спільної робочої групи належало обрати, з чого почати? З якої саме теми?

Провідний науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України Петро Кулаковський згадував: «Перший том ми присвятили польському підпіллю. Давайте пригадаємо, чому так сталося, чому ми почали цю серію з проблеми польського підпілля в Західній Україні в 1939-41 роках? Робота наша розпочалась із знайомства, з вивчення архівних кримінальних справ на польських громадян, які були заарештовані у 1939, 1940, 1941-ому і пізніше.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Київ, ф. 38, оп. 11, порядковий 1, спр. 28, т. 1, арк. 6.

⁴ Там само, арк. 28.

⁵ Там само, арк. 89-91.

Польські колеги бачили, наскільки багатий архівний матеріал про польське підпілля, яке діяло на території, яка відійшла до України в той час. Зрозуміло, у них були свої погляди на ці події, у них були прізвища окремих керівників польського підпілля. І коли вони побачили ці архівні кримінальні справи, то звичайно, вони не могли не запропонувати роботу саме над польським підпіллям. І по-друге. В цей час дуже багато людей звертались для з'ясування долі своїх рідних. А через документи про польське підпілля пройшла маса людей, які були заарештовані»⁶.

Марцин Маєвський згадує про перший том спільної серії так: «Слід сказати, що коли та книжка виходила, то був 1998 рік. Практично знали про проблему польського підпілля у тих східних воєводствах колишньої II Речі Посполитої від 1989-90 років, коли історичні дослідження вже не були нічим зв'язані, якби вже не було цензури в тих дослідженнях. Проте відсутність доступу дослідників до архівів радянських, а особливо коли йдеться про архіви спецслужби, органів безпеки, – все це спричиняло те, що знали небагато. І ця співпраця, і публікації, та перша публікація, давала такий потужний матеріал взагалі до дослідження польсько-українських взаємин. Ну і то було таке типова ліквідація «білих плям».⁷

У 1998 році передмови до 1-го тому написали тодішні президенти обох країн – Леонід Кучма і Александр Квасневський. Вихід цього тому, власне, поява спільної видавничої серії не залишилась непоміченою. «Ластівка українсько-польської весни?» – так назвав у 1999 році свою публікацію один з рецензентів першого тому спільної видавничої серії у журналі «Нові книжки».⁸ Один з авторитетних дослідників польсько-українських взаємин Ігор Ільюшин назвав вихід першого тому непересічною подією в історичній науці та громадському житті України та Польщі.⁹

⁶ Архів автора.

⁷ Архів автора.

⁸ Див.: Bohdan Skaradziński. Jaskyłka ukraińsko-polskiej wiosny? // Nowe Książki, 1999, 5, s. 36.

⁹ Див.: Ігор Ільюшин. До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1999, № 1-2, с. 505.

У вересні 1997 року під час переговорів у Варшаві робоча група вирішила присвятити польському підпіллю у Західній Україні ще один том. Це був третій том і вийшов він у 2004 році у 2-х книгах під назвою «Польське підпілля, 1939-1941. Від Волині до Покуття».

Поляки, які мешкали у Західній Україні, не сприймали сталінський режим. Цей режим, у свою чергу, ретельно підготувався до зустрічі з поляками у вересні 1939-го. Планові арешти, переслідування, депортації – все це було зародком багатьох наступних трагічних подій. Найвідоміша серед них – розстріл польських офіцерів у Катині.

Проте переслідування, репресії та депортації торкнулись також і українців. Спільна робоча група не обійшла цю тему увагою, підготувавши два томи публікацій про польсько-українські переселення у 1944-1946 роках і про печально відому операцію «Вісла» у 1947 році.

Том другий, присвячений переселенням 1944-1946 років, вийшов друком у 2000 році. Не можна сказати, що бракує публікацій на цю тему. Однак, враховуючи те, що в архівах спецслужб обох наших країн збереглося чимало документів (і вони були віднайдені робочою групою), і те, що вони є важливими, ми вважали за необхідне їх оприлюднити, ввести в науковий обіг.

Як відомо, 9 вересня 1944 року в Любліні між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) було підписано Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. За уповноваженням уряду УРСР її підписав Голова Раднаркому УРСР Микита Хрущов, за уповноваженням ПКНВ – Голова Комітету Едвард Осубка-Моравський. Звертає на себе увагу той факт, що цей обмін населенням польська сторона не мотивувала необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, на чому буде зроблено акцент пізніше, під час операції «Вісла».

Угодою була передбачена евакуація на територію УРСР всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, які проживали в Хелмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лісківському, Замостівському,

Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах. Це стосувалося також інших районів Польщі, де могли виявитися громадяни цих національностей, які б побажали переселитися з території Польщі на Україну, а також евакуації в Польщу всіх поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, мешкали в західних областях УРСР і які б виявили бажання переселитися на територію Польщі. В Угоді наголошувалося на тому, що евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо. Термін проведення евакуації встановлювався з 15 жовтня 1944 року і до 1 лютого 1945 року.

Цього терміну не буде дотримано, а самі переселення стануть однією з драматичних сторінок у польсько-українських взаєминах. З наступом зими число бажаючих евакуюватися з обох сторін значно скоротилося. Основною причиною цього було те, що Люблінська угода не отримала масового схвалення ні з боку українського, ні з боку польського населення. Це змусило українську і польську сторони, по-перше, неодноразово змінювати і відсувати терміни завершення переселенської акції, а, по-друге, з кінця літа – початку осені 1945 року перейти до застосування виключно примусових заходів щодо переселень.

Під час роботи в архівах нашу увагу привернули також документи, які відіграють велику роль для відтворення статистичного виміру польсько-українських переселень 1944-1946 років. Це дуже важливий аспект проблеми, що знайшов своє відбиття у матеріалах спецслужб. Зокрема, виявлені у Галузевому державному архіві СБУ довідки, записки по ВЧ, донесення, телефонограми, шифрограми тощо дозволяють розширити уявлення про кількісну динаміку процесу переселень, відтворити цю динаміку буквально по днях. Всі ці матеріали оприлюднені у другому томі вперше. Вони підтверджують, що спецслужби мали власну статистику, яка, поза сумнівом, становить інтерес і має бути врахована при подальших дослідженнях. Всього станом на жовтень 1946 року, за відомостями Міністерства державної безпеки УРСР, в Польщу з УРСР було переселено та репатрійовано 812 688 осіб (до переселень загальної чисельність поляків в Україні було 1 033 899 осіб). З

Польщі до УРСР на березень 1947 року, за даними МГБ УРСР, було переселено 472 635 осіб.

Нарешті архіви спецслужб зберегли численні документи, що відбивають факти спротиву переселенням 1944-1946 років, показують, як тодішні панівні системи Польщі та України протидіяли такому спротиву. При цьому спецслужби спрямовували свою діяльність і проти польського підпілля і проти українського руху спротиву.

Цікаво, що з початку робоча група планувала присвятити другий том переселенням не лише 1944-1946-го, а й 1947 року, себто мало йтися про відому акцію «Вісла».¹⁰ Однак після численних і часом напружених дискусій було вирішено присвятити згаданій акції окремий том.

Тим часом у складі робочої групи восени 2001 року сталися зміни. З польської сторони до групи увійшли директор Департаменту європейської інтеграції та міжнародного співробітництва МВС і А РП Пйотр Мерецький та директор Бюро використання і архівації документів створеного у 2000 році у Варшаві Інституту національної пам'яті (ІПН) – Комісії з переслідування злочинів проти польського народу (така точна назва цієї структури) РП Бернадетта Гронек¹¹. Після передчасної смерті Гжегожа Якубовського польську частину спільної робочої групи очолює Пйотр Мерецький.

Саме його підпис разом із підписом Володимира Пристайка стоїть під протоколом засідання робочої групи у Києві 21 березня 2003 року, в якому було записано про початок роботи над томом, присвяченим кривавому протистоянню поляків і українців під час 2-ї світової війни¹². Ця робота була стимульована і 60-ю річницею того, що називають «Волинською різаниною» (а ця річниця наближалась), і гостротою обговорення цієї проблеми в Польщі та Україні. Щоправда, був ще один фактор, майже скандальний.

21 травня 2003 року Державний секретар і Голова Бюро національної безпеки Польщі Марек Сівець надіслав на ім'я Секретаря Ради національної безпеки і оборони Укра-

¹⁰ Див.: ГДА СБУ, Київ, ф. 38, оп. 11, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 181-182.

¹¹ Там само, ф. 38, оп. 17, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 276.

¹² Там само, арк. 74а.

їни Євгена Марчука листа, в якому обвинуватив нового директора Архіву СБУ Сергія Богунова в тому, що останній «не виконав завдання передачі огляду джерел, що стосуються волинського злочину...».¹³ Насправді С.Богунов нічого не приховував, він просто знав, що невдовзі спільна робоча група видасть том, в якому будуть друковані нові документи про Волинську трагедію. І це видання у 2-х книгах, що стало четвертим томом спільної видавничої серії, під назвою «Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942-1945» побачило світ у 2005 році.

Безумовно, 60-та річниця кривавих подій на Волині стала великим викликом для польсько-українських взаємин. Президенти Польщі і України 11 липня 2003 року, як відомо, навіть зробили спільну заяву «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині». В ній, зокрема, наголошувалось на необхідності продовження спільного пошуку історичної правди про згадані події.

Одначе ми не поспішали видавати том про ці події, оскільки не бажали спрощувати фактори, що їх спричинили, пам'ятали про сили, що були зацікавлені у роздмухуванні польсько-українського конфлікту. Цікаво, що у травні 2004 року робоча група працювала саме на Волині, на тих місцях, де відбувалися події, про які йшлося. В якийсь момент навіть здалося, що дискусія зайшла у безвихідь: надто болючою і контроверсійною є тема «Волинської різанини», що неодмінно впливає у польсько-українських дискусіях про минуле.

Ця біда вибухнула влітку 1943 року на Волині. Вона забрала життя десятків тисяч мирних жителів, а серед них жінок, дітей, старших людей. У Польщі донині чимало тих, хто покладає провину за це винятково на УПА. А в Україні не бракує тих, хто твердить: винні поляки.

У місті Рівному є пам'ятник Дмитру Клячківському – він же Клим Савур. Стверджують (хоча документально дотепер це не підтверджено), що це він як командувач УПА віддав наказ розпочати терор проти поляків. А у Варшаві є пам'ятник 27-й дивізії Армії Крайової у Варшаві. Саме на неї деякі українські дослідники покладають провину за нищення українсь-

¹³ Там само, арк. 95.

кого населення на Волині. Отже, у поляків та українців різні герої. Як за таких умов писати спільно історію?

На це моє запитання відома польська публіцистка, керівник стипендіальної програми *Gaude Polonia* в Національному центрі культури Богуміла Бердиховська зауважила: «І в польському, і в українському суспільстві існують крайні точки зору на польсько-українську історію, так вони справді існують. Які рецепти? На мою думку, рецепт є такий, який дав ще Єжи Гедройць, творець паризької «Культури»: послідовність, консеквенція, спокій і піклування про те, щоб не довести історичної дискусії до такої точки, з якої вже не можна буде повернутися. Тобто, коли напруга вже йде задалеко, краще зробити один чи два кроки назад, щоб завтра чи післязавтра зробити наступні кроки вперед»¹⁴.

І робоча група змогла знайти компроміс тоді, у травні 2004-го на Волині. В якийсь момент відомому польському історику, доктору Гжегожу Мотиці (він тоді був у польській частині спільної «команди») і мені було доручено ізолюватись в окремій кімнаті і підготувати проект вступної статті. Ми дійшли висновку, що насамперед слід викласти точки зору на «Волинську різанину» польської та української історіографії (хоч би якими різними вони не були), співставити їх у світлі тих невідомих джерел, що ми їх збиралися оприлюднити у четвертому томі.

Ця наша схема стала своєрідною матрицею для протокольного запису під час наступного засідання робочої групи у вересні 2004 року про те, що «польська і українська сторони представляють кожна свій варіант 4-го тому і остаточно узгоджують його зміст»¹⁵.

У згаданому протоколі було зафіксовано й те, що з огляду на зміни у керівництві СБУ українську частину спільної робочої групи відтепер очолить Сергій Богунов, а до складу групи увійде Марцин Маєвський, який тоді вже став співробітником Інституту національної пам'яті Польщі.¹⁶ Заступником Богунова в Архіві СБУ був Сергій Кокін, який у 2000 році став членом нашої спільної групи.

¹⁴ Архів автора.

¹⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 38, оп. 21, спр. 28, порядковий 35, т. 1, арк. 210.

¹⁶ Там само, арк. 211.

Четвертий том спільної серії був надрукований і став важливим кроком до неупередженої інтерпретації складних подій. Найбільший інтерес представляють документи із окремих слідчих справ на учасників польського і українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА), їхні інформаційні матеріали, доповідні записки і аналітичні матеріали, оперативні зведення НКВД/НКГБ (МВД/МГБ), що стосуються українсько-польського протистояння.

Опрацьовуючи їх, ми переконалися, що з початком Другої світової війни поляки і українці опинились у жорнах двох диктатур – гітлерівської і сталінської. Документи комуністичної спецслужби показують, що усвідомлення цього було, а тому були спроби (на жаль, невдалі) порозуміння, спроби польської і української сторін домовитись перед наявністю спільних ворогів. Архівні джерела дають неабияку «інформацію для роздумів» про ту провокативну роль, що її відігравали у польсько-українському протистоянні «треті сили». Йдеться насамперед про нацистів, але також і про комуністів. Ще одна важлива тема – географія польсько-українського конфлікту. Як відомо, наприкінці 1943-го і на початку 1944 року польсько-український конфлікт переноситься на Галичину, а у 1944 році розпочинаються антиукраїнські акції на Холмщині. Документи спецслужби віддзеркалюють ці події.

Однією з ключових і активно дискутованих тем у контексті обговорення польсько-українського конфлікту є тема наявності тих сил, за допомогою яких, власне, цей конфлікт матеріалізувався. Спираючись на джерела спецслужби, можна і у цьому випадку рішуче відкинути тезу про чийсь односторонню провину. Ми вперше оприлюднили документи про ліквідаційні загоны Армії Крайової (АК), які нищили українців. Свідчення колишніх учасників цих польських загонів (надруковані вперше) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій.

Документи, що стосуються волинської трагедії 1943 року і польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни в цілому, ще раз доводять хибність, сказати б, маніхейського бачення і інтерпретації історичного процесу з розподілом на «хороших» і «поганих» учасників цього про-

цесу. Архівні джерела показують, що криваве протистояння було детерміноване польським і українським обопільним екстремізмом, що робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні і це – як і будь-яке насильство – підлягає засудженню.

Цим пафосом був просякнута і п'ятий том видавничої серії, що мав назву «Акція «Вісла» 1947" і вийшов у 2006 році. Згадана акція (операція) являла собою примусове виселення українців (близько 150 тисяч осіб) у глиб Польщі і розпочалася 28 квітня 1947 року. Українців переселяли із так званого Закерзоння (це Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина), що опинилися на польському боці лінії кордону.

Саме цю лінію запропонував ще у 1920 році міністр закордонних справ Англії лорд Керзон ленінському урядові як межу для припинення наступу Червоної Армії. У вересні 1944-го ця лінія і справді стала прикордонною, а незабаром було ухвалено рішення про те, що українське населення мусить переселитися з цих територій. Це широкомасштабне переселення здійснювалось у 1944-1946 роках і про це йшлося у другому томі нашої серії.

Спротив переселенням чинили польська Армія Крайова та Українська Повстанська Армія. АК прокомуністичній польській владі вдалося приборкати, але навіть в кооперації з СРСР не вдалося це зробити з УПА. Дії УПА стимулювали жорстокість польської влади проти потенційних «націоналістів», до яких тепер зараховували мешканців фактично кожного українського села. В черговий раз розпочалося жорстоке польсько-українське протистояння. Наприкінці 1946 року на південно-східних територіях Польщі мешкало біля 200 тисяч осіб української національності. Для польської влади це означало: українська проблема не розв'язана.

Таке «остаточне розв'язання» розпочалося з того, що у січні 1947 року військові відділи на території південно-східних воєводств одержали наказ скласти списки українських сімей, що не переселилися у 1944-1946 роках. Через місяць виник план переселення українців у західні землі, що за рішенням Потсдамської конференції відійшли від Німеччини до Польщі. Йдеться про так звані «ziemie

odzyskane» (повернуті землі), тобто про Південну Прусію та Сілезію. Саме на цих землях українці повинні були асимілюватись з поляками.

Операція «Вісла» проводилася військом, всього в цій акції брали участь 20 тисяч польських вояків, не беручи до уваги відділів місцевої міліції, безпеки і прикордонників. Формально акція «Вісла» завершилась у липні 1947-го. Однак переселення продовжувалось і пізніше. Депортація українського населення позбавила збройну боротьбу УПА в Закерзонському краї основної мети – збройного захисту цього населення. УПА припинила боротьбу на Закерзонні.

М.Маєвський у зв'язку з виходом п'ятого тому зауважував, що у Польщі найбільше публікацій на цю тему з'явилося на основі документів Центрального військового архіву, зокрема, збірка документів, опрацьованих Євгеном Місилом: «Якщо йдеться про наші документи, то маємо в томі всі комунікати-повідомлення міністра національної оборони, щоденні звіти військові, у яких йдеться про військові дії, додано також списки місцевостей, з яких виселяли українське населення і там просто подано підрахунки, з якої місцевості і скільки виселено українців. Все це, на мою думку, дуже придатне для дослідників конфлікту чи навіть для тих, хто займається місцевою історією. Також є документи, що походять з архі-ву Служби безпеки України про те, що знали, наприклад, у внутрішньому війську МВД і у керівництві того війська, що відбувається у Польщі і якою є, наприклад, структура УПА. І це також є нові документи»¹⁷.

На момент виходу п'ятого тому Презесом (Головою) Інституту національної пам'яті Польщі став Януш Куртика. Він очолив ІНП у 2005 році. Як вже було підкреслено, він доклав великих зусиль, щоб поживавити роботу ІНП, надати нові імпульси особливо у науково-дослідницькій та архівно-публікаторській сферах. Саме за той час, коли він був Презесом, ІНП підготував величезну кількість науково-документальних і монографічних видань, виставок. Та справа не лише в цьому. Януш Куртика добре знав, для чого існує ІНП, він вбачав в інституті потужний інстру-

¹⁷ Архів автора.

мент декомунізації, демонтажу того політико-ідеологічного минулого, що його Польща мала неодмінно здолати, щоб перетворитись на справді демократичну і незалежну державу, сформувати громадянське суспільство.

На вже згаданій конференції в Києві в 2006 році Куртика згадував про передані від різноманітних спецслужб до ІПН близько 80 кілометрів документів, про дискусії, що точились у Польщі набколо вартості тих документів: «Певна річ, перед ними не треба вставати на коліна, їх треба вивчати, як і інші джерела. Але якби треба було вказати якусь інституцію, яка всередині системи творила більш-менш вірогідні зовнішні джерельні матеріали, то це власне служба безпеки, оскільки вона була тією інституцією, що становила кістяк системи».¹⁸

Виходячи з цього переконання, Януш Куртика з самого початку високо цінував наш спільний польсько-український проект. І це були не лише слова, оскільки саме ІПН РП взяв на себе фінансові видатки по підготовці до видання та виданню результатів нашої спільної праці. Презес знаходив час приїздити на зустрічі нашої спільної робочої групи, спілкувався з нами, бачив, що робота наша достатньо інтенсивна і не проста, а тому сприяв оприлюдненню результатів цих зусиль.

Невипадково вже у 2007 році вийшов друком шостий том спільного видання мав назву «Операція «Сейм» 1944-1946». Ми готували його, спираючись лише на архівні документи. І це не дивно, адже до сьогоднішнього дня не з'явилося жодного наукового чи науково-документального дослідження, спеціально присвяченого перебігу операції «Сейм». Та й навіть коротких відомостей про саму цю операцію неможливо віднайти в енциклопедичних і довідкових виданнях, оскільки операція була ініційована та реалізувалась в обстановці секретності, а відомості про неї на багато десятиліть були запроторені до архівних сховищ.

Тим часом йдеться про важливий епізод історії. Операція «Сейм» була організована радянською спецслужбою за

¹⁸ Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії. Матеріали міжнародної конференції пам'яті Єжи Гедройця. Київ, 24-26 листопада 2006 року, с. 186.

згодою з найвищим кремлівським керівництвом з метою нищення структур польської Армії Крайової (АК) і Делегатури Польського емігрантського уряду. На території України операція здійснювалась у 1944-1946 роках.

Польській еміграційний уряд прагнув залишити в українських західних областях якомога більше поляків, щоб міг обґрунтувати свої претензії на Західну Україну. Проте Сталін на цей час вже мав своїх ставлеників у самій Польщі. Це автоматично перетворювало прибічників і представників Польського уряду у Лондоні на персон non grata, а відтак на жертв комуністичної спецслужби. На згаданих теренах і в самій Польщі була відновлена та активізувала свою діяльність Польська організація військова (ПОВ). До того ж у радянської сторони з'явилися інформації про еventуальний альянс Організації українських націоналістів (бандерівців) – ОУН(Б) і ПОВ.

Все це, на думку керівників радянської спецслужби, створювало небезпечну обстановку, могло нег'ативно вплинути на ситуацію після вигнання нацистів. 6 листопада 1943 року з'явилась орієнтировка, підписана наркомом держбезпеки УРСР Сергієм Савченком і надіслана до місцевих органів НКГБ. В цьому документі, зокрема, підкреслювалось, що «хоча повстання, що готується, заздалегідь приречене на поразку, як це визнає саме керівництво «ПОВ», тим не менш, за задумом останнього, воно повинно бути здійснене для того, щоб показати всьому світові «небажання» населення колишньої Польщі прийняти радянську форму державного устрою». На цей час керівництво СРСР і УРСР мало відомості про засилання польським емігрантським урядом з Великобританії на територію Західної України та Західної Білорусії емісарів для керівництва польським підпіллям і для здійснення підривної роботи.

У наступній орієнтировці від 24 листопада 1943 року Савченко підкреслив важливість видобування інформації про колишніх громадян Польщі, які осіли у східних областях України. Серед них ймовірно могла бути польська агентура, заслана польським підпіллям. Директива вимагала виявляти представників підпілля, а також виявляти агентів інших іноземних розвідок. Не підлягає сумніву,

що директиви Савченка були інспіровані Москвою. Це засвідчив наказ за підписом заступника народного комісара держбезпеки СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Богдана Кобулова від 25 січня 1944 року.

На початковій фазі операції «Сейм», як засвідчують документи, радянська спецслужба наносила превентивні удари по польському підпіллю. Одначе чим далі Радянська Армія просувалася на Захід, тим більш конкретних форм набувала робота польських підпільних структур, тим активніше діяли органи НКВД, які вели боротьбу не лише проти польського, а й проти українського підпілля. Всього у 1944-46 роках було ліквідовано 168 «польських антирадянських організацій і груп», заарештовано близько 4 000 осіб.

Цілком очевидно, що розпочинаючи операцію «Сейм», радянський істеблішмент намагався розв'язати для себе щонайменше два завдання. По-перше, йшлося про протидію політиці польського еміграційного уряду (який, до речі, СРСР визнав у липні 1941 року і з яким розірвав дипломатичні стосунки в 1943 році після того, як нацисти оприлюднили інформацію про Катинський розстріл) на відновлення своєї незалежної держави в кордонах 1939 року. По-друге, Кремль мав на меті знекровити ті політичні сили польського суспільства, які намагалися заблокувати перехід Польщі під сферу впливу Радянського Союзу і недопустити встановлення влади комуністів у своїй країні.

Презентація шостого тому відбулася в січні 2008 року в містах Варшаві та Жешуві. У варшавській презентації взяли участь Януш Куртика і Посол України в Польщі Олександр Моцик. Присутніми були науковці, журналісти, всіх, кого цікавить непроста історія польсько-українських взаємин. Велелюдною була і презентація і у відділенні ІНП у місті Жешуві (це відділення очолює Пані Ева Ленярт, яка багато зробила, щоб жешувська презентація була успішною).

На той момент у складі спільної робочої групи вже працювали директор Бюро надання доступу та архівізації документів ІНП, доктор історії Збігнев Навроцький і керівник Видавничої секції згаданого Бюро, доктор історії Єжи Беднарек. Невдовзі до групи приєднається Йоанна Карбаж, старший інспектор Відділу Бюро громадської осві-

ти ІНП РП. Ось як вона згадує про це: «Я почала працювати в Інституті національної пам'яті з 2007 року, з вересня. А до складу українсько-польської робочої групи мене включили вже у жовтні або у листопаді 2007 року. І першим таким проектом, в якому я мала взяти участь, була робота на 7-м томом польсько-української видавничої серії. Це був том, присвячений проблемі «великого голоду» на Україні у 1932-1933 роках. І якби я мала можливість підсумувати мою дотеперішню працю над томами серії, то вважаю, що том про голод був дуже важливий і суттєвий, оскільки це була перша книжка, перший том, в якому я могла брати участь, могла бути співтворцем якоюсь мірою. Я дуже задоволена тим проектом».¹⁹

Том сьомий вийшов у 2008 році і мав назву «Голодомор в Україні 1932-1933». Передмову до нього написали президенти Віктор Ющенко і Лех Качинський. Голодомор в Україні 1932-1933 років неможливо замовчувати чи ігнорувати, оскільки катастрофа голоду була важливою ланкою в історичному ланцюзі гуманітарних катастроф, які торкнулися Європи в ХХ столітті. Це знайшло своє віддзеркалення, зокрема, в тому, що парламенти багатьох країн прийняли спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу. У 2003 році зробила це Верховна Рада України, а в грудні 2006 року – Сейм і Сенат Польської Республіки.

Знання про Голодомор розширюються, поволі стають доступними документи, що відбивають діяльність найвищого керівництва СРСР у 1932–1933 роках, поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури. Ці знання дозволяють зрозуміти технологію злочину, як саме, за допомогою яких механізмів сталінський режим видобував хліб, мотивуючи це потребами модернізації. Доступні документи дозволяють чіткіше усвідомити доктринальні і ситуативні мотиви, якими керувався комуністичний істеблшмент, дозволяють відтворити тодішню ситуацію на макро- і мікрорівні, що вкрай важливо для загальних реалістичних висновків і оцінок. Нові знання зпоміж іншого дозволяють дезавувати твердження про

¹⁹ Архів автора.

відсутність специфіки і особливостей у діях влади у тому або іншому регіоні колишнього СРСР у 1932-1933 роках.

230 документів, надрукованих у сьомому томі, в переважній більшості не публікувались. Вони сприяють поглибленню знань і розширенню джерельної бази досліджень голоду в Україні та в СРСР у 1932-1933 роках. Це матеріали польської розвідки, дипломатів, поліції і адміністрації, агентурні донесення ГПУ, директиви, повідомлення, а також протоколи допитів, обвинувальні висновки. До найцікавіших належать, безсумнівно, документи, що стосуються візиту французького державного діяча Едуарда Ерріо в УСРР. Окрім обставин перебування колишнього прем'єра в Одесі, є інформації про оперативне забезпечення візиту, реакції місцевого населення на цю подію.

Особливе значення мають документи, що представляють погляди і думки закордонних дипломатів, які спостерігали ситуацію в УСРР. Як відомо, радянські органи безпеки мали розгалужену інформаційну мережу, а їхні агенти працювали навіть при дипломатичних представництвах. Їхні донесення віддзеркалюють висловлювання, а одночасно погляди працівників консульств на наростаючу кризу, колективізацію і голод. Крім цього, частину документів, що походять з німецьких дипломатичних представництв, посадові особи ГПУ здобули оперативним шляхом. ГПУ володіло повною інформацією про те, що саме писали дипломати до своїх міністерств закордонних справ. Згадані документи з ГДА СБУ доповнюються дипломатичними рапортами з польських архівів, а також розвідницькою інформацією з II-го Відділу Головного штабу Польського війська.

Деякі дипломати підкреслювали особливо катастрофічну ситуацію в УСРР, яка значно відрізнялася від південних регіонів Росії. Ось що, наприклад, зафіксував у своєму звіті польський генконсул, який у травні 1933 року здійснив поїздку з Харкова до Москви: «В цілій подорожі найбільше мене вразила різниця у вигляді сіл і ланів України в порівнянні з сусідньою ЦЧО (Центральна Чорноземна область), і навіть неврожайними околицями Москви. Українські села знаходяться в значному занепаді, віє від них порожнечою, безлюддям і нуждою, хати наполовину розвалені, часто з позриваними покрівлями, ніде не

видно нових садиб, діти й старці подібні до кістяків, ніде не видно худоби [...] Коли я безпосередньо потім прибув в ЦЧО (перш за все в околицях Курська й Орла), я мав враження, що приїхав з Країни рад в Західну Європу. Значно більше там заораних і засіяних полів, села чисті, більш пристойні, хати відновлювані і серед людей видно відносно кращий добробут, видно худобу, що пасеться...»²⁰

Унікальні матеріали сьомого тому виразно відбили специфіку ситуації в Україні і це викликало найбільший інтерес. Не випадково, за словами Єжи Беднарека, Презес Януш Куртика вніс пропозицію, щоб «том про трагедію українського народу на початку 1930-х років видати англійською мовою, щоби інформація про ці події дійшла до найширших кіл не лише польської, а й європейської думки»²¹.

Відтак за сприяння польської сторони було підготовлено також англійську версію 7-го тому²². Він вийшов друком у 2009 році. Цей том було розіслано до найбільш авторитетних академічних закладів світу.

Презентація сьомого тому в Україні, в Києві, відбулась 21 листопада 2008 року за участі Президента України Віктора Ющенка та інших офіційних осіб під час державних заходів до річниці Голодомору. У презентації взяв участь Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Яцек Ключковський. Він же вручив польські державні ордени українським учасникам спільного дослідницького проекту. У 2008 році Президент України Віктор Ющенко нагородив Януша Куртику орденом «За заслуги III ступеня» за значний особистий внесок у справу зміцнення авторитету України в світі, популяризацію її історії та сучасності.

Януш Куртика у своєму виступі говорив про збереження пам'яті польського та українського народів у контексті подолання стереотипів минулого. Володимир В'ятрович,

²⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Том 7. – Голодомор в Україні, 1932-1933. – Варшава-Київ: Інститут національної пам'яті, 2008, с. 548.

²¹ Архів автора.

²² *Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932-1933*. Warsaw-Kiev: Instytut Pamięci Narodowej, 2009.

який з 2008 року очолив українську частину спільної робочої групи, говорив про результати і перспективи співпраці польських і українських дослідників.

...Практично при кожній зустрічі ми обговорювали з Янушем Куртикою ситуацію з Українським інститутом національної пам'яті (УІНП). Я нагадував йому, що не всім подобається діяльність очолюваної Презесом структури (себто польського інституту), який, зокрема, обвинувачують у «вузьколобому націоналізмі». Те саме відбувається з нашим інститутом, яким тоді керував академік Ігор Юхновський. Куртика посміхався, пояснював, що все не зовсім так. І – дивувався. Дивувався тому, що київська структура живе якимось «автаркічним» життям, поза належними контактами із світом і відповідними структурами в інших країнах. «Ти знаєш, – сказав мені якось Януш, – не можу зрозуміти, адже багато разів я пропонував контактувати з нами більш активно, був готовий віддати всі інформації та рекомендації для контактів у світі. Реакція – нуль».

Проведені у 2008 і 2009 роках засідання робочої групи (а в них взяли участь включені до української частини групи провідний науковий співробітник ГДА СБУ Діана Бойко, заступник начальника відділу ГДА СБУ Віктор Тихомиров) стимулювали пошуки матеріалів для наступного тому. У червні 2006 року до складу редакційної колегії нашої спільної видавничої серії було введено заступника начальника ГДА СБУ Сергія Кюкіна²³, а у березні 2010 року він очолив згаданий архів.

У 2010 році члени Спільної робочої групи вирушили для презентації томів видавничої серії до Німеччини та Франції. Особливий акцент було зроблено на томі, присвяченому Голодомору 1932-33 років в Україні. У Мюнхені та Парижі презентації пройшли успішно. Проте 10 квітня 2010 року, ми дізналися про катастрофу польського урядового літака Ту-154М поблизу аеродрому Смоленськ-Північний. На борту був Президент Польщі Лех Качинський, інші керівні польські діячі. На борту був і Януш Куртика. Він мав бути разом з нами на презентації видавничої серії в Європарламенті у Брюсселі (тодішній Голова Європарла-

²³ ГДА СБУ, Київ, ф. 38, оп. 21, порядковий 36, т. 2, арк. 244.

менту Єжи Бузек ініціював спеціальну презентацію нашого 7-го тому, присвяченого Голодомору 1932-1933 років в Україні і перекладеного англійською мовою).

...Про цю катастрофу наша група дізналася в Парижі, біля Ейфелевої вежі, серед натовпу безпечних і веселих туристів з цілого світу. Панові Збігневу Навроцькому передзвонять з Варшави. Ми не могли повірити, що Януша вже немає. Частина польських колег відразу повернеться до Варшави, а для нас від цього моменту це вже буде подорож із присмаком трагедії. Ми таки доїдемо до Брюсселя. Доїдемо, щоб просто зупинитись на ніч в готелі і поїхати назад, до Варшави.

Наступним за рахунком став том восьмий, присвячений «великому терору» 1937-1938 років і проведеній тоді «польській операції». Цей том під назвою «Великий терор: польська операція 1937-1938» вийшов у 2010 році. Його презентація відбулася у вересні 2010 року у центрі Варшави, на вулиці Маршалковській. Зазвичай саме тут, у будинку, що належить ІНП, відбуваються презентації чергових томів спільної видавничої серії. Восьмий том великий за обсягом, майже 2 тисячі сторінок, складається з двох частин. До видання додано диск, на якому унікальні статистичні матеріали.

Під час презентації Гжегож Мотика, який нині є членом Ради ІНП, підкреслив: «Гадаю, що це – один з найцікавіших польсько-українських наукових проектів. І взагалі один з найцікавіших історичних проектів, що з'явилися і в Польщі, і на Україні. Результатом тієї праці спільної робочої групи є вже 8 томів, а невдовзі – маю надію – буде ще більше. І кожен з них дає історикам винятково цікавий і широкий обсяг матеріалів з тієї історичної проблематики, що дуже часто – якщо йдеться про джерела – погано вивчена істориками. Вельми цікавий останній 8-й том... У минулі 20 років в Польщі було відкрито історію репресій, репресій комуністичних, але насамперед увагу було зосереджено на 2-й світовій війні і на повоевних подіях»²⁴.

«Великий терор», що лютував у СРСР у 1937–1938 роках, забрав багато людських життів. Розпочата та керована Й.Сталіним хвиля репресій охопила не лише «контрреволюційний і антирадянський елемент», але й членів

²⁴ Архів автора.

комуністичної партії, апарат безпеки і звичайно національні меншості Країни Рад. Сталін акцентував особливий удар по полякам, які проживали у Білорусії, в Україні, у численних містах Росії і навіть у Сибіру.

Восьмий том присвячено саме «польській операції», проведеній органами державної безпеки СРСР протягом 1937-1938 років. Формально ця операція почалася з того, що 11 серпня 1937 р. Микола Єжов підписав оперативний наказ НКВС № 00485 та «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Найбільш характерним елементом цього наказу була класифікація осіб польської національності, які підлягали арешту. Це не були особи, підозрювані у якомусь конкретному злочині, але всі, хто залишився у СРСР, втікачі, емігранти, члени партії, реальні та евентуальні націоналісти. До цих останніх можна було зарахувати кожного.

Було встановлено дві черги для арештів. До першої було включено тих, хто працював в органах НКВС, служив у Червоній армії, на військових заводах, в оборонних цехах інших заводів, на залізничному, водному та повітряному транспорті, на електростанціях всіх промислових підприємств, на газових та нафтоперегонних заводах. До другої черги було віднесено всіх інших, хто працював на промислових підприємствах необоронного значення, у радгоспах, колгоспах та установах. Для організації слідства по «польській операції» створювалися особливі групи оперативних працівників.

Заарештовані у процесі слідства підлягали розподілу, залежно від ступеню провини, на дві категорій: перша (всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри) передбачалася до розстрілу, друга (менш активні) – ув'язненню до тюрми та таборів терміном від 5 до 10 років. Визначення належності до певної категорії, на підставі розгляду агентурних та слідчих справ, здійснювалося наркомом внутрішніх справ республіки, начальником відповідного Управління НКВС області або краю спільно з відповідним прокурором. Вироки виконувалися негайно після винесення рішення.

Згідно наказу припинялося звільнення з в'язниць та таборів ув'язнених, засуджених за ознаками польського шпигунства; матеріали на кожного з них необхідно було надсилати на розгляд Особливої наради НКВС СРСР з метою підготовки повторного акту обвинувачення і повторного засудження.

З метою проведення польської операції наказ № 00485 сформував принципово новий у практиці ОДПУ–НКВС процесуальний порядок засудження. Коли завершувалось слідство, на обвинуваченого складалася довідка з коротким викладом слідчих та агентурних матеріалів. Короткі довідки протягом 10 днів належало збирати і передруковувати у вигляді списку. Цей список надходив на розгляд керівника НКВС або відповідного Управління НКВС і прокурора. Цей порядок засудження у листуванні НКВС почали називати «альбомним» (скоріш за все тому, що машинописні списки заповнювались на аркушах, розташованих горизонтально, зшивались по вузькій стороні і зовні нагадували альбом). Комісію, до складу якої входили прокурор та представник НКВС, почали називати «двійка» і до її компетенції відносився вирок – по 1-й (розстріл) чи по 2-й категорії (ув'язнення від 5 до 10 років). Після цього список надсилався на затвердження до Москви, де його повинні остаточно розглядати і затверджувати нарком внутрішніх справ і Генеральний прокурор СРСР (Микола Єжов і Андрій Вишинський). По тому список повертався до відповідного регіону для виконання вироку. На практиці на місцях, після того, як оперативний співробітник складав довідку, він же, разом з начальником відділку чи відділу, пропонував те чи інше покарання. Начальники управлінь і прокурори, які ставили підписи під списками, робили це автоматично, зазвичай окремо одне від одного, без аналізу, обговорень, без звернення до слідчих справ.

Всього по СРСР за «польським» наказом були розглянуті справи на 143 810 осіб, засуджено 139 835 осіб, розстріляно 111 091 особу. На 1 листопада 1937 р. в УРСР по «польській лінії» було заарештовано 19 030 громадян, завершено розгляд справ на 7 069 осіб, 4 854 з яких було засуджено до розстрілу. Всього ж у 1937–1938 роках під приводом боротьби з контрреволюцією в Україні було репресовано близько 50 тис. громадян польської національності.

Ми вмістили у томі рапорти, зведення, інформації, накази щодо організації та ходу роботи органів безпеки СРСР проти поляків у другій половині тридцятих років. Читач знайде також слідчі матеріали – протоколи допитів, постанови, акти обвинувачення у справах проти поляків. Окремо ми розмістили документи, що стосуються організації та перебігу операції. І нарешті окремо розміщені документи про зловживання, про як співробітники НКВД видабували потрібні їм зізнання. У цьому томі вміщено переважно раніше не друкovanі документи.

Ежи Беднарек вважає, що це «є унікальне видання, оскільки вперше у такому обсязі вдалося зібрати документи, що підтверджують факти репресій не лише проти польських громадян – хоча очевидно ми зосередили увагу у цьому томі на так званій польській операції, на діях проти поляків або тих, хто зголошувався такими...

Проте в такому обсязі до цього часу ніхто не находив і не друкував стільки документів, що показують, з одного боку, підготовку цієї операції, її механізм і перебіг, її наслідки, а також приклади конкретних репресивних дій проти поляків.

І що дуже важливо, ми представляємо віднайдені в архіві Служби безпеки України документи, які є звітами, складеними виконавцями з радянських органів безпеки, які під час слідства вже проти них – і в цьому також є парадокс історії, що виконавці репресивних дій самі під час Великого терору стали жертвами репресій... Вони в тих протоколах допитів часом говорять про драстичні жорсткі слідчі методи, застосовані проти допитуваних осіб. І все це творить певну цілісність, сказати б, монографічну цілісність. І в тому полягає величезне значення цієї книжки»²⁵.

Не дуже оптимістичні сюжети і теми доводиться досліджувати учасникам спільної робочої групи. Що ж, як було так було. Недаремно мовиться, що історію роблять кров'ю, а пишуть чорнилами. Проте навіть найсумніші сюжети не впливають на людську, теплу, доброзичливу атмосферу, що склалася у спільній групі. Її учасники здатні, коли це потрібно, знайти консенсус, порозумітися

²⁵ Архів автора.

задля того, щоб всі зацікавлені отримали якісні документальні джерела для своїх розвідок, роздумів, студій.

Богуміла Бердиховська прокоментувала це так: «Коли йдеться про спільну групу, про роботу спільної групи істориків, у мене три позитиви, так би сказати, існування і роботи групи. По-перше, документи, документи, які дуже часто оприлюднені вперше. По-друге, це є історики. Цим займаються професійні історики, які вміють відкласти свої політичні ідеологічні і інші погляди на бік і приступають до професійної історичної роботи. По-третє, і це я б сказала, навіть, головне, це один з не так багато прикладів інституційної співпраці польсько-української. Тобто, не залежно від того, що люди, члени цієї комісії мінялися протягом тих років, група існувала і працювала над наступними томами. Я пригадую, що з польського боку це починалося тоді, коли група була офіційована ще при Міністерстві внутрішніх справ Польщі, тобто там був архів і не існувало Інституту національної пам'яті. І попри те, що зайшла інституційна зміна по польському боці, виявилось, що група і те, що створили історики, які входили в ту групу, настільки серйозне і як би оправдало себе, що це продовжує існування і маю надію, що буде існувати і далі, що будуть наступні результати»²⁶.

Начальник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук Сергій Кокін висловлює свою думку: «Я можу сказати, що я почав працювати в цьому проекті, вже будучи вченим з досвідом, з академічним вишколом, але робота архівіста (і архівіста спецслужби) – специфічна. А коли це міжнародна співпраця і виходимо ми на такі серйозні теми, то я скажу, що за ці роки, я професійно виріс»²⁷.

За 15 років, що минули, склалася не лише традиція інтенсивної, напруженої і націленої на результат співпраці. Склалася й традиція знайомити одне одного з історичними місцями наших країн. Не лише історичними, а й просто красивими. І справді, за роки, що минули, ми чимало поїздили з польськими колегами по Україні та Польщі. Це також живить нашу співпрацю, дає інформа-

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

цію до роздумів, зацікавленостей. Зрештою збагачує інтелектуально, а часом підштовхує, стимулює, до обрання наступних тем спільного видання.

Позаду 15 років роботи, але ресурс спільного проекту ще не вичерпано. Спільна група вибудовує плани на майбутнє, шукає важливі і ще невисвітлені історичні сюжети. Нині здійснюється підготовка наступних 9-го та 10-го томів видавничої серії. 9-й том присвячено боротьбі органів безпеки комуністичної Польщі з керівництвом ОУН і УПА у 1944-1950-х роках. У 10-му томі йтиметься про підготовку та здійснення органами НКВД антипольської операції у 1939-1941 роках.

Ми переконані, що вихід у світ цих запланованих томів стане ще одним переконливим підтвердженням тези Януша Куртики про те, що «історія як наука мусить мати на меті не відродження давніх мітів.., а дослідження історичного процесу»²⁸. У кожному разі ми щиро прагнемо саме цього.

Всю видавничу серію і спеціально англomовну версію 7-го тому члени робочої групи презентували у квітні 2010 року у Мюнхені (Німеччина) та у Парижі (Франція), у листопаді 2010 року у Торонто (Канада), у квітні 2011 року у Лондоні (Великобританія), у листопаді 2011 року – у Мельбурні та Сідней (Австралія).

²⁸ Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії. Матеріали міжнародної конференції пам'яті Єжи Гедройця. Київ, 24-26 листопада 2006 року, с. 185.

IV. РЕЦЕНЗІЇ

Антон Глушко

Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К: Дух і Літера, 2011. – 464 с.

*Історія – це політика, якою вона не була.
Політика – це історія, яка може бути.*

Графф

Дослідження Майкла Геффернена – британського дослідника з Університету Лафборо можна назвати міні-енциклопедією геополітики. До українського читача ця наукова розвідка доходить за 13 років від її публікації в оригіналі. Отже, постає питання про її актуальність. Чи не застаріли висновки? Чи можна поєднати думки й висновки, що їх продукує автор, з тими сучасними політичними, економічними й етнокультурними процесами, які відбуваються в європейській спільноті? Нарешті, чи синхронні кордони її політичної свідомості кінця 90-х рр. ХХ ст. з теперішніми – результатом внутрішньої нестабільності й посилення «евроскептицизму»?

Ці проблеми, які випливають з назви дослідження, є предметом сотень наукових студій. Усвідомлюючи широкий формат проблематики й окреслюючи поле аналізу, Майкл Геффернен іде від абстрактного до конкретного: «Ця книжка є скромною спробою розглянути таке питання: що означала Європа в минулому і що вона могла б означати в майбутньому?... Ця книга аж ніяк не є вичерпним аналізом, і не містить нових фактів... По-перше, головну увагу приділено ідеї Європи як *політичного* (курсив *авт.*) простору... Подруге, більша частина книжки присвячена ХХ століттю, хоча в першому розділі подано набагато ширший історичний огляд» [1, с. 11, 16]. Таким чином, автор не уникає дискусій у постановці проблеми, а намагається (як географ, історик й політичний оглядач) окреслити:

1. Поле «європейської ідеї» від генези до сьогодення;
2. Феноменологію поняття, його місткість, структуру;
3. Проективність Європи в різних державах й епохах;
4. Перспективи «європейської демократії» – осердя політичного міфу, на основі якого будується нова «цивільна релігія» (Т. Мастнак).

Як зазначає згаданий словенський дослідник, багатовимірність «європейського» впливає з ідеалістичної оцінки певного геополітичного простору, наділеного апіорними позитивними характеристиками, конституйованими тяглістю історичної традиції [2, с. 11–13]. Середовище певних політичних цінностей, наділених вищою вагою, підкріплених системою угод і «взаємозаліків», заснованих на примиренні й спільній історії, такою Європа видається частині дослідників. Майкл Геффернен не постулює однозначне тлумачення терміна, не пропонує «робоче визначення», а подає мапу переконань і суджень учених XIV – XX ст.

Висвітлення цього суперечливого питання відбувається на основі тлумачення терміна «Європа» як ментально-географічного образу, який має сталі кордони і «сакральний центр» (осердя) – Німеччину і Францію. Первісний акцент євроцентризму, на думку автора, походив з уявлення про певну релігійну екстериторіальну надкультуру, артефакти, символи й практики якої сприяли витворенню «континентальної ідеології» [1, с. 26–27]. Наведемо тотожну думку політолога й соціолога М. Веліконьї, який, аналізуючи діалектику міфу, зазначив: «Політична релігійність (у нашому випадку – засновок ідеї Європи) й універсалістична риторика породжують *ordinatio ad unum* – одну ідентифікацію (в нашому випадку – уніфікацію в межах окресленого сакралізованого поля. – *Прим. авт.*)» [3, с. 155–156]. Почуття спільної належності до європейського політичного поля походило з оборонних мотивів і згодом, у «добу імперії» (Е. Гобсбаум) набуло економічних й експансіоністських тенденцій.

Характеризуючи видозмінення розуміння Європи, автор наголошує на внутрішній гетерогенності терміна як політичного, культурного і географічного простору [1, с. 12, 16]. Пріоритетність в аналізі євроцентричної парадигми надається політичним чинникам і процесам, локалізованим і актуалізованим, за задумом М. Геффернена, в XX столітті. Як зазначає автор, мотивуючи хронологічні рамки: «Зосередження на двадцятому сторіччі дозволяє вписати нещодавню європейську революцію (декомунізація 1989–1991 рр. – *Прим. авт.*) у відповідний історичний та географічний контекст» [1, с. 17]. Попри це, в першому розділі книги дається екскурс у історичну географію Євро-

пи, який дозволяє аналізувати плинність її ідеї та зміни політичної мотивації крізь призму географічних чинників й ідеології. В загальному обрисі Європа постає живим ментальним конструктом, розділеним на культурний, політико-ідеологічний і географічний сегменти.

Зазначивши, що книга адресована передовсім студентам-географам, автор вивів дослідження в міждисциплінарну площину, на межу між соціологією, історією, географією, політологією й психологією. Гуманітарний дискурс, у основі якого – історичний екскурс у концептуалізацію ідеї Європи, підсилюється географічними даними й політичними акцентами. Проте принциповим видається наголошення на тривкості оборонних чинників, побудованих на системі дихотомій (християнство – іслам, континентальна інтеграція – націоналізм, спільний ринок – автаркія, регіоналізм – уніфікація, історичні держави / «спільноти» – неісторичні держави / «спільноти долі») [4, с. 249–263].

У контексті культурологічного (феноменологічного) тлумачення Європи Майкл Геффернен виділяє «приписовий» (компліментарний) погляд як на «самостверджувану духовну сутність, що розгортається в історії і не потребує жодних пояснень» [1, с. 12]. Воно обстоювалося переважно в добу Реформації й Просвітництва, а пізніше – фрагментарно згадувалося як один з аргументів на підтримку тої чи іншої моделі європейської компліментарності.

Натомість, географічне тлумачення Європи не завжди збігалось з пропонованими геополітичними проектами. Наводячи думки німецьких і британських вчених, автор наголошує на мімікрії «східного кордону» Європи [1, с. 111–112, 116–117]. Останній не сягав Уралу, а проходив почасти територією Польщі, Румунії й Болгарії. Відмова Росії й Туреччині в «європейськості» пояснювалася не лише в категоріях культури, а й етнопсихології. Стигматизація образу росіянина й турка-османа зумовлювалася травматичним історичним досвідом, коли представники цих народів поставали основними зовнішніми загрозами «європейському домові».

Політичний простір Європи М. Геффернен характеризує як суміш ідеологічних конструктів, моральних імперативів й етноісторичних стереотипів. На давнє протистояння британського ізоляціонізму й німецького європоцентризму накладається поява нових національних держав

у ХХ столітті й занепад імперій – Австро-Угорської і Другого Рейху. В провідних державах ідея європейськості стає неодмінним атрибутом ідеологічних програм, відходячи від наукового дискурсу до інтелектуальних «вправ» і ситуативного політичного розрахунку [5]. Попри зміни політичних еліт, як відзначає М. Геффернен, ідея Європи лишалася у фокусі повсякдення як певний рецепт порятунку між – та внутрішньодержавного компромісу.

Показовим у цьому є конфлікт-суперечка між Л. В. Лайдом і сером Т. Голдїчем. Обидва вчені, поза геополітичними теоретичними дебатами, вдавалися до оцінки європейської моралі, чи то пак, відсутності останньої (перебіг дискусії подано тут. – *Прим. авт.*) [1, с. 143–147]. В окремих підрозділах, присвячених фашизму й нацизму, М. Геффернен звертається до расового аспекту європейськості, де концепти «арійців» і «латинян» є підставою для нового «хрестового походу» в ім'я *Alma Mater* – Європи. При цьому подається негативний досвід монодержавного арбітражу на континенті як альтернативі колективному наднаціональному утворенню (Ліги Націй). Проміжною ланкою теоретичних конструкцій фашистських й нацистських вчених була суб'єктивна мораль – ідеї «очищення» і «справедливості» накладалися іншим народам як апріорні й священні [1, с. 221, 226].

Поряд з цим, для підсилення аргументаційної бази залучалися натуралістичні категорії біополітики – «дегенерація», «забрудненість», «очищення» тощо. В контексті вищезначених дискусій автор подає і російський «євразійський проєкт», який протиставляє «занепалому» і «прагматичному» Заходу («Нове Середньовіччя» М. О. Бердяєва) консолідований і моральний «православний простір» (від «слов'янського містицизму» до «духовного месіанізму») [1, с. 236, 241–242]. Цей проєкт вирізняє певне суголосся з німецькою «Серединною Європою» («*Mitteleuropa*»), що позначається сьогодні на динаміці міждержавних взаємин РФ і ФРН.

Спроба спекулятивної моралізації образу Європи продовжується й донині. Її елементом є ретроспекція в судженнях, апеляція до «втраченого минулого» і віртуалізація конкретної політичної мети [1, с. 187]. В теперішніх умовах формування спільної «карти пам'яті» супроводжується звертанням до фантомних явищ минулого, до ностальгічних почуттів

укупі з державною ідеологією (наприклад, побіжно згаданий автором проект «Західних Балкан»).

Перегляд європейських кордонів синхронно з науково-технічними прогресом відбився на інституційно-правових механізмах розбудови континентальної співдружності держав. Поглинання «малих націй» великими не відбулося, комуністична система зруйнована, отже, робить висновок М. Геффернен, зарано проголошувати «кінець національної держави» чи «кінець географії» [1, с. 376].

У поєднанні різних культурних, наукових, публіцистичних і релігійних акцентів полягає дослідницька значущість книги М. Геффернена. Висвітлення множинних дискусій і пошуків, підкріплених не лише «об'єктивним знанням», а й міфами, приписами, ідеологемами надає праці динаміки, конструктивності, строкатості в думках і залишає читачеві простір для міркувань і власних конотацій. Автор не лише подає історичну статистику, а й наповнює її аналітичним змістом, який становитиме частину проблемного поля пізнання й розпізнавання образу Європи. Звідси, багатоаспектна розвідка британського географа стає частиною широкого текстового поля оцінок «європейськості», коли правомірність суджень доводиться у прискіпливому аналізі на сторінках книг, в інтелектуальному змаганні й щоденній аналітиці на межі з утопією.

Для українського читача видання праці М. Геффернена – вагома подія. Переклад однієї з небагатьох розвідок з феноменології Європи українською, можна припустити, розширить простір для дискусій і сприятиме подальшому залученню наших співвітчизників у її культурний і політичний простір.

1. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К.: Дух і Літера, 2011. – 464 с.

2. Mastnak T. Mit Evrope in religija demokracije // Družboslovne razprave. – 1996. – Letnik XII. – Številka 21.

3. Velikonja M. Nedokončane zgodbe – sodobna politična mitologija // Časopis za kritiko znanosti. – 1994. – Letnik XXII. – Številka 168–169. – St. 155–156.

4. Booth W. G. Communities of Memory: On Identity, Memory, and Debt // The American Political Science Review. – 1999. – Vol. 3. – No. 2. – PP. 249–263.

5. Matić M. Mit i politika. – Beograd: Radnička štampa, 1984. – St. 106, 163, 225.

Юрій Шаповал

Норман М. Наймарк. Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В.Старка.— Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.— 135 с.

Книжка професора Стенфордського університету Нормана Наймарка вийшла у США минулого року [1]. Ось чому її появу українською мовою цього року можна вважати майже блискавичною реакцією українських видавців на це значуще видання. Сам Наймарк у передмові до київського видання пише: «Питання геноциду, звісно, важливе для українців, і я сподіваюсь, що ця книжка допоможе їм ясніше усвідомити його динаміку» [2, с.7]. Після прочитання книжки є підстави стверджувати, що сподівання Нормана Наймарка виправдане. Маємо справу із ґрунтовною, фаховою працею, яка, щоправда, за формою і змістом радше схожа, як точно відзначив професор Олександр Мотиль, на есей та на аргументацію в полеміці, ніж на оригінальне наукове дослідження [3, с.265]. До речі, сам Норман Наймарк під час презентації видання в Києво-Могилянській академії в травні 2011 року погоджувався з такою оцінкою і визнав, що прагнув насамперед «кодіфікувати» і співвіднести сутнісні положення із сучасного наукового «геноцидного» дискурсу.

Усе це, однак, не принижує ваги рецензованої праці, яка містить твердження, що вочевидь підважують деякі ніби «канонічні» постулати. Наприклад, Норман Наймарк обстоює тезу про те, що не слід аж так брати на віру версію про СРСР як свого роду імперію, адже, якщо, наприклад, від розкуркулення постраждали більш-менш однаково і росіяни, і представники інших національностей, то Голодомор і спеціальні «національні операції» були спрямовані конкретно проти українців, поляків, кримських татар, інших неросіян [2, с.111-112]. Все це, зокрема, засвідчує особливу жорстокість і деструктивність політики СРСР щодо представників неросійських національностей.

Тепер щодо назви книги. Тут ідеться не про один геноцид, здійснений сталінською/комуністичною системою. У книзі Наймарка знаходимо жахливу панораму подій, по-

в'язаних із «розкуркуленням», голодом початку 1930-х років, уже згаданими безжальними кампаніями проти неросійських народів, які почалися 1934 року й закінчилися лише під час війни, масовими нелюдяними акціями під час «великого терору» (або «єжовщини») 1937–1938 років, репресіями, що тривали аж до початку війни СРСР із нацистською Німеччиною.

Проте для мене у книзі ключовими постали проблеми, пов'язані із Голодомором в Україні початку 1930-х років. Норман Наймарк констатує, що завдяки опублікованим у Росії та Україні джерелам ми знаємо набагато більше «про безпосередні причини та наслідки голоду, ніж про мотиви Сталіна – вони залишаються, на жаль, невловимими» [2, с.64]. Зупинюся на цьому моменті докладніше.

22 квітня 1935 року на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та другого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева надійшов лист від Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР. У листі було зафіксовано офіційні (а тому за радянською традицією) далеко неповні відомості, відповідно до яких Україна на початку 1934 року втратила 4 мільйони 179 тисяч сільського населення [4].

Власне, і нові архівні відкриття за останні 10-15 років, і нові дискусії, породжені згаданими відкриттями, а також певними політичними імпульсами, обертаються навколо згаданих цифр. А вони підтверджують: серед «союзних республік» саме Україна зазнала найбільших втрат від голоду початку 1930-х, який заторкнув багато народів тодішнього Радянського Союзу (всього, навіть за офіційним визнанням сучасних російських керівників, у СРСР померло 7 мільйонів людей). Проблема полягає в поясненні, чому так сталося і чи стояла за цим якась спеціальна антиукраїнська політика?

Для початку – про нові архівні відкриття. Цікаво, що вони не були детерміновані винятково політичною кон'юнктурою, але вона їм значно сприяла. Ані в часи Президента Леоніда Кравчука (1991–1994), ані в часи Леоніда Кучми (1994–2004) не було оприлюднено стільки недоступних раніше документів, як у період перебування при владі Віктора Ющенка (2005–2010). Це так, але хочу наголоси-

ти: традиція дослідження трагедії голоду в Україні почала складатись і закріплюватися до серпня 1991 року, а отже, і до запровадження інституту президентства, ще в період існування Компартії України. В 1990 році вийшов друком збірник документів «Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів» [5]. У другій його частині вперше були надруковані унікальні та принципово важливі партійні документи, що стосувалися Голодомору.

Проте саме в період президентства Віктора Ющенка ця проблема (ціною вдалих і не дуже вдалих зусиль) була виведена на державний і міжнародний рівень. Про Голодомор почало дискутувати широке коло дослідників різних країн (і не лише дослідників), адже без всебічного розуміння цієї трагедії неможливе розуміння багатьох подій у ХХ столітті.

В Україні до дослідження Голодомору Віктор Ющенко залучив створений за його президентства в травні 2006 року Український інститут національної пам'яті (УІНП), а також спецслужбу (СБУ). Влітку 2006 року було розсекречено низку джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Вони стосувалися голоду 1932–1933 років, і доступ до них тривалий час був неможливий. Частину цих документів і матеріалів було вміщено у науково-документальному виданні «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД», яке витримало два видання [6].

У 2008 році процес розсекречення в ГДА СБУ було продовжено. Цього разу він охопив джерела, що переважно відбивають діяльність іноземних дипломатичних представництв в УСРР. Йдеться про інформації, оцінки Голодомору польськими, німецькими, італійськими, турецькими, японськими дипломатами. Ці матеріали різними каналами потрапляли до чекістів, які пильно стежили за іноземними дипломатичними представництвами. Документальні свідчення з наявними публікаціями документів іноземних дипломатів про голод початку 1930-х років у СРСР і УСРР [7]. є унікальним і важливим джерелом для подальших досліджень і, здається, ще ніколи не використовувалися науковцями.

Цей масив архівних джерел був надрукований у рамках спільної польсько-української видавничої серії за

назвою «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» [8]. Крім документів спецслужби, почали активно публікуватися джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній партійний архів, ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), практично всіх обласних архівів України.

Водночас було продовжено оприлюднення, сказати б, людських документів і матеріалів – записів або інтерв'ю сучасників і свідків Голодомору, які розповідали про те, що бачили чи переживали [9]. Колись то був «компро-мат», а нині – ще одне важливе джерело для вивчення подій 1932–1933 років.

Якщо сказати коротко, розсекречені та надруковані архівні джерела, інші оприлюднені матеріали дозволили насамперед відобразити українську специфіку голоду, особливості упокорення сталінською державою саме України. Ця специфіка полягала, зокрема, і в більш жорсткому контролі з боку режиму за ситуацією в УСРР, і в більш жорсткій міграційній політиці, і в тому, що політика нещадних хлібозаготівель була ув'язана зі зміною акцентів у національній політиці. У зв'язку з цим німецький дослідник, професор Гергард Зімон написав: «Поруч із "війною" проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості» [10, с.89].

Йосип Сталін ніколи не довіряв українцям. І ця недо-віра поширювалася не лише на селян, а й на всю партійну організацію України. Це вельми виразно показує опри-люднений щойно в 2000 році сталінський лист Лазарю Кагановичу від 11 серпня 1932 року. Тепер відома (але до кінця 1980-х років секретна) партійно-державна постанова від 14 грудня 1932 року вимагала не лише виконання за будь-яку ціну хлібозаготівельних планів, але й «правильного проведення українізації» – *de facto* припинення «українізації» в Україні та поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Вся провина за голод пере-кладалася на латентних «петлюрівців» і «українських націоналістів», яких почали шукати і активно нищити в

усіх сферах суспільства. Виявилося, що українці начебто самі собі організували голод і самі себе з'їли. Неспроможність і абсурдність таких оцінок ще більш очевидна після публікацій останніх років.

Французький дослідник Ніколя Верт у 2009 році написав, що раніше, готуючи статтю для «Чорної книги комунізму», він підкреслював, що українське селянство було головною жертвою голоду 1932–1933 років. Тепер, після нових публікацій, він дійшов висновку, що по, суті, то був останній епізод зіткнення між більшовицькою державою і селянством, розпочатого в 1918–1922 роках. Нові свідчення та нові аргументи, за словами Верта, переконали його в тому, що український випадок «виразно особливий, і на запитання "Чи був Голодомор геноцидом?" єдино можливою відповіддю є "так"» [11, с.7].

Отже, даремно в 1983 році вже дуже літній британський журналіст Малколм Магґерідж, який писав для *Manchester Guardian* і їздив «голодними» регіонами СРСР, на запитання: «Де Ви бачили найгірший голод?», відповів: «Безсумнівно, в Україні» [12, с.145]. І потім додав: «...Це був один із найбільших злочинів наших часів, не менший, ніж єврейська катастрофа чи вірменська масакра» [12, с.149].

Норман Наймарк також у цьому не сумнівається. Даремно він так багато уваги приділяє тексту фахівця, який ще у 1953 році в своїй праці «Радянський геноцид в Україні» характеризував Голодомор як «класичний приклад радянського геноциду, найдовшого і широкомасштабного експерименту з русифікації, а саме – знищення української нації» [13, с.62]. Йдеться про батька поняття «геноцид» польського правника Рафаеля Лемкіна та його текст «Радянський геноцид в Україні». Цей текст Лемкіна, що зберігається у Відділі рукописів Нью-Йоркської публічної бібліотеки, в 2009 році зусиллями професора Романа Сербина був виданий в Україні англійською та іншими мовами. Лемкін зосередив увагу на чотирьох формах нищення української нації: а) нищення української інтелігенції; б) нищення українських церков; в) нищення незалежних селян, зберігачів української культури, мови тощо; г) перемішування населення, щоб розчинити україн-

ську етнічну групу. Саме ці особливості сталінської політики супроти української нації надавали українському геноцидові своєрідної характеристики.

Професор Наймарк у своїй книзі ігнорує цей комплекс положень Лемкіна, натомість обстоює думку про те, що походження терміна «геноцид» із праць Лемкіна та робота над «Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року не усувають можливості застосовувати цей термін, щоб ідентифікувати політичні та соціальні групи як жертв геноциду. Лемкін від початку мав це на увазі у своїх працях 1930-х років. У первісних проектах вказаної конвенції ООН також згадано про політичні й соціальні групи як центральні у визначенні геноциду.

На думку Наймарка, Голодомор в Україні слід вважати актом геноциду. Існує достатньо доказів, а може, й вирішальна сума доказів, які вказують на те, що Сталін та його оточення знали, що масовий голод в СРСР у 1932–1933 роках завдав особливо дошкульного удару Україні, і були готові спостерігати, як мільйони українських селян гинуть внаслідок цього. Вони не доклали жодних зусиль, щоб надати допомогу, не дали змоги селянам самостійно шукати їжу в містах чи деінде в СРСР й відмовлялися послабити умови хлібозаготівлі, аж поки не стало надто пізно. Норман Наймарк підкреслює: «Сталінова ворожість до українців та їхніх спроб зберегти особливу форму самоврядування, а також роздратування опором проти колективізації з боку українських селян ще більше загострювали голодомор» [2, с.112].

Висновок Наймарка такий, що провина Сталіна у масовому вбивстві подібна до провини Гітлера. Важко собі уявити акти геноциду 1930-х років без Сталіна – так само, як неможливо уявити Голокост без Гітлера: «З низки причин Голокост слід визнати найстрашнішим випадком геноциду нашої доби. Тим не менш, не можна ігнорувати паралелі між Сталіним і Гітлером, нацизмом і сталінізмом – їх просто надто багато. Обидва були диктаторами. Обидва вбили величезну кількість людей на європейському континенті. Обидва вигублювали людей в ім'я трансформативного бачення утопії. Обидва руйнували свої країни й суспільства й

винищили в них та за їх межами колосальну кількість людей. Обидва – врешті – були народовбивцями» [2, с.114].

Звернімо особливу увагу на це твердження. Воно, як видається, здатне (всупереч навіть його авторові) підважити твердження про унікальність Голокосту. Якщо більшовизм можна зіставляти з нацизмом, а СРСР з гітлерівською Німеччиною, то чому тоді не можна зіставляти Голодомор і Голокост? Наймарк вважає за потрібне приділяти окрему увагу українсько-російським взаєминам не лише у минулому, а й нині. На його думку, «росіяни та українці не мають слухних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна» (с. 7). Водночас сам Наймарк підкреслює, що після війни СРСР вчинив потужний політичний вплив на формулювання конвенції про геноцид. Внаслідок лобювання, переважно з боку СРСР, «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», прийнята ООН у грудні 1948 року, обмежила визначення геноциду расовими, релігійними, національними та етнічними групами. Виключення соціальних та політичних груп із формулювання цієї дефініції ускладнило визнання Голодомору в Україні геноцидом. Наймарк переконаний, що виключення соціальних і політичних груп не заслуговує на беззаперечне визнання. Проте Норман Наймарк ігнорує той факт, що давня поведінка сталінських дипломатів стала своєрідною матрицею для нинішніх російських дипломатів.

Як відомо, теза про Голодомор як геноцид стала головним подразником російсько-українських взаємин у 2004–2010 роках. Іноді вони набували такої політично карикатурної форми, як ноти міністерств закордонних справ про минуле. Російська дипломатія загалом успішно організувала протидію спробам України добитися визнання Голодомору геноцидом на міжнародному рівні. У 2008 році міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров у листі до своїх колег із інших країн (крім України), закликаючи не підтримувати ініціативи Києва щодо комеморації жертв Голодомору, стверджував: «Мета українського керівництва є очевидною: притягнути Російську Федерацію до відповідальності за голод та розпалити ворожнечу між братськими народами України та Росії» [14, с.24].

І тут саме час сказати ще раз про українське керівництво. Дехто переконаний, що проблему дослідження голоду ініціювали якісь «українські націоналісти» під політичним «омофором» третього Президента України Віктора Ющенка. Як вже зазначалося, це неправда. Як неправда і те, що існувало «державне замовлення» на тему Голодомору і спеціальне «нагнітання» антиросійських настроїв і стереотипів. Насправді цього не було у чистому вигляді. Понад те, (невдалі) спроби Ющенка провести закон про відповідальність за заперечення Голодомору поглибили амбівалентне ставлення суспільства та серйозних дослідників до проблеми голоду 1932–1933 років. З іншого боку, роздратування російських політиків і деяких російських дослідників спробами вказати на українську специфіку голоду сприяло нагнітання антиукраїнських настроїв у Росії.

І не лише в Росії. Дехто із західних дослідників заговорив навіть про «змагання жертв», про те, що Україна прагнула «затінити» Голодомором Голокост тощо. Дехто із західних дослідників формулює суперечливі оцінки ситуації України на початку 1930-х років, таким чином «захищаючи» Росію. На думку Нормана Наймарка, першим важливим кроком до поліпшення відносин між Україною й Росією має стати сприяння, як у Москві, так і в Києві, інтенсивним дослідженням та відкритим обговоренням голоду 1932-1933 років, щоб таким чином «покласти кінець непорозумінням щодо цих подій і створити належний контекст для прощення. Росіяни та українці не мають слухних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна» [2, с.6-7]. Так вважає професор Наймарк. А як вважають росіяни?

У січні 2007 року керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов надіслав лист учасникам проекту в зв'язку з підготовкою збірника документів «Голод в СРСР. 1932-1933 гг.», відзначаючи, що в роботі, крім російських, візьмуть участь архівні органи Республіки Білорусь і Казахстану. В доданій до листа пояснювальній записці містилась наперед визначена «концепція теми збірника»: голод був викликаний потребами форсованої індустріалізації. Серед рекомендацій, як саме добирати доку-

менти для публікації, була наступна: «Враховуючи "український фактор", належить добирати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., здійснюваних одними й тими ж методами у кризових районах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга)... Причому добирати їх слід у такий спосіб, щоб було видно трагедію всього радянського селянства» [15]. Тобто, збірника ще немає, документи ще не підібрані, але вже «осмислено» – ніяких українських акцентів.

Це добрий приклад для західних дослідників: не треба аж так захищати Росію. Вона захищає себе різним способом, а дехто з російських дослідників повчає українських. Навіть такий авторитетний вчений, як Віктор Кондрашин, пише про те, що в Україні часів Віктора Ющенка «через політичну кон'юнктуру з'явилася теорія, що розділила трагедію всього радянського селянства в 1932–1933 рр. на "геноцид голодомором в Україні" і голод у решті регіонів колишнього СРСР, в том числі в Росії» [16, с.6]. Зрозуміло, Кондрашин виступає за те, щоб не роз'єднувати, а «об'єднувати Росію і Україну...» [16, с.6]. Проте постає запитання, до якого саме об'єднання спонукає цей заклик і як можна єднатися на підставі наперед визначеної схеми, що нівелює специфіку трагедії голоду в різних регіонах СРСР? Надруковані в останні роки в Україні документи підтверджують специфіку української ситуації. Бачити і розуміти це – не означає принижувати чи ігнорувати тодішню ситуацію в інших регіонах СРСР.

Аналіз сучасної української історіографії засвідчує, що дослідження українського, всесоюзного і міжнародного вимірів Голодомору поки що не склались у цілісну картину. Наприклад, відсутні серйозні компаративні студії, що дозволяють детально порівняти ситуації в УСРР і Росії, в УСРР і Казахстані. «За кадром», по суті, залишається і описання перспективи виконавців, участь самих українців у «буксирних», «рейдових» бригадах, учасників «штурмових декад», які відбирали у людей хліб, а також у партійно-державних і каральних органах. Тим часом розуміння цього є засадничим для критики «віктимного» дискурсу, що зображує українців лише у вигляді жертв. Водночас відомо, що у багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи також були серед виконавців.

Цілком очевидно, що інтеграція Голодомору в європейську та світову культури пам'яті неможлива без порівняння його із втратами інших народів сталінського СРСР, а також із Голокостом. Лише так можна знайти відповідь на запитання, чи не «затіняє» його Україна «своїм» Голодомором. Відповідь на це запитання дає своєю книжкою і Норман Наймарк. Він переконаний: «...Якщо відверто розібратися з геноцидною політикою голоду в Україні, це принесе чимало вагомих соціальних, політичних та психологічних переваг» [2, с.75]. Це правда. І у зв'язку із цим хотів би щиро побажати авторові більше уваги звертати на публікації українських дослідників. Це таки має значення, якими б авторитетними чи ерудованими в нашій історії не були його західні колеги. Поза сумнівом, у цієї книжки будуть не лише прибічники, а й критики. І це нормально. Значить, буде полеміка, буде рух до осмислення складних питань історії минулого століття.

1. Див.: Naimark Norman M. *Stalin's Genocides*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.

2. Наймарк Норман М. *Геноциди Сталіна* / Пер. з англ. В.Старка. Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

3. Див.: Motyl A. // *Holodomor Studies*. –Summer–Autumn 2010. № 2.

4. Див.: Лозицький В. *Смертний вирок народу. Сталінізм і трагедія українського селянства* // *День*. –2008.– 25 жовтня.

5. Див.: *Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів*.– Київ: Політвидав України, 1990.

6. *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*. – Київ,:Видавничий дім «Стилос», 2007; *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*. –Київ: Києво-Могилянська академія, 2008.

7. Див., наприклад: A. Graziosi (ред.), «'Lettres de Char'kov'. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1-2 (1989); Id. (ред.), *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33*. Torino, 1991; L.Y. Luciuk, B.S. Kordan (ред.), *The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–33*. Kingston, Ontario, New York, 1988; D. Zlepko (ред.), *Der ukrainische Hunger-Holocaust*. – Sonnenbühl, Verlag Helmut Wild, 1988; Україна. Голод 1932–1933 років: за повідом-

леннями британських дипломатів // Всесвіт. – 1989. – № 11. С. 153–162; Упокорення голодом. Збірник документів. – Київ, Інститут української археографії, 1993. С. 47–101; W.W. Isaijw. Famine-genocide in Ukraine, 1932–33. Western Archives, Testimonies and New Research. – Toronto, 2003; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки. – Харків: Фоліо, 2007; Кудряченко А.І. Голодомор в Україні 1932–1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками документів політичного архіву МЗС Німеччини // Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 20–27; Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина. – Київ, Національний інститут стратегічних досліджень, 2008, та ін.

8. Див.: Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 7. Голодомор в Україні, 1932–1933. Варшава–Київ: Інститут національної пам'яті, 2008; Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Warsaw–Kiev, Instytut Pamięci Narodowej, 2009.

9. Див., наприклад: Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2007.

10. Gerhard Simon. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkermord – Tatsachen und Kontroversen // Europäische Rundschau. – 2008. – Nummer 1.

11. Верт Н. Жнива геноциду // Критика. – 2009. Число 3-4.

12. Малколм Маґгерідж і голод в Україні 1932–1933 років // Голод в Україні. Вибрані статті. – Луцьк, ВМА «Терен», 2006.

13. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. (стаття 28 мовами). – Київ: Майстерня книги, 2009.

14. Цит. за: Онишків Юрій. Палки в колеса. Росія на усіх фронтах блокує визнання Голодомору геноцидом // Главред. – 2008. – № 46.

15. Архів автора.

16. Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008.

Відомості про авторів

Михайло Басараб – здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Валентин Бушанський – доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Ганжуров – доктор політичних наук

Антон Глушко – аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Володимир Головченко – доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка

Орест Грицина – кандидат політичних наук, старший викладач Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Надія Єфимищ – здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Олександр Заремба – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Арсен Зінченко – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України і методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка

Микола Кирюшко – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Леся Ковач – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Олександр Корнієвський – доктор політичних наук, завідувач сектору громадянського суспільства відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень

Наталія Кочан – кандидат філос. наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Олена Кривицька – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Володимир Кулик – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Мирон Курилич – здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Євгенія Левенець – магістр політології

Фелікс Левітас – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Олесь Лісничук – кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Майборода – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Наталія Макаренко – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Світлана Набок – молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Лариса Нагорна – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Поліщук – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Олександр Федоренко – здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Юрій Шаповал – доктор історичних наук, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Олексій Шевченко – доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Віталій Ярема – аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
2011 / 5(55) (вересень-жовтень)

Верстка, макет –*Наталія Парецька*

Підписано до друку 12.10.2011 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура School. Ум. др. арк. 27,20. Обл.-вид. арк. 23,71
Тираж 300 прим. Зам. № 354

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.